

AKROTIRI THERA

Twenty years of research (1967-1987)

Conclusions — Problems — Prospects

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας (1967-1987)

Συμπεράσματα — Προβλήματα — Προοπτικές

AKROTIRI THERA

Twenty years of research (1967-1987)

Conclusions — Problems — Prospects

Editor: Christos Doumas

ONE - DAY COLLOQUIUM

On the occasion of the centennial celebration of the
Archaeological Society of Athens

Athens, 19th December 1987

ATHENS 1992

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ

Είκοσι χρόνια έρευνας (1967-1987)

Συμπεράσματα — Προβλήματα — Προοπτικές

Με την επιμέλεια του Χρίστου Ντούμα
Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΗΜΕΡΙΔΑ

Συμμετοχή στον έορτασμό των εκατόν πενήντα χρόνων
της Αρχαιολογικής Έταιρείας

Αθήναι, 19 Δεκεμβρίου 1987

ΑΘΗΝΑΙ 1992

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72
τηλ. (01) 3609689, FAX (01) 3644996
ISBN 960-7036-06-9

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ-ΚΟΝΤΟΥ

Κατὰ τὸν Κανονισμό τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐκδόσεων ἀρχαίων κειμένων ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς.

Πρόλογος

Ἡ ἐπέτειος τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνέπεσε μὲ τὴ συμπλήρωση 20 χρόνων ἀπὸ τὴν ἑναρξη τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Καθηγητὴ Σπ. Μαρινᾶτο. Ἡ σύμπτωση αὐτὴ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ὀργανωθεῖ ἡ Ἡμερίδα τοῦ Σαββάτου τῆς 19.12.1987, ἐξ ὁλοκλήρου ἀφιερωμένη στὶς ἀνασκαφές τῆς Θήρας, καὶ ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρουσιαστῇ στὸ εὐρύτερο κοινὸ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐρευνητικὰ προγράμματα τῆς Ἑταιρείας ποὺ βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη.

Ὡς γνωστόν, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς κιόλας ἐκέντρισε τὸ παγκόσμιον ἐνδιαφέρον τόσο τῆς ἐπιστήμης ὅσο καὶ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων. Καὶ παρὰ τὴν παρέλευση εἰκοσαετίας ἀπὸ τὴν ἑναρξη τοῦ ἔργου τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ διατηρεῖται ζωντανό, ὅπως δείχνουν οἱ ποικίλες ἐπιστημονικὲς συναντήσεις (συνέδρια, συμπόσια, σεμινάρια), ἢ μὲ γεωμετρικὴ πρόοδο αὐξανόμενη σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ τὰ πλήθη τῶν ἐπισκεπτῶν ποὺ ἐτησίως κατακλύζουν τὸν χῶρο.

Σκοπὸς τῆς Ἡμερίδας ἦταν νὰ παρουσιάσει στὸν ἀρχαιολογικὸ κόσμο καὶ στὸ φιλόμουσο κοινὸ τὴν ποικιλία τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργεῖ ἓνα τόσο μεγάλο ἔργο καὶ νὰ δώσει μιὰν εἰκόνα τοῦ τρόπου προσέγγισής τους. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συμμετασχόντων στὴν Ἡμερίδα μὲ ἀνακοινώσεις δὲν ἐξαντλεῖ τὸν κατάλογο τῶν συνεργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ μεγαλύτερος μὲ τάσεις συνεχοῦς αὔξεσης. Τὰ στενὰ χρονικὰ ὅρια ὅμως μᾶς ὑποχρέωσαν νὰ περιοριστοῦμε σὲ ἀνακοινώσεις τῶν συνεργατῶν ἐκείνων ποὺ ἡ ἔρευνά τους βρισκόταν σὲ ἀρκετὰ προχωρημένο στάδιο καὶ σχετίζεται ἀμεσότερα μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὡς διευθυντῆς τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς Ἡμερίδας πιστεύω ὅτι ὁ ἀνωτέρω σκοπὸς σχεδὸν ἐκπληρώθηκε στὸ ἀκέραιο. Οἱ θεματικὲς ἐνότητες, στίς ὁποῖες εἶναι κατανεμημένη ἡ ὕλη, δίνουν ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς προβληματικῆς μὲ τὴν ὁποία προσεγγίζονται τὰ ἐπὶ μέρους εὐρήματα. Τὰ κτίρια μὲ τὴ διακόσμησή τους, τὰ ποικίλα κινητὰ δημιουργήματα τῶν ἀνθρώπινων χειρῶν, τὰ οἰκολογικὰ κατάλοιπα, μελετῶνται μὲ τρόπο ποὺ νὰ ὀδηγεῖ ὅλο καὶ πιὸ κοντὰ στὴν κοινωνία ποὺ τὰ δημιούργησε ἢ τὰ χρησιμοποίησε. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν προσέγγιση τῆς ἀρχαίας κοινωνίας ἐπιδίωξή μας εἶναι νὰ διατηρήσουμε καὶ ὅλες τὶς ὑλικὲς μαρτυρίες ποὺ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο μᾶς φέρνουν κοντὰ της. Κι αὐτὸ τὸ ἐπιτυγχάνουμε μὲ τὶς σύγχρονες μεθόδους συντήρησης.

Ἡ δημοσίευση τῶν ἀνακοινώσεων τῆς Ἡμερίδας σὲ ἓνα τόμο σημαδεύει τὴν ἑναρξη τῆς συστηματικῆς δημοσίευσης τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων, ὥστε αὐτὰ νὰ γίνουν προσιτὰ στὴν εὐρύτερη ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Ὁ τόμος αὐτός, ὁ πρῶτος στὴ σειρά ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, καθρεφτίζει κατὰ κάποιο τρόπο καὶ τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τῆς ἀνασκαφῆς. Γιὰ κάθε κτίριο θὰ ὑπάρχουν περισσότεροι τοῦ ἑνὸς τόμοι ἀφιερωμένοι στίς ἐπὶ μέρους ἐνότητες τῶν εὐρημάτων. Ἀνασκαφικά, ἀρχιτεκτονικὴ, τοιχογραφίες, κεραμεικὴ, ποικίλα κινητὰ εὐρήματα, οἰκολογικὰ κατάλοιπα εἶναι ἐνότητες ποὺ καθεμιὰ τους, ἀνάλογα μὲ τὸν ὄγκο της, θὰ ἀποτελέσει ἓναν ἢ περισσότερους τόμους. Παράλληλα δεύτερη κατηγορία δημοσιευμάτων θὰ ἀποτελοῦν οἱ συνθετικὲς ἐργασίες, ποὺ εἶναι προῖον μελέτης εὐρύτερου φάσματος εὐρημάτων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τόμοι θὰ δημοσιεύονται ἀνεξαρτήτως σειρᾶς καὶ ἀνάλογα μὲ τὸν χρόνο ἐτοιμότητάς τους.

Αἰσθάνομαι ἰδιαίτερα εὐτυχῆς ποὺ ἡ διαδικασία τῆς τελικῆς δημοσίευσης ἔχει ἀρχίσει. Ἡ Δυτικὴ Οἰκία εἶναι τὸ μόνον κτίριο στὸ ὁποῖο ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔχει ὀλοκληρωθεῖ καὶ συνεπῶς ἀπὸ αὐτὸ ἀρχίζουμε καὶ τὴ δημοσίευση. Ἦδη ἔχει κατατεθεῖ ὁ τόμος τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἐπικείται ἡ κατάθεση τῶν τόμων μὲ τὰ ποικίλα κινητὰ εὐρήματα καὶ μὲ τὰ οἰκο-

λογικά κατάλοιπα αντίστοιχα. Θὰ ἀκολουθήσουν οἱ τόμοι τῆς κεραμεικῆς, τῶν ἀνασκαφικῶν καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀπὸ τὶς συνθετικὲς ἐργασίες ἔχει ἤδη κατατεθεῖ γιὰ δημοσίευση ὁ τόμος γιὰ τὴν Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἐνας ἄλλος τόμος, ποὺ ἡ συγγραφή του ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, εἶναι ἀφιερωμένος στὶς πρώιμες (Νεολιθικὴ καὶ Πρωτοχαλκὴ Ἑποχὴ) φάσεις τοῦ οἰκισμοῦ. Σὲ ἄλλο τόμο, τοῦ ὁποῖου ἡ συγγραφή ἔχει ἐπίσης ὀλοκληρωθεῖ, μελετᾶται ἡ ὀργάνωση καὶ ἡ λειτουργία τῶν ὀρόφων στὰ κτίρια τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἐνῶ βρίσκεται σὲ προχωρημένο στάδιο ἡ συνολικὴ μελέτη τῆς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν τελευταία φάση, τὴ φάση τῆς τελικῆς καταστροφῆς.

Χ. Γ. ΝΤΟΥΜΑΣ

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΕΚΑΤΟΝΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΩΝ
ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΚΥΡΙΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ Α. ΣΑΡΤΖΕΤΑΚΗ

ΣΑΒΒΑΤΟ 19 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 9 Π.Μ. - 8 Μ.Μ.

Η Μ Ε Ρ Ι Σ

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ 1967 - 1987

Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας :
Συμπεράσματα - Προβλήματα - Προοπτικές

Ἡ ἡμερίς θὰ πραγματοποιηθῇ εἰς τὴν Αἴθουσαν Διαλέξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς
Ἑταιρείας, Ἐλευθερίου Βενιζέλου 22.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΕΚΑΤΟΝ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ 1967 - 1987

**ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ:
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ - ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ**

Παρουσίαση από τον Καθηγ. Χρίστο Ντούμα και το
επιστημονικό - τεχνικό επιτελείο της ανασκαφής

ΗΜΕΡΙΔΑ

ΣΑΒΒΑΤΟ 19 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1987

09.00 - 09.20 Έναρξη — Χαιρετισμός του Γεν. Γραμματέως της Αρχαιολ. Εταιρείας καθηγ. Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑ.
Χαιρετισμοί.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

09.20 - 09.50 Ιστορικό της έρευνας. Γενικά συμπεράσματα και προβληματισμοί.

Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ

09.50 - 10.00 Το ηφαίστειο της Θήρας και ο Όμηρος.

Τ. ΣΑΛΗ - ΑΞΙΩΤΗ

2. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΦΑΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Α. ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ

10.00 - 10.20 Υλικά δομής και τρόπος δόμησης.

Κ. ΠΑΛΥΒΟΥ

10.20 - 10.35 Οργάνωση και λειτουργία των ορόφων: μεθοδολογία μελέτης.

Α. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

10.35 - 10.45 Συζήτηση.

10.45 - 11.00 Διάλειμμα.

Β. ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

11.00 - 11.20 Αναζητώντας τους ζωγράφους.

Χ. ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

11.20 - 11.40 Ο χώρος στις θηραϊκές τοιχογραφίες.

Υ. ΛΙΝΑΡΔΟΥ

11.40 - 12.00 Προβλήματα της Αιγαιακής ζωγραφικής και οι τοιχογραφίες της Θήρας.

Χ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ

12.00 - 12.10 Συζήτηση.

Γ. ΤΑ ΚΙΝΗΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

12.10 - 12.30 Η Κεραμική: ανάλυση και τρόπος προσέγγισης.

Μ. ΜΑΡΘΑΡΗ

12.30 - 12.45 Κατασκευαστικές επιλογές στην κεραμική.

Α. ΚΑΤΣΑ

12.45 - 13.00 Τα λίθινα σκεύη — εργαλεία.

Τ. ΔΕΒΕΤΖΗ

13.00 - 13.15 Τα λίθινα εργαλεία: μεθοδολογία μελέτης και θέματα κατανομής.

Α. ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ

13.15 - 13.30 Τα μικροαντικείμενα.

Ι. ΤΖΑΧΙΛΗ

13.30 - 13.40 Συζήτηση.

13.40 - 15.30 Διακοπή.

Δ. ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

- 15.30 - 15.50 Το αρχαιοβοτανικό υλικό: στόχοι και προβληματική.
Α. ΣΑΡΠΑΚΗ
- 15.50 - 16.00 Αρχαιοζωολογία και προϊστορικοί οικισμοί. Η εμπειρία από το Ακρωτήρι.
Κ. ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ
- 16.00 - 16.10 Το μαλακολογικό υλικό.
Λ. ΚΑΡΑΛΗ
- 16.10 - 16.20 Συζήτηση.

3. Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

- 16.20 - 16.40 Το Μεσοκυκλαδικό Ακρωτήρι.
Α. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
- 16.40 - 17.00 Οι πρωιμότερες φάσεις: Νεολιθική και πρώιμη εποχή του Χαλκού.
Π. ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
- 17.00 - 17.10 Συζήτηση.
- 17.10 - 17.20 Διάλειμμα.

4. ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Η ομάδα συντηρητών: Σ. ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Λ. ΑΛΕΦΡΑΓΚΗΣ, Α. και Σ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, Α. ΓΕΡΟΝΤΑΣ, Π. ΔΡΙΤΣΑΣ, Ι. και Ε. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, Γ. ΝΟΥΚΑΚΗΣ, Ρ. ΠΑΠΑΔΗΜΑ, Γ. ΠΕΡΡΑΚΗΣ, Α. και Μ. ΣΤΡΑΤΣΙΑΝΗ, Θ. ΧΑΛΑΡΗ.

- 17.20 - 17.30 Συντήρηση στον χώρο της ανασκαφής.
Π. ΔΡΙΤΣΑΣ
- 17.30 - 17.40 Τοιχογραφίες.
Α. ΓΕΡΟΝΤΑΣ, Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Α. ΣΤΡΑΤΣΙΑΝΗΣ
- 17.40 - 17.50 Κεραμεική.
Π. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
- 17.50 - 18.00 Συζήτηση.

5. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

- 18.00 - 18.10 Ο ηλεκτρονικός υπολογιστής και η οργάνωση αρχείου.
Α. ΝΤΟΥΜΑ
- 18.10 - 18.30 Ο αρχαιολογικός χώρος ως επιτόπιο Μουσείο.
Α. ΚΟΥΒΕΛΑ
- 18.30 - 19.00 Προτάσεις: το μέλλον του παρελθόντος.
Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ
- 19.00 - 20.00 Γενική συζήτηση.
- 20.00 Κλείσιμο Ημερίδας.

**Χαιρετισμὸς τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας**

Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Τόσον ἡ Ἑταιρεία ὅσον καὶ ἐγὼ προσωπικῶς χαιρετίζομεν τὴν σημερινὴν Ἡμερίδα, ἣτις ὁργανοῦται ἐπὶ τῇ συμπληρώσει εἰκοσαετίας ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας. Χαίρω δὲ ἰδιαιτέρως διότι ἡ ἐκδήλωσις αὕτη ἐντάσσεται εἰς τὰ πλαίσια τοῦ ἐορτασμοῦ τῶν ἑκατὸν πενήντα χρόνων ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἑταιρείας.

Λυποῦμαι εἰλικρινῶς ποὺ λόγοι υἱείας δὲν μοῦ ἐπιτρέπουν νὰ παρευρίσκομαι ἐδῶ σήμερα καὶ εὐχομαι αἱ ἐργασίαι σας νὰ εὐοδωθοῦν πλήρως.

1. Εἰσαγωγικά

Ίστορικὸ τῆς ἔρευνας

Συμπληρώθηκαν ἐφέτος εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας *Σπ. Μαρινᾶτο*. Στὸ διάστημα αὐτὸ μεγάλος ἀριθμὸς ἐπιστημόνων, τεχνικῶν καὶ ἐργατῶν πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους βάζοντας ὁ καθένας ἀπὸ τὴ δική του θέσῃ, τὸ λιθάρι του στὸ οἰκοδόμημα ποὺ σήμερα θὰ προσπαθήσουμε νὰ σᾶς παρουσιάσουμε· ἓνα ἔργο δύσκολο, πολύπλοκο καὶ μὲ πολλὰ προβλήματα. Θὰ ἤμουν ἰδιαίτερα εὐτυχής, ἂν ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι μποροῦσαν νὰ παρελάσουν ἀπὸ τὸ βῆμα καταθέτοντας ὁ καθένας τὴ δική του μαρτυρία. Πρακτικοὶ ὅμως λόγοι δὲν τὸ ἐπιτρέπουν αὐτό.

Σκοπὸς τῆς Ἡμερίδας, καθὼς φαίνεται καὶ στὸν τίτλο της, εἶναι νὰ παρουσιαστεῖ σὲ βάθος ἢ μέχρι τώρα ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σχετικὰ με τὴ Θήρα. Αὐτὸ εἶναι τὸ θέμα τοῦ Τρίτου Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου ποὺ ἤδη ὁργανώνεται. Τῆς Ἡμερίδας μας σκοπὸς εἶναι ἡ ἐνημέρωσή σας μὲ ὅσο γίνεται πιὸ περιγραφικὸ τρόπο γιὰ τὸ τί καὶ πῶς ἔγινε μέχρι σήμερα, ποιά προβλήματα γεννήθηκαν στὴν πορεία, πῶς ἀντιμετωπίστηκαν

ὅσα ἀντιμετωπίστηκαν καὶ τὶ προτείνεται γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὑπολοίπων. Μὲ τὸ σκεπτικὸ αὐτὸ παρακλήθηκαν νὰ συνεπικουρήσουν στὴ σημερινὴ Ἡμερίδα μόνον οἱ συνάδελφοι ποὺ αὐτὴ τὴ στιγμή ἐργάζονται στὸν ἴδιο τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, μοιράζονται εἰσπνέοντας τὸ χῶμα μαζί μας καὶ ζοῦν ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὰ προβλήματα. Θὰ ἤθελα μόνο νὰ κάνω μιὰν ἐξαίρεση καὶ ἀνάμεσα σὲ ὅσους ἐργάστηκαν ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ ἐργάζονται γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς προϊστορικῆς Θήρας νὰ ἀναφερθῶ ὀνομαστικὰ σὲ δυὸ μόνο: ὁ ἓνας εἶναι ὁ ἀρχιτεχνίτης ἀνασκαφῶν *Γιάννης Καραμῆτρος* ποὺ μὲ τὸ ἀλάνθαστο ἔνστικτο καὶ τὴν τεράστια ἀνασκαφικὴ του πείρα ἄφησε ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα του στὴν ἀνασκαφὴ κληροδοτώντας τῆς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ντόπιους τεχνίτες ποὺ ὁ ἴδιος ἐκπαίδευσε. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ ζωγράφος - συντηρητὴς *Τάσος Μαργαριτώφ*, ποὺ κι αὐτὸς ὄχι μόνο πρόσφερε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει τὴ συνδρομὴ του στὰ θέματα συντήρησης, ἀλλὰ καὶ δημιούργησε στρατιὰ μαθητῶν του πολὺ πρὶν ἢ πολιτεία εἰσαγάγει τὴ συντήρηση τῶν ἀρχαίων στὸ πρόγραμμα τῆς ἐθνικῆς μας ἐκπαίδευσης.

Μιὰ ἄλλη ομάδα ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς ὅμως δὲν βρίσκεται κοντά μας πιά. Καὶ σ' αὐτοὺς θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ ἀναφερθῶ ὀνομαστικὰ. Ἀφοῦ ἐπὶ μισὸν αἰῶνα ὑπηρέτησε τὴν ἀρχαιολογία ὡς συντηρητὴς ὁ *Ζαχαρίας Κανάκης* ἀποχώρησε ἀπὸ τὸν κόσμο αὐτὸ ἔχοντας ἀφήσει στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ὄχι μόνο τὸ ὀγκῶδες ἔργο του, ἀλλὰ καὶ λαμπρὸ ὑπόδειγμα εὐγένειας, ἀξιοπρέπειας καὶ ἀνθρωπιᾶς. Ἀκολούθησε ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐμπνευστῆ τοῦ ὅλου ἔργου καὶ διευθυντῆ τῆς ἀνασκαφῆς καθηγητῆ *Σπ. Μαρινάτου*. Ἀπώλεια τραγικὴ γιὰτὶ διακόπηκε ἓνα ἔργο ἐν ἐκτελέσει, μὲ ὅλες τὶς σχετικὲς συνέπειες. Ὁ *Γιάννης Κάππος*, ὁ ὁδηγὸς τοῦ αὐτοκινήτου τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ δὲν περιοριζόταν μόνο στὰ ὑπηρεσιακὰ του καθήκοντα. Ἡ καλαισθησία καὶ τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα του τὸν ὠθοῦσαν σὲ πρωτοβουλίες πράγματι συγκινητικὲς. Οἱ πειραματισμοὶ γιὰ τὴ χρωματικὴ ἀπόδοση τῶν ξύλινων κατασκευῶν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας εἶναι δικό του ἔργο. Ἡ ἄκρα τιμιότητα τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων *Γιώργη Ἀλεφραγκῆ* καὶ ἡ μέχρις ὑποχονδρίας ἀγάπη του στὴν καθαριότητα συνέβαλε ἀποτελεσματικὰ στὴν καταπράυνση τοῦ ἐκ φύσεως εὐερέθιστου χαρακτήρα τοῦ καθηγητῆ βελτιώνοντας τὴ συνήθως ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα. Ἐφέτος χάσαμε τὸν *Κώστα Κωνσταντόπουλο*, τὸν φωτογράφο, ἓναν ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ φιλότιμους ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς. Πολὺ πρόσφατα ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας ὁ *Σταμάτης Περράκης*, ὑπόδειγμα φιλοτιμίας καὶ ἐργατικότητος. Ὁ ἀκούραστος Σταμάτης, στοῦ ὁποίου τὰ χέρια ἢ ἀνασκαφὴ χρωστάει τὴ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση πολλῶν ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς, ἔφυγε πρόωρα, θύμα ὡς ἓνα βαθμὸ τῶν βλαβερῶν ὑλικῶν ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴ συντήρηση. Στὴ μνήμη ὅλων αὐτῶν,

τῶν ἄσημων καὶ τῶν ἐπιφανῶν ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀφιερῶσω τὴν Ἡμερίδα.

Κυρίες καὶ κύριοι,

Ὁ θάνατος τοῦ καθηγητῆ Μαρινάτου ἐσήμανε τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης. Τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1967 ὡς τὸ 1974 χαρακτηρίζει ὁ γρήγορος ρυθμὸς ἀποκάλυψης τῆς προϊστορικῆς πόλης. Ὁ ρυθμὸς αὐτὸς εἶχε τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἔφερνε γρήγορα στὸ φῶς πολλὰ πολυώροφα κτίρια, ἔδινε σύντομη πληροφόρηση γιὰ τὴν ἔκταση τῆς πόλης καὶ τὸν βαθμὸ διατήρησης τῶν ἐρειπίων καὶ βοηθοῦσε στὴ διαμόρφωση τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ λήψη προστατευτικῶν μέτρων. Παράλληλα ὅμως ἐξέθετε σὲ κινδύνους ἄγνωστους τὰ ταρακουνημένα ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς προϊστορικὰ κτίρια, ποὺ ἐπιπλέον εἶχαν ἀποστερηθεῖ ἀπὸ τὰ ὀργανικὰ ὑλικά ποὺ συγκρατοῦσαν τοὺς τοίχους τους (π.χ. ξύλα, ἄχυρα κ.λπ.). Ἐπίσης ἡ γρήγορη ἀποκάλυψη τῶν κτιρίων ἔφερνε στὸ φῶς χιλιάδες κινητὰ εὐρήματα ποὺ ὁ ὄγκος τους αὖξανε κατὰ γεωμετρικὴ πρόοδο. Τοιχογραφίες, κεραμικὴ καὶ ἄλλα εὐρήματα εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ ἐργαστήρια, ἀπὸ συντηρητές, ἀπὸ ἀποθηκευτικοὺς χώρους. Πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ ὁ Μαρινᾶτος τὰ ἀντιμετώπισε ἀποτελεσματικά, ἐνῶ γιὰ ἄλλα ἡ ἀντιμετώπιση ἦταν περιστασιακὴ καὶ τυχαία. Ἡ κατασκευὴ τοῦ μεγάλου στεγάστρου ἀπὸ dexion ἀποδείχτηκε σωτήριο μέτρο γιὰτὶ προστάτεψε ἄμεσα τὰ ἐρείπια ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς φύσης. Μόνο ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν τεράστια ἔκταση — δέκα περίπου στρέμματα — ποὺ στεγάστηκε μὲ τὸν τρόπο αὐτό, μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου. Προνοητικὸς ὑπῆρξε ἐπίσης ὁ Μαρινᾶτος καὶ στὴν ἐξασφάλιση ὁλόκληρης σχεδὸν τῆς ἔκτασης τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ προβαίνοντας στὴν ἀπαλλοτρίωση ἑκατοντάδων στρεμμάτων γῆς.

Ἡ μικρὴ ἀποθήκη ποὺ χτίστηκε στὴν ἀρχὴ σύντομα ἀποδείχτηκε ἀνεπαρκὴς γιὰ νὰ στεγάσῃ ὅλα τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Νέα κτίρια προστέθηκαν στὸν χῶρο τόσο γιὰ τὰ εὐρήματα, ὅσο καὶ γιὰ τὰ μηχανήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Τὴν ἀνυπαρξία ὑποδομῆς στὸ χωριὸ νὰ φιλοξενήσῃ τὸ ἐπιστημονικοτεχνικὸ προσωπικὸ τῆς ἀνασκαφῆς κάλυψε ἐν μέρει μὲ τὴν ἀνέγερση σειρᾶς δωματίων σὲ συνάρτηση μὲ τὶς ἀποθήκες. Μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀνέγερσης τοῦ «ξενώνα ἐπισήμων» δημιουργήθηκε ὑπόγειος χῶρος ποὺ ἀκόμη καὶ σήμερα χρησιμοποιεῖται ὡς ἐργαστήριον γιὰ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν καθὼς καὶ γιὰ τὴ στέγαση ὑπηρεσιῶν τῆς ἀνασκαφῆς (σχεδιαστήριον, ἀρχεῖο, βιβλιοθήκη κλπ.). Μὲ τὴν ἀνόρυξη φρέατος καὶ τὴν ἐγκατάσταση αὐτόματου συστήματος ἀντλησης ἐξασφαλίστηκε, ὑφάλμυρο μὲν, ἀλλὰ ἄφθονο νερὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ χώρου.

Όλα τὰ παραπάνω ἔργα εἶναι θεμελιώδη ἔργα ὑποδομῆς καὶ ἀπαιτοῦσαν τεράστια κονδύλια, τὰ ὅποια χάρη στὴ συγκυρία τῆς ἐποχῆς μόνον ὁ Μαρινᾶτος μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει.

Μὲ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἔργου ὅμως τὰ προβλήματα τῆς ἀνασκαφῆς ὅλο καὶ πλήθαιναν, ὅλο καὶ μεγάλωναν. Ἄν καὶ μέχρι τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου τοῦ Μαρινάτου εἶχαν ἐντοπιστεῖ τουλάχιστον εἴκοσι κτίρια κάτω ἀπὸ τὸν μανδύα τοῦ ἡφαιστειακοῦ ὑλικοῦ, μόνον σὲ ἑπτὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶχε ἐπιχειρηθεῖ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὰ περιορισμένη. Ἀπὸ τὰ μισοσκαμμένα αὐτὰ κτίρια εἶχε προέλθει μεγάλος ὄγκος εὐρημάτων, τὰ ὅποια ἀπαιτοῦσαν συντήρηση, ἀποκατάσταση, καταγραφή, ἀποθήκευση καὶ ἐπεξεργασία γιὰ τὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων σχετικῶν μὲ τὴν προϊστορικὴ κοινωνία τοῦ Ἀκρωτηριοῦ. Ἡ μεταφορὰ τῶν τοιχογραφιῶν στὴν Ἀθήνα γιὰ συντήρηση ἀποδείχτηκε ἡμίμετρο, ἀφοῦ ἐδῶ ἡ ἐργαστηριακὴ ὑποδομὴ ἦταν χειρότερη ἀπὸ ἐκείνη τῆς ἀνασκαφῆς. Ἔτσι, ἀκόμη καὶ σήμερα ὑπάρχουν σὲ διάφορα κτίρια τοῦ ΥΠΠΟ κιβώτια μὲ σπουδαῖα κομμάτια τοιχογραφιῶν ποὺ περιμένουν τὴ σειρά τους γιὰ συντήρηση. Ἀνεπαρκὴς ὑπῆρξε ἐπίσης ἡ ἀντιμετώπιση τῆς συντήρησης τῶν ἀγγείων. Ἡ περιοδικὴ μόνον ἔλευση τοῦ συγκολλητῆ στὴ Θήρα μόλις ποὺ ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συγκόλληση καὶ ἀποκατάσταση τῶν πιὸ εὐπαρουσίαστων ἀγγείων, αὐτῶν δηλαδὴ ποὺ κάλυπταν τὶς ἀνάγκες εἰκονογράφησης τῶν δημοσιευόμενων κάθε χρόνο ἀνασκαφικῶν ἐκθέσεων. Ἡ ἐπιλεκτικὴ αὐτὴ προτίμηση στὴ συντήρηση τῶν ἀγγείων εἶχε δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὸν ἐπιστημονικὸ τομέα: μὲ τὸ νὰ δημοσιεύονται φωτογραφίες μόνον τῶν «καλῶν», συνήθως εἰσηγμένων ἀπὸ τὴν Κρήτη ἀγγείων, δημιουργήθηκε ἡ ἐσφαλμένη ἐντύπωση στοὺς ἐπιστήμονες ποὺ παρακολουθοῦσαν τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι ἦταν μινωικὴ ἀποικία.

Ἀξιοποιώντας ὁ Μαρινᾶτος τὴ δωρεὰ οἰκοπέδου στὰ Φηρὰ ἀπὸ τὸν ἐφοπλιστὴ Εὐάγγελο Νομικό, προχώρησε στὴν ἀνέγερση Μουσείου ἐκεῖ γιὰ τὴ στέγαση τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Περιέργως, οἱ ἐργασίες ἀνέγερσης τοῦ Μουσείου διακόπηκαν στὰ 1973 καὶ τὸ ἔργο ἔμεινε ἡμιτελές. Ἴσως μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν τοιχογραφιῶν στὴν Ἀθήνα γιὰ συντήρηση ὁ Μαρινᾶτος ἄρχισε νὰ προσανατολίζεται στὴν ἵδρυση Μουσείου Θήρας στὴν πρωτεύουσα, ὅποτε ἐξατμίστηκε τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ τοπικὸ μουσεῖο.

Ἡ τακτικὴ καὶ ταχεῖα δημοσίευση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐκθέσεων μὲ πλούσια εἰκονογράφηση, ἡ συγγραφή πληθώρας ἄρθρων καὶ ἡ ὀργάνωση διαλέξεων στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο, συνετέλεσαν στὸ νὰ γίνῃ σὲ πολὺ σύντομο διάστημα γνωστὴ ἡ ἀνασκαφὴ ἀνὰ τὸν κόσμον. Τὸ δραματικὸ τέλος τῆς προϊστορικῆς πόλης — τὸ ὅποιο συχνὰ ἔχει συσχετιστεῖ μὲ τὸν μῦθο τῆς Ἀτλαντίδας — ἄρχισε νὰ κινεῖ τὸ ἐνδια-

φέρουν τοῦ Τύπου καὶ τῶν μαζικῶν μέσων ἐνημέρωσης σὲ παγκόσμια κλίμακα. Δημοσιογράφοι, ἀνταποκριτές, ραδιοφωνικά, τηλεοπτικά καὶ κινηματογραφικά συνεργεῖα κατέφθαναν γιὰ νὰ πάρουν συνεντεύξεις ἀπὸ τὸν Μαρινᾶτο καὶ γιὰ νὰ κινηματογραφήσουν τὴν ἀνασκαφή. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κεντρίστηκε ἡ περιέργεια τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ποὺ δειλά-δειλά στὴν ἀρχή, πὶδ ὀργανωμένα μετὰ, ἄρχισαν νὰ κατακλύζουν τὸ νησί. Ἡ αὔξηση τῶν δρομολογίων στὰ ἀκτοπλοϊκὰ σκάφη ποὺ προσεγγίζουν στὴ Θήρα, ἡ κατασκευή καὶ ἀνάπτυξη τοῦ ἀεροδρομίου, ἡ ἀνανέωση, βελτίωση καὶ ἐπέκταση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου τοῦ νησιοῦ σὲ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ὀφείλονται στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἀκόμη στὴν προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Μαρινάτου. Ἀλλὰ μὲ τὴν αὔξηση τοῦ τουρισμοῦ στὸ νησί προστέθηκαν κι ἄλλα προβλήματα στὴν ἀνασκαφή. Χωρὶς τὴν ἀναγκαία ὑποδομὴ ἀκόμη καὶ σήμερα, ὁ χῶρος κατακλύζεται ἀπὸ ἐπισκέπτες ποὺ συχνὰ ξεπερνοῦν τοὺς χίλιους τὴν ἡμέρα.

Ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ — ὑπολογίζεται σὲ 200-250 στρέμματα περίπου —, ἡ φύση τῶν ἐρειπίων καὶ ἡ ἰδιορρυθμία τοῦ χώρου εἶναι στοιχεῖα ποὺ μᾶς κάνουν νὰ ἐκτιμοῦμε ὅτι θὰ χρειαστοῦν αἰῶνες συνεχοῦς ἐργασίας γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου μπορεῖ νὰ παρομοιαστεῖ μὲ ἀγώνα δρόμου μεγάλης ἀποστάσεως, δρόμου ἀντοχῆς ὅμως, ὄχι ταχύτητας· ἢ μάλλον μιᾶς σκυταλοδρομίας, τῆς ὁποίας κάθε τμῆμα εἶναι καὶ ἓνας δρόμος ἀντοχῆς μετ' ἐμποδίων. Καὶ σημασία ἔχει γιὰ τὸ κάθε τμῆμα ὄχι μόνο τὸ πῶς θὰ πιάσεις τὴ σκυτάλη, ἀλλὰ κυρίως πῶς θὰ τὴν κρατήσεις γερά στὰ χέρια σου, ὥστε σωστὰ νὰ τὴν παραδώσεις στὸν ἐπόμενο σκυταλοδρόμο.

Ὡς δεύτερος σκυταλοδρόμος στὸν ἀγώνα αὐτὸ πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὴ σκυτάλη δὲν τὴν παρέλαβα. Τὴ μάζεψα ἀπὸ τὸ δρόμο, ὅπου ἔπεσε μαζὶ μὲ τὸν δρομέα. Εἶναι γνωστὲς οἱ συνθήκες τοῦ θανάτου τοῦ Μαρινάτου καὶ τῆς αἰφνίδιας διακοπῆς τοῦ ἔργου του. Ἡ θητεία μου στὴν ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1968 ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1973 μὲ εἶχε πλουτίσει μὲ ἐμπειρίες καὶ μὲ εἶχε κάνει κοινωνὸ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματά της. Ἔτσι, ὅταν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μοῦ ἀνέθεσε τὴ διεύθυνση τοῦ ἔργου τὸ 1975, ἤμουν σὲ γνώση τῶν δυσκολιῶν καὶ τῆς εὐθύνης ποὺ ἐπωμιζόμουν. Εἶχα τὴν ἐπίγνωση ὅτι ἓνα τόσο κολοσσιαῖο ἔργο δὲν μποροῦσε νὰ διεκπεραιωθεῖ ἀπὸ ἓνα μόνο ἢ καὶ ἀπὸ μερικὰ ἀκόμη ἄτομα. Χρειαζόταν μεγάλο ἐπιτελεῖο τεχνικῶν καὶ ἐπιστημόνων γιὰ νὰ δαμασθεῖ ὁ ὄγκος τῶν εὐρημάτων καὶ γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν τὰ ποικίλα καὶ σύνθετα προβλήματα τοῦ χώρου. Γνώμονας γιὰ τὴ συγκρότηση ἐνὸς τέτοιου ἐπιτελείου ἦταν ἡ πεποίθησή μου ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ, κάθε ἀνασκαφὴ, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ἔργο καταστροφῆς· καταστροφῆς τῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπὶ χιλιάδες χρόνια διατή-

ρησαν την αρχαιολογική πληροφορία για την αρχαία κοινωνία, καταστροφής που όμως είναι αναγκαία για την άντληση της αρχαιολογικής πληροφορίας.

Έβλεπα — και εξακολουθώ να βλέπω — την ανασκαφή σαν ένα βιβλίο που η ανάγνωση κάθε σελίδας του έχει ως συνέπεια την ταυτόχρονη καταστροφή της. Χρειάζεται λοιπόν η μεγαλύτερη δυνατή άφομοίωση κάθε πληροφορίας που μπορεί να μας δώσει το βιβλίο που λέγεται έδαφος κατά τη διάρκεια της καταστρεπτικής ανάγνωσης του, της ανασκαφής. Η καταγραφή των πληροφοριών θα ήταν τέλεια, αν χρησιμοποιώντας τις θα μπορούσε κανείς να αποκαταστήσει πλήρως, θεωρητικά βέβαια, το περιβάλλον που τις περιέκλειε. Και επειδή αυτό είναι πρακτικά αδύνατο, η ανασκαφή ως μέθοδος έρευνας δικαιώνεται μόνο στον βαθμό που γίνεται η μέγιστη δυνατή καταγραφή της αρχαιολογικής πληροφορίας.

Με αυτή τη βασική αντίληψη για την ανασκαφή προσπάθησα να εφαρμόσω αυτό που οι συνθήκες δεν μου επέτρεψαν να κάνω κατά την πρώτη θητεία μου στο Άκρωτήρι: να συγκροτήσω επιτελείο συνεργατών που διακρίνονται για την έπαρκή επιστημονική τους κατάρτιση, την αγάπη τους για τη δουλειά μας και συμμερίζονται τις απόψεις αυτές περί ανασκαφής. Σήμερα αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά που μου δίνεται η ευκαιρία να παρουσιάσω δημόσια ένα δείγμα των συνεργατών μου, που ώριμοι πια επιστήμονες συμμετέχουν στην από κοινού αντιμετώπιση των επιστημονικών προβλημάτων της έρευνας. Σε όλους αυτούς, παρόντες ή απόντες, συμμετέχοντες ή μη με ανακοινώσεις στην Ήμερίδα, εκφράζω τις ευχαριστίες μου για τη συνεργασία και την κατανόησή τους.

Από την πρώτη στιγμή επισημάνθηκε ότι οποιαδήποτε επέμβαση στους μισοανασκαμμένους χώρους ήταν ανεπίτρεπτη χωρίς την προηγούμενη συγκέντρωση όλων των πληροφοριών που είχαν έλθει στο φως ως εκείνη τη στιγμή. Διαπιστώθηκε πως στο αρχείο της ανασκαφής δεν υπήρχαν λεπτομερή σχέδια των αποκαλυφθέντων κτιρίων, εκτός από εκείνα που είχαν ήδη δημοσιευθεί στις ετήσιες ανασκαφικές εκθέσεις. Τα σχέδια αυτά όμως, κατά κανόνα κατόψεις ή περιγράμματα κτιρίων, περιείχαν έλλιπείς ή και παραπλανητικές ακόμη πληροφορίες (π.χ. δεν έδειχναν αν το εικονιζόμενο τμήμα του κτιρίου ανήκει στον όροφο ή στο ισόγειο). Έπρεπε λοιπόν από την αρχή να αποτυπωθεί κάθε κτίριο με όλες του τις ως τότε φανερές λεπτομέρειες, πριν γίνει καν σκέψη για τη συνέχιση της ανασκαφής. Για τη δουλειά αυτή χρειαζόταν αρχιτέκτων με μόνιμη και αποκλειστική απασχόληση και όχι μόνο στο τέλος κάθε ανασκαφικής περιόδου, όπως ήταν ή ως τότε πρακτική. Επιπλέον ο αρχιτέκτων αυτός θα έπρεπε να εκδηλώσει και επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μελέ-

τη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τῶν οἰκοδομημάτων. Στὰ πρόσωπα τῆς κ. Κ. Παλυβοῦ — καὶ ἀπὸ τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου καὶ τῆς κ. Σαλῆ Ἀξιῶτη — πιστεύω πῶς ἡ ἀνασκαφὴ βρῆκε τὰ κατάλληλα πρόσωπα.

Γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς χρειάστηκε νὰ ἐπαναπροσδιοριστοῦν οἱ ἐπιδιωκόμενοι στόχοι. Ἐνδιέφερε νὰ φέrouμε στὸ φῶς καὶ ἄλλα κτίρια, καὶ ἄλλες τοιχογραφίες, καὶ ἄλλα ἀγγεῖα; ἢ ἐνδιέφερε ἡ συγκέντρωση πληροφοριῶν γιὰ τὴν προϊστορικὴ κοινωνία; ἀσφαλῶς τὸ δεύτερο. Ἐπομένως ἡ ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς ἔπρεπε νὰ γίνῃ μὲ τις προδιαγραφές πού ἀπαιτεῖ ἡ καταγραφή καὶ ἡ τεκμηρίωση τῆς ἀρχαιολογικῆς πληροφορίας. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ ὅμως ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ μελέτη τῶν εὐρημάτων, νὰ ἐντοπιστοῦν τυχόν προβλήματα ἢ κενὰ στὴν καταγραφή τῆς ἀρχαιολογικῆς πληροφορίας, νὰ ἀνιχνευτοῦν σφάλματα πού δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπαναληφθοῦν. Μὲ τοὺς συναδέλφους ἀρχαιολόγους ἀποδυσθήκαμε σὲ ἡράκλειο ἀγῶνα τακτοποίησης τοῦ χώρου καὶ τῶν εὐρημάτων. Πάνω ἀπὸ δύο χιλιάδες ἦταν τὰ κιβώτια μὲ ὄστρακα πού περιμέναν ἄλλα πλῆσιμα καὶ διαλογὴ, ἄλλα συγκόλληση, ὅλα δὲ μελέτη καὶ ταξινόμηση. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ στάδια αὐτὰ τῆς δουλειᾶς ἔχουν ἤδη ἀπὸ πολλοῦ περατωθεῖ, καὶ ἄλλα βρίσκονται σὲ ἀρκετὰ καλὸ στάδιο ἐξέλιξης. Γιὰ ἄλλα στάδια ὅμως πού ἀπαιτοῦν συνδυασμὸ μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς (π.χ. διαλογὴ, συγκόλληση κλπ.) ἡ ἐργασία δὲν ἔχει κὰν ἀρχίσει. Πλυμένα καὶ ταξινομημένα κατὰ χώρους εὕρεσης τὰ ὄστρακα αὐτὰ περιμένουν τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας στοὺς ἀντίστοιχους χώρους.

Γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη συνέχιση τῆς συγκόλλησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν ἀγγείων ἐκπαιδεύτηκε καὶ διορίστηκε μόνιμος ντόπιος τεχνίτης, ὁ Λουκάς Ἀλεφραγκῆς ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι. Ἐργαζόμενος χειμῶνα καλοκαίρι ὁ Λουκάς κατάφερε νὰ ἀποσυμφορήσῃ τὸ ἐργαστήριό καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἔτσι χώρο γιὰ νέα εὐρήματα. Ἡ ἀποσυμφόρηση ὅμως τοῦ ἐργαστηρίου προκάλεσε συμφόρηση στὴν ἀποθήκη τῶν ἀγγείων, πού κι αὐτῆς ἡ χωρητικότητα εἶναι πεπερασμένη. Μὲ εἰδικὸ σύστημα ταξινόμησης πού συνδύαζε μέγεθος, τύπο καὶ χῶρο εὕρεσης τῶν ἀγγείων ὁργανώθηκε ἡ ἀποθήκη ἔτσι, ὥστε ἀφ' ἑνὸς ἔγινε ἡ μέγιστη δυνατὴ ἐκμετάλλευση τοῦ χώρου καὶ ἀφ' ἑτέρου κατέστη ἐφικτὴ ἡ ἀναζήτησις τῶν ἀγγείων ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο καὶ τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο βρέθηκαν. Εἰδικὰ μέτρα πάρθηκαν γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀγγείων ἀπὸ τις δολιχοδρομίες τῶν ποντικῶν πάνω στὰ ράφια τῆς ἀποθήκης. Τὰ ἀνοίγματα τοῦ πλαστικοῦ προστατευτικοῦ δικτύου πού τοποθετήθηκε εἶναι τέτοια πού ἐπιτρέπουν τὴ διέλευση τῶν ποντικῶν ἀλλὰ δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπτύξουν μεγάλη ταχύτητα.

Μεγάλον πρόβλημα ἦταν ἡ διπλοκαταγραφή ἢ καὶ ἡ διπλοφωτογράφιση τῶν ἀγγείων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἐφαρμόσαμε τὴν ἀρχὴ νὰ μὴν εἰσά-

γεται στην αποθήκη άγγειο πού δεν έχει φωτογραφηθεί. Για τή φωτογράφησή του όμως προαπαιτείται συντήρηση καί αποκατάστασή του καθώς καί ή καταγραφή του στόν κατάλογο τών εύρημάτων. Μὲ εἰδικές συντεταγμένες, πού περιλαμβάνονται καί στόν κατάλογο τών εύρημάτων, προσδιορίζεται ἐπακριβῶς ή θέση κάθε άγγείου μέσα στην αποθήκη, ὥστε νά εἶναι εὐκόλη τόσο ή ἀναζήτησή του ὅσο καί ή ἐπισήμανση τυχόν ἀπώλειάς του. Παρόμοιο σύστημα ἐφαρμόζεται καί γιά τήν ταξινόμηση τών λίθινων ἀντικειμένων καθώς καί τών μικροαντικειμένων καί τών ἄλλων εύρημάτων.

Ἄλλα προβλήματα πιεστικά, ὅπως ή παρενόχληση τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου ἀπό τὰ στίφη τών ἐπισκεπτῶν, ἐγινε προσπάθεια νά ἐνταχθοῦν στοῦ εὐρύτερο ἀνασκαφικό πρόγραμμα. Ἔτσι τήν κατεύθυνση στόν προγραμματισμό γιά τήν ἐπανάληψη τών ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, τήν ἐπηρέασαν, πέρα ἀπό τήν ἰδεολογία, καί παράγοντες πρακτικοί. Μερικοί ἀπό τοὺς παράγοντες αὐτοὺς εἶναι:

1. Ἡ κίνηση τών ἐπισκεπτῶν ἀπό παλινδρομική πάνω στην Ὁδὸ Τελχίνων πού γινόταν, ἔπρεπε νά μετατραπεῖ σὲ κυκλική, ὥστε νά ἀποφεύγονται κίνδυνοι ἀπὸ τὸν συνωστισμό. Μὲ τήν ἀνασκαφή σὲ ἀνοικτοὺς καί ἐλεύθερους ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια χώρους καί τήν κατασκευή πρόχειρων ὑπερυψωμένων γεφυρῶν πάνω ἀπὸ τὰ ἐρείπια δημιουργήθηκαν προσβάσεις πού ἀποσυμφόρησαν κάπως τήν κυκλοφορία τών ἐπισκεπτῶν καί βοήθησαν στην ὀργάνωση τῆς κυκλικῆς τους κίνησης. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφή καί τοῦ ἡφαιστειακοῦ στρώματος στοὺς χώρους αὐτοὺς μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νά μελετήσουμε τὶς φάσεις καί τοὺς παροξυσμοὺς τῆς ἔκρηξης καθώς καί τὴ διαδικασία καταστροφῆς τοῦ οἰκισμού. Ἔτσι διαπιστώθηκε ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ζημιές πού προκάλεσαν οἱ προηγηθέντες σεισμοί, τμήματα κτιρίων κατέρρευσαν ἐπίσης καί ἀπὸ τὸ βάρος τοῦ ἡφαιστειακοῦ ὑλικοῦ πού σωρεύτηκε πάνω στὶς στέγες τους. Ἐπίσης μέσα στοῦ στρῶμα τῆς ἐλαφρόπετρας, πού στὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς φτάνει τὸ ἓνα μέτρο περίπου, ἀναγνωρίστηκαν πέντε διαφορετικὲς στρώσεις πού ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμους παροξυσμοὺς τῆς ἔκρηξης.

2. Δεύτερος παράγων πού ἐπηρέασε τήν κατεύθυνση τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ή τελικὴ δημοσίευση τών εύρημάτων. Ἀπὸ τήν ἀρχὴ διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ὀριζόντιος χωρισμὸς τοῦ ὑλικοῦ κατὰ εἶδη εύρημάτων εἶναι ἀνέφικτος, ἀφοῦ ή ἀνασκαφή συνεχίζεται. Γι' αὐτὸ ἀποφασίσαμε νά προχωρήσουμε στὴ δημοσίευση κατὰ κτίρια. Μόνο ἔτσι θὰ μπορέσει νά πραγματοποιηθεῖ ή ἐξαντλητικὴ καί ὀριστικὴ παρουσίαση τών εύρημάτων. Αὐτὸ ἄλλωστε περιμένει καί ή ἐπιστημονικὴ κοινότητα γιά νά προχωρήσει στην ἀνάλυση καί στην κριτικὴ μελέτῃ τῆς εἰκόνας γιά τήν προϊστορικὴ κοινωμία τοῦ Ἀκρωτηρίου πού ἐμεῖς, μὲ τὰ δικά μας κριτήρια, δίνουμε.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ κτίρια, στὰ ὁποῖα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἶχε προχωρήσει περισσότερο, ἀνατέθηκε σὲ ὁμάδες συναδέλφων ἢ μελέτη τῶν εὐρημάτων προκειμένου νὰ προηγηθεῖ ἡ συντήρησή τους. Μὲ τὴ διαδικασία αὕτῃ ἡ μελέτη τῆς Δυτικῆς Οἰκίας βρίσκεται στὰ τελευταῖα τῆς στάδια καὶ ἐπικεῖται ἡ κατάθεση τῶν κειμένων γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση. Σὲ ἄρκετὰ προχωρημένο στάδιο βρίσκεται καὶ ἡ μελέτη τῆς ὁμάδας ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴν Ξεστὴ 3, ἐνῶ ἄλλη ὁμάδα ἔχει ἀρχίσει νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ Συγκροτήματος Δ.

3. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μισοσκαμμένων κτιρίων στοχεύει ἐπίσης στὴ συντήρηση τῶν εὐρημάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων. Εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐπέμβαση στὰ κτίρια ποὺ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ συντήρηση καὶ προστασία, χωρὶς τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς στὰ εὐαίσθητα τουλάχιστον σημεῖα τους. Οὔτε εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσει ἡ συντήρηση καὶ ἀποκατάσταση τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν ἀγγείων ὅταν εἶναι βέβαιο ὅτι κομμάτια τους βρίσκονται ἀκόμη μέσα στὰ ἄσκαφα τμήματα τῶν ἀντίστοιχων κτιρίων.

4. Ἡ προτίμηση αὐτοῦ τοῦ τρόπου συνέχισης τῆς ἀνασκαφῆς ἀποβλέπει καὶ σὲ ἓναν ἀκόμη στόχο: τὴ μελέτη τῆς ὀργάνωσης καὶ λειτουργίας τῶν χώρων μέσα σὲ κάθε οἰκοδόμημα. Μόνο ἔτσι θὰ μπορέσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὸν χαρακτήρα κάθε κτιρίου, μελέτη ἀναγκαία γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ συνδυασμένη ἀντιμετώπιση ἐπιστημονικῶν καὶ πρακτικῶν προβλημάτων μᾶς πλούτισε μὲ νέες ἐμπειρίες, πολύτιμες γιὰ τὴν περαιτέρω ἐργασία μας στὸν χώρο. Ἐτσι π.χ. μὲ τὴ λήψη μέτρων προστασίας καὶ στερέωσης εὐπαθῶν τμημάτων στὰ κτίρια προσεγγίσαμε στὶς ἀντιλήψεις καὶ στὴ λογικὴ τῶν ἀρχαίων μαστόρων ποὺ ἔδιναν συγκεκριμένες κατασκευαστικὲς λύσεις. Ἐπίσης ἐξοικειωθήκαμε περισσότερο μὲ τοὺς μηχανισμοὺς ποὺ προκάλεσαν τὶς ζημιὲς στὰ κτίρια καὶ ὀπλιστήκαμε μὲ ἐμπειρία γιὰ τὴν καλύτερη συμπεριφορὰ μας ἀπέναντί τους. Ἡ μέχρι τώρα ἐπέμβασή μας περιορίστηκε μόνο σὲ λήψη μέτρων ποὺ διατηροῦν τὴν ὑφιστάμενη κατάσταση. Κατὰ κανόνα προχωρήσαμε μόνο στὴν ἀντικατάσταση ξυλοκατασκευῶν ποὺ λειτουργοῦσαν ὡς φέροντα στοιχεῖα καὶ ποὺ σήμερα μόνο τὸ ἀποτύπωμά τους ἔχει διασωθεῖ μέσα στὸ ἡφαιστειακὸ ὑλικὸ ποὺ τὰ ἐγκλώβισε. Τέτοιες κατασκευὲς εἶναι τὰ πλαίσια θυρῶν καὶ παραθύρων καὶ οἱ ξυλοδεσιεὲς στοὺς τοίχους. Ἐπειδὴ τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ μπεῖ στὴ θέση τῆς ξυλοκατασκευῆς ἔπρεπε νὰ εἶναι ρευστὸ γιὰ νὰ εἰσχωρεῖ καὶ στὰ πιὸ στρεβλὰ τμήματα, ἀλλὰ καὶ ἰσχυρὸ γιὰ νὰ φέρει τὰ τυχόν ὑπερκείμενα βάρη, ἐπιλέχθηκε ἡ χρῆση ὀπλισμένου σκυροδέματος, ὑλικοῦ προσιτοῦ ἐπίσης καὶ στὴν ντόπια ἀγορά. Οἱ ἐπεμβάσεις μας δὲν προχώρησαν στὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀρχικῶν μορφῶν στὶς περὶ ὧν ὁ λόγος κατασκευές, ὅχι μόνο γιὰτὸ δὲν

εἶναι πάντα ἐφικτό, ἀλλὰ γιατί πιστεύουμε ὅτι πρέπει νὰ διατηρηθεῖ καὶ ἡ μαρτυρία τῆς καταστροφῆς πρὸς περαιτέρω μελέτη τῶν μηχανισμῶν της.

Στὴ διαδικασία στερέωσης τῶν ἐρειπίων πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὰ λάθη ποὺ εἶχαν διαπραχθεῖ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο. Σφάλματα ὅπως ἡ ἀπόφραξη θύρας ἢ παραθύρου μὲ συμπαγὴ τοῖχο, ἢ ἀντίστροφα ἡ δημιουργία ἀνοίγματος ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχε, προφανῶς ὀφείλονταν ἀφ' ἐνὸς στὴν ἰδιομορφία τοῦ χώρου καὶ στὴν παντελὴ ἔλλειψη πείρας ἀπὸ παρόμοιες περιπτώσεις καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ἀπουσία ἀρχιτέκτονα κατὰ τὴ διάρκεια κάθε ἀνασκαφικῆς περιόδου. Ἐτσι δὲν ὑπῆρχε εὐχέρεια μελέτης τῶν κατασκευῶν καὶ τῆς λογικῆς ποὺ τὶς διεῖπε καί, συνεπῶς, τὶς ἐπεμβάσεις στήριξης καὶ προστασίας τὶς ἐπιχειροῦσαν ἐμπειρικοὶ τεχνίτες.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς νέας ἀνασκαφικῆς περιόδου ἐγκαταστήσαμε σύστημα ἐπίπλευσης γιὰ τὴν ἀναζήτηση σπόρων καὶ ἄλλων μικρῶν ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ ὀργανώσαμε τὴ συστηματικὴ συλλογὴ καὶ μελέτη ὅλων τῶν ὑλικῶν ποὺ μποροῦσαν νὰ παράσχουν πληροφορίες γιὰ τὸ προϊστορικὸ περιβάλλον. Παράλληλα ἀναπτύξαμε στενὴ συνεργασία μὲ εἰδικούς ἐπιστήμονες καὶ ἐπιστημονικὰ - ἐρευνητικὰ ἰδρύματα, ὅπως εἶναι ὁ Δημόκριτος, τὸ ΙΓΜΕ, τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο, τὸ ἐργαστήριο FITZ τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα. Εἰδικὰ προγράμματα, ὅπως ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν προέλευση τῶν πηλῶν στὴν κεραμεικὴ, τὴν ἀναγνώριση τῶν πετρωμάτων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ὡς πρῶτες ὕλες, τὴν προέλευση τῶν χρωστικῶν οὐσιῶν στὶς τοιχογραφίες καὶ στὴν κεραμεικὴ κλπ. βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη ἐνῶ ἄλλα ἔχουν ἤδη ὀλοκληρωθεῖ. Θέλω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς εὐχαριστίες μου στὰ παραπάνω ἰδρύματα καὶ ἰδιαίτερα στοὺς συναδέλφους Ἀπόστολο Γριμάνη, Γιάννη Μανιάτη καὶ Βασίλη Κυλικογλου ἀπὸ τὸν Δημόκριτο, Χ. Παπατρέχα καὶ Β. Περδικάτη ἀπὸ τὸ ΙΓΜΕ, Γ. Χρυσουλάκη ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο καὶ R. Jones ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο FITZ. Μὲ τὴν πολύτιμη συνεργασία τῶν ἐπιστημόνων αὐτῶν προσεγγίσαμε καλύτερα πτυχὲς τοῦ προϊστορικοῦ βίου, ὅπως εἶναι τὸ ἐμπόριο, οἱ σχέσεις μὲ ἄλλες περιοχές, ἡ ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας, ἡ ἐξειδίκευση καὶ ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας κ.ἄ. Συνεργασία ἔχουμε ἐπίσης καὶ μὲ ἐπιστήμονες καὶ ἐρευνητικὰ ἰδρύματα τοῦ ἐξωτερικοῦ, κυρίως σὲ θέματα ποὺ οἱ ἐλληνικὲς δυνατότητες δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀντιμετώπισή τους. Οἱ μετρήσεις ποὺ ἐπιχειρήθηκαν γιὰ τὸν χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ τέλους τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ραδιενεργοῦ ἄνθρακα καὶ τοῦ ἀρχαιομαγνητισμοῦ πραγματοποιήθηκαν σὲ ξένα ἐργαστήρια. Ἐπίσης σὲ ξένα ἐργαστήρια ἔγιναν οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς προέλευσης ἡφαιστειακῆς τέφρας ἀπὸ ἄλλες περιοχές τοῦ Αἰγαίου. Μὲ τὶς ἀναλύσεις αὐτὲς ἐπιχειρεῖται ἡ ἐξακρίβωση τῶν συνεπειῶν ποὺ μποροῦσε

νὰ ἔχει ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὴ Θήρα. Σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Aachen τῆς Γερμανίας ἔγινε προσπάθεια νὰ προσδιοριστοῦν τὰ ὅρια τῆς προϊστορικῆς πόλης χρησιμοποιώντας ὑπόγειο radar. Δυστυχῶς ἡ προσπάθεια αὐτὴ δὲν εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεύτερης περιόδου ἀντιμετωπίσαμε καὶ ἓνα ἄλλο ἀκόμη πρόβλημα: τὴν ὁργάνωση τοῦ ἀρχείου τῆς ἀνασκαφῆς. Τόσο τὸ ἀρχεῖο σχεδίων, ὅσο καὶ τὸ φωτογραφικὸ ἦταν ἀνύπαρκτα κατὰ τὴν πρώτη περίοδο. Τὰ ἀρχεῖα αὐτὰ καθὼς καὶ τὰ ἡμερολόγια τηροῦνται εἰς διπλοῦν. Μιὰ σειρὰ τηρεῖται στὶς ἐγκαταστάσεις τῆς ἀνασκαφῆς καὶ μία δεύτερη φυλάσσεται στὰ γραφεῖα τῆς ἀνασκαφῆς στὴν Ἀθήνα. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξουδετερώνονται οἱ κίνδυνοι καταστροφῆς ἢ βλάβης τοῦ ἀρχείου. Τὰ προβλήματα ὅμως στὴν τεκμηρίωση δὲν ἐξαλείφθηκαν μὲ τὰ παραπάνω μέτρα. Τὰ ἡμερολόγια π.χ. ἐξακολούθησαν νὰ τηροῦνται μὲ τὸ παλιὸ σύστημα, ὅχι τόσο γιατί ἡ ἀνασκαφὴ ἀποτελοῦσε συνέχεια μετὰ τὴ διακοπὴ, ὅσο γιατί ποτὲ δὲν εἶχε ἐνταχθεῖ ὁ χῶρος σὲ ἓναν κánaβο, ὥστε κάθε πληροφορία νὰ καταγράφεται μὲ ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένες συντεταγμένες. Ὁ περιορισμὸς τῆς ἀνασκαφῆς μέσα σὲ δωμάτια τῶν ἀρχαίων κτιρίων μετρίαζε κάπως τὴν ὀξύτητα τοῦ προβλήματος, ἀφοῦ μπορούσε νὰ καταρτισθεῖ μικρὸς κánaβος γιὰ τὸν συγκεκριμένο ἐπὶ μέρους χῶρο. Ἡ μελέτη ὅμως τῶν ἡμερολογίων γιὰ τὴν προετοιμασίαν τῆς τελικῆς δημοσίευσης μᾶς ἀποκάλυψε ἀρκετὰ κενὰ στὴν καταγραφὴ τῆς ἀρχαιολογικῆς πληροφορίας.

Ἡ διατήρηση τῶν κτιρίων σὲ μεγάλο ὕψος ἐμποδίζει τὴν ἄμεση ὀπτικὴ ἐπαφὴ ἀπὸ τὴ μιὰν ἄκρην τῆς ἀνασκαφῆς ὡς τὴν ἄλλη καὶ δυσχεραίνει τὴν ὁργάνωση συμβατικοῦ κánaβου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προχωρήσαμε στὴ συνδυασμένη ἐγκατάσταση τριγωνομετρικοῦ τριπλευρικοῦ καὶ χωροσταθμικοῦ δικτύου, ὥστε μὲ τὴ βοήθεια ἡλεκτρονικοῦ θεοδόλιχου νὰ γίνεται ἡ ἀναφορὰ στὶς γεωγραφικὲς συντεταγμένες καὶ στὸ ἀπόλυτο ὕψομετρο. Σχετικὰ πρόσφατὴ εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ χάριν στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση ἀπὸ τὴν UNESCO καὶ ἀπὸ φίλο στὴν Ἀμερικὴ ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ παραμείνει ἀνώνυμος. Μὲ τὸ ὄργανο αὐτὸ ἐξουδετερώνουμε πολλὰς δυσκολίες ποὺ ἀνακύπτουν ἐξαιτίας τοῦ ὑπερβολικὰ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν εὐρημάτων.

Αὐτὴ ἦταν συνοπτικὰ ἡ προσπάθειά μας γιὰ τὴν καλύτερη ὁργάνωση τῆς δουλειᾶς μας στὸ Ἀκρωτήρι. Προσπάθεια ποὺ δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε πὼς δὲν ἀντιμετώπισε προσκόμματα, ἄλλοτε ἀντικειμενικὰ καὶ ἄλλοτε τεχνητά. Ὡς γνωστόν, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἂν καὶ τελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα Δημοσίων Ἐπενδύσεων τοῦ ΥΠΠΟ. Γιὰ νὰ ἀντιληφθεῖ κα-

νείς τὸ μέγεθος τοῦ προβλήματος φθάνει νὰ ἀναφέρει ὅτι τὴν τελευταία πενταετία οἱ χορηγούμενες πιστώσεις παραμένουν στὰ ἴδια ποσά. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔχουν μειωθεῖ κατὰ τὸ ποσοστὸ ἀνόδου τοῦ πληθωρισμοῦ στὸ διάστημα αὐτό. Ἄν λάβει δὲ κανεὶς ὑπόψη του ὅτι μὲ τὶς πιστώσεις αὐτὲς καλύπτονται καὶ οἱ δαπάνες γιὰ τὴ συντήρηση τῶν σύγχρονων κτιριακῶν, ἡλεκτρικῶν, μηχανολογικῶν κλπ. ἐγκαταστάσεων, ἀντιλαμβάνεται ὅτι τὸ ἐναπομένον ποσὸν δὲν ἐπαρκεῖ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες οὔτε μιᾶς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Ὅλοι οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους θὰ σᾶς μιλήσουν σήμερα, ἐργάζονται ἐθελοντικὰ καὶ μόνο τὰ ἔξοδα τῆς ἐκεῖ παραμονῆς τους κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο καλύπτει ἡ ἀνασκαφή. Τὸν ἄλλο καιρὸ εἶναι ἀναγκασμένοι γιὰ βιοποριστικούς λόγους νὰ ἀσκοῦν ἄλλα ἐπαγγέλματα ποὺ τοὺς ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Τὸ τελευταῖο εἶναι ἓνα πολὺ σοβαρὸ πρόβλημα γιὰτὶ ἐπιβραδύνει τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς.

Ἄλλα προσκόμματα στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας σχετίζονται μὲ τὴν προστασία τῶν μνημείων. Οἱ εἰδικὲς συνθήκες τοῦ περιβάλλοντος (ἡφαιστειακὴ σκόνη, γειτνίαση μὲ τὴ θάλασσα κλπ.) ἐπιταχύνουν τὴ διάβρωση τῶν μεταλλικῶν κατασκευῶν τοῦ στεγαστροῦ. Παρὰ τὶς σύντονες ὡς τώρα προσπάθειες, τὸ πρόβλημα παραμένει καὶ κάθε χρόνο ὅλο καὶ περισσότερο νερὸ τῆς βροχῆς εἰσρέει στὸν χῶρο ἀπειλώντας τὰ κτίρια. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἀνασκαφὴ δέχτηκε τὴν εἰσβολὴ ἐντόμων ποὺ καταφεύγουν ἐκεῖ γιὰ νὰ ὠοτοκήσουν. Ἡ ἀπουσία πηλοῦ ἀπὸ τὸ νησὶ σήμερα ἔσπρωξε τὰ ἔντομα αὐτὰ στὰ ἐρείπια τῆς ἀνασκαφῆς ὑπονομεύοντάς τα μὲ τὴ διάνοιξη σηράγγων στὰ χωμάτινα τμήματα τῶν τοίχων τους. Ἡ ἀδυναμία τῶν ἐντομοκτόνων νὰ ἐξουδετερώσουν τὰ ἔντομα αὐτὰ μᾶς ὁδήγησε στὸ Μπενάκειο Φυτοπαθολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, τὸ ὁποῖο διέγνωσε τὸ εἶδος τοῦ ἐντόμου (*smia latreillei* καὶ *Anthophora crinipes* τῆς οἰκογένειας τῶν *Megachilidae: Hymenoptera*), ἀλλὰ δὲν μπόρεσε νὰ ὑποδείξει ἀποτελεσματικὸ τρόπο ἀντιμετώπισής του. Στὴν ἀπόγνωσή μας πειραματιστήκαμε μὲ τὶς ἡλεκτρικὲς ἐντομοκτόνες συσκευὲς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ καταστήματα τροφίμων, μὲ πολὺ ἐνθαρρυντικὰ ἀποτελέσματα. Αὐτὸ ὅμως σημαίνει πὼς ἓνα μέρος ἀπὸ τὶς πιστώσεις μας τὶς ἀπορρόφησαν οἱ συσκευὲς αὐτές.

Ἄλλα προσκόμματα ἦσαν τεχνητά, ὅπως εἶπα καὶ πιὸ πάνω, καὶ ὑποβολιμαῖα. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω ὅτι χάρη στὴ συμπαράσταση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Γενικοῦ της Γραμματέα Καθηγητῆ Γεωργίου Μυλωνᾶ, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ ξεπεράστηκαν. Τὸν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

Περιορίστηκα μόνο σὲ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν προβλημάτων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖο προσπαθοῦμε νὰ τὰ ἀντιμε-

τωπίσουμε. Οί συνάδελφοι πού θά ἀκολουθήσουν θά σᾶς παρουσιάσουν ὀρισμένα ἀπό τὰ συμπεράσματα, σὰ ὅποια καθένας τους ἔχει καταλήξει μὲ τὴν ἔρευνά του. Πρόκειται γιὰ ἔρευνα πού τὸ ὀριστικὸ τέλος της βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀκόμη. Οἱ ἀπόψεις πού θά διατυπωθοῦν βασίζονται σὰ μέχρι τώρα ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ εἶναι πάντα ἀνοιχτὲς σὲ βελτίωση ἢ ἀναθεώρηση, ὅσο ἡ ἔρευνα θά προχωράει.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

History of Research

The aim of the One-day Meeting is apparent from its title: to present general conclusions on research to date, to air the problems which have arisen and to outline future prospects. This One-day Meeting is dedicated to the memory of those six invaluable contributors to the excavation who have departed this world, included among whom is the instigator and inspirator of the entire venture, Spyridon Marinatos.

Two periods may be distinguished in the history of the excavation so far, pre- and post- Marinatos' death. The first period is characterised by the creation of a significant infrastructure: purchase and acquisition of a large tract of land, so as to encompass, as far as possible, the prehistoric city in its entirety. The construction of a large, uniform roof to protect the excavated area from the elements. The building of premises and installations to accommodate the scientific personnel, conservation laboratories and store-rooms for the finds. This period is distinguished too by the speed with which the excavation was conducted and the restriction of research mainly to sectors of the buildings which promised to yield impressive finds (e.g. wall-paintings, pictorial vases etc.). Last but not least, as a consequence of the considerable and ever-increasing international publicity focused on the excavation, there has been a rapid development of tourism on the island of Thera.

After Marinatos' death, the basic aims set for the second period were: the conservation of movable and immovable finds and their systematic cataloguing and study for publication. The completion of excavation in the partially excavated buildings, both in order to achieve the afore-mentioned aim, and to study the organisation and function of the rooms and areas within each building. The creation of preconditions for continuation of excavation, unhindered by the host of visitors to the site.

In order to achieve the specified goals: a) a large team of scholars, technicians and conservateurs was assembled, b) the excavation archive was organised with the introduction of modern technology (computer, electronic theodolite etc.), c) co-operation with various research centres and scientific foundations for an interdisciplinary approach to scientific problems and problems of conservation was established on a systematic basis and expanded.

CHRISTOS DOUMAS

Ό Σπυρίδων Μαρινάτος, θεμελιωτής τών θηραϊκών σπουδών (1901-1974).

Πρώτο Διεθνές Έπιστημονικό Συνέδριο Θήρας (1969). Ό Μαρινάτος ξεναγεί τούς συνέδρους στόν χώρο τής άνασκαφής.

Ο συνταξιούχος άγροφύλακας Στάθης Άρβανίτης· γνωρίζοντας την τοπογραφία της περιοχής του Άκρωτηρίου βοήθησε αποτελεσματικά τόν Μαρινάτο στις επιφανειακές του έρευνες.

Ο αρχιτεχνίτης ανασκαφών Γιάννης Καραμihτρος· με την τεράστια εμπειρία του ως ανασκαφέας συνέβαλε στην οργάνωση του εργοταξίου.

Τὸ πρῶτο συνεργεῖο τοῦ Μαρινάτου στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἀκρωτηρίου (ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ):

Μηνᾶς Ἀρβανίτης, ὁ πρῶτος φύλακας (σήμερα ἀρχιφύλακας) τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν καὶ γνωστός κυνηγὸς πού δὲν ἀποχωρίζεται ποτὲ τὸ κυνηγόσκυλό του. Στὰ κτήματά του ἔγιναν οἱ πρῶτες δοκιμαστικὲς τομές (Ἀρβανίτη 1, 2 καὶ 3).

Γεώργιος Ἀρβανίτης (Κόκκινος). Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν ὑπηρεσίᾳ τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὸ ταξί του (σήμερα ξενοδόχος).

Βαγγέλης Ἀλεφραγκῆς (τοῦ Μπελᾶ), ἐργάτης (σήμερα ὀργανώνει ἐκδρομὲς σὲ γραφικὲς παραλίες τοῦ Ἀκρωτηρίου).

Μάρκος Ἀλεφραγκῆς (τοῦ Ἐπιφάνη), μαθητὴς Γυμνασίου (τότε) καὶ ἐργάτης τῆς ἀνασκαφῆς, μετέπειτα ἰδρυτὴς καὶ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Ἀκρωτηριανῶν στὸν Πειραιᾶ (ὑπηρετεῖ στὴν Τροχαία Πειραιῶς).

Λάμπρος Κούλης, ἐργάτης (σήμερα φαροφύλακας).

Γιώργης Ἀλεφραγκῆς (τῆς Μαρινῶς). Ὁ πιστὸς φύλακας καὶ συνεργάτης τοῦ Μαρινάτου.

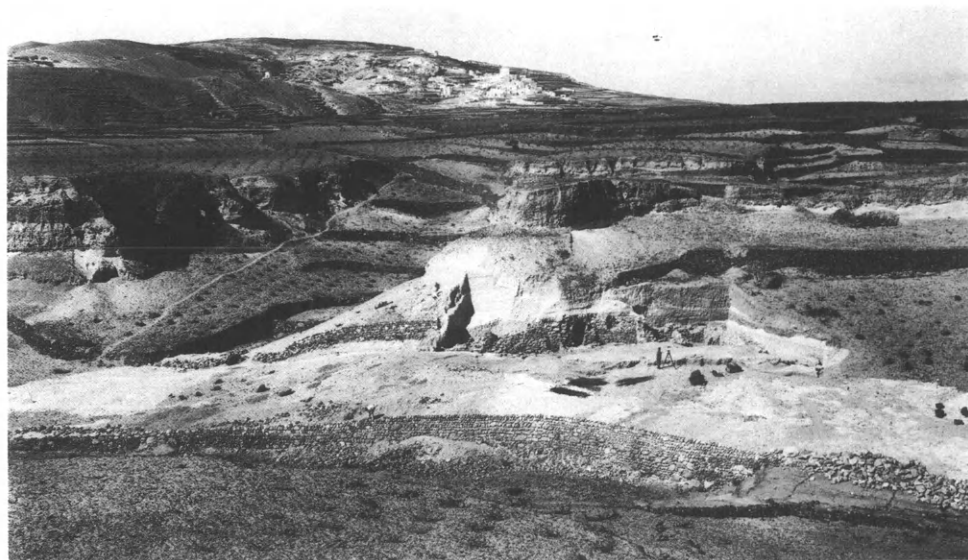
Νικολάκης Πελέκης (καθιστὸς στὸ πεζούλι). Γιὸς τοῦ παλαιοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Ἡλίας Πελέκη, ἀπὸ τὸ Καμάρι, ἔμπειρος τεχνίτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἐφόρου Ν. Ζαφειρόπουλου στὴ Σελλάδα, πού εἶχε μάθει νὰ παρατηρεῖ τὸ ἔδαφος. Ὅταν μιὰ μέρα συνόδευσε τὴν κόρη του, νεοδιόριστη δασκάλα, στὸ Ἀκρωτήρι, βρῆκε τὴν εὐκαιρία γιὰ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν περιοχή καὶ συνέλεξε τὰ ὄστρακα πού ὀδήγησαν τὸν Μαρινᾶτο στὴ θέση πού τελικὰ ἐπέλεξε γιὰ ἀνασκαφή.

Φάνης Ζῶρζος, ὁ ταξιδεμένος ναυτικὸς τοῦ χωριοῦ πού ξεμπαρκάρισε μὲ τὴν ἔναρξη τῶν ἀνασκαφῶν (σήμερα ὁ λεωφορεῖος τοῦ χωριοῦ).

Νικόλας Σιγάλας (Μαρκεζίνης). Ὁ ἔμπειρος τεχνίτης ἀνασκαφῶν, μαθητὴς τοῦ Καραμήτρου, πού ἀκόμη ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στὴν ἀνασκαφή.

Οί πρώτες δοκιμαστικές τομές τοῦ Μαρινάτου (1967) καὶ ἡ πρώτη βοηθητικὴ «ἐγκατάσταση» (καλύβα) στὸν χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ R. Zahn (1899) στὴ θέσῃ Ποταμός, γύρω στὰ 500 μ. ἀνατολικά τῶν σημερινῶν ἀνασκαφῶν (ἡ φωτογραφία εὐγενῶς παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο).

Τὸ ἡφαιίστειο τῆς Θήρας καὶ ὁ Ὅμηρος

Ἡ σημερινὴ ἀνακοίνωση ἀποτελεῖ τμῆμα μιᾶς εὐρύτερης μελέτης, ποὺ ἔχει ὡς στόχο τὴν ἐπισήμανση μέσα σὲ ἀρχαῖα κείμενα στοιχείων, σχετικῶν μὲ τὴν προϊστορικὴ Θήρα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς. Ὁ Ὅμηρος ὅπως εἶναι λογικό, ἀποτελεῖ τὴν πρώτη καὶ κύρια πηγή, στὴν ὁποία πρέπει κανεῖς νὰ ἀνατρέξει.

Σήμερα γίνεται κοινῶς παραδεκτό, ὅτι στὰ ὁμηρικὰ ἔπη ποὺ δημιουργήθηκαν τὸν 8ο αἰ., ἔχουν συσσωρευθεῖ ὄχι μόνο γλωσσικὰ ἀλλὰ καὶ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ποὺ φθάνουν ἕως τὴν πρώιμη μυκηναϊκὴ περίοδο¹.

1. Τὴ θέση αὐτὴ ἔχουν ὑποστηρίξει πλεῖστοι ἐπιστήμονες: α. M. Nilsson, *Ἡ μυκηναϊκὴ προέλευση τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας* (μετάφραση I. K. Μαζαράκης Αἰνιάν), (1979), ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: στή σ. 1, «... ὑπῆρχαν οἱ μῦθοι πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο», στή σ. 20, «ἓνας κύκλος μύθων ὑπῆρχε στὶς κύριες γραμμές του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄντλησαν οἱ Ὅμηρικοὶ ποιητές», στή σ. 32, «τὰ ἔπη ἀνάγονται στὴν παλαιότερη περίοδο τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς»... β. D. L. Page, *History and Homeric Iliad* (1959). γ. A. Severyns, *Grèce et*

τουτο είναι αποτέλεσμα του τρόπου δημιουργίας του έπους, του φορμου-
λαϊκού χαρακτήρα του². Ο Όμηρος δηλαδή άντλησε άφθονα γλωσσικά
και θεματικά στοιχεία από τα σύγχρονά του λαϊκά έπικά τραγούδια,
πολλά από τα όποια όμως συντέθηκαν σε παλαιότατους χρόνους και
έφθασαν έως τον Όμηρο μέσω της προφορικής παράδοσης³. Είναι έπομέ-
νως νόμιμο να συσχετίσει κανείς στοιχεία που άπαντούν στα όμηρικά έπη,
με εκείνα που ή άρχαιολογική έρευνα έχει φέρει σε φώς⁴. Ήδη στο πα-
ρελθόν έχουν έπιχειρηθεί από έπιστήμονες τέτοιες συσχετίσεις· ειδικά για
τη Σαντορίνη, αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον Gallavoti⁵, ό όποιος άπο-
δίδει την καταστροφή του τείχους των Άχαιών στην Τροία στην κατάρ-
ρευση της Καλδέρας της Θήρας.

Σήμερα θα σταθοΰμε σε όρισμένα όμηρικά χωρία, που πιστεύουμε ότι
σχετίζονται με την προϊστορική έκρηξη του ήφαιστείου της Θήρας, ή
όποία τοποθετείται γύρω στα 1.500 π.Χ. Δεν άγνοοΰμε ότι ό Μαρινάτος⁶
στο Β' Διεθνές Κρητολογικό συνέδριο είχε κάνει την έξης παρατήρηση:
«Έπειδή ό λόγος περί παραδόσεως πρέπει να τονισθί ένταΰθα, ότι αί
παλαιότατοι ιστορικά αναμνήσεις του έθνους των Έλλήνων δεν φθάνουν

Proche-Orient avant Homère (1960) 76, όπου υποστηρίζει ότι, «Depuis l'époque achéenne
au moins, il a dû exister des confréries d'aèdes et de rhapsodes qui, de génération en
génération, se sont transmis de souvenirs sur cette époque déjà lointaine». δ. Θέμελης,
AAA 3, 1970, 310, όπου αναφέρεται: «Μήπως τó ήρωϊκόν έπος είχε αρχίσει να διαμορφού-
ται κατά την Μεσοελλαδικήν εποχήν, διá να ψάλλη τó μεγαλοπρεπέστερον παρελθόν της
Πρωτοελλαδικής περιόδου, κατ' ανάλογον τρόπον όπως ή Όμηρική ποίησις, ύμνει τó
λαμπρό μυκηναϊκό παρελθόν; Και είναι δυνατόν κατάλοιπα του Μεσοελλαδικού τούτου
έπους να διτηρήθησαν μέχρι της εποχής του Όμήρου...». ε. Ι. Κ. Προμπονάς, *Η μυκη-
ναϊκή έπική ποίηση με βάση τα Μυκηναϊκά κείμενα και τα Όμηρικά έπη* (1980). στ. Albin
Lesky, *Ιστορία της άρχαίας Έλληνικής λογοτεχνίας* (1983⁵) 31-48.

2. Albin Lesky, ό.π. 67-80, 91-97, και 105-114.

3. M. Nilsson, ό.π. 30, όπου αναφέρεται: «... ό ραψωδός μέσα από την μακρά πρα-
κτική κατέχει μιá γλώσσα που φέρνει αυτόματα στα χείλη του λέξεις και φράσεις όλόκλη-
ρες».

4. α) M. Nilsson, ό.π. 22, όπου αναφέρεται: «... ή άρχαιολογία δίνει τα μέσα για τή
χρονολόγηση όρισμένων στοιχείων που παρουσιάζονται στην Όμηρική ποίηση... πολλά
άπό αυτά στην παλαιότερη φάση της... «σάκος ή ύτε πύργος»..., «Άμυντόρειον κράνος»
κ.λπ. β) A. Severyns, ό.π. 75, όπου αναφέρει «Faut-il remonter plus haut encore et suppo-
ser que les aèdes achéens ne sont eux-mêmes que des élèves des aèdes crétois...».

5. Carlo Gallavoti, Ό κατακλυσμός της Θήρας εις τα Όμηρικά έπη, *Παρνασσός* 1973
(μετάφρ. Μαρίας Μαντούβαλου), 21-33.

6. Σπ. Μαρινάτος, Τó ήφαιστειον της Θήρας και οί πολιτισμοί του Αιγαίου, *Πεπραγ-
μένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου 1968-69*, 209.

πέραν τοῦ 1300 - 1400 π.Χ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν εἶναι περίεργον, ὅτι οὐδὲν ἵχνος τῆς τρομερᾶς ἐκρήξεως διετηρήθη στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ὑπάρχει μία μελέτη (τοῦ Henning) ἐνθα ὁ Τάλως ἐρμηνεύεται ὡς ἡφαιστειακὴ μορφή καὶ ἐπαναλαμβάνονται ὅσα καὶ ἐγὼ διετύπωσα περὶ Θήρας καὶ καταστροφῆς τῆς Κρήτης. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀπόδειξις περὶ τούτου».

Ὅπως εἶπαμε ἤδη ὅμως στὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι δυνατόν νὰ ἀπαντοῦν στοιχεῖα ποὺ χρονολογοῦνται ἀκόμη παλαιότερα· ἄρα, εἶναι λογικὸ νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ βρεῖ κανεὶς σ' αὐτὰ τὸν ἀπόηχο ἐνὸς τόσο συγκλονιστικοῦ γεγονότος, ὅπως ἡ προϊστορικὴ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Παρατίθενται τὰ σχετικὰ χωρία ἀπὸ τὴν Ὀδύσσεια.

Τὸ πρῶτο χωρίο ἀποτελεῖ μέρος τῆς συνομιλίας ἀνάμεσα στὸν Ἀλκίνοο, βασιλιὰ τῶν Φαίακων καὶ στὸν Ὀδυσσεά, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔφθασε ἰκέτης στὴ χώρα τους, τὴ Σχερία, καὶ τοὺς παρακάλεσε νὰ τὸν μεταφέρουν⁷ στὴν Ἰθάκη, πράγμα ποὺ ἐκεῖνοι ἔκαναν εὐχαρίστως, προκαλώντας ἔτσι τὴν ὀργὴ καὶ τὴν ἐκδίκηση τοῦ Ποσειδῶνα⁸. Διηγεῖται λοιπὸν ὁ Ἀλκίνοος στὸ θ 564-569.

*ἀλλὰ τόδ' ὥς ποτὲ πατρὸς ἐγὼν εἰπόντος ἄκουσα
Ναυσιθόου, ὃς ἔφασκε Ποσειδάων' ἀγάσασθαι
ἡμῖν, οὐνεκα πομποὶ ἀπήμονές εἰμεν ἀπάντων.
Φῆ ποτε Φαιήκων ἀνδρῶν εὐεργέα νῆα
ἐκ πομπῆς ἀνιοῦσαν ἐν ἡεροειδέϊ πόντῳ
ραΐσασθαι, μέγα δ' ἤμιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψειν*

[μτφρ. Μὰ γιὰ τοῦτο, ἔτσι ἄκουσα κάποτε ποὺ μίλησε ὁ πατέρας μου Ναυσίθοος, κι εἶπε ὅτι ὁ Ποσειδῶνας μᾶς φθονεῖ γιατί εἴμαστε ἱκανότατοι διαμετακομιστὲς ὄλων. Κι ἔλεγε κάποτε πὼς θὰ καταστρέψῃ ἓνα ὁμορφοφτιαγμένο πλοῖο τῶν Φαίακων ποὺ θὰ γυρίζῃ ἀπὸ ταξίδι στὴν ὁμιχλώδη θάλασσα καὶ πὼς θὰ κλείσῃ ὁλόγυρα τὴν πόλῃ μας μὲ ἓνα βουνό].

Ὅλα τὰ ἐπόμενα χωρία ποὺ παρατίθενται εἶναι ἀπὸ τὸν τῆς Ὀδύσειας, ἀναφέρονται στὸ ἴδιο γεγονὸς καὶ ἀποτελοῦν μιὰ διηγηματικὴ ἐνό-

7. Σπ. Μαρινᾶτος, Αἱ Κυκλάδες ὡς παράγων τοῦ Μεσογειακοῦ Πολιτισμοῦ, *Λαογραφία* 1962, Β', 234, ὅπου ἀναφέρει: «τοὺς Κυκλαδίτες ἡ πικρὰ θάλασσα τοὺς ἀνάγκασε νὰ γίνουν ναυτικοί. Ναυτικοὶ μὲ ὅλη τὴν σημασία τῆς λέξης, διότι ἔλαβον εἰς χεῖρας των ὅλον τὸ ἐμπόριο τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ... σωστοὶ ἐφοπλισταὶ καὶ μεγαλέμποροι».

8. Ν. Παπαχατζῆς, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (1987), 73, 74, 83, ὅπου σαφῶς ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Ποσειδῶνας ἦταν ἀρχικὰ χθόνια θεότητα, ἡ ὁποία ἄλλαξε περιεχόμενο μετὰ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια.

τητα. Ἐδῶ (οἱ ἱκανότατοι θαλασσοπόροι καὶ ὑπερόπτες Φαίακες, ἀπήμονες πομποί, ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει), ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν τιμοῦσαν ὅπως ἔπρεπε τὸν Ποσειδῶνα, διέπραξαν καὶ τὸ ἀτόπημα νὰ εὐεργετήσουν τὸν προσωπικὸ ἐχθρό του, τὸν Ὀδυσσεά, μεταφέροντάς τον στὴν Ἰθάκη. Ὁ Ποσειδῶνας ζητάει ἀπὸ τὸν Δία νὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ ἐκδικηθεῖ τοὺς Φαίακες οἱ ὁποῖοι τὸν ἀψηφοῦν. Λέει ὁ Ποσειδῶνας στὸ ν 149-152.

*νῦν αὖ Φαιήκων ἐθέλω περικαλλέα νῆα
ἐκ πομπῆς ἀνιοῦσαν ἐν ἡεροιδεί πόντῳ
ῥαῖσαι, ἴν' ἤδη σχῶνται, ἀπολλήξωσι δὲ πομπῆς
ἀνθρώπων, μέγα δέ σφιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψαι.*

[μτφρ. ἀλλὰ τώρα θέλω νὰ συντρίψω μέσα στὴν ὀμιχλώδη θάλασσα τὸ ὠραῖο πλοῖο τῶν Φαιάκων ποὺ γυρίζει ἀπὸ ταξίδι, γιὰ νὰ συγκρατηθοῦν καὶ νὰ πάψουν νὰ μεταφέρουν ἀνθρώπους καὶ νὰ κλείσω γύρω τὴν πόλη τους μὲ ἓνα μεγάλο βουνό].

Στὴ συνέχεια, ἔχουμε τὴν ἀπάντηση τοῦ Δία, στὴν παράκληση τοῦ Ποσειδῶνα νὰ τὸν ἀφήσει νὰ συντρίψει τὸ πλοῖο τῶν Φαιάκων. Ὁ Δίας λοιπὸν τοῦ ἀντιπροτείνει ἀντὶ νὰ τὸ καταστρέψει τὴν ὥρα ποὺ θὰ φθάνει αὐτὸ κοντὰ στὴν Σχερία, νὰ ὑψώσει μέσα στὴ θάλασσα ἓνα πετρονήσι ποὺ νὰ μοιάζει μὲ πλοῖο. Λέει λοιπὸν ὁ Δίας στὸ ν 153-158.

*Τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς·
«ὦ πέπον, ὡς μὲν ἐμῷ θυμῷ δοκεῖ εἶναι ἄριστα,
ὁππότε κεν δὴ πάντες ἐλαυνομένην προῖδωνται
λαοὶ ἀπὸ πτόλιος, θεῖναι λίθον ἐγγύθι γαίης
νῆϊ θοῇ ἵκελον, ἵνα θαυμάζωσιν ἅπαντες
ἄνθρωποι, μέγα δέ σφιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψαι».*

[μτφρ. ἀγαπητέ μου, νομίζω πὼς εἶναι καλύτερο, ὅταν οἱ εὐρισκόμενοι στὴν πόλη βλέπουν τὸ πλοῖο νὰ καταφθάνη νὰ δημιουργήσεις ἓνα βράχο κοντὰ στὴ στεριά ποὺ νὰ ἔχει τὴν μορφή πλοίου γιὰ νὰ τὸ βλέπουν ἐκστατικοὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, καὶ νὰ κλείσης ὁλόγυρα τὴν πόλη τους μὲ ἓνα βουνό].

Σὲ ποιὸ ὅμως πραγματικὸ γεγονὸς θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφέρεται αὐτὸ τὸ χωρίο; Παραθέτω μαρτυρία τοῦ Ἱησουῖτη μοναχοῦ Ταριγιὸν γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἠφαίστειο, τῆς Θήρας, ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν ἄλλων γράφει: «κατὰ τὸ ἔτος 1707 ... ἤρχισε νὰ διακρίνεται ἡ κορυφὴ τῆς νέας νήσου μεταξὺ Μεγάλης καὶ Μικρᾶς Καμένης... Οἱ ναυτικοί, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὴν χαραυγὴν εἶδαν τὰς πρώτας κορυφὰς τῆς νήσου ἐφαντάσθησαν ὅτι εἶναι τὰ συντρίμια κάποιου ναυαγίου... Κατηυθύνθησαν λοιπὸν πρὸς τὰ ἐκεῖ... ἀλλὰ

μόλις ἀνεγνώρισαν ὅτι ἀντὶ ναυαγίου ἐπιπλέοντος ἦσαν βράχοι καὶ στερεὰ γῆ ἐπέστρεψαν ἔντρομοι διηγούμενοι εἰς ὅλους ὅ,τι εἶδον⁹».

Καὶ τὸ παραπάνω ὁμηρικὸ χωρίο καὶ τὰ ἐπόμενα ποὺ ἀκολουθοῦν κατανοοῦνται καλύτερα, ἂν ἔχουμε ὑπόψη μας τὰ φυσικὰ παρεπόμενα τῆς δραστηριότητος τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Γιὰ ἀναδύσεις¹⁰ καὶ καταποντισμοὺς βραχονησίδων μέσα στὴν Καλντέρα ὑπάρχει πληθώρα ἀπὸ ἀσφαλεῖς μαρτυρίες, καὶ ἀρχαίων συγγραφέων ὅπως τοῦ Στράβωνος¹¹, τοῦ Πλινίου, τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Φίλοστράτου, Θεοφάνους¹² καὶ νεωτέρων, ὅπως τοῦ Ἰησουῖτη Ταριγιόν¹³.

Πιστεύω λοιπόν, ὅτι ἡ φαντασία, ἢ μάλλον ἡ λογικὴ καὶ οἱ ἐλάχιστες γνώσεις ποὺ διέθετε ὁ προϊστορικὸς θεατὴς ἑνὸς τέτοιου θαυμαστοῦ γεγονότος, τὸν ὀδήγησαν στὸ νὰ τὸ τραγουδήσει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὰ τραγούδια του. Ὁ Δίας λοιπόν, φέρεται νὰ ἀντιπροτείνει στὸν Ποσειδῶνα, ἀντὶ αὐτὸς νὰ καταστρέψει τὸ πλοῖο τῶν Φαίακων νὰ ὑψώσει ἕνα πετρονήσι ποὺ νὰ μοιάζει μὲ πλοῖο, γιὰ νὰ τὸ βλέπουν ἔσαεὶ οἱ Φαίακες πρὸς σωφρονισμόν. Ὁ ἐνοσίχθων ὅμως Ποσειδὼν ἐπιστρέφοντας στὴ Σχερία, τὴ χώρα τῶν Φαίακων, ἔκανε κάτι ἄλλο ποὺ συνδύαζε καὶ τὰ δύο. Ὅταν πλησίαζε τὸ πλοῖο στὴν ξηρὰ καὶ ἦταν ὀρατὸ ἀπ' ὅλους, τὸ πέτρωσε τὸ ἴδιο, πρὸς κατάπληξιν τῶν ἐντρόμων θεατῶν ἀπὸ τὴ στεριά. Ἄς δοῦμε τοὺς στίχους 159-169 στὸ ν τῆς Ὀδύσσειας:

*Αὐτὰρ ἐπεὶ τό γ' ἄκουσε Ποσειδάων ἐνοσίχθων,
βῆ ῥ' ἵμεν ἐς Σχερίην, ὅθι Φαίηκες γεγάσιν.
ἐνθ' ἔμεν'· ἡ δὲ μάλα σχεδὸν ἤλυθε ποντοπόρος νηῦς
ρίμφα διωκομένη· τῆς δὲ σχεδὸν ἤλθ' ἐνοσίχθων,
ὅς μιν λαῶν ἔθηκε καὶ ἐρρίζωσεν ἔνερθε
χειρὶ καταπρηνεὶ ἐλάσας· ὁ δὲ νόσφι βεβήκει.
Οἱ δὲ πρὸς ἀλλήλους ἔπεα πτερόεντ' ἀγόρευον
Φαίηκες δολιχήρετμοι, ναυσίκλυτοι ἄνδρες.
ᾧδε δὲ τις εἶπεσκε ἰδὼν ἐς πλησίον ἄλλον·
«ὦ μοι, τίς δὴ νῆα θοὴν ἐπέδησ' ἐνὶ πόντῳ
οἴκαδ' ἐλαυνομένην; καὶ δὴ προῦφαίνετο πᾶσα».*

9. Τὸ σχετικὸ Ὅμηρικὸ χωρίο ὁ Κ. Ρωμαῖος τὸ ἔχει συσχετίσει μὲ τὴν ἐμφάνιση πετροκάραβων (βλ. Κ. Ρωμαῖου, *Τὸ ἀθάνατο νερό* (1973) 61).

10. α) J. V. Luce, *Τὸ τέλος τῆς Ἀτλαντίδας*, 74. β) Βλ. Ν. Σφυρόερα, Χρονογραφία τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης, *Κυκλαδικά*, 1956, 185, ὅπου περιγράφονται ἀναδύσεις βραχονησίδων καὶ συναφῆ γεγονότα.

11. Στράβ. *Γεωγρ.* Α', Γ', 16.

12. Theophanes, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, τ. II, MP CCCXII, 212 (σ. 621-622).

13. Κλ. Τσούρκα, Ἡ ἔκρηξις τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης τὸ 1707, ἐκθεσις τοῦ Ἰησουῖτου ἱεραποστόλου πατρὸς Ταριγιόν, *Κυκλαδικά*, 1956, 194.

[μτφρ. ἀφοῦ τᾶκουσε αὐτὸ ὁ ἐνοσίχθων Ποσειδὼν κίνησε νὰ πάη στὴ Σχε-
ρία, ὅπου ζοῦσαν οἱ Φαίακες καὶ ἀνέμενε· καὶ ἦλθε σιμὰ τὸ γρήγορο πον-
τοπόρο πλοῖο· τὸ ζύγωσε ὁ Ποσειδῶνας καὶ τὸ ἔκαμε βράχο καὶ πιέζοντάς
το πρὸς τὰ κάτω μὲ τὴν παλάμη του τὸ ρίζωσε βαθειά· κι ἔφυγε... Ἐκεῖνοι
δέ, μεταξύ τους, οἱ Φαίακες ἔλεγαν... ἀλλοίμονο ποιὸς τὸ ἀκίνητοποίησε τὸ
γοργοκάραβό μας μέσα στὴν θάλασσα καθὼς γύριζε στὴν πατρίδα· καὶ μά-
λιστα τώρα ποὺ εἶχε πιά φανῇ ὁλόκληρο].

Τί θὰ μπορούσαν ὅμως νὰ σημαίνουν ὅλα τὰ παραπάνω; Ἄς δοῦμε,
πῶς ἕνας αὐτόπτης μάρτυς¹⁴ περιγράφει ἕνα πραγματικὸ γεγονὸς, ποὺ
συνέβη στὰ 1652 κατὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου στὴ Σαντορίνη: «καὶ
ἔτζι τὴν ἐρχομένη τετράδη... ἐφάνησαν δύο ξύλα (ἐνν. πλοῖα) ἰδικὰ μας...
καὶ τὴν Πέμπτη ταχὺ ἦρθε τὸ ἕνα εἰς τὴν Ἄνω Μεράν... δὲν ἐκατέχασι τί
νὰ ἔγινε ἢ κουσέρβα τους, (ἢ συντροφιά τους, δηλ. δὲν ἤξεραν τί συνέβη
στο ἄλλο πλοῖο), καὶ ἔλεγαν πὼς νὰ ἐξορίσθηκε εἰς κανένα νησί. ... Ἀλλὰ
ἀκοῦστε Χριστιανοί μου τί ἔπαθαν... τὸ ἴδαν ἀπὸ τὴν Νιὸν μὲ τ' ἄρμενά
του καὶ ἔλεγαν πὼς εἶναι καλὰ οἱ ἄνθρωποι μέσα, ἀμὴ ἀπὸ τὴν μπονά-
τζιαν (ἐνν. ἄπνοια) δὲν μπορεῖ νὰ σιμώση σὲ καμμίαν γῆν... ἐπῆραν οἱ
Νιότες μίαν μικρὴν βάρκαν καὶ ἐπῆγαν ὁδιὰ νὰ ρεκουπεράρουν (ἐνν. ρυ-
μουλκίσουν) τὸ ξύλο (δηλ. τὸ πλοῖο), τὸ ὁποῖο, *ἐκάθουνταν ἀπάνω στὸν
ἀκίσσηρα, ὡσὰν νὰ ἦταν στὴν στεριά... κλπ., κλπ.*».

Τώρα καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι ἕνα πραγματικὸ συμβὰν σὰν κι αὐτὸ
εἶναι πολὺ πιθανὸν πὼς κρύβεται μέσα στο παραπάνω ὁμηρικὸ χωρίο. Ἡ
ἔκρηξη τοῦ 1652, πολὺ μικροτέρας ἔντασης ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ, ἀναφέ-
ρεται ἐπίσης καὶ σὲ ἐπιστολὴ ἱερέων τῆς νήσου, ὅπου διαβάζουμε: «καὶ ἡ
θάλασσα ἔπηξε ἀπὸ ἀγκίστρια καὶ δὲν μπορεῖ πλεοῦμένο νὰ περάσει...».

Τόσο συνταρακτικὴ ἦταν ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε ἡ ἀκίνητοποί-
ηση τοῦ πλοίου ἀπὸ τὴν κίσσηρη¹⁵, ποὺ ἐξῆψε τὴ φαντασία τῶν ἀνθρώ-
πων καὶ ἔγινε καὶ τραγούδι, ἀπὸ τὸν Δαπόντε Καيسάριο¹⁶, «...ἀνάμεσα

14. Ι. Βούρου, Ἡφαιστειακαὶ ἐκρήξεις εἰς τὴν νῆσον Θήρα, *Ἀνθολογία τῶν κοινωφε-
λῶν γνώσεων*, 1, 1837, 50-60.

15. Κ. Παπαρηγοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, ὅπου ἀναφέρονται γιὰ
τὴν ἔκρηξη τοῦ 726 μ.Χ. στὴ Σαντορίνη τὰ ἑξῆς: «... τὸ φαινόμενον (ἐνν. ἡ ἐπιπλέουσα
κίσσηρης), ἀπεδόθη εἰς τὴν ὀργὴν τοῦ Θεοῦ κατὰ τῶν εἰκονομάχων καὶ συνετέλεσε στὴν
ἀποστασία τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος καὶ σὲ ἐκστρατεία τῶν κατοίκων των
κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Chr. Doumas, *Eruptions of the Santorini Volcanoes
through contemporary sources, Thera and the Aegean World* (στὸ ἔξῃς ΤΑΙΩ) I (1978)
819-823.

16. Βλ. Σφυρόερα, ὁ.π.

στὸν κίσσηρα ἐστέκονταν ἀρμένου καὶ ἐφοβοῦντο εἰς αὐτὸ οἱ Νιότες νὰ διαβαίνουν». Ὅχι μόνον ἡ ἀκίνητοποίησι τοῦ πλοίου, ἀλλὰ γενικότερα τὸ γεγονὸς τῆς ἐκπομπῆς τόσο μεγάλης ποσότητος κίσσηρης, ἐντυπωσίασε ἐξαιρετικὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς. Τραγουδήθηκε μάλιστα καὶ ἀπὸ ἕναν ὄχι Σαντορινιὸ ἢ Κυκλαδίτη ἀλλὰ Κρητικόν¹⁷, τὸν Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλῆ, πὺ ἱστοροῦσε ἔμμετρα τὸν κρητικὸν πόλεμον τοῦ 1645-69 καὶ ὁ ὁποῖος ἀνάμεσα στὰ ἄλλα γράφει: «... καὶ τὰ κισσήρια σὰ βουνὰ τὸ πέλαγος γεμίζει». Ἡ τελευταία μάλιστα αὕτη ἀναφορὰ φέρνει κοντὰ στὴν ἐρμηνεία τοῦ λογότυπου *μέγα δέ σφιν ὄρος πόλει ἀμφικαλύψαι*.

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἤδη ὁ Luce¹⁸ πρῶτος ἔχει συσχετίσει τὴν ὁμηρικὴν φράσιν μὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς Θήρας, ἀλλὰ τῆς δίνει ἐντελῶς διαφορετικὴ ἐρμηνεία. Θεωρεῖ, ὅπως ὁ ἴδιος χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει, ὅτι προφανῶς ἡ παλιὰ προφητεία πὺ θυμήθηκε ὁ Ἀλκίνοος στὴν πραγματικότητα δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἐλληνικὴ ἐρμηνεία, πὺ ἐπινοήθηκε μετὰ τὸν κατακλυσμὸ γιὰ νὰ αἰτιολογηθεῖ ἡ τρομερὴ καταστροφὴ τῆς Μινωικῆς Κρήτης.

Ἡ γνώμη μας εἶναι τελείως διαφορετικὴ διότι: α) στὸ ὁμηρικὸ κείμενον δὲν διαφαίνεται πουθενὰ πρόθεσι τοῦ Ποσειδῶνα νὰ καταστρέψει τὴ Σχερίαν¹⁹ παρὰ μόνον νὰ ἀποκόψει τὴν ἐπικοινωνίαν της μὲ τὸν ἄλλο κόσμον καὶ β) ἡ ἴδια ἡ δομὴ τοῦ συνθέτου *ἀμφικαλύψαι*, μᾶς φέρνει πὺ κοντὰ στὴν ἐρμηνείαν *νὰ τὴν περικλείσῃ ἐκατέρωθεν* καὶ ὄχι νὰ τὴν καταστρέψει. Ἐν προκειμένῳ θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε πρόσφατη μελέτη τοῦ Hans Petersen²⁰, στὴν ὁποία ὑποστηρίζεται ἡ χρῆσι τοῦ προθέματος *ἀμφὶ* σὲ σύνθετα, μὲ τὴ σημασίαν τοῦ ἐκατέρωθεν ἀποκλειστικῶς.

Γιὰ τὴ μεγάλη ποσότητὰ ἐκπομπῆς κίσσηρης, τόσης πὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἀποκλείσει τὶς γύρω θάλασσες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν γνωστὸ παραλληλισμὸ μὲ τὸ Κρακατάου²¹, ἔχουμε καὶ πλῆθος μαρτυριῶν ἀπὸ ἐκρήξεις διαφό-

17. Αὐτόθι.

18. J. V. Luce, *Τὸ τέλος τῆς Ἀτλαντίδος*, ὅ.π. 205.

19. α) Καλλιόπη Γιαννουλίδου, Σχερία - Θήρα - ΙΕΡΑ, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 1, 1974-77, 467 κέ., ὅπου ὑποστηρίζεται ἡ ταύτισι τῆς Σχερίας μὲ τὴν Θήραν μέσω γλωσσολογικῆς τεκμηρίωσης. β) L. G. Pocock, *The Odyssey, the Symplegades and the name of Homer*, *Studi Micenei ed Egeo - Anatolici*, 1967, 92-104.

20. Hans Petersen, *Wörter Zusammenengesetzt mit AMFI*, *Glotta* 1986, 193-213.

21. Σπ. Μαρινᾶτος, *Τὸ ἡφαίστειον τῆς Θήρας καὶ οἱ Πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου*, *Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου 1968*, 69, 198-211. P. Hedervári, *Some comparisons between Santorini and Krakatau volcanoes*, *Proceedings Vulcanism*, τ. 3, 1976, 63-75.

ρων ἐποχῶν γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἡφαίστειο τῆς Θήρας. Ὁ βυζαντινὸς χρονογράφος Θεοφάνης²² ἀναφέρεται σὲ κάποια ἔκρηξη στὰ 726 μ.Χ., ἐνῶ ἄλλες ἐκρήξεις περιγράφουν ἀκόμη ὁ Νικηφόρος Βρυέννιος κλπ.

Ὅπως βλέπουμε λοιπὸν τὰ παραπάνω ὁμηρικὰ χωρία γίνονται εὐκολότερα κατανοητὰ μέσα ἀπὸ τὶς διηγήσεις ἀτόμων ποὺ ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες ἡφαιστειακῶν ἐκρήξεων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνῶση τῶν φυσικῶν φαινομένων ποὺ ἀκολουθοῦν μιὰ ἔκρηξη. Ὁ ἀποκλεισμὸς τῶν λιμανιῶν ἀπὸ τὴν κίσσηρη καὶ ἡ ἀκινητοποίηση πλεούμενων εἶναι κάτι ποὺ ἔχει ξανασυμβεῖ ἐπομένως ἐνὸς τέτοιου πραγματικοῦ συμβάντος τὸν ἀπόηχο εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἔχουμε ἐδῶ στὸν Ὅμηρο²³.

Ἐδῶ κρίνεται σκόπιμο νὰ παρατεθεῖ ἡ ἀποψη τοῦ Μαρινάτου, γιὰ τὸ χρονοδιάγραμμα τῆς ἡφαιστειακῆς δραστηριότητος τῆς Θήρας. «Τὸ ἡφαίστειον τῆς Θήρας μετὰ χιλιετηρίδων ἡσυχίαν ἤρχισε νὰ ἀφυπνίζεται ἥρεμα περὶ τὸ 1520. Μετρία ἐκπομπὴ κισσήρεως ἤρχισε καὶ οἱ κάτοικοι ἐξεκένωσαν τὴν νῆσον... Μετὰ πάροδον 50 περίπου ἐτῶν τῷ 1470, ἐπισυνέβη ἡ τελειωτικὴ ἔκρηξις... κλπ. κλπ.». Ὡς ἐκ τούτου λοιπὸν, ἀκόμη κι ἂν τὸ χρονικὸ πλαίσιο δὲν ὑπῆρξε τόσο ἄκαμπτο ὅσο ὑποστηρίζει ὁ Μαρινᾶτος, ὅλα αὐτὰ τὰ θαυμαστὰ ποὺ περιγράφει ὁ Ὅμηρος, θὰ μπορούσε πράγματι νὰ εἶχαν συμβεῖ σ' ἐκείνη τὴν πρώτη φάση τῆς ἥρεμης σχετικὰ δραστηριότητος τοῦ ἡφαιστείου.

Στὰ παρατεθέντα ὁμηρικὰ χωρία, ἄξιο παρατήρησης ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ ὅτι ἀλλοῦ μὲν χρησιμοποιοῦνται οἱ ἐκφράσεις *ἐπέδθησεν* καὶ *ἐρρίζωσεν*, καὶ ἀλλοῦ *ραΐσσεσθαι*, καὶ *ραΐσαι*. Ἡ διαφορὰ εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ τρόπου μετάπλασης τοῦ στίχου ὅταν πιά ἡ προφορικὴ παράδοση μεταφέρει τὸν ἀπόηχο τοῦ γεγονότος. Ἀκόμη ἡ ἀνωτέρω παρατήρηση ἀποτελεῖ καὶ ἕν-

22. Βλ. Ν. Σφυρόερα, Χρονογραφία τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης, *Κυκλαδικά*, 1956.

23. Οἱ παραλληλισμοὶ ὅμως ὁμηρικῶν χωρίων μὲ μαρτυρίες μεταγενέστερων θεατῶν τῆς ἡφαιστειακῆς δραστηριότητος τῆς Θήρας δὲν σταματοῦν ἐδῶ. Ἄς παρακολουθήσουμε λοιπὸν μὲ συντομία καὶ τὴ συνέχεια τῶν ὅσων διαδραματίσθηκαν στὴ χώρα τῶν Φαιάκων μετὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἀπειλῆς καὶ τὸ πέτρωμα τοῦ πλοίου τους ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα. Ὁ Ἀλκίνοος λοιπὸν προτρέπει τοὺς περιδεεῖς πλέον ὑπηκόους του νὰ πάψουν νὰ προκαλοῦν τὸν Ποσειδῶνα καὶ νὰ τὸν ἱκετεύσουν νὰ τοὺς λυπηθεῖ συμβουλευόντάς τους ὡς ἀκολουθῶς: ν 180-187 «Σταματῆστε νὰ συνοδεύετε ἀνθρώπους, ἂν ξανάρθη κανένας στὴν πόλῃ μας· κι ἂς θυσιάσωμε στὸν Ποσειδῶνα δώδεκα διαλεχτοὺς ταύρους μήπως καὶ μᾶς λυπηθῇ καὶ δὲν κλείσει γύρω τὴν πόλῃ μας μὲ ψηλὸ βουνό. Ἐτσι μίλησε κι ἐκεῖνοι ἐτρόμαξαν κι ἐτοίμασαν τοὺς ταύρους. Ἀρχίσανε λοιπὸν τὶς προσευχὰς στὸν ἄνακτα Ποσειδῶνα οἱ προεστοὶ καὶ οἱ ἄρχοντες τοῦ λαοῦ τῶν Φαιάκων στέκοντας ὁλόγυρα στὸν βωμό...» Ἄς δοῦμε τώρα καὶ τὴ συνέχεια τῶν ὅσων διαδραματίσθηκαν στὴ Θήρα τὸ 1652. Ἐδῶ ὁ αὐτόπτης μάρτυς τῆς ἔκρηξης τοῦ Κολοῦμπο ἀναφέρει: «Ἀπὸ τὸν φόβον... ἐβγή-

δειξη παλαιότητας του θέματος²⁴. Δηλαδή, ἄλλοῦ ἔχουμε τὸν παλαιότερο, κατὰ τὴ γνώμη μας, τύπο *ἐπέδησε* καὶ *ἐρρίζωσε*, ποὺ εἶναι θεματικὰ πιὸ κοντὰ στὸ πραγματικὸ γεγονὸς τῆς ἀκινητοποίησης τοῦ πλοίου ἀπὸ τὴν κίσηρη, καὶ ποὺ ἐπεβίωσε στὸ ἔπος παράλληλα μὲ τὸ νεώτερο *ραῖσαι* καὶ *ραίσεσθαι* (= συντρίβω). Ὁ νεώτερος τύπος εἶναι φυσικὸ νὰ φαίνεται λογικὸς στὸν μεταγενέστερο ἀοιδό, ποὺ χωρὶς νὰ γνωρίζει πλέον τὴ θεματικὴ προέλευση τοῦ στίχου, τραγουδᾷ τὴν καταστρεπτικὴ ὀργὴ τοῦ Ποσειδῶνα. Ἐδῶ εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι δὲν περιγράφεται ὁ συνήθης τρόπος τιμωρίας τοῦ Ποσειδῶνα μέσω τῆς τρικυμίας. Πουθενὰ ὅπως εἴπαμε δὲν διαφαίνεται πρόθεση καταστροφῆς τῆς Σχερίας, ἀλλὰ μόνον σωφρονισμοῦ καὶ ἀποκοπῆς τῆς ἐπικοινωνίας της μὲ τὸν ἄλλο κόσμος.

Ὁ Ποσειδῶν θέλει οἱ Φαίακες νὰ μὴν μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ λιμάνια τους καὶ τοὺς θαλάσσιους δρόμους, δηλαδή νὰ πάψουν νὰ εἶναι οἱ ὑπερήφανοι ὑβριστὲς θαλασσοπόροι. Κι ὅταν μιλάμε γιὰ θαλασσοκρατορία, βέβαια, μοιραῖα μᾶς ἔρχεται στὸ νοῦ ἡ περίφημη Μικρογραφία τῆς Σαντορίνης. Ἀλλωστε κλασικὲς σκηνὲς περιγραφῆς τρικυμίας ἔχουμε ἤδη στὸν Ὅμηρο, π.χ. στὸ μ 384-425, ὅπου περιγράφεται ἡ καταστροφὴ τοῦ πλοίου τοῦ Ὀδυσσεᾶ ἐπειδὴ οἱ σύντροφοί του ἔφαγαν τὰ βόδια τοῦ ἥλιου, στὸ ε 286-332, ὅπου περιγράφεται ἡ καταστροφὴ τῆς σχεδίας τοῦ Ὀδυσσεᾶ πρὶν φθάσει στὴ χώρα τῶν Φαιάκων, καὶ στὸ ξ 299-315, ὅπου περιγράφεται ἡ καταστροφὴ τοῦ φοινικικοῦ πλοίου ἀπὸ τὸν Δία καὶ ἡ σωτηρία τοῦ Ὀδυσσεᾶ στὴ χώρα τῶν Θεσπρωτῶν.

Ἐπίσης πολλὲς σκηνὲς τρικυμίας περιγράφονται καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ σὲ ἄλλα φιλολογικὰ κείμενα. Πουθενὰ ὅμως μιὰ περιγραφή τρικυμίας δὲν φαίνεται νὰ μοιάζει μὲ τὴν τιμωρία τοῦ Ποσειδῶνα πρὸς τοὺς Φαίακες. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐδῶ περιγράφεται ἄλλου εἴδους γεγο-

καμεν ὅλος ὁ λαός... ὁμάδι μὲ τοὺς ἱερεῖς καὶ ἐπήγαμε εἰς τὶς ἐκκλησίες... διὰ νὰ κάνωμε δεήσεις καὶ ἱκεσίες... οἱ γέροντες εἶπαν πῶς μέλλει νὰ μᾶς ἀπανεβῇ κανένα μέγα κακόν... καὶ ἔτσι ἐστέκομεν μὲ μέγαν λογισμόν... καὶ ξημερώνοντας... ἐβγήκαμεν... ὅλος ὁ λαὸς μὲ τοὺς ἱερεῖς καὶ ἐβαστοῦμεν τὰς ἁγίας εἰκόνας κάνοντας παράκλησιν...» κλπ.

Ὅπως βλέπουμε λοιπὸν καὶ διαχρονικά, παρόμοια γεγονότα δημιουργοῦν τὶς ἴδιες ἀντιδράσεις καὶ μαρτυροῦνται κατὰ παρόμοιο τρόπο.

24. M. Nilsson, ὁ.π. 31, ὅπου ἀναφέρεται «(ἐνν. οἱ ἀοιδοὶ) διατηροῦν τὰ παλλαϊκὰ στοιχεῖα ἀκόμη κι ἂν δὲν εἶναι πιὰ καταληπτὰ καὶ τὰ εἰσάγουν στὰ νεώτερα ἄσματα» καὶ παρακάτω ὅτι: «οἱ τυποποιημένες ἐκφράσεις εἶναι συνήθως φιλολογικὰ πολὺ ξεπερασμένες καὶ ἡ σημασία τους δὲν ἦταν πιὰ καταληπτὴ οὔτε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ραψωδοῦς».

νός πού σύμφωνα με ὅσα προαναφέρθηκαν θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται²⁵ με δραστηριότητα τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας²⁶.

Πρέπει νὰ σημειωθεί ἐπίσης ὅτι σκόπιμα παραλείφθηκε ἡ πληθώρα τῶν μεταγενέστερων ἀρχαίων μαρτυριῶν γιὰ ἀνάλογες δραστηριότητες τοῦ ἡφαιστείου στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους (Στράβων, Πλίνιος, Πλούταρχος, Ἡρόδοτος, Φιλόστρατος, κλπ.)²⁷ γιὰ νὰ ἐπιμείνουμε στὶς σχετικὰ νεώτερες. Ἀπὸ αὐτὲς βλέπουμε ὅτι καὶ στὰ νεώτερα χρόνια, με ἐντελῶς διαφορετικὴ ψυχολογία, γνώσεις καὶ ἀνάλογες ἐμπειρίες τοῦ ἴδιου συμβάντος, αὐτὰ τὰ θαυμαστὰ γεγονότα τῆς χώρας τῶν Φαιάκων (τῆς Θήρας;) καταγράφηκαν καὶ σὲ πεζὸ καὶ σὲ ποιητικὸ λόγο· πολὺ πιὸ συγκλονιστικὴ ἐντύπωση προφανῶς θὰ δημιουργήσαν στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους.

Τὶ πιὸ λογικὸ λοιπὸν ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδοθεῖ τὸ πραγματικὸ γεγονὸς τῆς ἔκρηξης στὴν ἐκδικητικὴ μανία τοῦ ἐνοσίχθονος Ποσειδῶνος, κατὰ ἀνθρώπων πού περιέπεσαν στὴν ὕβριν νὰ εἶναι θαλασσοκράτορες (*ναυσί-κλυτοι καὶ πομποὶ ἀπήμονες*) καὶ νὰ μὴν ἐπιτελοῦν τὰ νενομισμένα πρὸς τὸν θεό. Νομίζουμε μάλιστα ὅτι ἐδῶ συναντᾶμε τὴν πρώτη μορφή ὕβρεως στὴν Ἑλληνικὴ φιλολογία. Καὶ ὅπως καταλήγει ὁ Σεφέρης στὸ ποίημά του τὸ ἐπιγραφόμενο «Σαντορίνη», *καὶ βούλιαξε, βουλιάζει ὅποιος σηκώνει μεγάλες πέτρες*.

ΤΕΣΗ ΑΞΙΩΤΗ-ΣΑΛΗ

25. Πρβ. F. J. Tritsch, *TAW* II, 379-380.

26. Τὰ παρατεθέντα στὴν ἀνακοίνωση χωρὶα κατὰ τὴ γνώμη μου σχετίζονται με τὴν πρώτη φάση τῆς ἡρεμης σχετικὰ δραστηριότητας τοῦ ἡφαιστείου, τὴν ἐκπομπὴ κίσηρης. Ἦδη ὅμως ἔχω βάσιμα στοιχεῖα ὅτι καὶ ἡ δεύτερη καταστροφικὴ φάση τοῦ ἡφαιστείου ἀναφέρεται στὰ ἔπη. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν συνδέεται προφανῶς με τοὺς Φαίακες καὶ τὴ Σχερία ἴσως ὀφείλεται στὸ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν πιά Σχερία καὶ Φαίακες ἤδη ἀρκετὲς δεκαετίες, πρὶν. Πρβ. ἄποψη Μαρινάτου, *Τὸ ἡφαίστειον τῆς Θήρας καὶ οἱ πολιτισμοὶ τοῦ Αἰγαίου*, ὅ.π. 210, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «οὐ μόνον ἡ Θήρα ἦτο πρὸ πολλοῦ ἔρημος ὅταν ἐβυθίσθη ἀλλὰ ἴσως καὶ τινὲς τῶν πέριξ αὐτῆς νήσων».

27. Βλ. σημ. 22.

The Thera Volcano and Homer

The paper is part of a wider study which aims at identifying information relevant to prehistoric Thera and its civilisation in ancient texts. Here the close relation between some Homeric verses and the major prehistoric eruption of the Thera volcano are considered.

TESI AXIOTI-SALI

2. Ἡ τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ

A. Τὰ κτίρια

Γενικό Τοπογραφικό

Ὑλικά καὶ τρόποι δόμησης στον ὑστεροκυκλαδικὸ οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου

Τὸ νὰ περπατάει κανεὶς σήμερα στὸν δεύτερο ὄροφο ἑνὸς κτιρίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἡλικία φτάνει τὰ 3.500 χρόνια, εἶναι μία πραγματικὰ σπάνια εὐνοια τῆς τύχης (πίν. 1α). Ἡ ἐντυπωσιακὴ αὐτὴ διατήρηση τῶν ἐρειπίων τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου ὀφείλεται σὲ πολλοὺς παράγοντες καὶ κύρια στὶς ἰδιόμορφες συνθήκες καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν παροξυσμὸ τοῦ ἡφαιστείου τοῦ νησιοῦ, γύρω στὰ 1500 π.Χ. Ἀπὸ τὴν ἔκρηξη ἐκλύθησαν τεράστιες ποσότητες στάχτης καὶ κίσσηρης ποὺ σκέπασαν τὰ ἐρείπια τοῦ οἰκισμοῦ. Τὰ ὑλικά αὐτὰ εἰσέρρευσαν εὐκόλα μέσα ἀπὸ ἀνοίγματα—πόρτες, παράθυρα, ἀκόμα καὶ ρωγμὲς στοὺς τοίχους καὶ στὰ πατώματα — γεμίζοντας τὰ κενὰ ποὺ ἔβρισκαν στὸ πέρασμά τους. Ἔτσι, τμήματα τῆς οἰκοδομῆς ἔτοιμα νὰ καταρρεύσουν (τοῖχοι, πατώματα, κλιμακοστάσια κ.ἄ.) συγκρατήθηκαν σὲ συχνὰ μετέωρες θέσεις, χάρις στὴ συμπαγὴ μάζα ἡφαιστειακοῦ ὑλικοῦ ποὺ τὰ περιέβαλλε (πίν. 1β, 1γ). Σ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν ἐρμητικὸ ἐγκιβωτισμὸ τῶν ἐρειπίων ὀφείλεται καὶ ἡ ἄριστη διατήρησή τους. Πρὶν σκεπαστεῖ ἡ πόλη ἀπὸ τὴν ἡφαιστεια-

κή σποδὸ ἰσχυρὲς δονήσεις ἔπληξαν τὰ κτίρια καταστρέφοντας ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτά. Οἱ ζημιὲς ὥστόσο δὲν ἦταν τόσο μεγάλες, ὅσο θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ τέτοιας κλίμακας φυσικὸ πλῆγμα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ συντέλεσαν στὴν καλὴ ἀντοχὴ τῶν κτιρίων εἶναι ὁ ἐπιμελημένος τρόπος κατασκευῆς τους. Αὐτὸ φάνηκε ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς οἰκοδομικῆς τέχνης τοῦ Ἀκρωτηρίου — τῶν ὑλικῶν καὶ τρόπων δόμησης δηλαδὴ — στοιχεῖα τῆς ὁποίας θὰ παρουσιάσουμε μὲ συντομία¹.

Κύρια δομικὰ ὑλικά εἶναι ἡ πέτρα, τὸ ξύλο καὶ ὁ πηλός. Τὸ νησί εἶναι στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἡφαιστειογενὲς καὶ ἡ πέτρα ἄφθονη καὶ ποικίλη. Δὲν εἶναι παράξενο ἐπομένως ποὺ τὰ πολυώροφα κτίρια τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου λιθοκτιστά. Αὐτὸ συμβαίνει καὶ στοὺς ἄλλους κυκλαδικοὺς οἰκισμούς, ἐνῶ στὴν Κρήτῃ ἡ πολυμορφία τοῦ ἐδάφους δίνει περισσότερες ἐπιλογὲς καὶ οἱ πλινθοκατασκευὲς εἶναι ἴσως ἐπικρατέστερες. Τὸ εἶδος τῆς πέτρας ποὺ θὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ κάθε περίπτωση ἐπιλέγεται προσεκτικά: ἀνδεσίτης στὶς θέσεις ποὺ ὑφίστανται τὴ μεγαλύτερη καταπόνηση — κατώφλια, βάσεις κιόνων — λάβες, τόφος καὶ πυρομβρίτης στὰ πλαίσια τῶν ἀνοιγμάτων καὶ στοὺς γωνιόλιθους². Ἀνάμεσα στὰ κριτήρια ἐπιλογῆς εἶναι καὶ τὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ πετρώματος: οἱ ξεστὲς πέτρες κατανέμονται ἔτσι ὥστε νὰ δημιουργοῦν ζωηρὲς καὶ συστηματικὲς χρωματικὲς ἀντιθέσεις.

Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀποτελεῖ ἡ εὐρεία χρῆση τῆς λαξευτῆς πέτρας, σὲ ὅλα τὰ κτίρια ποὺ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ὡς τώρα. Μία ἀπὸ τὶς ἐφαρμογὲς εἶναι ἡ ἐνσωμάτωση λαξευτῶν λίθων σὲ τοίχους ἀπὸ ἀργολιθοδομή: α) στὶς γωνίες τοῦ κτιρίου (πίν. 2α, 3α), β) γύρω ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα (πίν. 2α, 3α) καὶ γ) στὶς στάθμες τῶν πατωμάτων, ὡς ὀριζόντιες προεξέχουσες ταινίες (πίν. 1α). Οἱ λαξευτοὶ γωνιόλιθοι εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτος κανόνας (σὲ περίπου 60 γωνίες 4 μόνο δὲν ἔχουν). Τὰ λαξευτὰ πλαίσια, ἀντίθετα, ἔχουν ἐπιμέρους κανόνες, ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο τοῦ παραθύρου καὶ τὴ θέση τοῦ στὸ κτίριο, ἐνῶ οἱ προεξέχουσες ταινίες ἔχουν περιορισμένη ἐφαρμογὴ. Ξεστὴ τοιχοποιία ἐφαρμόζεται σχεδὸν πάντα γύρω ἀπὸ τὶς εἰσόδους τῶν κτιρίων, εἴτε τοπικὰ εἴτε σ' ὅλη τὴν πρόσοψη ποὺ περιλαμβάνει τὴν εἴσοδο. Προσόψεις

1. Τὰ ὑλικά καὶ οἱ τρόποι δόμησης τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐξετάζονται στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς γράφουσας μὲ θέμα «Ἀκρωτήρι Θήρας: οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα στὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ ἀρχιτεκτονικὴ» ΕΜΠ 1989.

2. Γιὰ τὰ εἶδη λίθων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν οἰκοδομικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου βλ. H. C. Einfalt, *Stone materials in ancient Akrotiri-a short compilation*, TAW I, 523-528 καὶ K. Παλυβοῦ, ὁ.π.

ἐξ ὁλοκλήρου λαξευτὲς ἔχουν λίγα κτίρια. Ὡς δομικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιεῖται κατὰ κανόνα ὁ ντόπιος πυρομβρίτης καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς εἶναι αὐτὸς ποὺ συνηθίζεται γενικὰ στὴν προϊστορική ἀρχιτεκτονική: οἱ λιθόπλινθοι δηλαδή ἔχουν μόνο τὸ πρόσωπο λαξευμένο ἐπίπεδο καὶ ὀρθογωνικό, ἐνῶ οἱ ἄλλες πλευρὲς συγκλίνουν πρὸς τὰ πίσω ἔτσι, ποὺ νὰ σχηματίζονται χαρακτηριστικὰ σφηνοειδεῖς ἄρμοι κατὰ τὸ κτίσιμο τοῦ τοίχου. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου συμπληρώνεται μὲ κοινὴ ἀργολιθοδομή. Ἐνα κτίριο ὡστόσο, ἡ Ξεστὴ 4, ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ ἄλλα: ἔχει ὅλες τὶς προσόψεις ξεστὲς καὶ ἡ πέτρα ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ εἶναι ὁ λευκωπὸς τόφος. Εἶναι ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα κτίρια τοῦ οἰκισμοῦ, τριώροφο, μὲ περίμετρο περίπου 90 μ. Στὶς καλοδιατηρημένες προσόψεις του μποροῦν νὰ μελετηθοῦν πολλὲς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες καὶ κανόνες δόμησης, σημαντικότερος ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ἡ σταδιακὴ μείωση τοῦ ὕψους τῶν δόμων ἀπὸ τὶς χαμηλότερες θέσεις στὶς ψηλότερες (πίν. 2β, 3β).

Στὴ γειτονικὴ Κρήτη ἡ ξεστὴ πέτρα ἐμφανίζεται ἀπὸ νωρὶς στὶς τοιχοδομὲς τῶν πρώτων ἀνακτόρων. Ἡ εὐρεία διάδοσή της ὅμως συμβαδίζει χρονικὰ μὲ τὴν ἐμφάνισή της στὸ Ἀκρωτήρι³. Παρατηροῦμε ὡστόσο ὅτι ἐφαρμογὲς ποὺ ἀποτελοῦν κανόνα γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι — ὅπως οἱ γωνιόλιθοι καὶ τὰ πλαίσια — δὲν ἀπαντοῦν στὴν Κρήτη. Βλέπουμε δηλαδή, ὅτι οἱ Θηραῖοι παρακολουθοῦν ἀπὸ κοντὰ τὶς τεχνολογικὲς ἐξελίξεις τῆς Κρήτης ἀλλὰ διατηροῦν τὴ δική τους ξεχωριστὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν τρόπο ἐφαρμογῆς τῆς τεχνολογίας αὐτῆς.

Τὸ ξύλο στὴν οἰκοδομικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου παίζει πολὺ σημαντικὸ ρόλο καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἄποψη ποὺ ἐπικρατοῦσε ὡς τώρα γιὰ τὸ ἀντίθετο⁴. Αὐτὸ ποὺ ἴσως παραπλανεῖ τὸν παρατηρητὴ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ξύλινα στοιχεῖα ἀποσαθρώθηκαν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ μὴ σώζεται τίποτα πλέον ἀπὸ αὐτά. Ὑπάρχουν ὅμως πολλὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν εὐρύτατη χρῆση του καὶ πολλὰ ἀποτυπώματα ξύλων γραμμένα ἀνάγλυφα πάνω στὴν ἠφαιστειακὴ σκόνη καὶ στὴ λάσπη τῆς τοιχοδομῆς ποὺ τὰ περιέβαλλε (πίν. 1β, 1γ).

Μία σημαντικὴ καὶ συστηματικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ ξύλου εἶναι οἱ ξυλοδεσιές: πρόκειται κατὰ κανόνα γιὰ ὀριζόντια πλέγματα σὲ ἐπάλληλες στρώσεις. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ λίγα παραδείγματα ὅπου οἱ ξυλοδεσιές εἶναι ὀργανωμένα κατακόρυφα πλέγματα τὰ ὁποῖα ἐκτείνονται σὲ ὕψος δύο καὶ τριῶν ὁρόφων (πίν. 1α). Οἱ κατασκευὲς αὐτὲς μαρτυροῦν μεγάλη

3. J. W. Shaw, Minoan architecture: Materials and Techniques, *Annuario*, 1971, 97-100.

4. Βλ. γιὰ παράδειγμα Σ. Μαρινᾶτος, *Thera* III, 10.

ἐμπειρία στὸν χειρισμὸ τοῦ ξύλου καὶ συνειδητὴ προσπάθεια νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἀντισεισμικὴ προστασία τῆς οἰκοδομῆς. Σ' αὐτὴν ἐξάλλου ἀποβλέπουν κι ἄλλες τεχνικές, ὅπως ἡ θεμελίωση σὲ ἰσοπεδωμένο βράχο, ἡ ἐνίσχυση τῶν γωνιῶν μὲ λαξευτοὺς γωνιόλιθους καὶ ἡ σωστὴ κατανομὴ τῶν ἀνοιγμάτων.

Τὰ ὀριζόντια φέροντα στοιχεῖα στὰ πατώματα καὶ στὰ κλιμακοστάσια εἶναι ξύλινες δοκοί. Στὰ κλιμακοστάσια εἰδικὰ ὁ τρόπος κατασκευῆς εἶναι ἀρκετὰ περίτεχνος καὶ τὰ φορτία — ποὺ πολλὲς φορές προέρχονται ἀπὸ δύο καὶ τρεῖς ἐπάλληλους βραχίονες — μεταφέρονται στὸ ἔδαφος ὅχι μόνο μὲ τὶς περιβάλλουσες λιθοδομὲς ἀλλὰ καὶ μὲ ἓνα πολύπλοκο σύστημα κατακόρυφων καὶ ὀριζόντιων ξύλων τὰ ὁποῖα πλαισιώνουν τὸν μεσότοιχο τοῦ κλιμακοστασίου (πίν. 4).

Οἱ ξύλινες κάσες τῶν ἀνοιγμάτων ἀποτελοῦν φέροντα στοιχεῖα τῆς οἰκοδομῆς. Τοποθετοῦνται κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου καὶ συνδέονται μὲ τὶς ξυλοδεσιές του. Τὸ κατασκευαστικὸ πρότυπο εἶναι κοινὸ γιὰ ὅλα — πόρτες καὶ παράθυρα — καὶ βασίζεται στὴ στέρεη, τριαξονικὴ σύνδεση τῶν ξύλων. Οἱ κάσες ἀποτελοῦν ἓνα δικτύωμα καλὰ πακτωμένο στὴν περιβάλλουσα λιθοδομή, τὸ ὁποῖο θυμίζει τὸ κλειστὸ σύστημα τῶν ἀκμῶν κύβου (πίν. 1γ).

Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Μινωικῆς Κρήτης εἶναι τὰ πολλαπλὰ ἀνοίγματα. Τὰ πολύθυρα ἔχουν μακριὰ παράδοση στὰ ἀνάκτορα καὶ στὶς ἐπαύλεις καὶ ἀπαντοῦν κυρίως σὲ συνδυασμὸ μὲ κιονοστοιχίες καὶ φωταγωγοὺς στὸ τυπικὸ τριμερὲς διαμέρισμα γνωστὸ ὡς Minoan Hall⁵. Στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχουν πολλὰ πολύθυρα σ' ὅλα σχεδὸν τὰ κτίρια τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σ' ὅλους τοὺς ὁρόφους. Ὁ τρόπος ἔνταξης ὅμως στὴν κτιριολογικὴ ὀργάνωση εἶναι τελείως διαφορετικὸς, ἀφοῦ τὸ τριμερὲς διαμέρισμα δὲν ἀπαντᾷ στὸ Ἀκρωτήρι. Πρόκειται δηλαδὴ καὶ πάλι γιὰ τεχνικὴ ποὺ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκε στὴ Θήρα προσαρμοσμένη στὶς τοπικὲς ἰδιαιτερότητες. Στὸ Ἀκρωτήρι, ὅπου οἱ πληροφορίες εἶναι περισσότερες χάρις τὴν καλὴ διατήρηση τῶν κτιρίων, παρατηροῦμε ὅτι εἶναι πολὺ διαδεδομένα καὶ τὰ πολυπαράθυρα, τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο κατασκευαστικὸ πρότυπο μὲ

5. Γιὰ τὶς διάφορες ἐφαρμογὲς καὶ τὴ λειτουργία τῶν πολυθύρων στὴ Μινωικὴ ἀρχιτεκτονικὴ βλ. C. Palyvou, *Circulatory patterns in Minoan architecture*, *Proceedings of the Fourth International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1984*, eds. R. Hägg-N. Marinatos, 195-203 καὶ N. Marinatos, *On the Ceremonial function of the Minoan Polythyron*, *Op. Ath.* XLI: 6, 1986, 57-73.

τὰ πολύθυρα (πίν. 5). Ἐχουν κι αὐτὰ τὴν καταγωγή τους μάλλον στὴν Κρήτη, ὅπως τουλάχιστον δείχνουν τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα⁶. Τὶς περισσότερες φορές τὰ πολλαπλὰ ἀνοίγματα ὑποκαθιστοῦν τοίχους, πού σημαίνει ὅτι ἀποτελοῦν κύρια φέροντα στοιχεῖα τῆς οἰκοδομῆς. Στὴν περίπτωση τῆς Ξεστῆς 3, γιὰ παράδειγμα, σ' ὅλο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ κτιρίου μόνο οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι εἶναι ἀπὸ λιθοδομή, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου ἡ διαρρύθμιση τοῦ χώρου βασίζεται σὲ ἐκτεταμένο ξύλινο δίκτυμα τὸ ὁποῖο συνδέει τέσσερα πολύθυρα μεταξύ τους καὶ φέρει τὰ φορτία δύο ὑπερκείμενων ὀρόφων (πίν. 6). Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τοῦ δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (πίν. 5). Οἱ κατασκευές αὐτές εἶναι πολὺ ἐντυπωσιακές καὶ τολμηρὲς καὶ ἀποδεικνύουν πέρα ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία τὴ σημαντικὴ συμβολὴ τοῦ ξύλου στὴν οἰκοδομικὴ τῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ τὴ μεγάλη ἐμπειρία τῶν κατασκευαστῶν.

Ὁ πηλὸς χρησιμοποιεῖται κυρίως στὰ κονιάματα, συνδετικὰ καὶ ἐπιχρισμάτων. Μιὰ ἀκόμα χρῆση του εἶναι στὴν κατασκευὴ ὤμων πλίνθων. Οἱ πλινθοκατασκευές εἶναι ἀρκετὰ διαδεδομένες στὸ Ἀκρωτήρι, ἀλλὰ σὲ μία μόνο μορφή: ὡς λεπτὰ διαχωριστικὰ τοιχάρια μὲ τὶς πλίνθους τοποθετημένες ὀρθίως. Οἱ πλινθότοιχοι μὲ τὶς πλίνθους τοποθετημένες μὲ τὴ μεγάλη ἐπιφάνεια ὀριζόντια — πού ἀποτελοῦν συνηθισμένο τρόπο κατασκευῆς τῆς ἀνωδομῆς τῶν κτιρίων στὴν Κρήτη — δὲν ἀπαντοῦν στὸ Ἀκρωτήρι. Τὰ ἐλαφρὰ αὐτὰ τοιχάρια δὲν μετέχουν στὴ φέρουσα κατασκευὴ τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ ἔχουν πολὺ σημαντικὴ συμμετοχὴ στὴν κτιριολογικὴ ὀργάνωση. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν ἐλεύθερα σὲ ὁποιαδήποτε θέση τοῦ κτιρίου καὶ ἔχουν μικρὸ πάχος — ὅποτε καταλαμβάνουν μικρὴ ἐπιφάνεια — χρησιμοποιήθηκαν πολὺ στοὺς πάνω ὀρόφους γιὰ νὰ ὀργανωθεῖ ὁ χώρος ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες. Παρατηροῦμε δηλαδή ἕνα σημαντικὸ βαθμὸ ἀποδέσμευσης τῆς ἐσωτερικῆς διαρρύθμισης τῶν κτιρίων ἀπὸ τὴ μία στάθμη στὴν ἄλλη, ὁ ὁποῖος ἐπιτυγχάνεται μὲ δύο τρόπους: ἕναν ἀφαιρετικὸ, ὅπου στοιχεῖα μιᾶς στάθμης καταργοῦνται στὴν ἄλλη ἢ ὑποκαθίστανται μὲ κίονες ἢ πολύθυρα καὶ ἕναν προσθετικὸ, ὅπως εἶναι οἱ πλινθότοιχοι καὶ οἱ κτιστοὶ πάγκοι μὲ τοὺς ἐντοιχισμένους πίθους πού ἐντάσσονται ἐλεύθερα στοὺς πάνω ὀρόφους (πίν. 7).

Πολυώροφη ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἐλεύθερη ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση προϋποθέτουν ὑψηλὸ βαθμὸ σχεδιασμοῦ. Στὴν ἀνώνυμη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναζητήσουμε αὐστηρὰ μετρικὰ ἢ γεω-

6. Βλ. τὸ πρόπλασμα «ἱεροῦ» ἀπὸ τὴν Κνωσό, πού χρονολογεῖται στὴ ΜΜ ΙΒ ἐποχὴ (Evans, *PMI*, 220-221).

μετρικά συστήματα αναφοράς: ο σχεδιασμός μπορεί να λειτουργήσει με βάση τα ήδη γνωστά πρότυπα και τους καθιερωμένους τρόπους δόμησης, που αποτελούν κοινό κώδικα συνεννόησης ανάμεσα σε κατασκευαστές και χρήστες. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει και στο Άκρωτήρι, όπως δείχνει ο μεγάλος βαθμός τυποποίησης των κατασκευαστικών λύσεων. Άλλα και στην κτιριολογική σύνθεση παρατηρούνται τυποποιήσεις και σταθεροί συνδυασμοί στους οποίους προφανώς βασίζεται ο σχεδιασμός κάθε νέου κτίσματος.

Άπο τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι είσοδοι στα κτίρια (πίν. 8). Η θέση τους σε μία γωνία του κτιρίου, οι μεγάλες διαστάσεις της πόρτας, το όγκωδες μονολιθικό κατώφλι, το παρακείμενο παράθυρο και οι ξεστές πέτρες που περιβάλλουν τα δύο ανοίγματα αποτελούν έναν καθιερωμένο κατασκευαστικό κώδικα (πίν. 2α). Το ίδιο στερεότυπη είναι και η έσωτερική διαρρύθμιση, αφού ο προθάλαμος της εισόδου ταυτίζεται σχεδόν πάντα με τον κλωβό του κύριου κλιμακοστασίου του κτιρίου (πίν. 4). Άν ήταν να κτιστεί ένα καινούργιο κτίριο στο Άκρωτήρι δεν θα υπήρχε η παραμικρή άπορία γύρω από τη μορφή και την κατασκευή της εισόδου. Υπάρχουν βέβαια αποκλίσεις και εξαιρέσεις σε όλους τους κανόνες, που όχι μόνο τους επιβεβαιώνουν αλλά δίνουν και μία παραστατική εικόνα των προβλημάτων που μπορεί να προκύψουν κατά την εφαρμογή ενός δεδομένου προτύπου.

Η ανάλυση των υλικών και τρόπων δόμησης που παρουσιάσαμε με συντομία αποτελεί το πρώτο σκέλος της μελέτης της αρχιτεκτονικής του οικισμού. Γνωρίζοντας τα μέσα και τις τεχνικές γνώσεις που διέθεταν οι κατασκευαστές της εποχής μπορούμε στη συνέχεια να διερευνήσουμε την κτιριολογική σύνθεση και τέλος την ευρύτερη, πολεοδομική οργάνωση του οικισμού. Άπώτερος στόχος είναι να προσεγγίσουμε τον άνθρωπο δημιουργό και χρήστη του χώρου αυτού. Τον άνθρωπο ως μονάδα, τον τεχνίτη που σκαλίζει την πέτρα για παράδειγμα, αλλά και ως κοινωνική ομάδα ή όποια βρίσκεται σε επαφή και αλληλεπίδραση με τον γύρω κόσμο. Καί εδώ βρίσκεται ένα πολύ σημαντικό σημείο της έρευνας, δεδομένου ότι ο ρόλος της Θήρας στο Αιγαίο και οι σχέσεις της με την Κρήτη, τις Κυκλάδες και την Ελλάδα, είναι θέματα που απασχολούν ιδιαίτερα τους μελετητές της περιόδου αυτής. Στη σχετική βιβλιογραφία⁷ υπάρχουν πολλές αναφορές στην αρχιτεκτονική του Άκρωτηρίου και ιδιαίτερα στις «όμοιότητες» της μ' αυτήν της Κρήτης: όμοιότητες που μερικές φορές γί-

7. S. Immerwahr, *Myceneans at Thera, Studies presented to F. Schachermeyr*, ed. K.

νονται κύριο επιχείρημα γι' αυτούς που πιστεύουν ότι τὸ Ἀκρωτήρι ἦταν μινωικὴ ἀποικία. Ἡ ἀναλυτικὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ὥστόσο δείχνει ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ μινωικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαντοῦν στὸ Ἀκρωτήρι ἀφοροῦν σὲ θέματα τεχνολογίας, τὶς ἐξελίξεις τῆς ὁποίας παρακολουθοῦσαν ἀπὸ κοντὰ οἱ Θηραῖοι. Τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα ποὺ υἱοθέτησαν τὰ ἐφάρμοσαν σὲ συνδυασμοὺς καὶ παραλλαγές δικές τους, σύμφωνα μὲ τὴν ντόπια ἀρχιτεκτονικὴ ἀντίληψη. Μία ἀντίληψη ποὺ ἔχει τὶς ρίζες της στὴν Κυκλαδικὴ παράδοση, γιὰ τὴν ὁποία οἱ πληροφορίες μας εἶναι πρὸς τὸ παρὸν περιορισμένες. Ὑπάρχουν ὥστόσο ἀρκετὲς μαρτυρίες, ποὺ βεβαιώνουν ὅτι ἡ Θήρα κατοικεῖται ἀπὸ νωρὶς καὶ παρακολουθεῖ τὶς ἱστορικὲς καὶ πολιτισμικὲς ἐξελίξεις τοῦ Κυκλαδικοῦ χώρου⁸. Ἡ μεγάλη καταστροφὴ ποὺ ἔπληξε τὸ Ἀκρωτήρι στὶς ἀρχὲς τῆς ΥΚ περιόδου ὄχι μόνο δὲν ἀποδυνάμωσε τὸν οἰκισμό, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔδωσε τὴν εὐκαιρία γιὰ μιὰ ἐκτεταμένη ἀνοικοδόμησι. Σ' αὐτὴ τὴν ἀνοικοδόμησι ἀνήκουν τὰ ἐπιβλητικὰ κτίρια ποὺ βλέπουμε σήμερα. Κτίρια ἐνσωματωμένα στὰ λείψανα τῆς προηγούμενης πόλης καὶ κτισμένα μὲ μιὰ οἰκοδομικὴ τεχνολογία ποὺ χρησιμοποιοῖ ὅ,τι πιὸ ἐξελιγμένο ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἡ πρωτοπόρος Κρήτη, δηλώνοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὶς στενὲς σχέσεις ἀνάμεσα στὰ δύο νησιά, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐημερία τῆς Θηραϊκῆς κοινωνίας⁹.

ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΛΥΒΟΥ

H. Kinzl (1977) 184, σημ. 51. R. Barber, *The Late Cycladic Period: A Review*, BSA 76, 1981, 3. K. Thorpe - Scholes, *Akrotiri: Genesis, Life and Death*, TAWI, 439.

8. Βλ. C. Doulas, *Thera, Pompeii of the ancient Aegean* (Thames and Hudson 1983) 42-44. Βλ. ἐπίσης στὸν ἴδιο τόμο Π. Σωτηρακοπούλου, *Οἱ πρωιμότερες φάσεις: Νεολιθικὴ καὶ πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ*.

9. Βλ. M. Marthari, *The destruction of the town at Akrotiri, Thera, at the beginning of LCI: definition and chronology*, καὶ C. Palyvou, *The destruction of the town at Akrotiri, Thera, at the beginning of LCI: rebuilding activities*, στὸ *Prehistoric Cyclades*, 119-147.

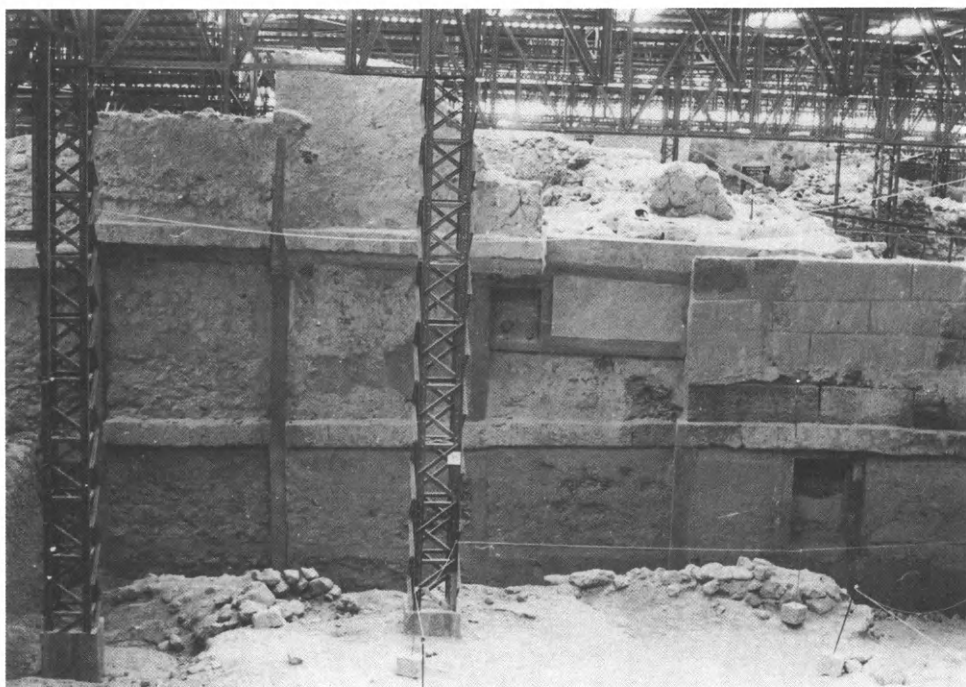
Building Materials and Techniques in the Late Cycladic Settlement at Akrotiri

The outstanding preservation of the ruins at the prehistoric settlement of Akrotiri provides unique opportunities for scholars to acquire knowledge of Late Bronze Age architecture in the Aegean. Particularly important is the information concerning the upper structure of the buildings, since even three-storeyed edifices have survived at Akrotiri.

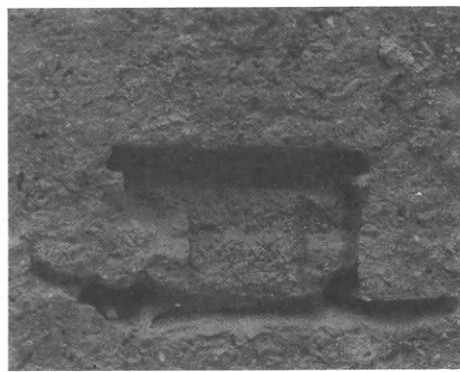
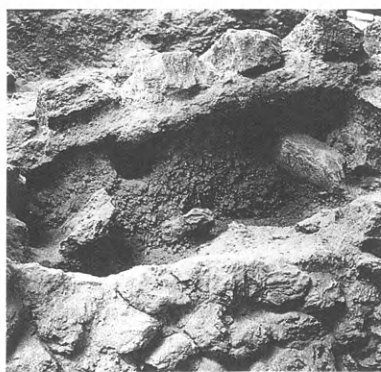
The art of building at Akrotiri is advanced and based on a distinct system of "building regulations", regarding both the materials and methods used in constructing each part of the building. The principal building materials are stone, the provenance of which are the volcanic rocks of the island, timber, which makes a great and important contribution to building, and clay.

The Therans borrowed many elements from the Cretans in the sphere of building technology. However, this borrowing was selective and the foreign traits were absorbed into local Cycladic tradition in such a way that a distinctive Creto-Theran order of architecture was created, denoting above all the prosperity of Theran society.

CLAIRY PALYVOU

α. Βόρεια όψη Ξεστής 2.

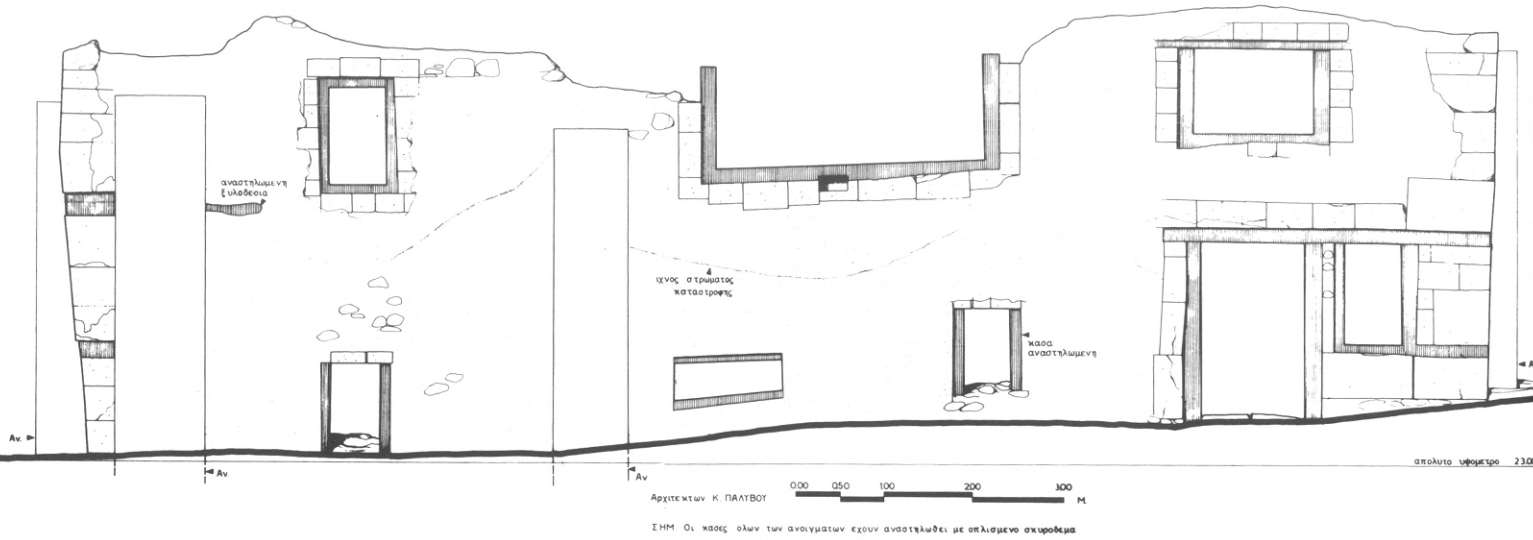

β. ΒΑ όψη Δυτικής Οικίας: διακρίνεται σκέλος του κλιμακοστασίου πάνω σὲ ἡφαιστειακὰ ὑλικά. γ. Παράθυρο στὸ βόρειο τοῖχο τῆς Δυτικής Οικίας.

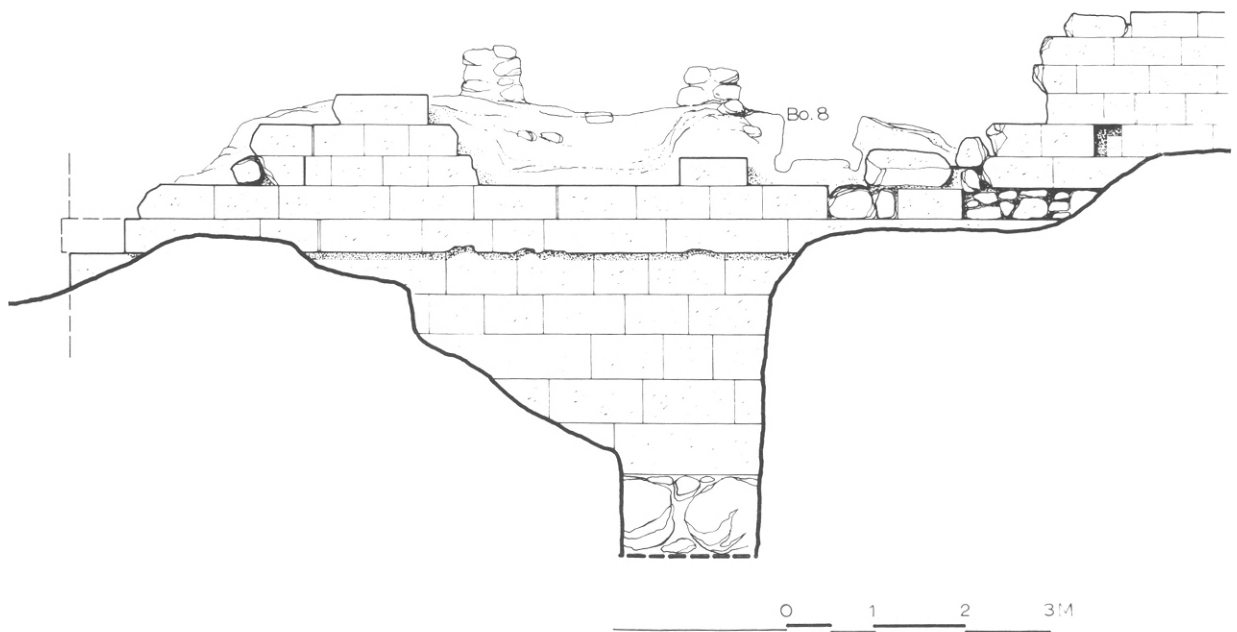
4

5

1/2

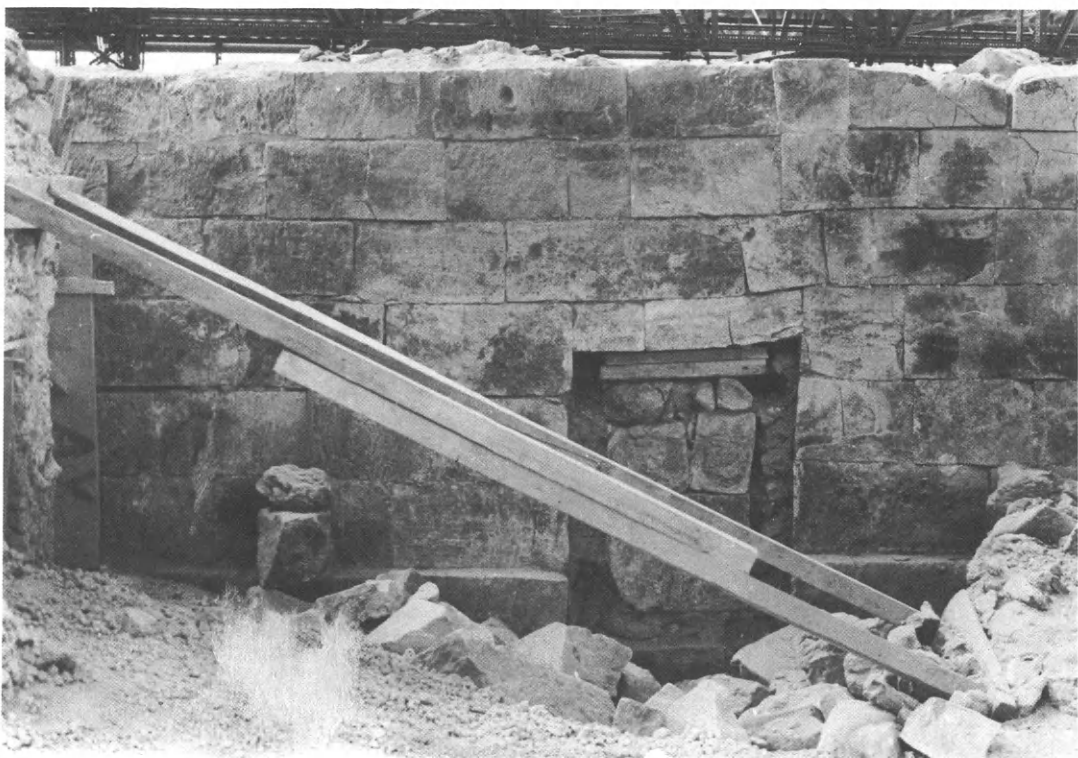
α. Νότια ὄψη τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

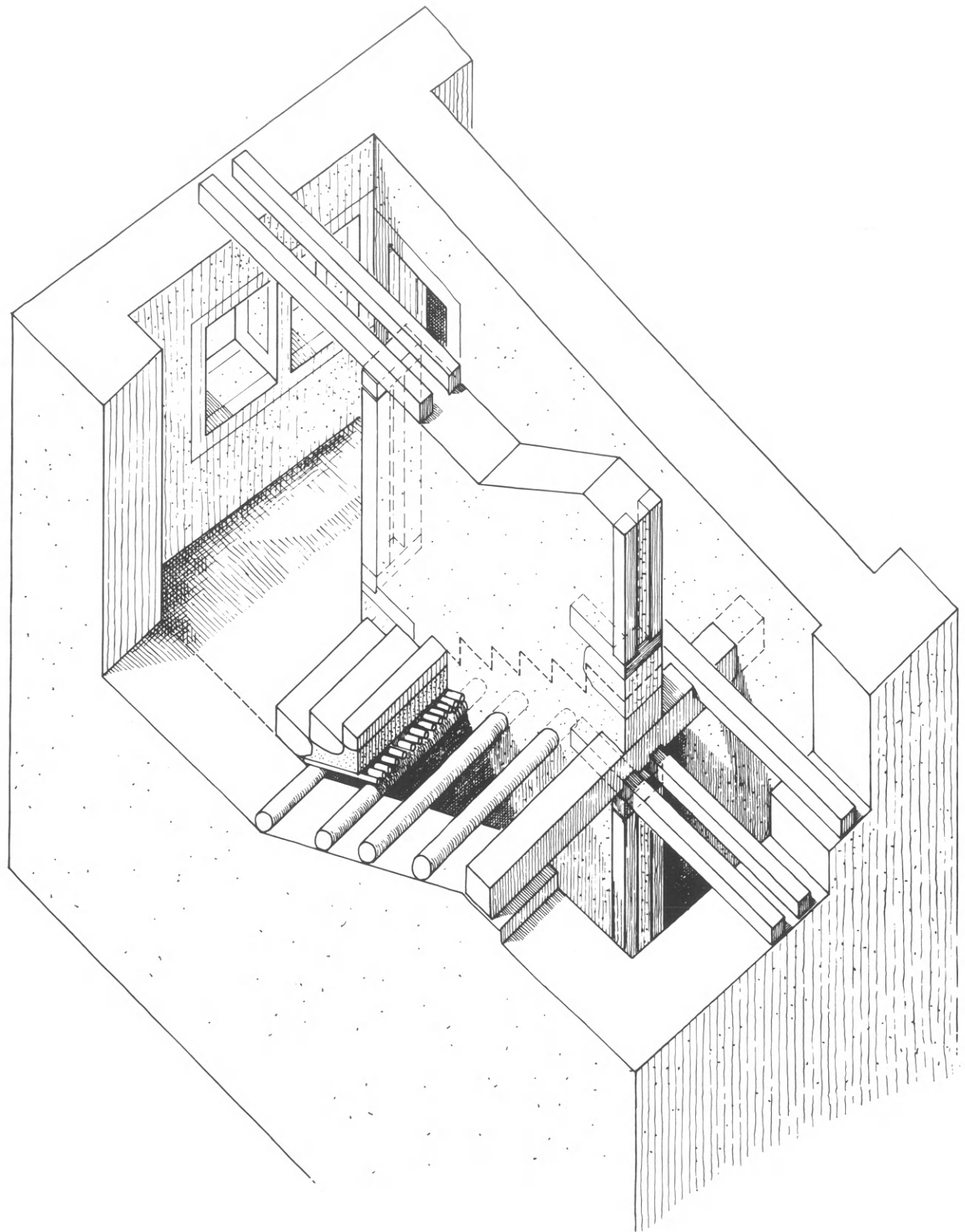
β. Βόρεια ὄψη τῆς Ξεστῆς 4.

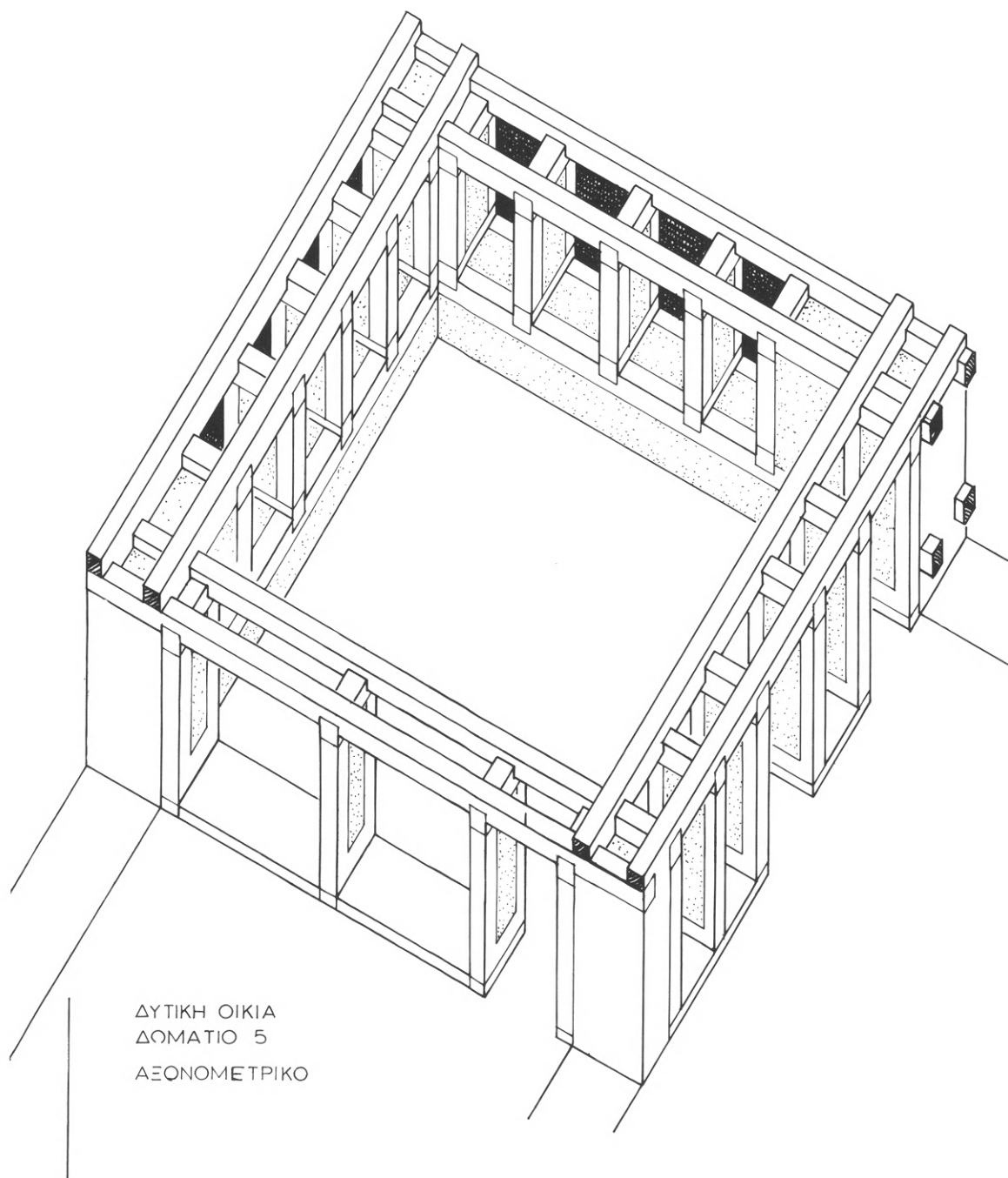
α. Δυτική Οικία (ύψος διατήρησης: 6 μ. — δύο όροφοι).

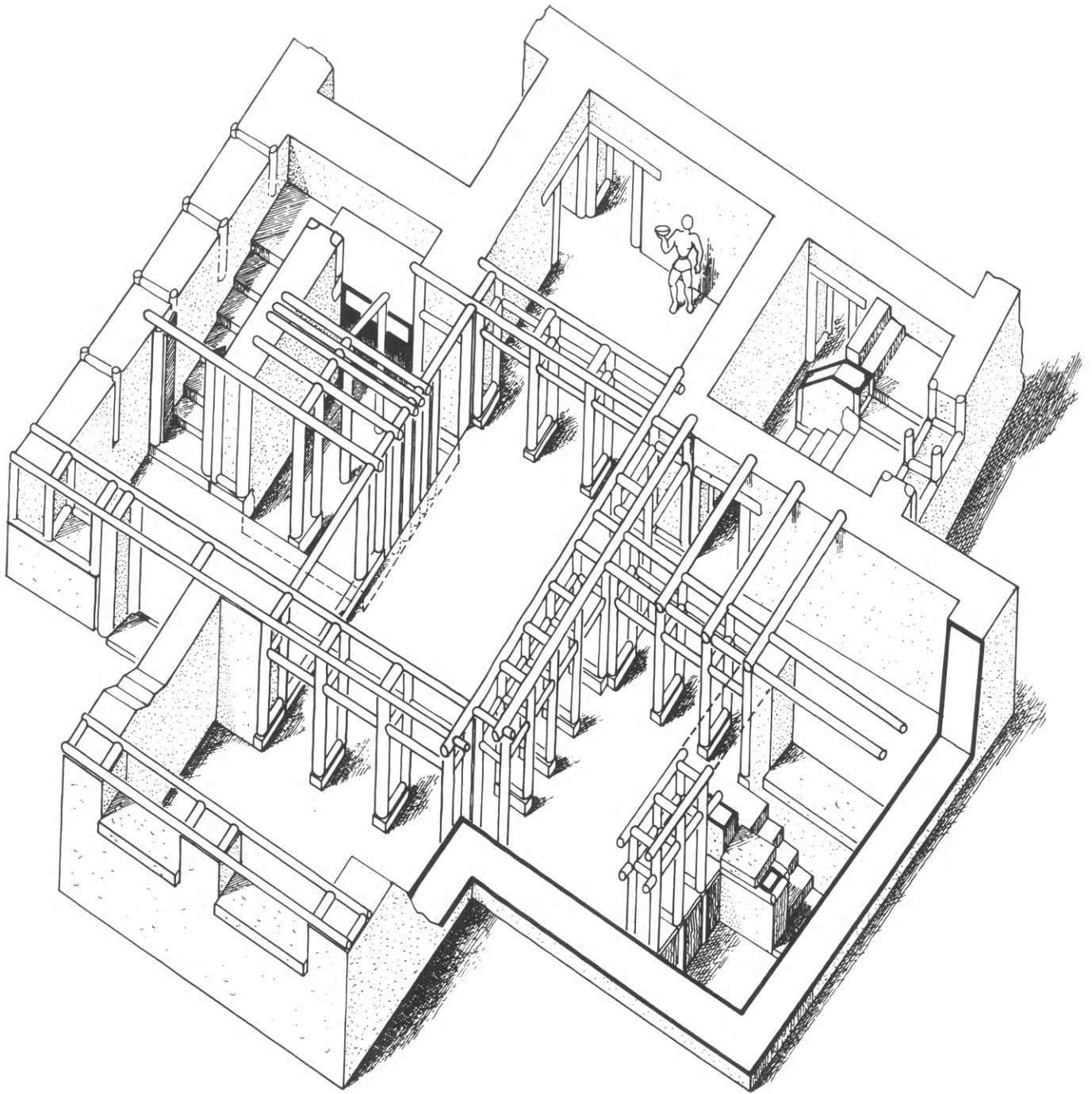
β. Βόρεια ὄψη τῆς Ξεστῆς 4.

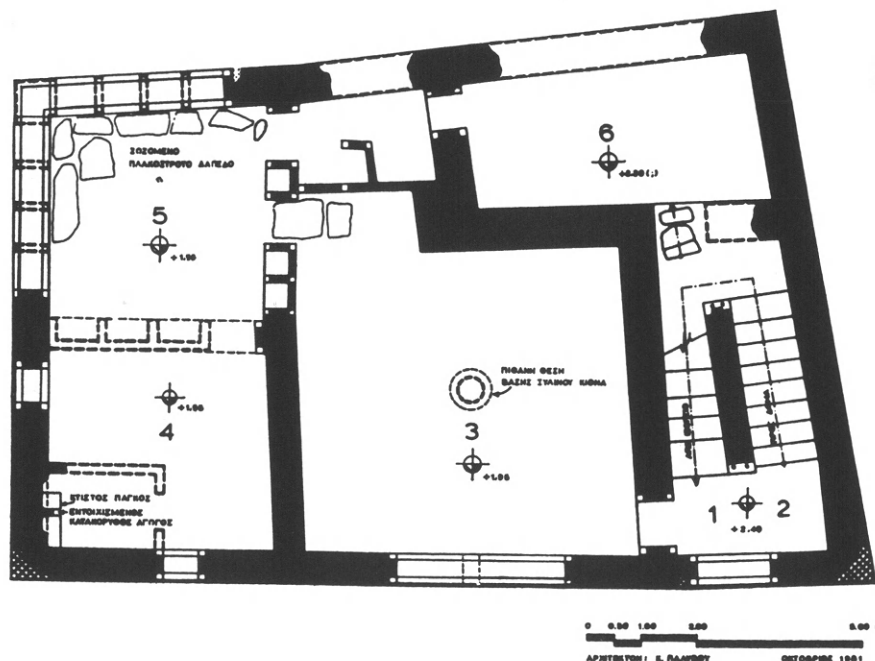
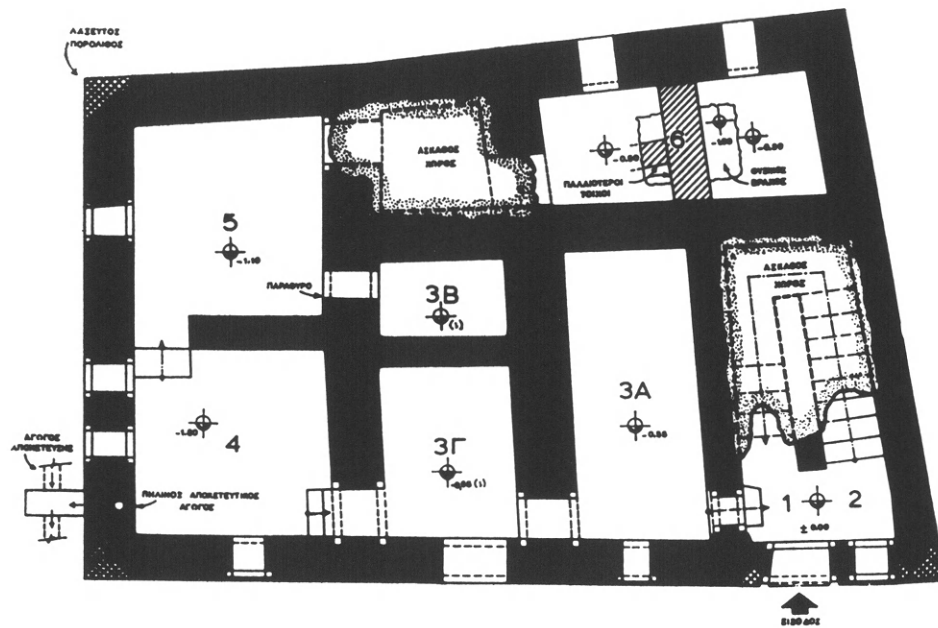
Ἀναπαράσταση τοῦ κύριου κλιμακοστασίου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

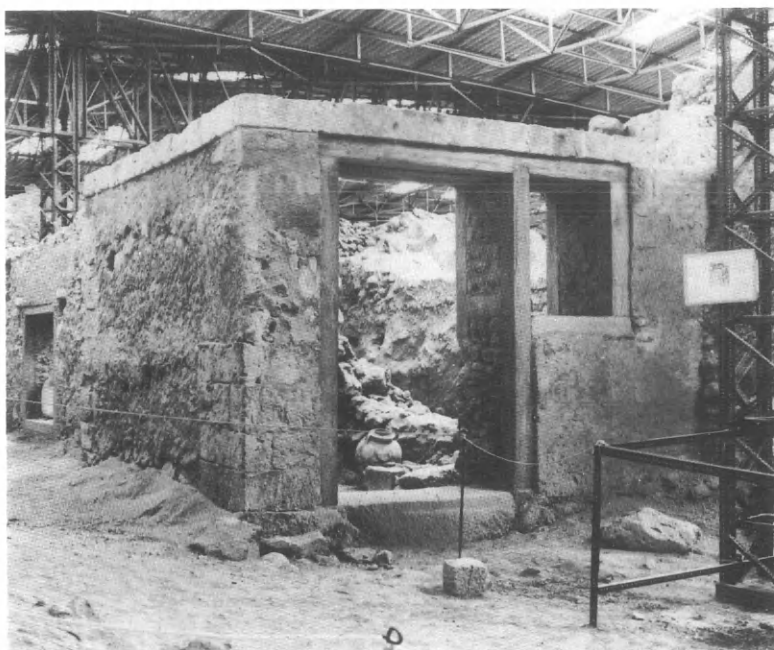
Ἀναπαράσταση τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

Ἀναπαράσταση τῆς Ξεστῆς 3 (χώροι 1-8).

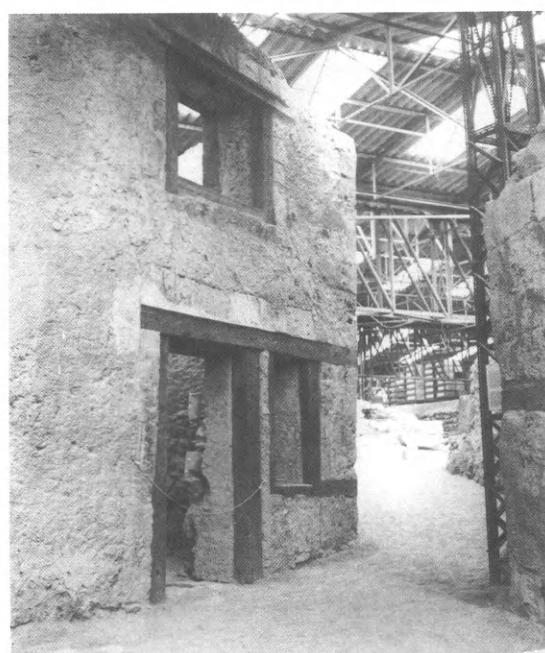

Δυτική Οικία: κατόψεις ισόγειου και όρόφου.

γ. Εἴσοδος τοῦ τομέα Α.

α. Τομέας Δ, εἴσοδος Δ15.

β. Εἴσοδος Δυτικῆς Οἰκίας.

Ὁργάνωση καὶ λειτουργία τῶν ὀρόφων: μεθοδολογία μελέτης

“Όταν ὁ καθηγητὴς Σπυρίδων Μαρινᾶτος ἄρχισε τὴν ἀνασκαφὴ του στὸ Ἀκρωτήρι τὸ 1967, ἡ πρώτη τομὴ ποὺ ἔκανε — τομὴ Μπρόνος 1 — ἔπεσε πάνω σὲ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ὁ ἀνασκαφέας ἐντόπισε ὅτι ἀνήκουν στὸν ὄροφο ἑνὸς κτιρίου¹. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκάλυψε τὰ πολυώροφα σπίτια τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ ἐντυπωσιακὴ τους διατήρηση ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ἀρχίσει μιὰ ἔρευνα μὲ στόχο τὴν *ὀργάνωση καὶ χρῆση τοῦ χώρου στοὺς ὀρόφους*. Στὴ σημερινὴ ἀνακοίνωση θὰ παρουσιάσω συνοπτικὰ ὅλη τὴν πορεία τῆς ἔρευνας. Θὰ ἐπιμείνω στὴ μεθοδολογία, ἐπειδὴ στὸ Ἀκρωτήρι οἱ καλὲς συνθῆκες διατήρησης δὲν ἐπιτρέπουν εὐκόλα συμπεράσματα, ἀντίθετα θέτουν σαφὴ μεθοδολογικὰ προβλήματα.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα: Τί ὀνομάζει κανεὶς ὄροφο; Ἡ ἰδέα τῆς κάθετης ἐπέκτασης στὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου ὑλοποιεῖται ἤδη μὲ τὴ μορφή ξύλινου παταριοῦ, παράδειγμα οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν νεολιθικῶν κατοικιῶν

1. S. Marinatos, *Excavations at Thera I* (1968) 14-16 (στὸ ἐξῆς *Thera I*, II κλπ.).

στη Χοιροκοιτία της Κύπρου ή στο Σέσκλο της Θεσσαλίας². Παρουσιάζει διάφορες παραλλαγές, όπως ή ελαφριά στέγαση της επίπεδης στέγης-ταράτσας, παράδειγμα τὸ πῆλινο ὁμοίωμα τῶν Ἀρχανῶν³. Καὶ ἀξιοποιεῖται μὲ τὸ αὐθύπαρκτο διώροφο σπίτι⁴, ὅπου ἡ ἐπίπεδη στέγη τοῦ ἰσογείου καλύπτεται ἀπὸ κτιστὴ κατασκευή, πὺν μὲ τὴ σειρά τῆς στεγάζεται μὲ μόνιμη στέγη. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ πρώτη σημασία τῆς λέξης ὄροφος στὸν Ὅμηρο εἶναι τὸ καλάμι τῆς στέγης καὶ ἡ δεύτερη στὸν Ἡρόδοτο εἶναι ἡ ἴδια ἡ στέγη, ἡ ὀροφή τοῦ σπιτιοῦ⁵. Ἐπομένως διώροφο εἶναι τὸ σπίτι μὲ τὶς δύο ὀροφές, γι' αὐτὸ ὀνομάζουμε τὸ ἐπάνω πάτωμα τοῦ σπιτιοῦ ὄροφο καὶ ὄχι ἐπάνω ὄροφο καὶ δὲν ὀνομάζουμε πρῶτο ὄροφο τὸ ἰσόγειο.

Σχετικὰ μὲ τὴ χρονικὴ στιγμὴ τῆς ἐμφάνισης τοῦ πολυώροφου κτίσματος, νεολιθικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη⁶, δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι τόσο τὸ στάδιο τῆς τεχνολογίας ὅσο οἱ κοινωνικοπολιτιστικοὶ παράγοντες πὺν καθορίζουν τὴν ἐπικράτηση τῆς δεδομένης ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὰ μεμονωμένα παραδείγματα ἐνδιαφέρουν οἱ περιπτώσεις γενίκευσης. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ συστήματος τοῦ πολυώροφου κτίσματος καὶ στὴν οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ· τὰ περισσότερα ὅμως μινωικὰ σπῖτια σώζονται σήμερα μόνον τὸ ἰσόγειο καὶ τὴν ἀρχὴ μιᾶς σκάλας. Μέσα στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο καὶ στὸ ἴδιο περίπου πολιτισμικὸ πλαίσιο, ἡ ἐντυπωσιακὴ διατήρηση τῶν ὀρόφων στὸ Ἀκρωτήρι ἀποτελεῖ τὴν πρόκληση γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῆς ἔρευνας σ' αὐτὸν εἰδικὰ τὸν τόπο.

Σχετικὰ μὲ τὴ σκοπιμότητα τῆς ἔρευνας εἶναι φανερό ὅτι μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ὀρθότερες ἀναπαραστάσεις σπιτιῶν. Ἀπὸ λειτουργικὴ ἄποψη μᾶς ἐνδιαφέρει νὰ ἐρευνηθεῖ πῶς κατανέμονται οἱ οἰκιακὲς δραστηριότητες στοὺς διάφορους ὀρόφους. Γιὰ τὸν Ὅμηρο π.χ. τὸ ὑπερῶν ἦταν τὸ διαμέρισμα τῶν γυναικῶν, πὺν ἐπικοινωνοῦσε μὲ μιὰ σκάλα ἀπευθείας μὲ τὸ μέγαρο. Ἀπὸ τυπολογικὴ πάλι ἄποψη συγκρίσεις πὺν

2. Δ. Ρ. Θεοχάρης, *Ἱστορία Ἑλληνικοῦ ἔθνους* (Ἀθήνα 1970) 19 καὶ Δ. Ρ. Θεοχάρης, *Νεολιθικὴ Ἑλλάς* (Ἀθήνα 1973), σ. 16.

3. Α. Λεμπέση, Ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχανῶν, *ΑΕ* 1976, 12-43.

4. J. W. Graham, *The Palaces of Crete* (Princeton 1962) πίν. 21.

5. Α. Κ. Ὁρλάνδου - Ι. Ν. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν Ἀρχαίων Ἀρχιτεκτονικῶν Ὁρων* (Ἀθήνα 1986) 194.

6. C. Ridley - K. A. Wardle, Rescue Excavations at Servia 1971-3, *BSA* 74, 1979, 198, 202· Δ. Ρ. Θεοχάρης, σ. 13, Pal Raczky (ed.), *The Late Neolithic of the Tisza Region* (Budapest - Szolnok 1987), 110, 113-4.

βασίζονται μόνο στη διαρρύθμιση των ισογείων είναι επικίνδυνες. Γενικότερα πρέπει να παρατηρηθεί ότι οποιαδήποτε έρευνα στηριχτεί μόνο στη γνώση του ισογείου θα έχει έλλιπη αποτελέσματα. Όταν π.χ. γίνεται προσπάθεια για τη μέτρηση της αποθηκευμένης παραγωγής στα Μάλια με τη βοήθεια του υπολογισμού της χωρητικότητας των αγγείων που βρέθηκαν στις ισόγειες αποθήκες, είναι φανερό ότι αν υπήρχαν αποθήκες και στους δρόμους, τότε το αποτέλεσμα της μέτρησης ανατρέπεται⁷. Όταν ανακαλύφθηκαν οι ισόγειες αποθήκες ενός σπιτιού κοντά στο συγκρότημα Μκ Μαλίων, δεν δόθηκε αρχικά ιδιαίτερη σημασία σ' αυτές, όταν όμως προσεκτικότερος καθαρισμός αργότερα έδειξε ότι μέσα στην επίχωση υπήρχαν πεσμένα από τον όροφο κεραμεικοί τροχοί, πήλινες μητρες και άλλα εργαλεία, τότε έγινε αντιληπτό ότι στο πάνω πάτωμα του σπιτιού λειτουργούσε το εργαστήριο ενός κεραμέα· ή γνώση αυτή έδωσε στη συνέχεια αφορμή για γενικότερες θεωρίες σχετικά με το οικογενειακό πλαίσιο εργασίας των τεχνιτών της εποχής ή με τον ειδικό ρόλο του συγκροτήματος Μκ στον έλεγχο της εργαστηριακής παραγωγής⁸.

Έρχομαστε τώρα στη μεθοδολογία της έρευνας. Για να ανιχνεύσει κανείς την ύπαρξη, μορφή και λειτουργία του δρόφου σε σπίτια που σώζουν μόνο το ισόγειο, πρέπει να καταφύγει σε όρισμένα κριτήρια που επιβάλλει ή άπλη λογική και ή εμπειρία. Τα κριτήρια αυτά είναι: 1. Η διατήρηση μέρους του δρόφου. 2. Η παρουσία κλιμακοστασίου. 3. Οι ενδείξεις από αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες στο ισόγειο. 4. Η ανεύρεση υλικών δομής πεσμένων από τον όροφο. 5. Ο εντοπισμός κινητών εύρημάτων που ανήκουν στον όροφο. Μια πρώτη διερεύνηση στον οίκισμο του Άκρωτηρίου έδειξε ότι υπάρχει άφθονο υλικό και για τα πέντε παραπάνω κριτήρια, το μεγάλο όμως πλεονέκτημα είναι ότι ή καταστροφή έπληξε και σφράγισε μια μόνο οικοδομική φάση.

Προχώρησα στην εφαρμογή των πέντε κριτηρίων στο Άκρωτήρι, με έντελως συγκεκριμένο σκοπό: να διαπιστώσω τη μεθοδολογική τους αξία, σ' ένα τόπο όπου ήδη σώζονται οι όροφοι. Παρατήρησα τα ακόλουθα:

Το *κριτήριο 1*, δηλ. ή διατήρηση του δρόφου, δίνει πληροφορίες στον τομέα της οικοδομικής (παράδειγμα το γείσωμα που χωρίζει έξωτερικά τους δρόμους: πίν. 9α) και επιτρέπει συγκρίσεις κατασκευαστικών στοιχείων δρόφου και ισογείου (παράδειγμα ή πλαισίωση παραθύρων δρόφου

7. H. van Effenterre, *Le palais de Mallia et la cité Minoenne* (Rome 1980).

8. J. C. Poursat, *Ateliers et Sanctuaires à Malia. Nouvelles données sur l'organisation sociale à l'époque des premiers palais; Minoan Society* 1981 (1983), 278-9.

μὲ ξεστοὺς λίθους)⁹. Πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ διαρρύθμιση στὸν ὄροφο καὶ προδιαθέτει γιὰ τὴ χρῆση ὀρισμένων δωματίων, ἰδίως ὅταν σώζονται στοιχεῖα ἐξοπλισμοῦ του, π.χ. ἐρμάρια ἢ ἐντοιχισμένα πιθάρια.

Τὸ *κριτήριο 2*, δηλ. ἡ παρουσία κλιμακοστασίου, δίνει πληροφορίες στὸν τομέα τῆς οἰκοδομικῆς ἀλλὰ καὶ στὸν τομέα τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου. Γιὰ παράδειγμα ἡ τοποθέτησή του στὸν προθάλαμο τοῦ σπιτιοῦ δηλώνει διαφοροποίηση λειτουργίας ἀνάμεσα στὸ ἰσόγειο καὶ στὸν ὄροφο, ποὺ τονίζεται καὶ ἀπὸ τὴ συχνὴ ὑπαρξὴ ἰδιαίτερης πόρτας στὴν ἀρχὴ τῆς σκάλας¹⁰. Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχουν κατὰ κανόνα περισσότερες ἀπὸ μία σκάλες σὲ κάθε σπίτι δείχνει ὅτι ἡ διαφοροποίηση ἐπεκτείνεται καὶ στὰ δωμάτια τοῦ ὀρόφου, ἀφοῦ ὀρισμένα ἀπ' αὐτὰ ἐπικοινωνοῦσαν ἄμεσα μὲ τὸ ἰσόγειο. Τὸ κύριο κλιμακοστάσιο ἐξυπηρετεῖ ἐνοίκους ἀλλὰ καὶ ἐπισκέπτες τοῦ σπιτιοῦ, τὸ ἐσωτερικὸ κλιμακοστάσιο προορίζεται γιὰ τοὺς ἐνοίκους.

Τὸ *κριτήριο 3* εἶναι οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὲς λεπτομέρειες στὸ ἰσόγειο καὶ ἀποδείχτηκε πολὺ διαφωτιστικὸ γιὰ μελλοντικὲς ἀναπαραστάσεις μινωικῶν σπιτιῶν. Γιατὶ στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νὰ ἀρχίζουμε τὴν παρατήρηση ἀνάποδα, δηλ. ἀπὸ τὸν ὄροφο, καὶ νὰ βλέπουμε τί ὑπάρχει ἀπὸ κάτω. Παρατηροῦμε λοιπὸν ὅτι ἓνα πολύθυρο ὀρόφου μπορεῖ νὰ συνεχίζει ἀντίστοιχο ἰσογείου ἢ νὰ πατάει πάνω σὲ τοῖχο τοῦ ἰσογείου, ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀντίστροφη περίπτωση: συνεχὴς τοῖχος ὀρόφου πάνω ἀπὸ πολύθυρο ἰσογείου (πίν. 9β). Τὰ δωμάτια τοῦ ἰσογείου ἄλλοτε ἐπαναλαμβάνονται στὸν ὄροφο καὶ ἄλλοτε ὄχι, κ.ο.κ. Παράλληλα τὸ κριτήριο 3 ἀποδεικνύεται χρήσιμο καὶ γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων ἐνὸς σπιτιοῦ καὶ θὰ ἀναφέρω ἓνα παράδειγμα. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία (πίν. 10) οἱ λιθόκτιστοι τοῖχοι τοῦ ἰσογείου ἔχουν ἀρκετὸ πάχος καὶ συνεχίζουν λεπτότεροι στὸν πρῶτο ὄροφο. Οἱ μόνοι λεπτοὶ τοῖχοι στὸ ἰσόγειο εἶναι δύο, ὁ ἓνας ἀνάμεσα στὸ δωμάτιο 5 καὶ 4 καὶ ὁ ἄλλος ἀνάμεσα στὸ δωμάτιο 3Β καὶ 3Γ. Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι ὑπῆρξε προγραμματισμὸς στὸ κτίσιμο, γινώριζαν δηλ. ὅτι στὸν ὄροφο ὁ ἓνας τοῖχος θὰ συνεχιζόταν πλίνθινος καὶ ὁ ἄλλος δὲν θὰ εἶχε συνέχεια. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς, ὀρισμένοι ἐσωτερικοὶ τοῖχοι στὸ ἰσόγειο εἶναι παχύτεροι ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς, ἴσως ἐπειδὴ στὸ ὕψος τοῦ πρώτου ὀρόφου οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι δημιουργοῦσαν πατούρα γιὰ τὸ δάπεδο πρὸς

9. Π.χ. στὴ Δυτικὴ Οἰκία (σ' ἀντίθεση μὲ τὴν Οἰκία τῆς Ἀγκύρας), βλ. C. Palyvou, *The destruction of Akrotiri town, Thera, at the beginning of LC I*, fig. 5: J. A. MacGillivray-R.L.N. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades* (Edinburg 1984).

10. *Thera IV*, pl. 13.

δύο πλευρές, ενώ οι εξωτερικοί τοίχοι μόνο πρὸς μία, τὴν ἐσωτερική. Ὁ ἐσωτερικὸς τοίχος ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 3B, 3Γ καὶ 3A εἶναι τὸ ἴδιο παχὺς μὲ τοὺς ἄλλους καὶ ὥστόσο δὲν συνεχίζεται στὸν πρῶτο ὄροφο, ἐνῶ ἀσφαλῶς δὲν χρειαζόταν τόσο πάχος γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κίονα στὸν ὄροφο. Ἡ παρατήρηση ὁδηγεῖ στὴν ὑποψία ὅτι σὲ προηγούμενη φάση ἢ μορφή τοῦ πρώτου ὀρόφου ἦταν διαφορετικὴ καὶ ὅτι τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα εἶναι ἀποτέλεσμα μεταγενέστερης μεταρρύθμισης χώρων στὴν ἤδη διώροφη Δυτικὴ Οἰκία.

Κριτήριο 4. Οἱ εἰδικὲς συνθήκες καταστροφῆς στὸ Ἀκρωτήρι ὑπῆρξαν πολὺ εὐνοϊκὲς γιὰ τὴ διατήρηση μεγάλης ποσότητας πεσμένων ὑλικῶν δομῆς. Λίθοι ἀργοὶ ἢ λαξευτοὶ ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν τοίχων τῆς ἀνωδομῆς, πλίνθοι ἀπὸ μεσότοιχους, πλάκες καὶ τμήματα δαπέδων, ξύλα καὶ σανίδες (τὰ ἀποτυπώματά τους στὸ ἡφαιστειακὸ γέμισμα), βάσεις κιόνων, τοιχογραφίες καὶ κονιάματα, βρίσκονται πεσμένα στὴν ἐπίχωση τοῦ σπιτιοῦ, μέσα κι ἔξω ἀπ’ αὐτό. Ἡ μελέτη τους ὁδηγεῖ στὴν ἀναπαράσταση τῶν ὀρόφων μὲ διάφορους τρόπους. Γιὰ παράδειγμα, δὲν βρέθηκε στρῶμα καταστροφῆς ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (πίν. 11α), ἐνῶ μεγάλος σωρὸς οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ υπόλοιπο τμῆμα. Τὸ φαινόμενο ἐξηγεῖται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν παρουσία πολυπαράθυρου στὸ δυτικὸ τμῆμα (στὸ πάνω ἀριστερὸ τμῆμα τῆς εἰκόνας). Ἡ ὀγκομέτρηση ὅμως τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ἔδωσε μεγαλύτερη ποσότητα ἀπ’ ὅση θὰ χρειαζόταν γιὰ νὰ χτιστεῖ ἓνας μόνος ὄροφος πάνω ἀπὸ τὸ ἰσόγειο¹¹. Ἔτσι ἐνισχύθηκε ἡ ἄποψη γιὰ τὴν ὑπαρξη καὶ δεύτερου ὀρόφου, ἀλλὰ μόνον στὸ ΒΑ τμῆμα τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἄποψη στὴν ὁποία συγκλίνουν καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἀπὸ τὰ υπόλοιπα κριτήρια.

Στὴν ἀναπαράσταση τῶν ὀρόφων βοηθοῦν πάρα πολὺ οἱ τοιχογραφίες: μὲ τὴ συγκόλληση τῶν κομματιῶν τους δίνουν τὶς διαστάσεις, ἀκόμα καὶ τὴ μορφή τοῦ συγκεκριμένου τοίχου τὸν ὁποῖο κοσμοῦσαν, δείχνουν π.χ. ἂν ὑπῆρχε παράθυρο¹².

Τὸ *κριτήριο 5* εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς ὅλων τῶν κινητῶν εὐρημάτων ποὺ ἀνήκουν στὸν ὄροφο, ὅπως ἀγγεῖα, ἐργαλεῖα, μικροαντικείμενα, ἔπιπλα, ὑπολείμματα παρασκευῆς ἢ κατανάλωσης τροφῆς. Τὸ πλῆθος τῶν κινητῶν εὐρημάτων στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι ἡ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ δειγματοληψία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ ἓνας ἀρχαιολόγος. Ἐνα πρόσθετο πλεονέκτημα εἶναι ὅτι δὲν παρατηρεῖται μεγάλη διασπορὰ στὰ ἀντικείμενα τοῦ ὀρόφου (ἀντίθετα μὲ ὅσα παρατήρησε ὁ Ν. Πλάτων στὴ Ζάκρο καὶ ὁ

11. ΠΑΕ 1983, 314.

12. ΠΑΕ 1980, 295 εἰκ. 4.

Porpham στην Κνωσό)¹³, αλλά τὰ περισσότερα ἔπασαν στὸ ἀντίστοιχο κάτω δωμάτιο τοῦ ἰσογείου. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι πολλὰ δάπεδα ἄντεξαν στοὺς σεισμοὺς καὶ ὑποχώρησαν ἀργότερα, κυρίως λόγω τοῦ βάρους τῶν ἡφαιστειακῶν ὑλικῶν, ποὺ γέμισαν τὰ δωμάτια. Ὅμως, ἡ ὑποχώρηση τῶν δαπέδων ἔφερε σὲ κάποιο βαθμὸ τὴν ἀνάμιξη τῶν ἀντικειμένων καὶ φάνηκε ὅτι δὲν ἰσχύει ἀβασάνιστα ἡ ἄποψη, πὼς ἡ κεραμεικὴ δαπέδου ἰσογείου ἀνήκει πάντα στὸ ἰσόγειο καὶ ἡ κεραμεικὴ ἐπίχωσης στὸν ὄροφο. Ἐπρεπε νὰ γίνῃ ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ ξεχωρίσουν τὰ ἀντικείμενα κατὰ ὄροφο. Καὶ σ' αὐτὸ μπορούσε νὰ βοηθήσει μόνον ἡ κατανόηση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο συμπεριφέρθηκαν τόσο τὰ κτίρια ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενό τους στὴν καταστροφή ποὺ ἔπληξε τὸν οἰκισμό.

Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ἔρευνα ἐπικεντρώθηκε στὴ συνέχεια στὰ δύο τελευταῖα κριτήρια καὶ προχώρησε στὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφικῆς εἰκόνας: πὼς βρέθηκαν καὶ βρίσκονται τὰ ὑλικά δομῆς καὶ τὰ κινητὰ εὐρήματα τῶν ὀρόφων στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα εἶναι:

Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῶν ὀρόφων γκρεμίστηκαν κυρίως πρὸς τὰ ἔξω (πίν. 11α). Κομμάτια στέγης ἢ δαπέδου δεύτερου ὀρόφου βρίσκονται στὴν ἐπίχωση τοῦ πρώτου ὀρόφου ἀλλὰ φθάνουν καὶ μέχρι τὴν ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου¹⁴. Τὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὴ θέση του ὁλόκληρο¹⁵, ἢ ἓνα τμῆμα του¹⁶, συχνότερα οἱ πλάκες γκρεμίζονται στὸ ἰσόγειο, συχνὰ παράλληλα πρὸς τοὺς τοίχους (πίν. 11β). Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου ὀρόφου — ἐκτὸς ἀπὸ περιπτώσεις ὅπου ἔμειναν πάνω στὸν τοῖχο¹⁷, ἢ ξεκόλλησαν καὶ γλίστρησαν χαμηλότερα¹⁸ —, οἱ περισσότερες βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου, σὲ μικρὰ κομμάτια ὅταν προέρχονται ἀπὸ λιθόκτιστο τοῖχο καὶ σὲ μεγαλύτερα ὅταν ἀπὸ πλινθόκτιστο¹⁹. Ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τοῦ πρώτου ὀρόφου ξεχωρίζουν εὐκόλα, γιατί βρίσκονται στὸ ὕψος τοῦ πρώτου ὀρόφου, τοποθετημένα πάνω στὸ δά-

13. Ν. Πλάτωνος, *Ζάκρος, τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον* (Ἀθήνα 1974), 150 καὶ Μ. R. Porpham and others, *The Minoan Unexplored Mansion* (1984).

14. *Θήρα* VI, πίν. 33β.

15. *Thera* II, pl. 8-9.

16. *Θήρα* VI, πίν. 39.

17. *Θήρα* VI, πίν. 52.

18. *Θήρα* VI, πίν. 42β.

19. *Θήρα* VI, ἔγχρ. πίν. 2.

πεδο²⁰, στὰ παράθυρα²¹ ἀκόμα καὶ σὲ ἐρμάρια²² ἢ πεσμένα ἀπὸ ράφια (πίν. 14β). Τὰ περισσότερα ὅμως βρίσκονται στὴν ἐπίχωση τοῦ ἰσογείου καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσουν μέχρι τὸ δάπεδό του, ὑπὸ ὁρισμένες συνθη-
κες. Σημαντικὸς ὑπῆρξε ὁ ρόλος τῆς ἐλαφρόπετρας καὶ τῆς ἄσπας ποὺ «ἀμπαλάρισαν» κατὰ κάποιο τρόπο τὰ κονιάματα καὶ τὰ ἀγγεῖα, σὲ ὅποια κατάσταση αὐτὰ βρέθηκαν ὕστερα ἀπὸ τοὺς σεισμούς, στὴ φάση τῆς ἐκτίναξης τῆς ἐλαφρόπετρας.

Προχώρησα στὴ σύνθεση τῆς ἀνασκαφικῆς εἰκόνας ὑλικῶν δομῆς καὶ ἀγγείων σὲ ὁρισμένα δωμάτια. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ (πίν. 13) σχημα-
τική παράσταση ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις στὰ δωμάτια 5 καὶ 6 τῆς Δυτικῆς Οἰ-
κίας. Ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο, στὸ δωμάτιο 5 πρῶτα ἀρχίζουν νὰ ἀπο-
καλύπτονται οἱ πεσμένες τοιχογραφίες, ὕστερα οἱ πλάκες δαπέδου, τελευταῖα τὰ πεσμένα ἀγγεῖα τοῦ πρώτου ὀρόφου καὶ φαίνεται καὶ ἡ στάθ-
μη συνύπαρξης. Στὸ δωμάτιο 6, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν τοιχογραφίες, τοποθέ-
τησα καὶ τὰ ἀγγεῖα ἰσογείου καὶ φάνηκε σὲ πόσο περίπου βάθος ἀπὸ τὸ
δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου συναντῶνται ἀγγεῖα τοῦ ὀρόφου μὲ ἀγγεῖα
τοῦ ἰσογείου. Ἄν συγκρίνουμε τὰ δύο σχέδια βλέπουμε ὅτι τὰ ἀγγεῖα τοῦ
πρώτου ὀρόφου στὸ δωμάτιο 5, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ βρέθηκαν πάνω
στὸ δάπεδο τοῦ πρώτου ὀρόφου ἢ στὸ παράθυρο, τὰ ὑπόλοιπα ἀρχίζουν
ἀπότομα, χαμηλὰ κάτω ἀπ' αὐτό, καὶ φθάνουν μέχρι καὶ τὸ δάπεδο τοῦ
ἰσογείου. Στὸ δωμάτιο 6 ἀρχίζουν μὲν ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ πρώ-
του ὀρόφου, ἐπειδὴ ἐκεῖ ὑπῆρχαν ράφια (πίν. 14β), ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον
εἶναι ὅτι συνεχίζουν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο σὲ ἀδιάλειπτη συνέχεια
(βλ. γιὰ παράδειγμα πίν. 12). Ἡ διαφορὰ στὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα ὀφείλε-
ται σὲ διαφορετικὴ συμπεριφορὰ τῶν δαπέδων τοῦ πρώτου ὀρόφου. Τὸ
πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ δωματίου 5 ἀνοιξε καὶ οἱ πλάκες πέφτοντας
παρέσυραν μαζί τους πολλὰ χαμηλὰ τὰ ἀγγεῖα ποὺ πατοῦσαν ἢ εἶχαν ἤδη
πέσει πάνω σ' αὐτές. Στὸ δωμάτιο 6 τὸ δάπεδο ἀπὸ χτυπητὴ γῆ ὑποχώ-
ρησε πιὸ μαλακά, ὅπως ἄλλωστε ἔδειξε καὶ ἡ διατήρηση μεγάλου μέρους
του σὲ ὀριζόντια θέση.

Παραθέτω μία εἰκόνα ἀπὸ τὸ ἰσόγειο δωμάτιο στὸ συγκρότημα Α
(πίν. 14α). Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ποὺ βρίσκονται πάνω στὸ δάπεδο, τὰ
σπασμένα πιθάρια ἀνήκουν στὸ ἰσόγειο, ἐπειδὴ βρέθηκαν ὅλα τὰ κομμά-
τια τους, τὸ ἀναποδογυρισμένο γουδι εἶχε τοποθετηθεῖ ἔτσι, γιὰτὶ κοντὰ
του ἦταν καὶ ὁ τριπτῆρας, οἱ ἀγνύθες ὅμως προέρχονται ἀπὸ τὸν ὄροφο,

20. *Thera* II, pl. 8. *Thera* IV, pl. 24.

21. *Θήρα* VI, πίν. 39.

22. *ΠΑΕ* 1983, πίν. 203 καὶ *Ἔργον* 1983, πίν. 102.

ἀφοῦ ἀνάλογες βρέθηκαν στήν ἐπίχωση τοῦ δωματίου σέ διάφορες θέσεις καί διαφορετικά ὕψη. Ἡ συνύπαρξη ἀντικειμένων ὀρόφου καί ἰσογείου στοῦ δάπεδο τοῦ τελευταίου ὀφείλεται σέ πτώση μέρους τῆς ὀροφῆς, ὅταν τὸ ἰσόγειο ἦταν ἀκόμα ἄδειο ἀπὸ ἐλαφρόπετρα, ὅπως δείχνουν τὰ πλακωμένα πιθάρια.

Μέσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφικῆς εἰκόνας ἀναζήτησα μέθοδο ἀπόδοσης τῶν κινητῶν εὐρημάτων στοὺς ὀρόφους. Μία πρώτη μέθοδος προέκυψε ὕστερα ἀπὸ μελέτη στοῦ δωματίου 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καί κατέληξε ἀκόμα καί σέ ἀναπαράσταση τῆς θέσης τῶν ἀγγείων πάνω στὰ ράφια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου (πίν. 14β, 15). Στὴ συνέχεια, ἡ ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου στὴν Οἰκία Γυναικῶν ἔδωσε θετικό ἀποτέλεσμα ἀλλὰ πρόσθεσε νέες παραμέτρους στοῦ πρόβλημα. Ἡ μέθοδος συμπληρώνεται καί τροποποιεῖται μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς, καθὼς νέα λεπτομερέστερα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα ἐπιβεβαιώνουν ἢ διαφωτίζουν ὅσες παρατηρήσεις προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν παλιῶν ἡμερολογίων. Ἡ ἔρευνα προσπαθεῖ νὰ καταλήξει σέ συγκεκριμένα κριτήρια γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν κινητῶν εὐρημάτων στοὺς ὀρόφους· τὰ κριτήρια αὐτὰ κωδικοποιοῦνται καί ἐλπίζω ὅτι θὰ μποροῦν στοῦ μέλλον νὰ συνοδεύουν τὰ εὐρήματα στὴν καταγραφή τους καί στὴν εἰσαγωγή τους στον ἠλεκτρονικὸ ὑπολογιστή, ὥστε αὐτόματα πιά νὰ ξεχωρίζουν τὰ εὐρήματα κατὰ ὄροφο.

Παράλληλα μὲ τὴ μελέτη τῆς ἀνασκαφικῆς εἰκόνας προχώρησα στοῦ δεύτερο σκέλος τῆς ἔρευνας, ποὺ εἶναι περισσότερο θεωρητικό: ἀφορᾷ στὴ *χρήση τοῦ χώρου στοὺς ὀρόφους*²³. Ἡ προσέγγιση ἔγινε μὲ τὴ βοήθεια α) τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς, β) τῆς χωροοργάνωσης στον ὄροφο καί γ) τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων τῶν δωματίων· τὰ τελευταῖα διακρίνονται σέ ἀκίνητα στοιχεῖα, ὅπως ἡ τοιχογράφηση ἢ οἱ μόνιμες ἐγκαταστάσεις, καί σέ κινητὰ εὐρήματα.

Ὡς *ἰδιαίτεροι ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι* ἀναγνωρίζονται στον ὄροφο τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα, τὸ δωμάτιο μὲ τὸ πολύθυρο ἢ τὰ πολύθυρα καί ἴσως καί τὸ δωμάτιο μὲ τὰ πολυπαράθυρα. Τὸ μινωικὸ πολύθυρο — καί ἐννοῶ τὸν χῶρο μὲ τὴν ἀξονικὴ τριμερὴ διάταξη — ἀπουσιάζει μέχρι σήμερα.

23. Λεπτομερὴς ἀνάλυση τοῦ θέματος ἔχει ἤδη παρουσιαστεῖ: Α. Michailidou, *The Settlement of Akrotiri (Thera); A Theoretical Approach to the Function of the Upper Storey*, ἀνακοίνωση στὴν Table Ronde τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, *L'Habitat Egéen préhistorique Athènes 23-25 Jouin 1987* (τυπώνεται ὡς Supplement τοῦ *BCH*). Στὴν ἡμερίδα ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ συμπεράσματα.

“Όσον αφορά στην *οργάνωση του χώρου στον όροφο*, ο τρόπος πρόσβασης από τον εξωτερικό χώρο προσδιορίζει τον βαθμό ιδιωτικότητας κάθε δωματίου, ενώ ο τρόπος επικοινωνίας του με τα άλλα δωμάτια προσδιορίζει τη θέση του μέσα στο κυκλοφοριακό σύστημα του σπιτιού και κατά συνέπεια ορίζει τη συχνότητα χρήσης και τη σημασία του.

Από τα *έσωτερικά στοιχεία* ενός δωματίου, οι μόνιμες εγκαταστάσεις στον όροφο, όπως για παράδειγμα έντοιχισμένα πιθάρια, δίνουν την προέχουσα χρήση του χώρου. Οι τοιχογραφίες, επειδή είναι αποτέλεσμα προγραμματισμού, σημαίνουν πρώτα διαφορά λειτουργίας ανάμεσα στο τοιχογραφημένο και στο αδιακόσμητο δωμάτιο. Για παράδειγμα, δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα τοιχογράφηση σε δωμάτιο με κίονα, αντίθετα συνήθως υπάρχει ένα τουλάχιστο τοιχογραφημένο δωμάτιο στον όροφο, που τόσο στη Δυτική Οικία, όσο και στο συγκρότημα Β, βρίσκεται σε άμεση επικοινωνία με το δωμάτιο με τον κίονα. Ίσως κάποιος συσχετισμός να κρύβεται πίσω από το γεγονός ότι σε τρία σπίτια του Ακρωτηρίου υπάρχει ένα δωμάτιο, που τοιχογραφείται με την επανάληψη ενός θέματος (θαλαμίσκοι για τη Δυτική Οικία, αντιλόπες για το συγκρότημα Β και πάπυροι για την Οικία των Γυναικών). Τέλος, τα κινητά εύρηματα είναι πολύτιμα ως υπολείμματα της ανθρώπινης δραστηριότητας, όμως η σχέση αντικειμένου και δραστηριότητας δεν είναι πάντα φανερή, ιδίως λόγω πολλαπλής χρήσης του αντικειμένου. Ειδικά στο Ακρωτήρι ή πληθώρα των κινητών εύρημάτων δεν ομαδοποιείται εύκολα σε κατανοητά σύνολα. Προχώρησα όμως σε παρατηρήσεις στατιστικές και συγκριτικές που αποβλέπουν στην κατανομή των εύρημάτων στους όρόφους και στα δωμάτια. Για παράδειγμα ένα σχήμα αγγείου που απαντά τόσο στο ισόγειο όσο και στον όροφο είναι ο αμφορέας με έλλειψοειδές στόμιο, ίσως γιατί είναι σχήμα κατάλληλο για πολλές χρήσεις: αποθήκευση, μεταφορά και άδειασμα του περιεχομένου σε μικρότερα αγγεία.

Οι τρόποι προσέγγισης που ανέφερα, παρόλα τα επί μέρους προβλήματα έδωσαν συγκεκριμένα αποτελέσματα, όπως θα δείξει το παράδειγμα από τη Δυτική Οικία (πίν. 16):

Το δωμάτιο με τον κίονα (δωμάτιο 3) και το δωμάτιο με τα πολυπαράθυρα (δωμάτιο 5) εμφανίζονται στον όροφο της Δυτικής Οικίας, που παρουσιάζει την ακόλουθη οργάνωση χώρου: το δωμάτιο με τον κίονα έχει κεντρική θέση και άμεση επαφή με το κύριο κλιμακοστάσιο. Μια δεύτερη πόρτα, στο ίδιο δωμάτιο, στη ΒΔ γωνία του, οδηγεί στο εσωτερικό τμήμα του σπιτιού, που απαρτίζεται από τα συνεχόμενα δωμάτια 5, 4 και 4α. Είναι φανερό ότι η πόρτα αυτή ελέγχει την είσοδο σ' ένα σύνολο δωματίων που παρουσιάζουν λειτουργική ένότητα και περισσότερο ιδιωτικό χαρακτήρα: είναι ο ενδότερος χώρος κατοίκησης του σπιτιού. Ο Χώρος 4

— όπου και τὸ ἀποχωρητήριο 4α — φαίνεται νὰ εἶναι ὁ πιὸ ἰδιωτικὸς χώρος, γιατί ἡ πρόσβαση σ' αὐτὸν γίνεται μόνο μέσα ἀπὸ τὸ δωμάτιο 5, τὸ ὁποῖο, ἀντίθετα, ἔχει τρεῖς πόρτες καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ ὅλα τὰ δωμάτια τοῦ ὀρόφου καὶ ἐπὶ πλέον καὶ μὲ τὸ ἰσόγειο, χάρις στὴν ἐσωτερικὴ δευτερεύουσα σκάλα τοῦ χώρου 7. Φαίνεται ὅτι τὸ δωμάτιο 5 ἦταν χώρος συγκέντρωσης τῶν ἐνοίκων τοῦ σπιτιοῦ. Ἀνάλογο πρότυπο ὀργάνωσης χώρου παρατηρεῖται καὶ σὲ τμῆμα τοῦ συγκροτήματος Β²⁴, ἐνῶ διαφορετικὴ παρουσιάζεται ἡ διαρρύθμιση στὴν Οἰκία τῶν Γυναικῶν, τὸ μόνο μέχρι τώρα σπίτι στὸ Ἀκρωτήρι πού ἔχει διάδρομο καὶ φωταγωγό· ἐκεῖ ἡ παρουσία διαδρόμου ὑποδηλώνει συνθετότερη ὀργάνωση χώρου καὶ πιὸ προχωρημένο στάδιο λειτουργικῆς διαφοροποίησης. Ἡ κατανομή τῶν κινητῶν εὐρημάτων στὸν ὄροφο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἔδειξε ὅτι στὸ δωμάτιο 5 ὑπῆρχε σαφὴς προτίμηση στὴν ὠραία εἰσηγμένη κεραμεικὴ — ιδιαίτερα πρόχοι καὶ κύπελλα — ἐνῶ στὸ δωμάτιο 6 βρέθηκε κυρίως ἐγχώρια παραγωγή. Τὸ δωμάτιο 6 καὶ ὁ χώρος 7 εἶναι χώροι ἀποθήκευσης τροφίμων καὶ σκευῶν. Ἐπομένως τὸ δωμάτιο 5 (ἐξοπλισμένο τὸ ἴδιο μὲ σκευοφυλάκια, λαμπρὰ τοιχογραφημένο καὶ μὲ εὐνοϊκὲς συνθῆκες κλιματισμοῦ καὶ φωτισμοῦ χάρις στὰ πολυπαράθυρα) θὰ μπορούσε νὰ λειτουργεῖ καὶ ὡς χώρος συμποσίων, ἀφοῦ βρίσκεται σὲ ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὶς ἀποθήκες, τόσο τοῦ ὀρόφου ὅσο καὶ τοῦ ἰσογείου (ὁ ὅρος ἀποτελεῖ μετάφραση τοῦ banquet-hall, ὅπως αὐτὸ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Graham)²⁵. Στὸ δωμάτιο 3 βρέθηκε λίγη κεραμεικὴ καὶ πολλὲς ἀγνύθες πού χαρακτηρίζουν τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα ὡς ἐργαστήριον ὑφαντικῆς. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του ἔνταξη μαρτυρεῖ τὴν ἀνάγκη ἀμεσώτερης ἐπικοινωνίας μὲ τὸν ἔξω κόσμον γιὰ τὴ δραστηριότητα πού στέγαζε. Μεταφέρουμε τὸ συμπέρασμα καὶ στὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα στὸν ὄροφο τοῦ συγκροτήματος Α, ἀπ' ὅπου πάλι προέρχονται πληθώρα ἀπὸ ἀγνύθες καὶ καθόλου ἀγγεῖα. Ἀντίθετα ὅμως, τὸ δωμάτιο μὲ τὸν κίονα στὸν ὄροφο τοῦ συγκροτήματος Β εἶχε πολλὰ ἀγγεῖα καὶ καθόλου ἀγνύθες. Αὐτὸ θέτει τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο ἡ ἐρμηνεία ἐνὸς χώρου μὲ βάση τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἔνταξη, ἐπαληθεύεται ἢ ὄχι ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα.

Παραθέτω ἓνα πῖνακα, ὅπου ἔχω ὑπογραμμίσει ποιὲς ἀνθρώπινες δραστηριότητες στεγάζονται στοὺς ὀρόφους, χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν ἀπαντοῦν ἐνίστε καὶ στὸ ἰσόγειο. Μέχρι τώρα ἔχουν ἀναγνωριστεῖ στὸν ὄροφο χώροι παραμονῆς, ἀποχωρητήριο, χώροι ὑποδοχῆς — ἴσως καὶ συμποσίων — ἐργαστήρια καὶ ἀποθήκες τροφίμων καὶ

24. Παραπέμπω σὲ συγκριτικούς πίνακες στὸ Michailidou, ὁ.π.

25. J. W. Graham, *The Palaces of Crete* (Princeton 1962) 125.

σκευών. Πρέπει όμως να σημειωθεί ή πολλαπλή χρήση δωματίων, παράλληλα με τη λειτουργική διαφοροποίηση όρισμένων.

ΓΕΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΧΩΡΟΥ	ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ	ΠΙΘΑΝΑ ΔΩΜΑΤΙΑ
	Παραμονή	Δωμάτια παραμονής Άποχωρητήριο Ύπνοδωμάτιο;
	Ύπνος Κατανάλωση τροφής	Δωμάτιο Συμποσίων
	Συνάθροιση	Δωμάτιο Ύποδοχής
Χώρος κατοίκησης	Κοινωνικές επαφές Τελετουργίες Κατασκευαστικές οικοτεχνίες Τροφοπαρασκευαστικές εργασίες	Ίερό Έργαστήριο Μυλώνας, Κουζίνα
Χώρος αποθήκευσης	Άποθήκευση παραγωγής Άποθήκευση τροφίμων Άποθήκευση σκευών	Άποθήκη Άποθήκη Σκευοφυλάκιο
Σταύλος	Σταυλισμός ζώων Άποθήκευση ζωοτροφών	Έκτός οικισμού;

Τελειώνοντας θά 'θελα να τονίσω ότι οί εὐνοϊκές συνθήκες διατήρησης στο Ἀκρωτήρι δίνουν στον ἀρχαιολόγο ἄφθονο ὑλικὸ ἀλλὰ καὶ φοβερὴ εὐθύνη γιὰ τὸ πῶς θὰ τὸ χειριστεῖ. Εἰδικὰ στὸ θέμα *τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου* ἢ ἔρευνα στὸν οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου δείχνει καθαρά τὶ δὲν μπορούμε ἀβασάνιστα νὰ ποῦμε²⁶.

ANNA ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

26. Michailidou, ὅ.π.

Organisation and Function of Upper Storeys: Methodology

This paper summarises the entire course of study of the upper storeys in the settlement at Akrotiri, a settlement which presents special possibilities, thanks to the excellent state of preservation and the sealing with volcanic ash of a single building phase. At the outset five criteria were defined for approaching the subject: 1. The preservation of part of the upper storey. 2. The presence of a staircase. 3. Indications of architectural details on the ground floor. 4. The discovery of building material which had fallen from the upper storey. 5. The location of movable finds originating from the upper storey. From a preliminary investigation of the above criteria it became apparent that serious methodological problems must be confronted in the study of the upper storeys at Akrotiri and that research should focus on the two latter criteria (4 and 5) and continue in two parallel fields.

The first field involves the excavation picture: the way in which building material and movable finds from the upper storeys are found in the course of excavation. The first evidence is presented in the paper together with an example comparing the excavation picture in two rooms of the West House (pl. 13). The fact that in certain instances objects from the upper storey and from the ground floor co-exist on the floor of the latter is noted (pl. 14α), for which reason a method for attributing the movable finds to the upper storeys, which could lead to a reconstruction of their original position, is sought (pl. 14β). The method is updated and modified as excavation continues, since new evidence sheds light on observations resulting from consultation of the old day books.

The second field is theoretical and concerns the spatial function of the upper storeys. Complementary to this approach are: 1. the architectural form, 2. spatial organisation of the upper storey and 3. the internal elements of the rooms, distinguished as fixed (wall-paintings, permanent installations etc.) and movable (vases, tools etc.). The methodological problems in this field are stressed (e.g. the relationship between object and activity). Conclusions on the organisation and function of the upper storey of the West House (pl. 16) are presented, as well as a general table of activities and rooms in which those usually corresponding to the upper storeys are underlined.

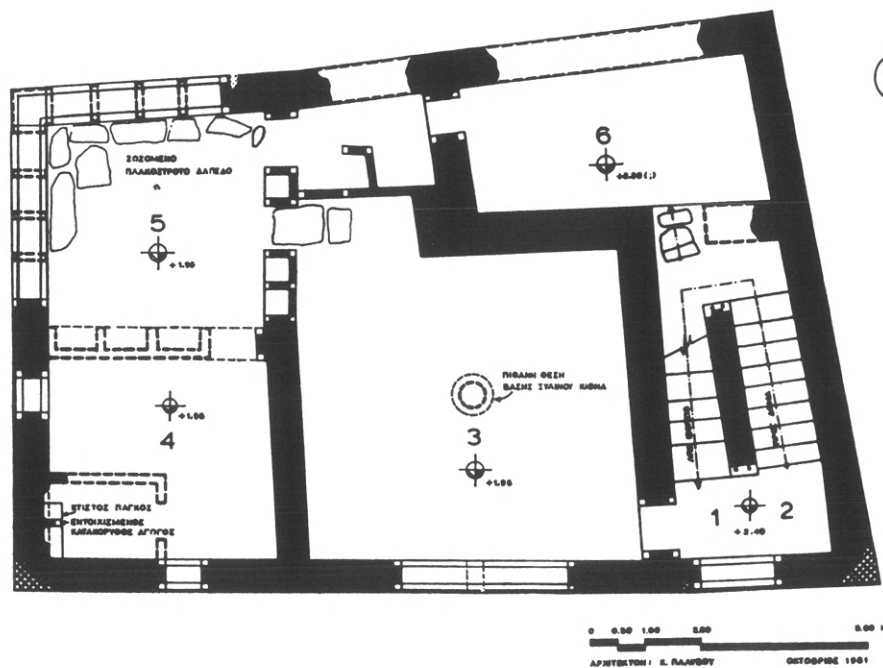
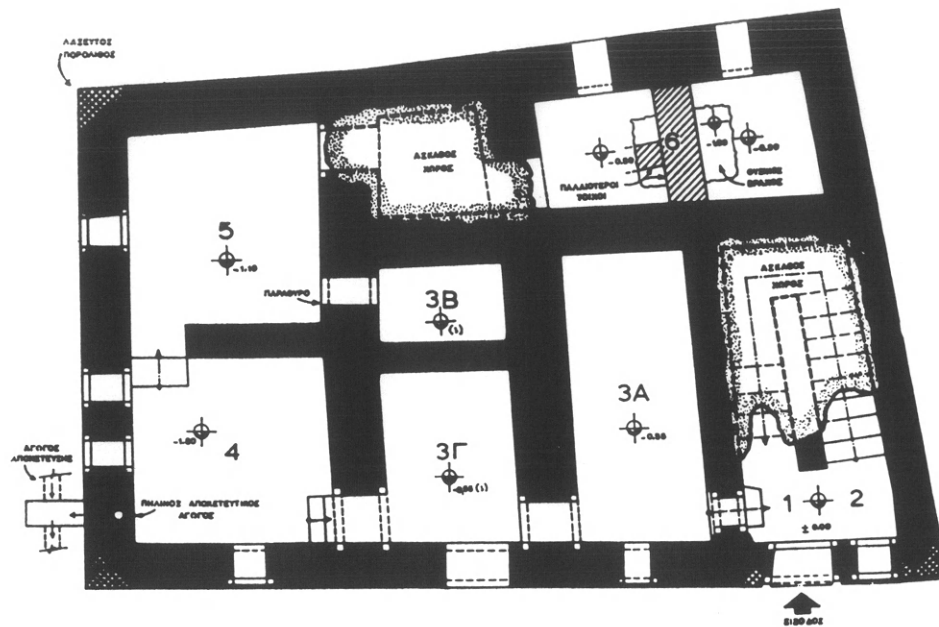
ANNA MICHAÏDOU

α. Όψη Ξεστής 2 με τὸ γείσωμα πὺ χωρίζει τοὺς ὀρόφους.

β. Τοῖχος ὀρόφου πάνω ἀπὸ πολύθυρο ἰσογείου στὴν Ξεστή 3.

Δυτική Οικία, κάτοψη ισογείου και όρόφου.

α. Στρώμα καταστροφής έξω από τὸν βόρειο τοῖχο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

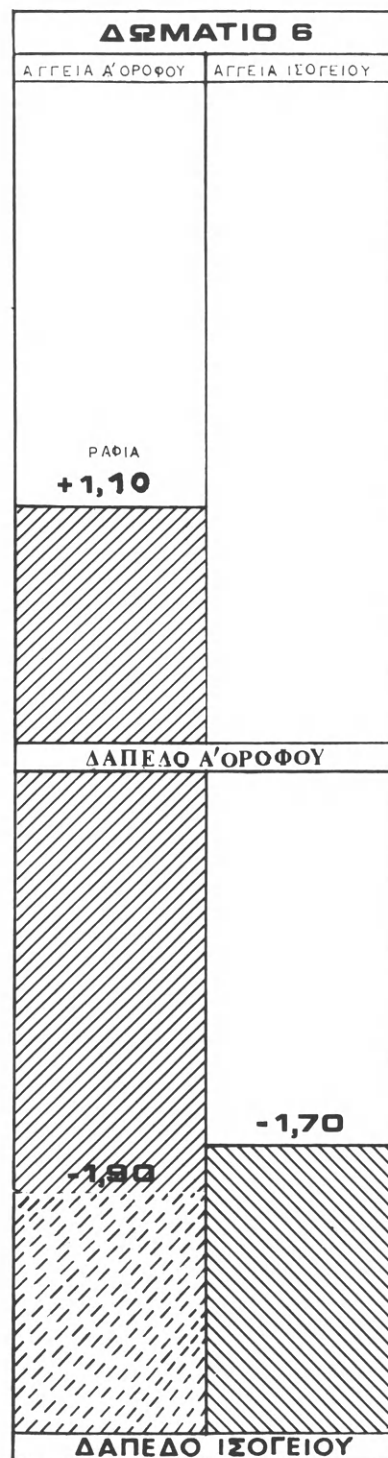
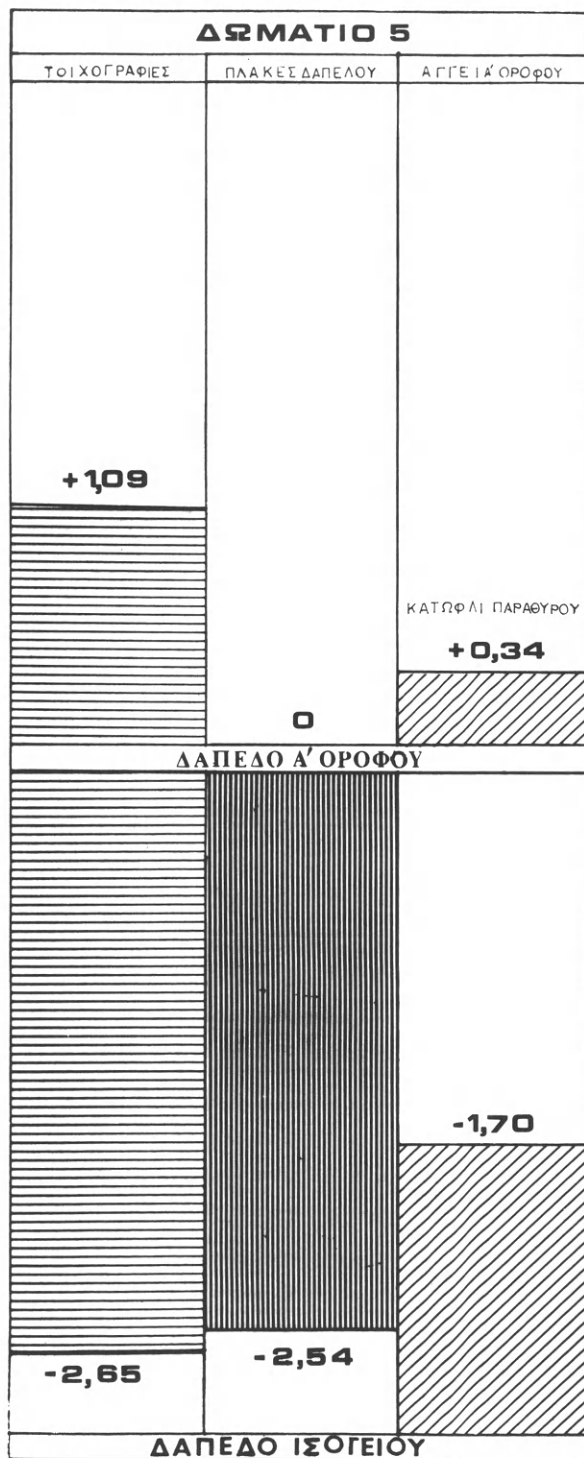

β. Ξεστή 3, δωμάτιο 7: πεσμένες πλάκες δαπέδου ὀρόφου.

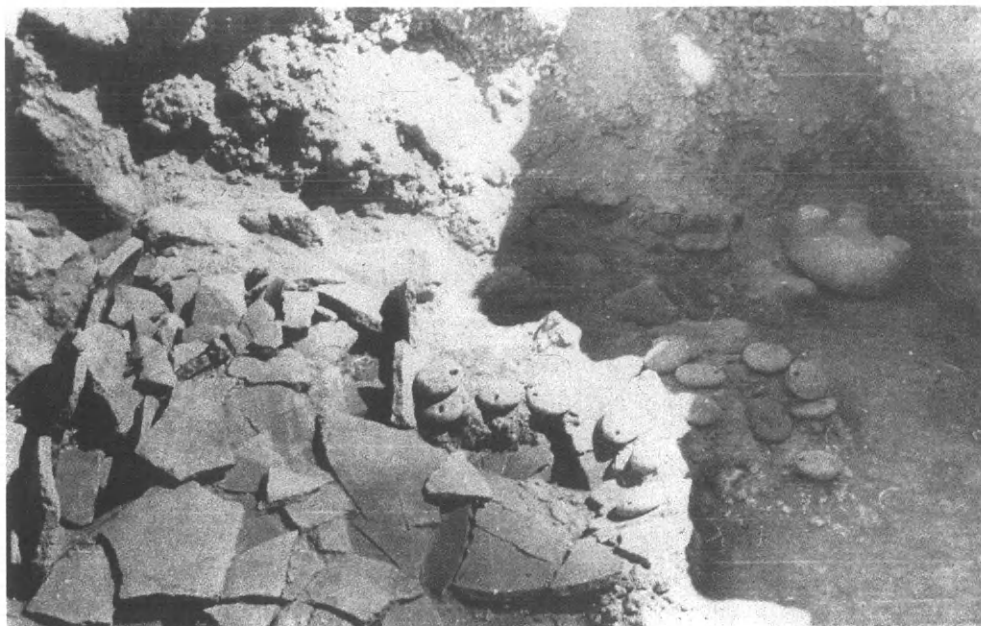

Δυτική Οικία, δυτ. τμήμα δωματίου 6: αγγεία πεσμένα στην επίχωση.

ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ

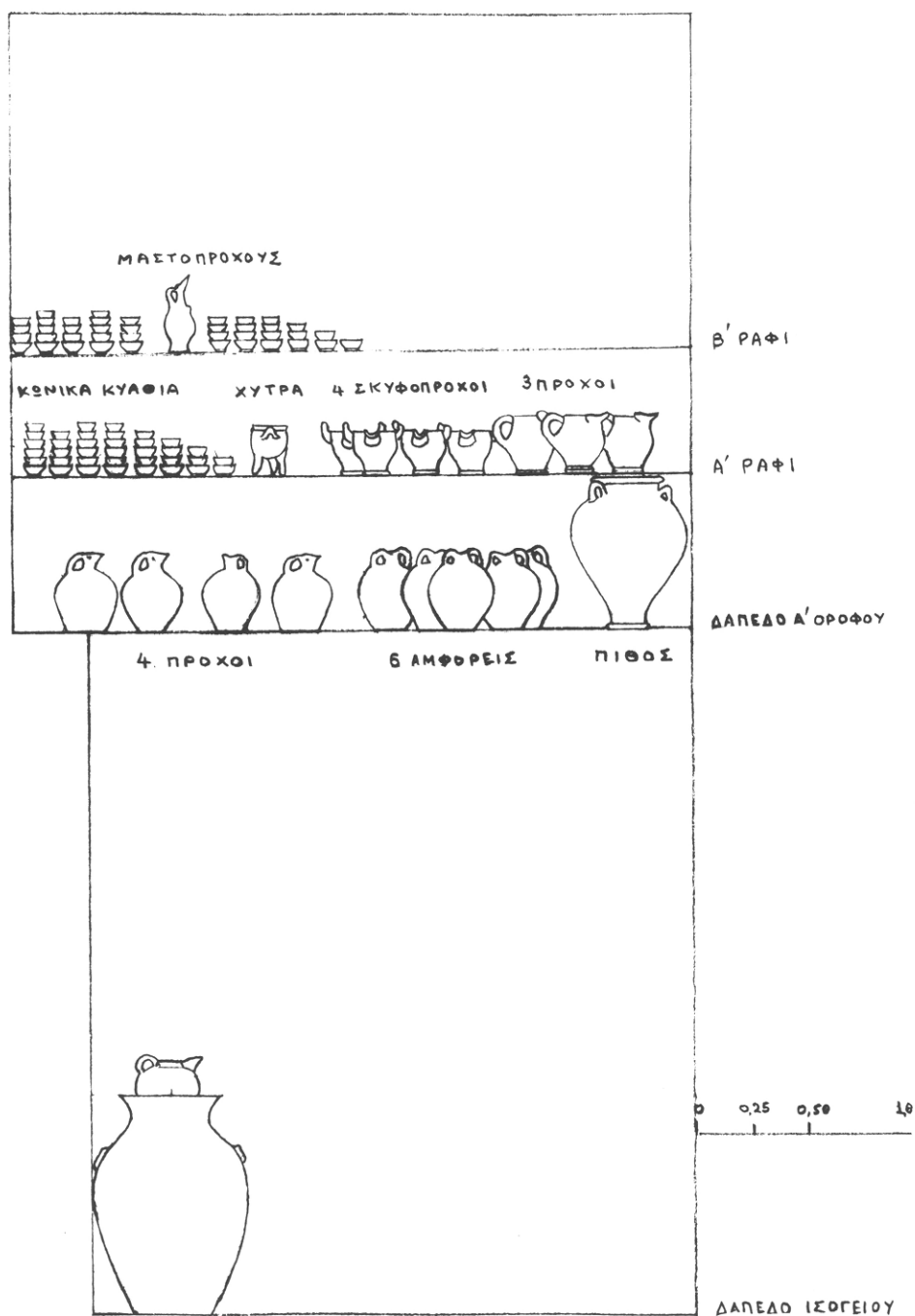
Σχηματική παράσταση των επιχώσεων.

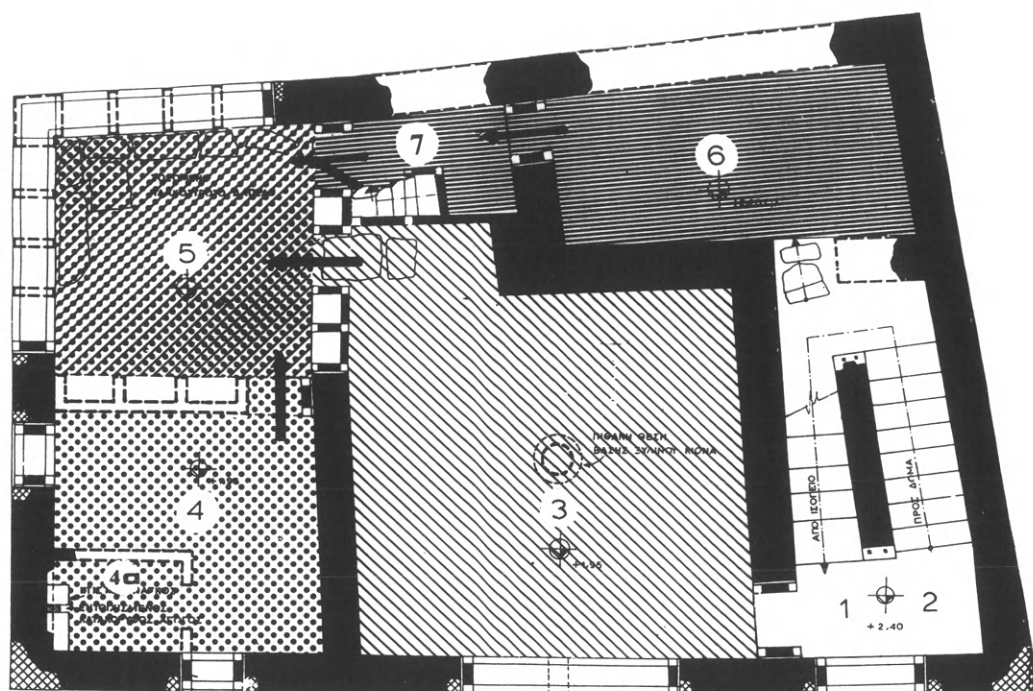
α. Συγκρότημα Α, δωμάτιο 1 ισουγείου (Thera I, εικ. 41).

β. Δυτική Οικία, ανατ. τοίχος δωματίου 6: αγγεία πεσμένα από τὰ ράφια.

Δυτική Οικία, ανατ. τοίχος δωματίου 6: αναπαράσταση αρχικής θέσης τῶν ἀγγείων κατὰ εἶδος καὶ μέγεθος.

ΚΑΤΩΗ ΟΡΟΦΟΥ

Χώρος εργασίας (ακόσμητος)

Χώρος αποθήκευσης (ακόσμητος)

Ιδιωτικός χώρος

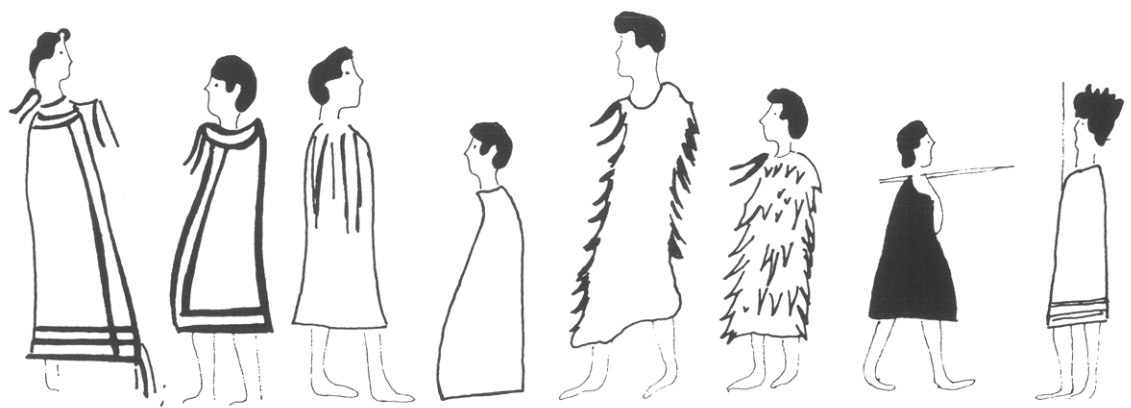

Χώρος συνάθροισης

Ενδότερος χώρος
(τοιχογραφημένος)

Όροφος Δυτικής Οικίας: λειτουργία του χώρου.

Β. Οί τοιχογραφίες

Θηραϊκὲς τοιχογραφίες: οἱ ζωγράφοι

Τὸ πλούσιο τοιχογραφικὸ ὑλικὸ ποὺ ἦλθε στὸ φῶς μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, καθὼς καὶ τὸ νέο ποὺ προστίθεται συνεχῶς, ἀποτελοῦν ἀνεκτίμητο θησαυρὸ ἔργων τέχνης. Εἶναι ἓνα ἀδιάψευστο τεκμήριο γιὰ τὸ ὑψηλὸ πολιτιστικὸ καὶ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο τῆς προϊστορικῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, μοναδικὸ ὑλικὸ σύγκρισης γιὰ τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς ποὺ ἀναπτύχθηκαν παράλληλα στὸ Αἰγαῖο καὶ τέλος μιὰ ἀνεξάντλητη πηγὴ γνώσεων γιὰ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ ἀνθρώπου στὰ μέσα τῆς 2ης χιλιετίας π.Χ. Οἱ ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου τὴν τελευταία δεκαετία περιλαμβάνουν τὴ φωτογράφιση, τακτοποίηση, καταγραφὴ καὶ συντήρηση τοῦ τοιχογραφικοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ἀριθμεῖ ἑκατοντάδες δίσκων, μὲ τελικὸ σκοπὸ τὴ δημοσίευσή του. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τομεῖς ἔχουν σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ ἐνῶ ὁ ἐπίπονος καὶ χρονοβόρος τομέας τῆς συντήρησης συνεχίζεται ἀδιάκοπα. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ δημοσίευση, ἡ ἐπεξεργασία τοῦ τοιχογραφικοῦ ὑλικοῦ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἡ ὁποία βρίσκεται πρὸς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς της, ὀδήγησε στὴν ἀποκατάσταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, ἐνῶ διαμορφώθηκε μιὰ νέα εἰκόνα γιὰ τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο.

Θὰ ἀναφερθῶ ἐπιγραμματικά στὰ πρῶτα ἀποτελέσματα μιᾶς εὐρύτερης μελέτης πάνω στὸ θέμα τῆς ἀναζήτησης καὶ ἀναγνώρισης τῶν ζωγράφων οἱ ὅποιοι δούλεψαν στὸ Ἀκρωτήρι. Στὸ τοιχογραφικὸ ὕλικὸ τῆς Θήρας βρίσκουμε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ τὶς ἀπαραίτητες ἐκεῖνες προϋποθέσεις, ποὺ καθιστοῦν ἐφικτὴ μιὰ τέτοια προσέγγιση τῆς ζωγραφικῆς καὶ ἡ ὁποία ὡς τώρα ἦταν σχεδὸν ἀδύνατη, ἐξαιτίας φυσικὰ τῶν δεδομένων¹. Τὸ τοιχογραφικὸ ὕλικὸ ποὺ βρέθηκε ἐκτὸς Θήρας σῴζεται ἰδιαίτερα ἀποσπασματικά, συχνὰ μὲ κακὴ διατήρηση τῆς ζωγραφικῆς, προέρχεται ἀπὸ διαφορετικὲς φάσεις ἢ καὶ ἀχρονολόγητα ἢ ἀμφισβητούμενα χρονολογικὰ στρώματα καὶ ἀποτελεῖ ἐλάχιστο δείγμα τῆς ζωγραφικῆς διακόσμησης τῶν ἀνακτόρων καὶ τῶν ἐπαύλεων τῆς μέσης καὶ ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἀντίθετα στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχουν μέχρι στιγμῆς ὅκτῳ ἄριστα διατηρημένα τοιχογραφικὰ σύνολα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἰσάριθμα κτίσματα καὶ ἀποτελοῦν ἓνα κλειστὸ χρονολογικὰ σύνολο, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται στὴν τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ, στὴν ΥΚ Ι/ΥΜ ΙΑ. Ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνεται ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη ζωγραφικὴ δραστηριότητα στὸ Ἀκρωτήρι, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἔργο ἑνὸς καὶ μόνο καλλιτέχνη ἢ ἀκόμα καὶ μιᾶς γενιᾶς καλλιτεχνῶν, ἀφοῦ ἡ ΥΚ Ι φάση καλύπτει τουλάχιστον τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. π.Χ. Μὲ βάση τὸ παραπάνω σκεπτικὸ προχωρήσαμε στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ἀναγνώριση ζωγράφων καθορίζοντας μιὰ σειρὰ κριτηρίων ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα συγκαταλέγονται ὁ προσωπικὸς τρόπος ἀπόδοσης τῶν ζωγραφικῶν στοιχείων, ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς σύνθεσης, ἡ ἀτμόσφαιρα τῆς παράστασης, τὰ χρώματα καὶ τὸ θεματολόγιο².

Ὅλοι οἱ Θηραῖοι ζωγράφοι ἀκολουθοῦν βασικοὺς κανόνες τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς, ὅπως ὁ τριμερὴς διαχωρισμὸς τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας καὶ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν τοίχων ἑνὸς ἢ περισσότερων χώρων ὡς ἐνιαίων ἐπιφανειῶν, ὅπου ἀναπτύσσεται τὸ ἴδιο θέμα. Ἐπίσης ἀντλοῦν ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ θεματολογίου τους ἀπὸ τὴ μινωικὴ τέχνη, ὅπως τὸ

1. Ὁ M.A.S. Cameron προχώρησε στὴ διάκριση ἐργαστηρίων τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς, ὅπου καὶ ἀποδίδει διάφορες τοιχογραφίες: Fresco fragments of a chariot composition from Knossos, *AA* 1967, 330-344. Unpublished Paintings from the House of the frescoes at Knossos, *BSA* 1968, 1-32. Ὁ Χρ. Μπουλώτης ἀναγνώρισε τὸν «ζωγράφο τῆς Ἀγ. Τριάδας», Ch. Boulotis, Studien zu den ägäischen Prozessionen im 2. Jahrtausend v. Chr., Beiheft τοῦ *AM* (ὑπὸ ἔκδοσιν). Ἀντίστοιχη μὲ τὴ δική μας προσέγγιση ἔγινε καὶ στὸν τομέα τῆς σφραγιδογλυφίας: John H. Betts-John G. Younger, Aegean seals of the Late Bronze Age: Masters and Workshops I: Introduction, *Kadmos* XXI, 2 (1982), 104-121. John G. Younger, ὁ.π. XXII (1983), 109-36, XXIII (1984), 38-64.

2. Betts-Younger, ὁ.π. 117, γιὰ ὀρισμὸ αἰσθητικῶν κριτηρίων στὴ σφραγιδογλυφία.

θέμα τῆς πομπῆς³, τῶν ζώων μέσα σὲ φυσικὸ περιβάλλον⁴ ἢ πιθήκων σὲ ἀνθρώπινες ἀσχολίες⁵ (πίν. 21α). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν εἰδικὰ τοὺς θηραίους ζωγράφους, ὅπως εἶναι ἡ φωτεινότητα, ποὺ κυριαρχεῖ στὶς παραστάσεις καὶ ἡ ὁποία ὀφείλεται κυρίως στὴν ἐμμονὴ γιὰ ἄσπρο βάθος, ἀλλὰ καὶ στὶς ἔντονες χρωματικὲς ἀντιθέσεις. Ἡ ὀργάνωση τῆς σύνθεσης διαφοροποιεῖται αἰσθητὰ στὰ διάφορα ἔργα καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα καὶ συμμετρία ἕως τὴ φαινομενικὴ ἐλευθερία στὴν ἔνταξη τῶν ζωγραφικῶν στοιχείων μέσα στὴν παράσταση, πράγμα ποὺ συμβαδίζει μὲ τὸν βαθμὸ ἄμεσης ἢ ἔμμεσης ἐπίδρασης ἀντίστοιχων τάσεων τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς. Ἐπίσης διευρύνεται τὸ θεματολόγιο μὲ τὴν εἰσαγωγή νέων εἰκονιστικῶν μονάδων, ὅπως τὸ χελιδόνι ποὺ ἔλκει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὶς μεσοκυκλαδικὲς ἀπεικονίσεις στὴ δίχρωμη κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἢ οἱ θαλαμίσκοι πλοίων⁶, ἐνῶ ἀφομοιώνονται καὶ ἀναπλάθονται ἢ διαφοροποιοῦνται ἄλλες παραδοσιακές.

Θὰ ἀρχίσουμε μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ζωγράφους τοῦ Ἀκρωτηρίου, τὸν *ζωγράφο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν*, ποὺ ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὴ σχετικὴ σκηνὴ στὶς τοιχογραφίες τῆς Ξεστῆς 3. Ἔργα του πρέπει νὰ εἶναι ἡ τοιχογραφία τοῦ ἀδύτου μὲ τὶς τρεῖς γυναικεῖες μορφές (καθιστὴ πληγωμένη, πεπλοφόρος χορεύτρια καὶ δωροφόρος)⁷ (πίν. 20α), οἱ τοιχογραφίες τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου 3 στὸν ὄροφο μὲ τὴν ἔνθρονη γυναικεῖα μορφή καὶ τὶς δύο κροκοσυλλέκτριες⁸ (πίν. 17, 18-19, 22α-β), τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἴδιου δωματίου μὲ δύο κροκοσυλλέκ-

3. Θήρα, Ξεστὴ 4. *Thera* VII, 21, πίν. 31a-b. *ΠΑΕ* 1975, 227-29, εἰκ. 3. Κνωσός, A. Evans, *The Palace of Minos at Knossos I-IV* (N. York 1964) (στὸ ἐξῆς *PM*) II 2, 704 κέ. (ρυτοφόρος), 719 κέ., πίν. 443, XII, XXX, XXVI-VII. M.A.S. Cameron, *Theran, Cretan and mainland frescoes, Thera and the Aegean World* (στὸ ἐξῆς *TAW*) I, 586, πίν. 4.

4. Θήρα: *Thera* III, 35-36, εἰκ. 19, πίν. B1. *Thera* IV, 45, πίν. 114-115. *TAW* I, πίν. H. Κρήτη: F. Halbherr, *Resti dell'età Micenea, Scoperti ad Hagia Triada presso Phaestos*, *Mon. Ant.* 13, 1903, 55-60. W. S. Smith, *Interconnections in the ancient Near East. A Study of the Relations between the Arts of the Egypt, the Aegean and Western Asia* (1965) (στὸ ἐξῆς Smith 1965), εἰκ. 110.

5. Θήρα: *Thera* VII, 27. *ΠΑΕ* 1975, πίν. 186β. Κρήτη: κροκοσυλλέκτης πίθηκος, *PM* I, 265-66, πίν. IV.

6. *Thera*, V 41, εἰκ. 6, πίν. I. *Thera* VI, 25, 35, πίν. 56, 57. *TAW* I, πίν. I.

7. *Thera* VII, 34-35, πίν. A, F, G, H, I, J, 58, 62, 63, 64.

8. *Thera* VII, 32-8, πίν. IA.

τριες⁹ (πίν. 18-19, 23), καθώς και οί τοιχογραφίες με μιὰ καθιστή ανδρική μορφή και τρεῖς ἐφήβους ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3β στὸ ἰσόγειο¹⁰.

Στὶς τοιχογραφίες τοῦ δωματίου 3, στὸν ὄροφο (πίν. 17, 18-19, 22α-β, 23) ἡ ὀργάνωση τῆς παράστασης στηρίζεται σὲ κάποιο κεντρικὸ στοιχεῖο. Ἐτσι ἡ ἔνθρονη μορφή ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο πὺ συγκεντρώνει τοὺς νοητοὺς ἄξονες πὺ ξεκινοῦν ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες μορφές και οἱ ὁποῖοι δηλώνονται μὲ τὸ βλέμμα ἢ τὴν κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία κινοῦνται αὐτές, παρόλο πὺ ὀρισμένες εἰκονίζονται φαινομενικὰ ἀνεξάρτητες. Τὸ ἴδιο ἰσχύει και στὴν τοιχογραφία τοῦ ἀδύτου. Οἱ παραστάσεις τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ δονοῦνται ἀπὸ κίνηση, πὺ ἐκφράζεται κυρίως μὲ τὶς ποικίλες στάσεις τῶν μορφῶν, ἐνῶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις δίνεται ἡ αἴσθηση τοῦ βάθους στὸ τοπίο, ὅπως μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν κρόκων στὸ βάθος τῆς παράστασης, πράγμα πὺ δείχνει τὴ διάθεση τοῦ ζωγράφου γιὰ νέες κατακτήσεις. Στὴν ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ τὰ ἐξῆς στοιχεῖα:

1. Τὴν ἔντονη προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἀνθρώπινη μορφή ὅσο γίνεται προοπτικά, ὅπως φαίνεται γιὰ παράδειγμα ἀπὸ τὸν τρόπο ἀπόδοσης τοῦ πάνω κορμοῦ σὲ κατατομή, ἔτσι ὥστε νὰ φαίνεται λοξὰ ἀπὸ πίσω, δηλαδή ἡ μιὰ ὠμοπλάτη και περίπου ἡ μισὴ πλάτη (πίν. 23 δεξ. μορφή).

2. Τὶς σύνθετες στάσεις τῶν μορφῶν. Ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα εἶναι οἱ τρεῖς μορφές, πὺ παριστάνονται νὰ στρέφουν τὸ κεφάλι πρὸς τὰ πίσω, σπάνια δείγματα στὴν αἰγαιακὴ ζωγραφικὴ (πίν. 20, 23). Ἄν συγκρίνουμε τὴν πεπλοφόρο χορεύτρια μὲ τὶς ἀντίστοιχες μορφές στὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ, ὅπως τὴ χορεύτρια ἀπὸ τὴν ὁμώνυμη τοιχογραφία τῆς Κνωσοῦ και τὶς χορεύτριες ἀπὸ τὴ μικρογραφία τοῦ «ἱεροῦ ἄλσους»¹¹, ὅπου ἡ περιστροφικὴ κίνηση τῶν μορφῶν δόθηκε μὲ τὴν κίνηση τῶν χειρῶν ἢ τὴ θέση τῶν μαλλιῶν, φαίνεται ἡ πραγματικὰ τολμηρὴ προσπάθεια τοῦ θηραίου ζωγράφου. Τὴν ἴδια περίπου ἐντύπωση δίνει και ὁ ἔφηβος, ὁ ὁποῖος παριστάνεται νὰ κρατᾷ μακρὸ ὕφασμα, ἐνῶ στὴν κροκοσυλλέκτρια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (πίν. 23) ἡ στρόφι τῆς κεφαλῆς ἀποτελεῖ τὸ στοιχεῖο πὺ συνδέει τὶς δύο μορφές μεταξύ τους. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ καθιστὴ πληγωμένη μορφή, ὅπου παρὰ τὶς δυσαναλογίες πὺ ὑπάρχουν, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ζωγράφος καταφέρνει, κυρίως μὲ τὴν ἀνύ-

9. Thera VII, 34-6, πίν. B, C, D, E, 59-61.

10. Χρ. Ντούμας, ΠΑΕ 1982, 265, πίν. 169. Χρ. Ντούμας, Ἡ Ξεστὴ 3 και οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη τῆς Θήρας, *Εἰλαπίνη, Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν Ν. Πλάτωνα* (1987) εἰκ. 3-4.

11. Χορεύτρια: PM III, 369-71, εἰκ. 246, πίν. XXVI. Μικρογραφία ἱεροῦ ἄλσους και χοροῦ: ὁ.π. 66-69, πίν. XVIII.

ψωση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ τῆς μορφῆς, νὰ ἐκφράσει τὸ αἶσθημα τοῦ πό-
νου (πίν. 20).

3. Τρίτο χαρακτηριστικὸ εἶναι ἡ τάση νὰ ἀποδοθοῦν ἀνατομικὲς λε-
πτομέρειες, συνήθως δευτερεύουσας σημασίας, ὅπως εἶναι γιὰ παράδειγ-
μα ἡ κλείδωση τῆς ὠμοπλάτης καὶ ἡ καμπύλη τῆς προεξέχουσας κοιλιᾶς
στὴν ἀνδρική μορφή ἀπὸ τὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 3β.

4. Σὲ ὅλες τὶς μορφές τὸ προφίλ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώ-
που ἀποδίδονται ὅμοια, ἐνῶ στὶς γυναικεῖες μορφές γράφονται ἀκριβῶς
μὲ τὶς ἴδιες πινελιές (πίν. 17, 26). Τὰ ἄκρα γράφονται μὲ καμπύλες γραμ-
μές, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση τῆς πλούσιας σάρκας, ἐνῶ παρατηρεῖται
ἀδυναμία στὴν ἀπόδοση τῆς κνήμης τῶν γυναικείων μορφῶν, ἡ ὁποία
ἔχει σχῆμα σχεδὸν τριγωνικό.

Στὸν ἴδιο ζωγράφο μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ἐπίσης οἱ τοιχογραφίες
ἀπὸ τὸ δωμάτιο 2, ποὺ ἀπεικονίζουν σὲ βραχῶδες τοπίο πιθήκους σὲ ἀν-
θρώπινες ἀσχολίες (πίν. 21α) καὶ σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ χελιδονιῶν¹² (πίν.
21β-γ). Στὶς παραστάσεις αὐτὲς τὰ βράχια καὶ οἱ κρόκοι (πίν. 21β) ἀποδί-
δονται ἐντελῶς ὅμοια μὲ τῶν τοιχογραφιῶν τῶν κροκοσυλλεκτριῶν, ἐνῶ
οἱ πίθηκοι ἀποδίδονται ὅμοια μὲ τὸν πίθηκο τῆς τοιχογραφίας μὲ τὴν ἔν-
θρονη μορφή (πίν. 18-19, 21δ). Στρέφοντας τώρα τὴν προσοχή μας πρὸς
τὴν τοιχογραφία τῆς ᾽Ανοιξης¹³ διαπιστώνουμε τὶς παρακάτω ἀντιστοιχίες
μὲ τὰ ἔργα τοῦ ζωγράφου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν:

α) Ἐντελῶς ὅμοια ἀπόδοση τῶν βράχων, τόσο στὰ σχήματα ὅσο καὶ
στὰ ἔντονα χρώματα, καθὼς καὶ στὸν τρόπο ποὺ φυτρώνουν τὰ φυτὰ ἀπὸ
αὐτοὺς (πίν. 24α). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἡ τριπλὴ διευθέτηση τῶν βράχων
τόσο στὴν τοιχογραφία τῆς ᾽Ανοιξης ὅσο καὶ τῶν δύο κροκοσυλλεκτριῶν
(πίν. 18-19, 23, 24α).

β) Προσπάθεια γιὰ προοπτικὴ ἀπόδοση τῶν ἔμψυχων στοιχείων τῆς
παραστάσεως, δηλαδὴ τῶν χελιδονιῶν καὶ τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν ἀντί-
στοιχα.

γ) Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν χελιδονιῶν (πίν. 21γ-ε, 24α-β) ὅπου ἡ
ὁμοιότητα δὲν περιορίζεται σὲ μιὰ τυπολογικὴ ἀντιστοιχία ἀλλὰ ἐντοπίζε-
ται κυρίως στὸν ἐντελῶς ὅμοιο τρόπο γραφῆς (πινελιές).

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ζωγράφο.

Ὁ ζωγράφος τῶν κροκοσυλλεκτριῶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀγάπη
γιὰ τὴ χαρὰ τῆς ζωῆς καὶ τὴ σύλληψη τοῦ στιγμιαίου. Εἶναι φανερὴ ἡ

12. Βλ. σημ. 5, πίθηκοι σὲ ἀνθρώπινες ἀσχολίες: *Thera* VII, 27, πίν. 39b.

13. *Thera* IV, 20, 49-51, πίν. A-C. *TAWI*, πίν. A-D.

προτίμησή του για τὸ φυσικὸ τοπίο, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ θέμα σὲ μερικὰ ἔργα του, ἐνῶ σὲ ἄλλα εἶναι ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παράγοντες στὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Τὸ χρησιμοποιεῖ ὡς σκηνικὸ γιὰ ἀνάλαφρες μορφές γεμάτες χάρη καὶ κίνηση, γιὰ εἰδυλλιακὲς σκηνές ἀπὸ τὴ ζωὴ πουλιῶν καὶ ζώων, μὲ ἀποτέλεσμα τὰ ἔργα του νὰ ξεχειλίζουν ἀπὸ λυρικότητα καὶ ποίηση.

Οἱ δύο γυναικεῖες μορφές ποὺ κρατοῦν ἀνθοδέσμες καὶ καλάρια μὲ κρόκους προέρχονται ἀπὸ τὴν Ξεστή 3 καὶ ἀνήκουν στὸ ἴδιο τοιχογραφικὸ σύνολο τῶν κροκοσυλλεκτριῶν¹⁴. Ὡστόσο ὁ τρόπος γραφῆς τους, ποὺ εἶναι διαφορετικός, δείχνει ὅτι εἶναι ἔργα ἄλλου ζωγράφου. Παρόλο ποὺ τὰ ἄδρὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου γράφονται ὅμοια στὶς δύο μορφές, ὥστόσο διαφοροποιοῦνται σὲ ὁρισμένα σημεῖα δίνοντας διαφορετικὴ ἔκφραση στὴν κάθε μορφή. Πρόκειται γιὰ ἕναν ὥριμο καὶ ταλαντούχο ζωγράφο ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴ λεπτὴ σταθερὴ πινελιά του καὶ τὴν τάση νὰ προσδώσει ἰδιαίτερα φυσιολογικὰ χαρακτηριστικὰ στὶς μορφές του, ἴσως σὲ μιὰ προσπάθεια γιὰ ἀπεικόνιση πορτραίτων συγκεκριμένων μορφῶν, πράγμα σπάνιο γιὰ τοὺς ζωγράφους τῆς ἐποχῆς.

Ἡ *μικρογραφικὴ ζωφόρος* τῆς Δυτικῆς Οἰκίας¹⁵ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ δεῖγμα μικρογραφικῆς ζωγραφικῆς στὰ ὀκτὼ τουλάχιστον τοιχογραφικὰ σύνολα τῆς Θήρας, γεγονός ποὺ θέτει τὸ πρόβλημα κατὰ πόσον οἱ μικρογράφοι τῆς ἐποχῆς ἦταν εἰδικευμένοι καλλιτέχνες ποὺ ἀσχολοῦνταν ἀποκλειστικὰ μὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς ζωγραφικῆς ἢ ἦταν ζωγράφοι ποὺ ἀσχολοῦνταν καὶ μὲ ἔργα μεγάλης κλίμακας. Μὲ τὴν ἴδια περίπου σπανιότητα βρίσκονται οἱ μικρογραφικὲς τοιχογραφίες καὶ στὰ ἄλλα μέρη ἐκτὸς Θήρας¹⁶, ὥστε μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὡς πιθανότερη τὴ δεύτερη ἔκδοχή. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ὁ λεπτομερειακὸς τρόπος ἀπόδοσης ὁρισμένων μορφῶν τῆς *μικρογραφικῆς ζωφόρου*, ὅπως εἶναι οἱ νεκροὶ στὴ σκηνὴ τῆς ναυμαχίας, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑστεροῦν σὲ τίποτε ἀπὸ τὶς μορφές

14. *Thera* VI, 17. *Thera* VII, 36, πίν. 65, 66.

15. Βόρεια ζωφόρος: *Thera* VI, 40-41, πίν. 42α, 93, 96α, 97, 110α, Atlas, πίν. 7. *TAWI*, πίν. K. Ἀνατολικὴ ζωφόρος: *Thera* VI, 41-2, Atlas, πίν. 8. *TAWI*, πίν. L. Νότια ζωφόρος: *Thera* VI, 42-57, πίν. 91α-β, 92-94, 98-100, 102c, 103α-β, 104-105, 107-108, 112, Atlas, πίν. 9. *TAWI*, πίν. J, K.

16. Ἐνδεικτικά: Κνωσός, βλ. σ. 11. *PM* III, 28-37, πίν. XVI, XVIIA-C. Τύλισσος, M. Shaw, *Miniature frescoes of Tylosos*, *AA* 1972, 171-188. Κέα, K. Abramovitz, *Frescoes from Ayia Irini, Keos, Parts II-IV*, *Hesperia* 49, 1980, 58-102. K. A. Coleman, *A Study of Painted Wall Plaster Fragments from the Bronze Age site of Ayia Irini in the island of Keos* (Columbia University, Ph. D., 1970, Fine Arts).

μεγάλης κλίμακας και ἴσως δείχνει τὴν ἐξοικείωση τοῦ ζωγράφου καὶ μὲ τὰ δύο εἶδη ζωγραφικῆς. Ὁ ζωγράφος ἦταν ἕνας γιὰ ὅλη τὴ ζωφόρο, ὅπως φαίνεται π.χ. ἀπὸ τὸν ὅμοιο τρόπο ἀπόδοσης τῶν ἀνθρώπινων μορφῶν στὸ βόρειο καὶ νότιο τμῆμα¹⁷, τοῦ γρύπα στὸ ἀνατολικὸ καὶ τοῦ λέοντα στὸ νότιο τμῆμα (ἰδιαίτερα τὰ ἄκρα, πίν. 25-26), τὴ φυσιοκρατικὴ διάθεση συνδυασμένη μὲ τὴν ἀγάπη γιὰ τὴ λεπτομέρεια, ποὺ συνήθως δίνει κάποιον διακοσμητικὸ τόνο στὰ ζωγραφικὰ στοιχεῖα καὶ τὴ συνέπεια ποὺ δίδει ὅλη τὴ ζωφόρο ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς παράστασης.

Μαζὶ μὲ τὴ *μικρογραφικὴ ζωφόρο* βρέθηκαν καὶ οἱ δύο τοιχογραφίες ποὺ ἀπεικονίζουν ψαρά¹⁸. Ὁ ζωγράφος τοὺς ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν προοπτικὴ ἀπόδοση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ μόνο στὸν ψαρὰ τοῦ βόρειου τοίχου ἢ θέση τοῦ δεξιοῦ βραχίονα ἐνωμένου μὲ τὸ σῶμα, δίνει τὴν αἴσθηση ἐλαφριάς στροφῆς τοῦ σώματος. Ὡς πρὸς τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες περιορίζεται στὴ δήλωση τοῦ φουσκώματος τῶν μυῶν ἢ στὴν ἀπόδοση τῶν χερῶν μὲ μαζεμένα τὰ δάχτυλα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἀρμονικά. Στὴ μορφολογία τοὺς κυριαρχοῦν τὰ καμπύλα περιγράμματα, καὶ ἡ συνεχὴς ροὴ τοὺς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τοῦ σώματος στὸ ἄλλο χωρὶς ἀπότομες ἀλλαγές, στοιχεῖο ποὺ δίνει τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀπαλοῦ νεανικοῦ σώματος, ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἀρμονία μὲ τὴν ἡρεμὴ καὶ σχεδὸν πνευματικὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου. Αὐτὸ δείχνει τὴν ὠριμότητα καὶ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τοῦ ζωγράφου, ὁ ὁποῖος κινούμενος μέσα σὲ ἐντελῶς παραδοσιακὰ σχήματα κατόρθωσε μὲ μιὰ ἀπαράμιλλη λιτότητα στὰ ἐκφραστικὰ του μέσα νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ξεχωριστὴ μορφή.

Ἀνάμεσα στὸν ζωγράφο τῶν ψαράδων καὶ στὸν *Μικρογράφο* διαπιστώνονται σημαντικὲς ἀντιστοιχίες, ὅπως ὁ κοινὸς τρόπος ἀπόδοσης τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς καὶ ἡ ἔντονη μινωικὴ ἐπίδραση ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἔργο τοὺς. Μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα στοὺς ψαράδες καὶ στοὺς νεκροὺς τῆς βόρειας ζωφόρου δείχνει ὅτι οἱ τελευταῖοι χαρακτηρίζονται ἐπίσης ἀπὸ τὰ καμπύλα περιγράμματα, τὴ δήλωση τῶν μυῶν καὶ τὰ ἐπιμήκη πέλματα. Ἡ μινωικὴ ἐπίδραση στὸν *Μικρογράφο* φαίνεται π.χ. στὴ μινωικὴ προέλευση τῶν περισσότερων εἰκονιστικῶν μονάδων, στὸν ἀφηγηματικὸ χαρακτήρα τῆς παράστασης καὶ στὴν ταυτόχρονη χρησιμοποίηση

17. Πρβ. π.χ. ἀνδρικές μορφές *Thera* VI, πίν. 100 καὶ 101 (οἱ δύο μορφές ἀριστερά), τὸν στρατιώτη τοῦ πίν. 97 μὲ τὸν ἄνδρα τοῦ πίν. 98.

18. Ψαρὰς βόρειου τοίχου: *Thera* VI, 35-37, πίν. 85, 88. *TAWI*, πίν. G. Ψαρὰς δυτικοῦ τοίχου: *Thera* VI, 37, πίν. 90.

τῆς στενογραφικῆς καὶ περιγραφικῆς μεθόδου, στοιχεῖο πὺ βρῖσκουμε μόνο στὶς κνωσιακὲς μικρογραφίες τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ ἄλ-
σους καὶ χοροῦ¹⁹. Τὸ θέμα τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὸν ψαρά, πὺ προϋπάρ-
χει ἀπὸ τὴ ΜΜ II ἐποχὴ στὴ μινωικὴ τέχνη²⁰, ἡ αὐστηρὴ ὀργάνωση τῆς
σύνθεσης καὶ οἱ τυποποιημένες στάσεις τῶν μορφῶν εἶναι τὰ στοιχεῖα πὺ
δείχνουν τὴν ἔντονη μινωικὴ ἐπίδραση τοῦ καλλιτέχνη. Ἄν στὰ παρα-
πάνω προσθέσουμε καὶ τὰ μινωικὰ στοιχεῖα πὺ ὑπάρχουν καὶ στὸ σχῆμα
τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ὅπως εἶναι ἡ θέση τῆς
ζωφόρου ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ὀροφή τοῦ δωματίου νὰ περιτρέχει τοὺς
τοίχους²¹, τότε λογικὰ τίθεται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ὁ «ζωγράφος τῶν
ψαράδων» εἶναι καὶ ὁ ἐκτελεστὴς τῆς μικρογραφίας.

Στὴν «Οἰκία τῶν Γυναικῶν» δούλεψε ὁ *ζωγράφος τῶν ἄστρων*, ἔργα
τοῦ ὁποῖου εἶναι οἱ τοιχογραφίες μὲ τὶς κυρίες²². Ἡ ἡμιτελὴς συντήρησή
τους δὲν ἐπιτρέπει σχόλια ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς παράστασης, πιθα-
νὸν ὅμως καὶ ἐδῶ νὰ ὑπῆρχε κάποια κεντρικὴ μορφή. Μόνο ἡ μία μορφή
σῶζει τὸ προφίλ τοῦ προσώπου, τὸ ὁποῖο γράφεται μὲ λεπτὲς γραμμὲς. Οἱ
μορφὲς αὐτὲς ἀντίθετα μὲ τὶς κροκοσυλλέκτριες, ἐντυπωσιάζουν μὲ τὰ
λυγερὰ ὥριμα σώματα μὲ τὶς σωστὲς ἀναλογίες καὶ τὴ μετρημένη χάρη,
τὴ σοβαρὴ ἔκφραση τοῦ προσώπου, τὰ λιτὰ ἐνδύματα καὶ τὴν ἀπλὴ κόμ-
μωση, πὺ προσδίδουν αὐστηρότητα στὶς μορφὲς καὶ ἐμπνέουν σεβασμὸ
στὸν θεατὴ. Ἡ ἄρτια ἐκτέλεση, οἱ καθαρὲς καὶ σταθερὲς γραμμὲς, καθὼς
καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν μορφῶν, πὺ βρῖσκεται μέσα σὲ παραδοσιακὰ πλαι-
σια, ἐντείνουν τὴν παραπάνω ἐντύπωση. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνδυάζονται
ἐπιδέξια μὲ ἄλλα, πὺ δίνουν κίνηση στὴ σύνθεση, ὅπως εἶναι ἡ στάση τῆς
σκυφτῆς μορφῆς πὺ ἀνασηκώνει τὸ κεφάλι προσβλέποντας ψηλὰ καὶ τὸ
κρεμαστὸ ἔναστρο κυματιστὸ κόσμημα.

Ὁ *ζωγράφος τῶν μικρῶν πυγμάχων*²³ ἀποδίδει τὶς μορφὲς του μὲ
γνωστὰ σχήματα, ὁ τρόπος ὅμως πὺ τὶς συμπλέκει σὲ ἓνα σύνολο μὲ τὴν
ἐπικάλυψη τῶν χειρῶν μεταξύ τους ἢ ἀπὸ τὸ κεφάλι τῶν μορφῶν, δείχνει
τὴν πρόθεση τοῦ ζωγράφου νὰ ἀποδώσει παραστατικὰ τὴ σκηνὴ τῆς πυγ-

19. Βλ. σημ. 16. Στὴ μικρογραφία χρησιμοποιεῖται στὴν ἀπόδοση τῶν κωπηλατῶν,
ἐνῶ στὶς κνωσιακὲς τοιχογραφίες γιὰ τὸ πλῆθος.

20. *CMS* II2, 236, ἀρ. 174, ΜΜ IIB πρίσμα ἀπὸ τὰ Μάλια. J. A. Sakellarakis, *Le thème du pecher dans l'art préhistorique de l'Egée*, *AAA* VII (1974), 370-390.

21. *PM* II 1, 109 κέ., εἰκ. 51-53, frontispiece, ζωφόρος μὲ πέρδικες ἀπὸ τὸ Καραβάν-σε-
ράι.

22. *Thera* V, 11-15, 38-41, πίν. F. G. H. *TAW* I, πίν. N.O.

23. *Thera* IV, 31-33, 47-49, εἰκ. 3, πίν. 57b, D, E, Fa. *TAW* I, πίν. E, F.

μαχίας, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα να δώσει την αίσθηση του βάθους ανάμεσα στις μορφές και ταυτόχρονα την εικόνα της κίνησης, ή όποια τονίζεται επιπλέον και από το κρεμαστό βωβό κύμα. Στον ίδιο ζωγράφο θα μπορούσαμε να αποδώσουμε και τις τοιχογραφίες με τις αντιλόπες²⁴, οι οποίες χαρακτηρίζονται από χρωματική λιτότητα και αυστηρότητα στη σύνθεση. Και εδώ βρίσκουμε τη συσχέτιση ως προς το βάθος των μορφών μεταξύ τους (ἐπικάλυψη) αλλά επιπλέον και ως προς τον χώρο (αίωρηση), καθώς και τη συγκρατημένη κίνηση, που εκφράζεται με τη στροφή της κεφαλής του πρώτου ζώου και επιτείνεται από το βωβό κύμα.

Οί θηραϊκές τοιχογραφίες, που πολύ σύντομα εξετάστηκαν παραπάνω προέρχονται από μιὰ φάση της πόλης του Ἀκρωτηρίου, την ΥΚ Ι (ΥΜ ΙΑ). Ὑπάρχουν ὅμως καὶ παλαιότερα στρώματα τοιχογραφιῶν που διαπιστώθηκαν σὲ τρία τουλάχιστον κτίρια τοῦ οἰκισμοῦ²⁵ καὶ τὰ ὁποῖα ἂν καὶ δὲν σώζουν εἰκονιστικὰ θέματα, ὥστόσο δείχνουν ὅτι ἡ τέχνη αὐτὴ δὲν ἐμφανίσθηκε ξαφνικὰ στὸ Ἀκρωτήρι, ἀλλὰ ὅτι πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια ἐξέλιξης. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ντόπιοι καλλιτέχνες ἐνδιαφέρονταν γιὰ τὴ μεγάλη ζωγραφικὴ, πράγμα που συμβάδιζε μὲ τὴν ὀλοένα αὐξανόμενη μινωικὴ ἐπίδραση στὴν αἰσθητικὴ ἀντίληψη τῶν Θηραίων. Τὸ πλῆθος τῶν τοιχογραφιῶν, τὸ ὑψηλὸ καλλιτεχνικὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἀνάλογη ποιότητα στὴν ἐκτέλεση, τὸ γεγονὸς ὅτι ταλαντοῦχοι ζωγράφοι δούλευαν μαζὶ στὰ ἴδια κτίρια δείχνουν, ὅτι στὸ Ἀκρωτήρι ὑπῆρχαν ἐπαγγελματίες ζωγράφοι ὀργανωμένοι σὲ ἐργαστήρια. Οἱ πρῶτοι θηραῖοι ζωγράφοι ὅπωςδήποτε μαθήτευσαν στὰ ἐργαστήρια τῆς Κρήτης, χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται κρητες ζωγράφοι νὰ μετέδωσαν τὴν τέχνη τους ἐρχόμενοι στὴ Θήρα. Οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ ἐπιστρέφοντας στὸ Ἀκρωτήρι ἀποτέλεσαν πηγὴ γνώσεων γιὰ τοὺς ἄλλους νέους ζωγράφους, οἱ ὁποῖοι ἔμαθαν τὴν τέχνη μακριὰ ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τῆς μινωικῆς ζωγραφικῆς. Τὴν πρώτη κατηγορία θὰ λέγαμε ὅτι ἐκπροσωπεῖ ὁ *ζωγράφος τῶν ψαράδων* καὶ ὁ *Μικρογράφος* τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἔντονα ἐπηρασμένοι ἀπὸ τὴ μινωικὴ ζωγραφικὴ ἀλλὰ προσαρμόζουν τὰ ἔργα τους στὶς ἀπαιτήσεις καὶ στὰ δεδομένα τῆς θηραϊκῆς κοινωνίας (π.χ. γυνότητα, μερικῶς κουρεμένη κεφαλὴ). Πιθανότατα στὴν ἴδια ὁμάδα

24. *Thera* IV, 28, 46-7, πίν. 117, 118, D, F1.

25. Δυτικὴ Οἰκία, *Thera* VI, 25-26, πίν. 53. Τομέας Β: *Thera* IV, 33. *Thera* V, 37, 45, πίν. 91a-b. Παλαιότερο στρῶμα τοιχογραφιῶν ἐντοπίστηκε ἐπίσης στὴν Ξεστὴ 3 καὶ στὴν Ξεστὴ 4.

άνηκε και ό ζωγράφος της πομπής από την Ξ4, αν κρίνουμε από τώ θέμα πού άρμόζει κυρίως σέ άνακτορικά κτίσματα. Άντίθετα οί ζωγράφοι της δεύτερης ομάδας, συνδυάζουν την έλευθερία πού τούς δίνει τώ ισχυρό υπόβαθρο τού κυκλαδικού πολιτισμού με τή γνώση τών έπιτευγμάτων της μινωικής ζωγραφικής, τά όποία σέ μεγάλο βαθμό άπλως έκμεταλλεύονται προχωρώντας σέ νέα σχήματα. Ό πιο αντιπροσωπευτικός εκπρόσωπος της ομάδας αυτής με την καθαρά θηραϊκή ζωγραφική είναι ό ζωγράφος τών κροκοσυλλεκτριών, στα έργα τού όποιου δέν υπάρχει ή άυστηρότητα και ή τυποποίηση της μινωικής ζωγραφικής και ιδιαίτερα της άνακτορικής, αλλά ούτε και της έπηρεασμένης άμεσα ή έμμεσα από εκείνη της ντόπιας ζωγραφικής. Άντίθετα οί συνθέσεις του δονούνται από κίνηση, ενώ άρέσκεται νά δοκιμάζει νέους τρόπους προοπτικής άπόδοσης τών έμψυχων ζωγραφικών στοιχείων, τά όποία δέν διστάζει νά άπεικονίσει σέ σύνθετες και ιδιαίτερα τολμηρές στάσεις. Ό ζωγράφος αυτός πιθανότατα είχε άμεση είκόνα της κρητικής ζωγραφικής και ιδιαίτερα τών κτιρίων έκτός τού άνακτόρου της Κνωσού. Αυτό όμως δέν τόν έπηρεάζει αισθητά στη διαμόρφωση ενός προσωπικού στύλ, πού γίνεται στόν δικό του πολιτιστικό χώρο. Στην ίδια ομάδα μπορούμε επίσης νά εντάξουμε τόν ζωγράφο τών πιθήκων. Άνάμεσα στις δύο αυτές τάσεις θά λέγαμε ότι βρίσκονται ό ζωγράφος τών άστρων και ό ζωγράφος τών πυγμάχων, οί όποιοι καταφέρνουν με άξιοθαύμαστο τρόπο νά έξισορροπήσουν τά στοιχεία πού εκείνες έκφράζουν. Με κύριο μέσο έκφρασης την άφαίρεση, δίνουν στα έργα τους λιτότητα, άυστηρότητα και καθαρότητα, στοιχεία πού όμως μετριάζονται από τή χάρη και την κίνηση τών μορφών. Η έξαιρετική ποιότητα της δουλειάς τους εντάσσει τά έργα τους ανάμεσα στα άριστουργήματα της αϊγαιακής ζωγραφικής.

Είναι φανερό ότι στο Άκρωτήρι ή ζωγραφική τέχνη βρισκόταν σέ έξαιρετικά ύψηλò επίπεδο και έκφραζόταν με δημιουργικό τρόπο μέσα από τις διάφορες τάσεις, οί όποιες διαμορφώνονταν μακριά από την άμεση επίδραση τού καλλιτεχνικού κέντρου της έποχής, την Κρήτη, δημιουργώντας ένα δυναμικό καλλιτεχνικό ρεύμα, πού αν και καταστράφηκε ταυτόχρονα με τούς δημιουργούς του, ώστόσο πρόλαβε νά έκπέμψει την άκτινοβολία του σέ όλο τώ Αίγαίο.

Theran Wall-Paintings: the Artists

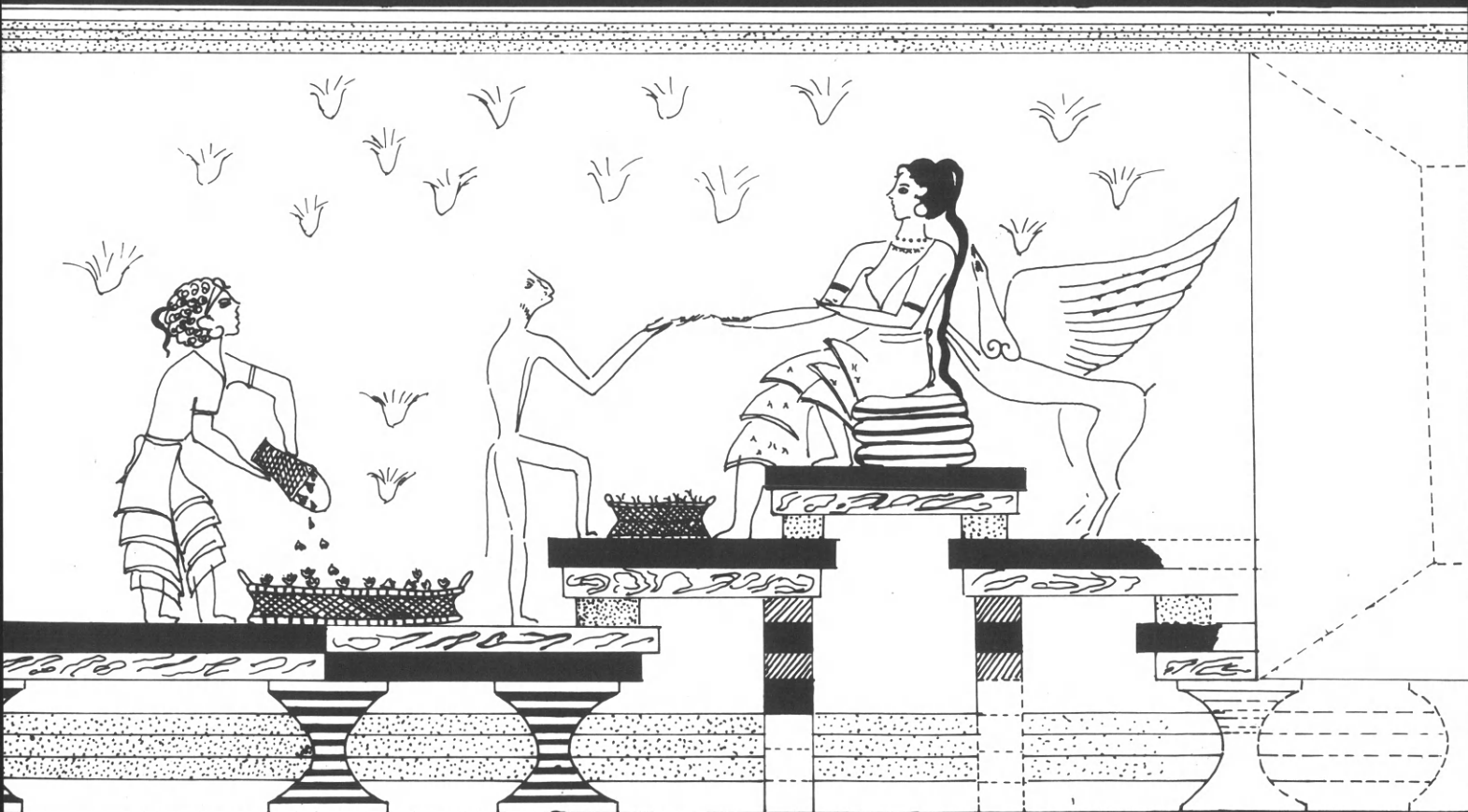
This paper is a summary presentation of the preliminary results of a wider study concerning the quest for and recognition of the painters who worked on the Theran wall-paintings. The very material lends itself to such an approach. For the first time in Aegean painting we have at least eight units of wall-paintings from an equal number of buildings, in a more or less excellent state of preservation, which comprise a uniform closed chronological whole, dated to the LC I period. This is indicative of the considerable painting activity at Akrotiri, which could not, of course, have been the work of one artist, or even of a single generation. Taking this as our basic premise, we then proceeded in our research, establishing a series of criteria for identification of painters. We refer to the work of five painters who worked in Xeste 3, the West House, Sectors Beta and Delta and the House of the Ladies, representative of the three artistic trends prevailing in Theran painting; that expressive of local painting, that markedly influenced by Minoan painting and that which moves between the two preceding ones.

CHRISTINA TELEVANTOU

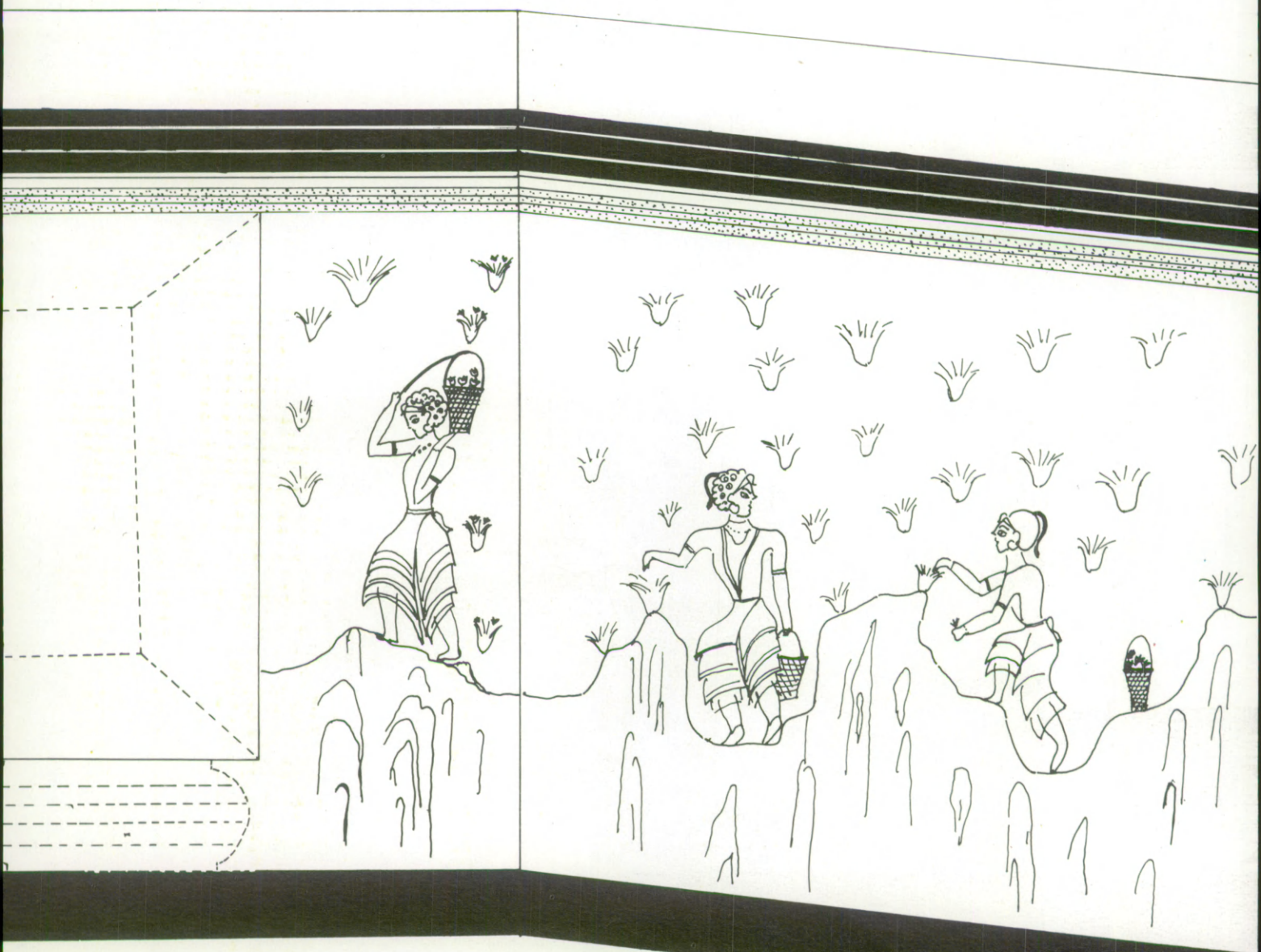

Ξεστή 3, δωμ. 3 όρόφου: ή κοκκινομάλλα κροκοσυλλέτρια, λεπτομέρεια.

Ξεστή 3, δωμ. 3 ὀρόφου: ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τοιχογραφικοῦ συνόλου τῶν κροκοσυλλεκτριῶν.

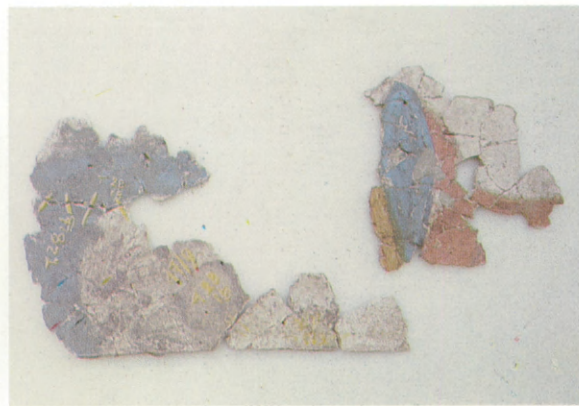
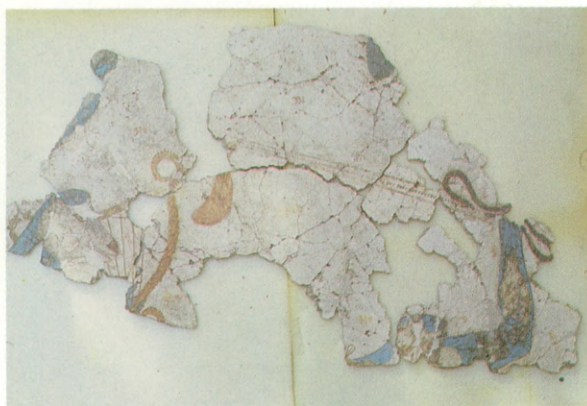

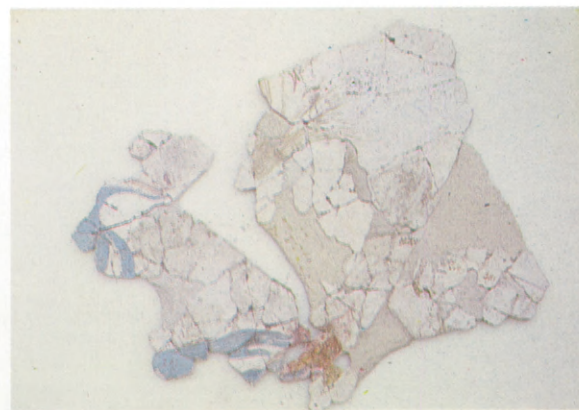
α-β. Ξεστή 3, ἄδυτον, ἡ τοιχογραφία τοῦ βόρειου τοίχου: α. οἱ τρεῖς προσκυνήτριες.

β. Λεπτομέρεια τῆς πεπλοφόρου «χορεύτριας».

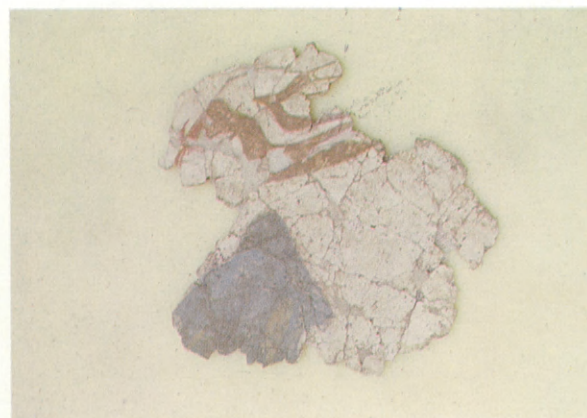

α-ε. Ξεστή 3, δωμ. 2: α. Τμήμα τῆς ζωφόρου τῶν πιθήκων με ἀνθρωπομιμητικὲς δραστηριότητες: λυρωδὸς καὶ ξιφουλκός. β. Τμήματα τῆς ζωφόρου τῶν χελιδониῶν: βράχια με κρόκους.

γ. Τμήμα τῆς ζωφόρου τῶν χελιδониῶν. δ. Ἡ τοιχογραφία τοῦ βόρειου τοίχου, λεπτομέρεια: ὁ πίθηκος προσφέρει στήμονες κρόκων στὴν ἔνθρονη πότνια θηρῶν.

ε. Τμήμα τῆς ζωφόρου τῶν χελιδониῶν.

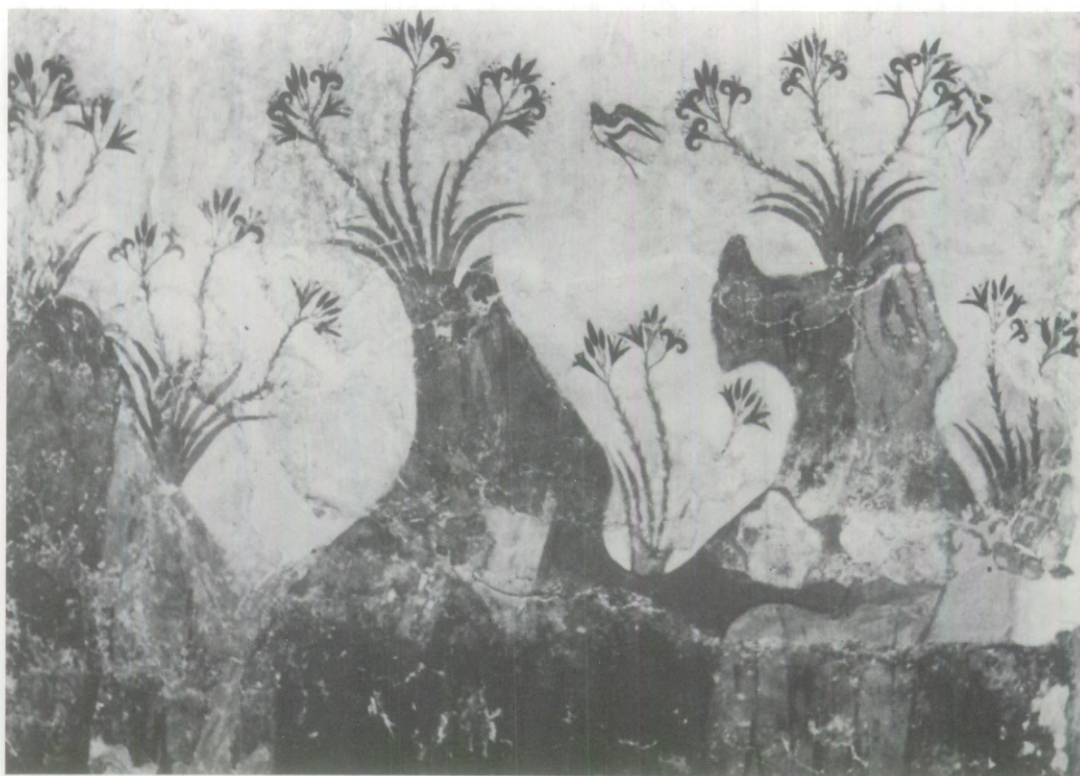
α-β. Ξεστή 3, δωμ. 3 όρόφου: ή κοκκινομάλλα νεαρή κροκοσυλ-
λέκτρια τοῦ βόρειου τοίχου.

ΠΙΝ. 23

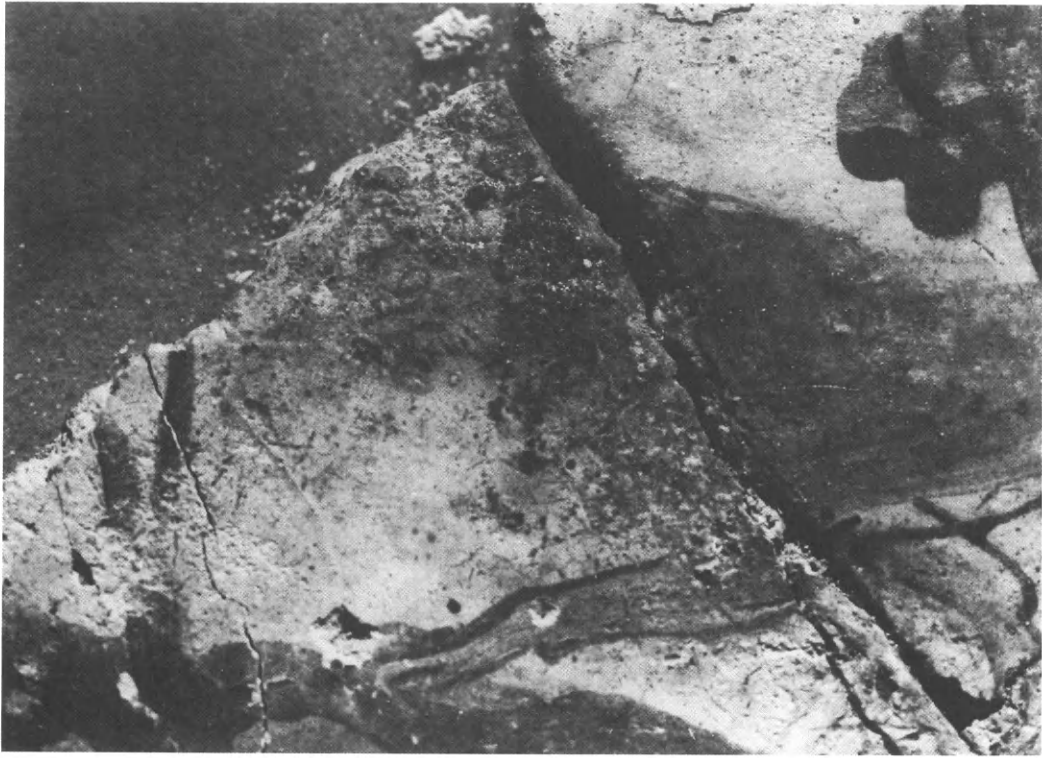
Ξεστή 3, δωμ. 3 ὀρόφου: ἡ τοιχογραφία μετὰ τὶς δύο συνομιλοῦσες κροκοσυλλέκτριες.

α. Ἡ τοιχογραφία τῆς ἀνοιξης.

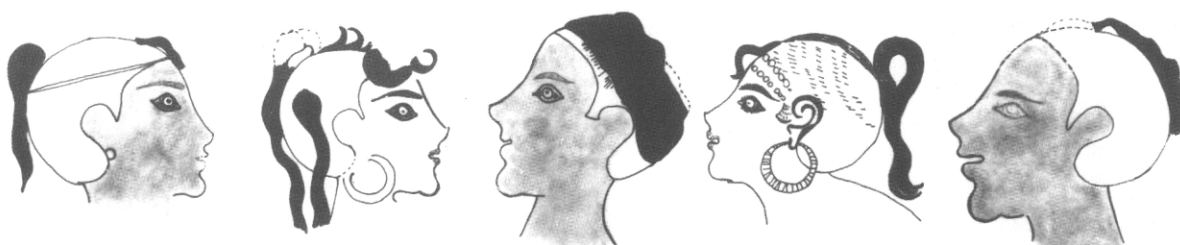
β. Ἡ τοιχογραφία τῆς ἀνοιξης, λεπτομέρεια: ζεῦγος χελιδониῶν.

α-β. Δυτική Οίκία, μικρογραφία: α. Τὸ λιοντάρι στήν παράσταση μετὰ τὴν πομπή τοῦ στόλου.

β. Ὁ γρῦπας τοῦ ὑποτροπικοῦ τοπίου.

Διαφορετικός τρόπος απόδοσης της κόμης.

‘Ο χώρος στις θηραϊκές τοιχογραφίες

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ μονογραφίες γιὰ τὴν Κρητομινωικὴ εἰκονιστικὴ τέχνη¹ ποὺ μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὸν μελετητὴ τῆς αἰσθητικῆς τῆς ἀρχαιότη-
τας καὶ βέβαια, οἱ μελέτες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποὺ ἀφοροῦν στὴ Θήρα εἶναι
ἀκόμα λιγότερες². Πάντως, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὶς ἀρχές
τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, οἱ καλλιτέχνες τόσο τῆς Κρήτης ὅσο καὶ
τῆς Θήρας χρησιμοποιοῦσαν τοὺς ἴδιους εἰκονιστικοὺς τρόπους γιὰ νὰ
ἀποδώσουν μιὰ εἰκόνα ἢ γιὰ νὰ ἐκφράσουν μιὰ ἰδέα.

Ξεκινώντας αὐτὴ τὴ μελέτη πάνω στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες κρί-
νουμε σκόπιμο γιὰ πολλοὺς λόγους νὰ ἀρχίσουμε μὲ μιὰ γενικὴ ἐπισκό-
πηση τῶν αἰγυπτιακῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἀναγλύφων. Πρῶτον, ἐπειδὴ ἡ
αἰγυπτιακὴ τέχνη προσφέρει ἀφθονία εἰκαστικῶν λύσεων καὶ παραλλα-

1. Heinrich Schäfer, *Principles of Egyptian Art* (Oxford 1974) (στὸ ἐξῆς Schäfer).

2. K. Iliakis, *Morphological Analysis of the Akrotiri Wall-Paintings. Thera and the Ae-
gean World I. Papers presented at the Second International Scientific Congress, Santorini
Greece, August 1978, Athens, Greece* (στὸ ἐξῆς TAWI).

γών, έτσι ώστε να χρησιμεύει σαν ένα ολοκληρωμένο πρότυπο για τον ερευνητή της αρχαίας μεσογειακής τέχνης. Δεύτερον, επειδή η Αίγυπτος κατά τη διάρκεια της μακρόχρονης, αδιάσπαστης πολιτιστικής της παράδοσης, πολλές χιλιετίες πριν παρουσιαστεί η Ελλάδα στο πολιτιστικό προσκήνιο ανέπτυξε ένα ξεχωριστό εικονιστικό ύφος³, το οποίο, παρόλο που διέφερε από τη μία περίοδο στην άλλη, παρέμεινε από την ώριμη φάση του και μετά άθικτο και ανεπηρέαστο από ξένες επιδράσεις. Τρίτον, επειδή η σύγκριση ανάμεσα στα αιγυπτιακά έργα και στις θηραϊκές τοιχογραφίες θα βοηθήσει να διαφωτιστούν πολλά από τα όπτικά προβλήματα των θηραϊκών τοιχογραφιών έτσι ώστε να κατανοήσουμε πλήρως αυτά που βλέπουμε. Η αιγυπτιακή τέχνη έχει μελετηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να έχουμε πλήρεις εργασίες από τις οποίες μπορούμε να αντλήσουμε στοιχεία για τα θέματα που αφορούν στην παρούσα μελέτη. Αρχίζοντας με την Αίγυπτο έπομένως στόχος μας είναι να ερμηνεύσουμε, όσο το δυνατόν, όρισμένα από τα προβλήματα της απόδοσης του χώρου στις τοιχογραφίες της Θήρας.

Η Αίγυπτος και οι Κυκλάδες γειτονεύουν και η σημασία της γειτνίασης αυτής είναι προφανής. Κατά την περίοδο του Χαλκού τα καλλιτεχνικά μηνύματα και οι επιρροές από την Αίγυπτο έφθαναν στις Κυκλάδες είτε μέσω της μινωικής Κρήτης, είτε από τον μακρύτερο θαλάσσιο δρόμο που περνάει από τα παράλια της Συρίας και της Παλαιστίνης. Έν πάση περιπτώσει, οι δίοδοι αυτές θα πρέπει να διευκόλυναν την υιοθέτηση πολλών αιγυπτιακών εικονογραφικών τύπων και καινοτομιών από τους κυκλαδίτες καλλιτέχνες. Από αυτούς τους εικονογραφικούς τύπους και τις καινοτομίες, εκείνοι που έφθασαν στο Αιγαίο απευθείας διατήρησαν την αρχική τους μορφή, ενώ εκείνοι που έφθασαν μέσω Συρίας και Παλαιστίνης επηρεάστηκαν από τοπικά στοιχεία των χωρών αυτών και άλλαξαν, όπως ήταν φυσικό. Έτσι, για παράδειγμα, η επίδραση της Συρίας, πρόσθεσε το στοιχείο της φαντασίας. Όπως έχει επανειλημμένα τονιστεί, ή πληθώρα της φλύαρης αιγυπτιακής εικονιστικής διήγησης, που αναπαριστά κάθε όψη της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας, δηλώνει με σαφήνεια την ιεραρχική οργάνωση της Αιγυπτιακής κοινωνίας, που προ-

3. Αυτό το ύφος (στυλ) ανήκει στην κατηγορία που ο Schäfer ονομάζει προελληνικό, χρησιμοποιώντας τον όρο για να περιγράψει ένα στάδιο εξέλιξης της τέχνης. Αναφέρεται ειδικά στην τέχνη πριν το 500 π.Χ., επειδή μέχρι τότε οι μορφές παριστάνονταν μετωπικά και γραμμικές προοπτικές όψεις, πλάγιες όψεις και βραχύνσεις δεν αποδίδονταν κανονικά, αν και οι καλλιτέχνες προσπαθούσαν να τις παραστήσουν χρησιμοποιώντας διάφορους τρόπους.

οριζόταν νὰ διαρκεῖ αἰώνια καὶ μᾶς προσφέρει μία λεπτομερὴ παραστατικὴ καταγραφὴ τῆς τότε ζωῆς.

Γιὰ σκοποὺς αὐτῆς τῆς μελέτης, ποὺ ἀφοροῦν στὴ μορφολογικὴ καὶ ὄχι στὴν ἐρμηνευτικὴ ἀντιμετώπιση τῆς θηραϊκῆς ζωγραφικῆς, θὰ προσπαθήσουμε νὰ προσδιορίσουμε τὶς προθέσεις τοῦ καλλιτέχνη στὴν ἀπόδοση τοῦ χώρου, ἐπικεντρώνοντας καταρχὴν τὸ ἐνδιαφέρον στὸ ἀνθρώπινο σῶμα. Ἡ μελέτη τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει σημαντικὰ στὴν κατανόηση τῆς θηραϊκῆς τέχνης, ἐνῶ τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα θὰ δείξουν τὴ συμμετοχὴ τῆς Θήρας στὴ διαμόρφωση μιᾶς εἰκονιστικῆς κοινῆς τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, δηλαδὴ γύρω στὰ 1500 π.Χ. ποὺ γιὰ τὴν Αἴγυπτο ἀντιστοιχεῖ στὴν περίοδο τοῦ Νέου Βασιλείου.

Γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ μιλήσουμε γιὰ μιὰ εἰκονιστικὴ κοινὴ γλῶσσα χρειάζεται νὰ ἀπαριθμήσουμε τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν.

Ἀπὸ τὴ II καὶ III Δυναστεία, ἡ αἰγυπτιακὴ ζωγραφικὴ ἀνέπτυξε χαρακτηριστικὰ, ποὺ ἂν καὶ εἶναι γνωστὰ, ἀξίζει τὸν κόπο νὰ τὰ ἐπαναλάβουμε ἐδῶ. Αὐτὰ εἶναι:

1. Ὁ προσεκτικὸς χωρισμὸς τοῦ διακοσμημένου χώρου σὲ ὀριζόντιες ζῶνες.
2. Ἡ πολὺμορφη ἀπεικόνιση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος καὶ τοῦ σώματος τῶν ζώων: μετωπική, σὲ κατατομὴ καὶ σὲ ἄλλες ὄψεις συνδυασμένες μεταξύ τους.
3. Ἡ ἀπόδοση τοῦ χώρου μὲ τὴ χρῆση ποικίλων προοπτικῶν τεχνικῶν.
4. Κοινωνικὲς διαφορὲς δηλωμένες ζωγραφικὰ μὲ τὴ διαφοροποίηση τοῦ μεγέθους τῶν μορφῶν.
5. Ἡ χρῆση τῆς ἱερογλυφικῆς γραφῆς μέσα στὸ πλαίσιο τῆς παράστασης (στοιχεῖο ποὺ δὲν μᾶς ἀφορᾷ ἐδῶ, ἀφοῦ δὲν ἔχει βρεθεῖ γραφὴ στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες).
6. Τρόποι καὶ τεχνικὲς ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ θρησκευτικούς, μαγικούς καὶ πολιτικούς σκοποὺς, ὁ κυριότερος ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶναι ἡ ἐξασφάλιση αἰώνιας ζωῆς.

Μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομὴ ἐξέταση τοῦ πρώτου χαρακτηριστικοῦ ἔτσι ὅπως παρουσιάζεται στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, ἡ μελέτη θὰ δώσει κύρια τὸ βάρος της στὸ δεύτερο καὶ τρίτο χαρακτηριστικό, δηλαδὴ στὴν πολὺμορφὴ ἀπεικόνιση τῶν σωμάτων καὶ στὴν ἀπόδοση τοῦ χώρου μὲ διάφορες τεχνικὲς προοπτικές.

Ἡ διαίρεση τοῦ πρὸς διακόσμηση χώρου σὲ ὀριζόντιες ζῶνες ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀπαντᾷ σ' ὅλες σχεδὸν τὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες. Ἡ διαίρεση αὐτὴ — ἔμμεση ὅπως στὰ παραδείγματα τῆς *τοιχογραφίας τοῦ Στόλου* καὶ τῆς *τοιχογραφίας τῆς Ἀνοιξης*, ἢ ἄμεση, ὅπως στὴν *τοιχογραφία τῶν Πυγμάχων* — παραμένει πρωταρχικὸ στοιχεῖο τῆς σύν-

θεσης, για τὸν ἐξῆς ἀπλὸ λόγο: ἡ κάτω ζώνη χρησιμεύει ὡς ἔδαφος γιὰ τὴ δράση τῶν μορφῶν, ἡ ἄνω ζώνη ὀριοθετεῖ πρὸς τὰ πάνω τὰ δρώμενα, ἐνῶ στὴ ζώνη ἀνάμεσά τους ἐξελίσσεται ἡ καθαυτὸ δράση.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ γραμμὴ ἐδάφους, αὐτὴ τοποθετεῖ τὶς μορφές μέσα στὴν παράσταση καὶ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ρεαλιστικὴ αἴσθηση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πατώματος στὸ φανταστικὸ χῶρο τῆς εἰκόνας στὸν τοῖχο. Στούς *Πυγμάχους*, οἱ μορφές ἔχουν ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ πάτωμα πατώντας πάνω σὲ μιὰ πλατιά μαύρη ταινία ποὺ διακόπτεται ἀπὸ λεπτὴ γαλάζια λωρίδα. Μερικὲς φορές ἡ γραμμὴ ἐδάφους λείπει, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τῆς ἐπιτυχάνεται μ' ἄλλο τρόπο. Στὸ διάγραμμα τῆς *τοιχογραφίας τοῦ Στόλου*, ἡ στικτὴ γραμμὴ ποὺ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὴ στεριὰ καὶ τὰ πλοῖα τῆς κάτω σειρᾶς, δηλώνει τὴ βάση τῆς παράστασης, ἐνῶ στὸ διάγραμμα τῆς *τοιχογραφίας τῆς Ἀνοιξης*, ἡ κυματιστὴ γραμμὴ τοῦ ἐδάφους, ἀπὸ ὅπου φυτρώνουν τὰ κρίνα, ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς κεντρικῆς σύνθεσης μὲ τὰ κρίνα καὶ τὰ χελιδόνια.

Γιὰ νὰ προχωρήσουμε στὸ δεύτερο θέμα, ἡ αἰγυπτιακὴ τέχνη χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ιδιόμορφη προοπτικὴ, ἓνα πολυδιάστατο τρόπο ἀπεικόνισης, ὅπου σὲ μιὰ μόνη μορφή συμπεριλαμβάνονται συγχρόνως πολλὲς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου, ὅχι μόνο οἱ πιὸ τυπικὲς καὶ ἄμεσα ἀντιληπτές — ὅπως ἡ μετωπικὴ καὶ ἡ πλάγια ὄψη — ἀλλὰ κι ἄλλες ποὺ εἴτε δὲν φαίνονται καθόλου ἢ ποὺ εἶναι διαφανεῖς.

Γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὴν ὕπαρξη αὐτῆς τῆς πολυδιάστατης ἀπόδοσης στὶς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, θὰ παρατηρήσουμε τὸν ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο *ψαράδες* τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (πίν. 27). Τὰ πόδια του, ποὺ παριστάνονται σὲ πλάγια ὄψη, πατοῦν πάνω στὴ γραμμὴ ἐδάφους μὲ τὸ δεξιὸ πόδι μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Οἱ μύες τῶν κνημῶν του φουσκώνουν ἐλαφρὰ καὶ οἱ μηροὶ του συνεχίζονται σὲ κατατομὴ μέχρι τὴ μέση του. Ὁ ὀμφαλὸς δὲν φαίνεται, ἴσως ἐπειδὴ ἡ κοιλία παριστάνεται κι αὐτὴ σὲ πλάγια ὄψη. Ἡ κοιλία ἔχει σχεδιαστεῖ ἐλαφρὰ διογκωμένη, ἡ πλάτη καμπυλώνει ἔντονα πρὸς τὰ μέσα στὴν περιοχὴ τῆς μέσης, ἐνῶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸν κορμὸ πρὸς τοὺς ὤμους γίνεται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: αὐτὸ ποὺ βλέπουμε εἶναι στὴν πραγματικότητά ὄψη τριῶν τετάρτων, ὅπου τὸ ἀριστερὸ περίγραμμα δηλώνει τὸ στῆθος καὶ τὸ δεξιὸ τὴν πλάτη. Ὁ Schäfer⁴ ἐπισημαίνει, πολὺ εὐστοχα, ὅτι αὐτὸ τὸ δεξιὸ περίγραμμα συχνὰ τὸ παραβλέπουν οἱ μελετητὲς ἢ τὸ παρερμηνεύουν ὡς γραμμὴ τοῦ στήθους.

4. Schäfer, 283, 284.

Με βάση την ίδια την τοιχογραφία, νομίζουμε πώς είναι σαφές ότι απεικονίζεται ή πλάτη, αφού δεν υπάρχει ούτε θηλή ούτε διόγκωση που να υποδηλώνει το στήθος. Πρόκειται για καλλιτεχνική συμβατικότητα, της οποίας τον τύπο μπορούμε να κατανοήσουμε ακόμα καλύτερα στο παράδειγμα της γυναικείας μορφής με τον ένα μαστό. Ο ένας μαστός είναι αρκετός για να πληροφορήσει τον θεατή ότι βλέπει μια γυναίκα, αφού ο ζωγράφος θεωρεί δεδομένο ότι ο θεατής γνωρίζει πώς οι γυναίκες έχουν δύο μαστούς.

Στην ντυμένη ανάγλυφη αίγυπτιακή μορφή του Παλαιού Βασιλείου, ο μαστός παριστάνεται σε πλάγια όψη, χωρίς να καλύπτεται από την τيرانτά του φορέματος (πίν. 29).

Για να επιστρέψουμε στον *ψαρά*, το στήθος και οι ώμοι του δεν είναι ούτε φαρδείς ούτε στενοί, ενώ στις αίγυπτιακές μορφές οι ώμοι είναι συχνά πιο φαρδείς. Το κεφάλι και ο λαιμός εικονίζονται κατατομή, αλλά με το μάτι σε μετωπική απεικόνιση, όπως ακριβώς στην Αίγυπτο. Το κεφάλι σκύβει ελαφρά προς τα κάτω και τα χέρια κάμπτονται στους αγκώνες, για να αντέξουν το βάρος των ψαριών που κρατούν. Το κάτω και άνω περίγραμμα του άριστερου χεριού δείχνει το εσωτερικό μαλακό τμήμα του, που καταλήγει σε παλάμη στραμμένη προς τον θεατή. Δεδομένου ότι το κεφάλι παριστάνεται σε πλάγια όψη, αυτή η στάση είναι φυσικά αδύνατη και αυτό που πραγματικά βλέπουμε είναι μια μετωπική μορφή (πίν. 28).

Το ανάγλυφο που δείχνει τον Φαραώ Niuserre παρέχει ένα πειστικό παράδειγμα αυτής της άποψης. Ο Schäfer⁵ επεξηγεί ότι βλέπουμε προφανώς ένα θεό και μια θεά να στέκονται άριστερά και δεξιά από τον μονάρχη και μια σειρά σωματοφύλακες να παριστάνονται ξεχωριστά κάτω από τον θρόνο. Στην πραγματικότητα όμως ο Φαραώ και η θεά, που τον αγκαλιάζει με το ένα χέρι, κοιτάζουν τον θεατή, ενώ ο θεός που στέκεται μπροστά από τον Φαραώ στρέφει την πλάτη του στον θεατή. Ο Schäfer αναλύει περισσότερο τη σκηνή τοποθετώντας τους φρουρούς σε δύο σειρές με τον θεό ανάμεσά τους (βλ. υπόμνημα του πίν. 27).

Ένα άλλο εϋγλωττο παράδειγμα αυτής της προσαρμογής της τρίτης διάστασης σε δύο μόνο διαστάσεις βρίσκεται στη σύγκριση του αναγλύφου του Παλαιού Βασιλείου και ενός ξύλινου αγάλματος του Μέσου Βασιλείου⁶ (πίν. 30α-β). Στο άγαλμα το χέρι που κρατεί το ραβδί, καθώς και το ίδιο μικρό σκήπτρο εκτείνονται προς τον θεατή· ενώ στο ανάγλυφο,

5. Schäfer, 219.

6. Schäfer, 49.

τόσο τὸ χέρι ὅσο καὶ τὸ μικρὸ σκῆπτρο τοποθετοῦνται παράλληλα μὲ τὸ σῶμα δημιουργώντας ἔτσι μιὰ εὐχάριστη σύνθεση, πού εἶναι σὲ συμφωνία καὶ ἁρμονία μὲ τὴ δισδιάστατη ἐπιπεδότητα τοῦ ἀναγλύφου.

Τὸ σχέδιο στὸν πίν. 28 δείχνει αὐτὸ πού κατὰ τὴ γνώμη μας ἤθελε νὰ ἀποδώσει ὁ καλλιτέχνης σύμφωνα μὲ τὸ εἰκονιστικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς του. Οἱ ψαράδες ἀκόμα καὶ σήμερα μεταφέρουν τὰ ψάρια μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Τὸ μέγεθος τῶν ψαριῶν τῆς τοιχογραφίας δείχνει ὅτι πρέπει νὰ εἶναι πολὺ βαριὰ κι ὁ ψαράς μπορεῖ νὰ τὰ σηκώσει καλύτερα μὲ τὰ χέρια λυγισμένα πρὸς τὰ πάνω. Μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὸν κορμὸ στραμμένα πρὸς τὸν θεατὴ καὶ μὲ τὸ ἓνα πόδι λίγο πρὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὁ ψαράς ἔχει μιὰ πολὺ φυσικὴ στάση. Ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχουν τέσσερις χρωματιστὲς ταινίες, σὲ κόκκινο, ὠχρὰ, γαλάζιο καὶ μαῦρο, πού ἀποτελοῦν καὶ τὸν χρωματικὸ κώδικα τῆς παράστασης.

Οἱ ταινίες αὐτὲς συμπληρώνουν τὴν παράσταση, ὀριοθετώντας τὴ σκηνὴ μὲ τὰ δρώμενα καὶ διαχωρίζοντάς τὴν ἀπὸ τὴν ὁροφή, ἐνῶ παράλληλα δηλώνουν ποῦ σταματᾷ ἡ ψευδαῖσθησις τῆς εἰκόνας. Σὲ ἀρκετὲς τοιχογραφίες αὐτὴ ἡ τελικὴ διακοσμητικὴ ταινία μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ ἀφηρημένα στοιχεῖα τῆς καθαυτὸ παράστασης, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ σειρὰ τῶν φύλλων κισσοῦ πάνω ἀπὸ τοὺς *Πυγμαῖους* καὶ τὶς *Ἀντιλόπες*, πού ἀπηχεῖ τὶς πολλαπλὲς μορφές τῆς κεντρικῆς σύνθεσης καὶ συγχρόνως συνδέει τὶς παραστάσεις τῶν τοίχων τοῦ δωματίου 2 στὸ Συγκρότημα Β.

Ὁ ζωγράφος — πού ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἀπλοϊκὸς ἢ ἀφελὴς — δίνει ἱκανοποιητικὰ τὴν αἴσθησις τοῦ βάθους χρησιμοποιώντας τὶς στερεότυπες λύσεις πού συνηθίζονταν στὴν ἐποχὴ του. Ὑποδηλώνει τὴν τρίτη διάσταση μὲ ἐπίπεδα μέσα πού ταιριάζουν στὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου χωρὶς νὰ τὴν ἀντιστρατεύονται, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸν μετωπικὸ ψαρά στὸ δικό μας σχέδιο.

Σὲ μιὰ λήκυθο τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀχιλλέως, πού χρονολογεῖται στὸ 440 π.Χ., βρίσκουμε μιὰ μορφή πού παριστάνεται καὶ ἐκεῖ μὲ τὰ πόδια κατ' ἐνώπιον! Τὸ κεφάλι παραμένει σὲ πλάγια ὄψη, εἴτε ἐπειδὴ κοιτάζει μιὰ ταφικὴ στήλη, εἴτε διότι ἡ μετωπικὴ παράσταση τοῦ προσώπου δὲν ἔχει ἀκόμα ἐξελιχθεῖ. Ἀλλὰ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση εἶναι μεγάλη, δὲν βρισκόμαστε πλέον σὲ προελληνικὴ περίοδο, ἀλλὰ στὴν ἀκμὴ τῆς ἑλληνικῆς τέχνης (πίν. 30γ)⁷.

Σὲ σύγκριση μὲ τὸν ψαρά πού ἐξετάσαμε, ὅπου ὁ καλλιτέχνης προ-

7. Μαρία Σ. Μπούσκαρη, *Μουσεῖο Ἀκροπόλεως. Περιγραφικὸς Κατάλογος* (Ἀθήνα 1974) 115, εἰκ. 222 ἀγγεῖο 6473.

σπάθησε να αποδώσει μετωπική στάση, ὁ *δεύτερος ψαράς* πού εἰκονίζεται κατατομή εἶναι ἀπόλυτα κατανοητὸς στὴ στάση αὐτή. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τέτοιες πλήρεις ὄψεις κατατομή ἀπαντοῦν συχνὰ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Νέου Βασιλείου, πού συμπίπτει χρονικά, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στοῦ Αἰγαῖο.

Τὰ πόδια τοῦ ψαῤα πατοῦν στὴ γραμμὴ βάσης καὶ ὑπάρχουν καμάρες καὶ στὰ δύο πέλματα. Ἐξετάζοντας τὸ δεξιὸ πόδι, αὐτὸ πού βρίσκεται πρὸς τὸν θεατὴ, παρατηροῦμε ὅτι ἔχει σχεδιαστεῖ ἡ καμάρα τοῦ πέλματος, πού στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι ὁρατὴ ἀπὸ τὸν θεατὴ. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ τυποποιημένη ἀπόδοση μιᾶς μορφῆς: ἡ καμάρα τοῦ πέλματος, στοῦ παράδειγμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τυπικὸ στοιχεῖο τοῦ ποδιοῦ. Εἶναι ὁ ἴδιος κανόνας πού συναντήσαμε πρὸ πάνω, στοῦ παράδειγμα τῆς παράστασης μόνο τοῦ ἑνὸς γυναικείου μαστοῦ, ἀλλὰ σὲ ἀντίθετη ἐφαρμογή. Ὡς καὶ ὁ θεατὴς ξέρει ὅτι καὶ τὰ δύο πόδια ἔχουν καμάρες καὶ ὅτι ἡ καμάρα τοῦ πέλματος τοῦ ἐξωτερικοῦ ποδιοῦ δὲν εἶναι ὁρατὴ, τοῦ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη καὶ οἱ δύο καμάρες. Τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ πλάγιου ψαῤα παριστάνεται μὲ ὅλα του τὰ δάκτυλα, πράγμα πού δὲν συμβαίνει στὸν μετωπικὸ ψαῤα. Στὴν Αἴγυπτο τὸ νύχι τοῦ ποδιοῦ σχεδιάζεται συχνὰ σὲ πλάγια ὄψη. Στοὺς Πυγμάχους, πού τὰ πόδια τους σώζονται κάπως καλύτερα καὶ συνεπῶς ἡ σύγκρισή τους εἶναι πρὸ βásiμη, τὸ πόδι τοῦ ἀριστεροῦ πυγμάχου παριστάνεται μὲ ἓνα νύχι, κανόνας πού ὅμως δὲν ἐφαρμόζεται μὲ συνέπεια ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη σὲ ὅλα τὰ πόδια πού ἀπεικονίζεται.

Αὐτὴ ἡ τάση γιὰ αὐτοσχεδιασμὸ καὶ ἡ ἐλευθερία στοῦ νὰ προσθέτει ἢ νὰ ἀφαιρεῖ κάποια λεπτομέρεια, προσδίδει στοῦ ἔργο τοῦ Θηραίου ζωγράφου μιὰ δυναμικότητα πού χαρακτηρίζει τὴν τέχνη τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν περισσότερη στατικὴ εἰκονογραφία τῆς Αἰγύπτου. Ἡ τέχνη τοῦ Νέου Βασιλείου εἶναι πρὸ ρέουσα ἀπὸ τὴν πρωιμότερη αἰγυπτιακή, ἀλλὰ σὲ σύγκριση μὲ τὴν Θηραϊκὴ τοιχογραφίαν ἡ διαφοροποίηση παραμένει. Στὴν ἑλληνικὴ τέχνη ὅχι μόνο οἱ λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ οἱ γραμμὲς εἶναι πρὸ ἐλεύθερες καὶ δυναμικὲς, ἐνῶ οἱ αἰγύπτιοι καλλιτέχνες ἐπικεντρώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τους σὲ πρὸ συμπαγεῖς συνθέσεις (πίν. 31).

Ὡς ἐπιστρέψουμε ὅμως στοὺς καθαυτὸ εἰκονιστικοὺς τρόπους τοῦ Θηραίου ζωγράφου. Τὰ πόδια στοῦ σύνολό τους παριστάνονται εἴτε σὲ παράθεση, ὅπως στὸν *πλάγιον ψαῤα*, εἴτε μὲ ὑπερκάλυψη τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅπως στοὺς *Πυγμάχους* τὸ πρὸ προωθημένο πόδι νὰ εἶναι σχεδὸν πάντα αὐτὸ πού βρίσκεται μακρύτερα ἀπὸ τὸν θεατὴ. Εἶναι κι αὐτὸς ἓνας τρόπος νὰ ὑποδηλωθεῖ τὸ βάθος τοῦ χώρου καὶ νὰ καταλάβουμε ὅτι ὅταν κοιτάζουμε μιὰ μετωπικὴ μορφή, σὰν αὐτὴ τοῦ μετωπικοῦ ψαῤα, ὑπάρχουν ἤδη δύο ἐπίπεδα βάθους, τὰ ὁποῖα ὀρίζονται ἀπὸ τὴ θέση τῶν ποδιῶν. Ὡς καὶ στὴ Θήρα δὲν ὑπάρχουν ἔργα γλυπτικῆς, οἱ ὀρθιες μορφές

στά αιγυπτιακά γλυπτά με τὸ ἓνα πόδι πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο, μᾶς δείχνουν σὲ τρεῖς διαστάσεις αὐτὸ πού ὁ ζωγράφος προσπαθεῖ νὰ «συμπιέσει» στὴ δισδιάστατη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου (πίν. 30α-β).

Σχετικὰ μὲ τὰ χέρια τοῦ *πλάγιου ψαῤ᾽* ἀντιλαμβανόμαστε καταρχὴν ὅτι πρόκειται γιὰ στάση διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ μετωπικοῦ. Ἐνῶ στὸν δεῦτερο τὰ χέρια ἀνοίγουν στὸ πλάι, στὸν *ψαῤ᾽* σὲ κατατομὴ βρίσκονται καὶ τὰ δύο μπροστὰ του.

Ἡ πρώτη καὶ πλεόν ἐμφανὴς ἐξήγηση εἶναι ὅτι ὁ ζωγράφος περιοριζόταν ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, πού στὴν περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι στενότερη ἀπ' ὅ,τι στὴν περίπτωσιν τοῦ μετωπικοῦ *ψαῤ᾽*. Δεύτερον, θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψιν ὅτι εἶναι δύσκολη ἡ ἀπεικόνισιν ἑνὸς *ψαῤ᾽* σὲ πλάγια ὄψιν, ἀλλὰ στὴν ἴδια στάσιν μὲ τὸν μετωπικὸ *ψαῤ᾽*. Ἐξάλλου καὶ ἔτσι ὅπως παριστάνεται, θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ κρατεῖ τὰ ψάρια μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος, ὁ μετωπικὸς *ψαῤ᾽*. Κι ὅμως δὲν συμβαίνει αὐτό: ἔχει μία μόνο ἀρμαθιὰ μὲ ψάρια, τὴν ὁποία κρατεῖ καὶ μὲ τὰ δύο του χέρια μπροστὰ ἀπὸ τὸ σῶμα του.

Σὲ ἀρχαιότερες ἐποχές, ἡ ἐπιλογὴ νὰ ἀπεικονισθεῖ ὁ ὦμος κατατομὴ ἢ κατενώπιον καθοριζόταν ἀπὸ τὴ θέσιν καὶ τὴν κίνησιν τοῦ χεριοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν θέσιν τῆς εἰκονιζόμενης μορφῆς: οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς Αἰγύπτου εἰκονίζονται κατὰ κανόνα μετωπικά, ἐνῶ οἱ ἀπλοὶ ἐργάτες, ὅπως ὁ πλάγιος *ψαῤ᾽* μας, εἰκονίζονται πιὸ συχνὰ σὲ στάσεις πλάγιες, κατατομὴ.

Πλάγιες στάσεις ἐμφανίζονται ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Παλαιοῦ Βασιλείου. Ἐνα προκαταρκτικὸ στάδιο τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς στάσης ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ στὴν κρητομυκηναϊκὴ τέχνη. Στὴν Αἴγυπτον ἡ στάση δείχνει καθαρὰ ὅτι ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δράσιν τῆς μορφῆς. Ἐτσι ὅλο καὶ πιὸ σπάνια συναντοῦμε στάσεις πλάγιες. Οἱ γλύπτες πού ἀπέδιδαν πάνω στὶς τέσσερις πλευρὲς ἑνὸς ὀγκόλιθου ὅψεις πραγματικὰ μετωπικὲς καὶ κατατομὴ, εἶχαν ἐξελίξει τὴν τεχνικὴ αὐτὴ ἀπὸ νωρὶς στὴν Αἴγυπτον. Ἐν τούτοις, οὔτε ἡ ἀπόλυτα μετωπικὴ οὔτε ἡ ἀπόλυτα πλάγια ὄψιν μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ἱκανοποιητικὲς γιὰ δισδιάστατες ἀπεικονίσεις, ὅπου ἡ πολὺπλευρὴ ἀπεικόνισιν μὲ τὶς πολλαπλὲς ἀναφορὲς φαινόταν καταλληλότερη γιὰ ἓνα ζωντανὸ ἄνθρωπον ἀπ' ὅ,τι γιὰ ἓνα ἄγαλμα (πίν. 30α-β).

Στὸ Ἀκρωτήρι ὁ πλάγιος *ψαῤ᾽* παρουσιάζει τὴν στάσιν κατατομὴ στὴν ἐξελιγμένη τῆς μορφῆς. Διαφέρει ἀπὸ τὸν μετωπικὸ *ψαῤ᾽* ἀπὸ τὴ μέσιν καὶ πάνω: Οἱ καμπύλες τοῦ στομαχιοῦ καὶ τῆς πλάτης εἶναι πιὸ ἐντονες, καθὼς ἐπίσης τῆς πλάτης καὶ τοῦ στήθους. Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ξεχωρίζει κανεὶς τὶς ρέουσες γραμμὲς πού χαρακτηρίζουν τὴ νησιώτικὴ τέχνη. Αὐτὴ ἡ κυματιστὴ γραμμὴ πού κυριαρχεῖ στὶς ζωγραφιὲς τοῦ Ἀ-

κρωτηρίου παρουσιάζεται ακόμα και σήμερα, στο λύγισμα του γόνατου στους παραδοσιακούς νησιώτικους χορούς — ένα τοπικό στοιχείο νησιώτικης συνείδησης που φανερώνεται και σ' άλλες μορφές τέχνης. Το λύγισμα του γόνατου στον νησιώτικο χορό αποσκοπεί στο να συμβολίσει τους ρυθμούς της θάλασσας.

Ο ὤμος του ψαῖ ἔχει σχεδιαστεί σὲ πλάγια ὄψη καὶ πεπλατυσμένος, χωρὶς γραμμικὴ προοπτικὴ, ἄλλο ἓνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς πολυδιάστατης ἀπόδοσης, ἐνῶ οἱ ἀντίχειρες μοιάζουν σὰν νὰ προέρχονται ἀπὸ κάποιο ἄλλο εἶδος εἰκονογράφησης, ἀρκετὰ παράδοξο, παρόλο που καταλαβαίνουμε φυσικὰ τὴ θέση τους. Τὸ κεφάλι εἶναι σὲ πλάγια ὄψη χωρὶς ὅμως νὰ γέρνει πρὸς τὰ κάτω. Καὶ στὶς δύο τοιχογραφίες τὰ ψάρια ἀπεικονίζονται κατατομή, ἀκολουθώντας καὶ πάλι τὴν ἀρχὴ τῆς ἐπιλογῆς τῆς εὐκρινέστερης ἀποψης, ἀφοῦ τὸ στομάχι τοῦ ψαριοῦ σὲ μετωπικὴ ἀπεικόνιση θὰ ἔμοιαζε τὸ ἴδιο παράξενο ὅσο καὶ ἓνα μετωπικὸ πόδι.

Γιὰ νὰ καταλήξουμε σὲ κάποια συμπεράσματα συνθέτοντας τὶς παρατηρήσεις πὺ ἐγιναν ὡς τώρα, θὰ ἐξετάσουμε μιὰ τελευταία τοιχογραφία: αὐτὴ τῶν *Πυγμάχων*. Προσφέρει ἓνα καλὸ παράδειγμα συνδυασμοῦ μετωπικῆς καὶ πλάγιας στάσης σὲ μιὰ μόνη σύνθεση. Μία σύντομη παρένθεση καταρχὴν, γιὰ νὰ θυμίσουμε καὶ πάλι τὸ πρῶτο σημεῖο αὐτῆς τῆς μελέτης, ἀφοῦ ἐδῶ οἱ ὀριζόντιες γραμμὲς πὺ δηλώνουν τὸ ἔδαφος καὶ ἡ κυματιστὴ γραμμὴ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν μορφῶν προσθέτουν ἓνα δραματικὸ τόνο στὴ δυναμικὴ δράση τῆς σκηνῆς. Τὸ σχέδιο τῶν δύο φύλλων ἀπηχεῖ τὶς δύο μορφὲς τῆς κεντρικῆς εἰκόνας καὶ μία σειρὰ ἀπὸ τελεῖες ὀριοθετεῖ πρὸς τὰ πάνω τὸ σύνολο. Μία σύνθεση γεμάτη σφρίγος, ὅπου ἡ διακόσμηση ὑπογραμμίζει τὴ δράση.

Πρὶν ἐξετάσουμε τὴ συνθετότητα τῶν στάσεων, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε δύο λόγια γιὰ τὶς πολλὲς κυματιστὲς γραμμὲς πὺ παρατηροῦνται στὶς ἴδιες τὶς μορφὲς. Τὰ μαλλιά τῶν ἀγοριῶν, τὸ στῆθος καὶ τὸ στομάχι τοῦ δεξιοῦ ἀγοριοῦ, πὺ τὰ περιγράμματά τους ἔχουν τονιστεῖ ὑπερβολικά, ἡ διόγκωση τῶν γλουτῶν, τῶν μηρῶν καὶ τῆς γάμπας, ἡ κυματιστὴ γραμμὴ τοῦ γόνατου, ἡ διόγκωση τοῦ ποδιοῦ καὶ τῶν δακτύλων, εἶναι ὅλες γραμμὲς κυματιστὲς πὺ λείπουν ἀπὸ τὶς αἰγυπτιακὲς μορφὲς, παρόλο πὺ ἡ ζωγραφικὴ τῆς περιόδου τοῦ Νέου Βασιλείου εἶναι πιὸ ρέουσα ἀπὸ αὐτὴ τῶν προγενέστερων περιόδων τοῦ Παλαιοῦ καὶ Μέσου Βασιλείου (πίν. 30δ).

Σχετικὰ μὲ τὸν σύνθετο χαρακτήρα τῆς σύνθεσης ἡ δυναμικὴ δράση ἀποδίδεται διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς ἀκίνητους ψαράδες: παρατηροῦμε μεγαλύτερη ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ κάτω μέρους τῶν ποδιῶν καὶ τοῦ πάνω, λυγισμένα γόνατα, προβολὴ τοῦ στομαχιοῦ, ἀνοικτὰ χέρια καὶ ἐπικοινωνία τῶν ματιῶν. Ὡστόσο, τὸ πιὸ σημαντικὸ σημεῖο εἶναι ἡ στάση τῶν δύο

μορφῶν, τόσο σὲ σχέση με τὸν θεατὴ ὅσο καὶ μεταξύ τους, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ σὲ σχέση με τὸ ἐπίπεδο τῆς εἰκόνας. Ὁ πλάγιος πυγμάχος λίγο διαφέρει ἀπὸ τὸν πλάγιο ψαρά, ἀλλὰ ὁ δεξιὸς πυγμάχος παριστάνεται σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Ὁ πυγμάχος στ' ἀριστερὰ φαίνεται νὰ ἔχει ἀρπάξει ἀπὸ τὸ κεφάλι τὸν ἄλλο πυγμάχο, ὁ ὁποῖος γέρνει πίσω ἴσως γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸ κτύπημα, ἐνῶ τὸ δεξί του χέρι ἔχει ἀκινητοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ πλάγιου πυγμάχου. Ἐὰν ἡ δράση συνεχιζόταν ὁ πλάγιος πυγμάχος θὰ γύριζε τὴν πλάτη του στὸν θεατὴ καθὼς θὰ χτυποῦσε τὸν ἀντίπαλό του. Παριστάνεται ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ τὴν στιγμή πού συμπληρώνει τὴ στροφή του (βλ. τόξα στὸν πίν. 32). Καὶ οἱ δύο προτάσσουν τὸ ἐσωτερικό (ὡς πρὸς τὴν εἰκόνα), πόδι, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικό τοὺς στηρίζει. Οἱ δύο ἀντίπαλοι, ὅπως εἶναι φυσικό, κοιτάζονται ἀπευθείας στὰ μάτια.

Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἡ γραμμὴ ἐδάφους εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῆς εἰκόνας, καὶ τοποθετήσουμε τὸν πυγμάχο τῶν τριῶν τετάρτων πίσω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εἰκόνας τότε ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ παράξενη συστροφή τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀγοριοῦ καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο στάσεων δίνει μία ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία στὴ συνύπαρξη τῶν δύο στάσεων, πού διαφορετικὰ θὰ παρέμεναν ἀσυμβίβαστες.

Ἄν βρίσκονταν καὶ οἱ δύο στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τότε γιατί ὁ καλλιτέχνης δὲν τοὺς παρέστησε καὶ τοὺς δύο σὲ πλάγια στάση; Ἡ λογικὴ ἀπάντηση εἶναι ὅτι κατάφερε νὰ ἀποδώσει τὸ βάθος τοῦ χώρου, συνδυάζοντας δύο διαφορετικὲς πολύμορφες ὁψεις-στάσεις στὴν ἴδια σκηνή.

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ σὲ ἄλλες ἀπεικονίσεις διπλῶν μορφῶν, ὅπως στὰ δύο χελιδόνια τῆς *τοιχογραφίας τῆς Ἀνοιξης*. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο χελιδόνια εἶναι σχέση ἀγάπης καὶ ὄχι πολέμου, κι ὅμως ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο κανόνα: ἓνα χελιδόνι κατατομὴ καὶ ἓνα σὲ στάση τριῶν τετάρτων, πού σχεδὸν μοιάζει νὰ δείχνει τὸ στομάχι τους. Στὸ ζεῦγος I τὸ χελιδόνι τῶν τριῶν τετάρτων τὸ ἀντιλαμβανόμαστε εὐκόλα νὰ ὑποχωρεῖ σὲ κάποιο σημεῖο πίσω ἀπὸ τὸ πλάγιο χελιδόνι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὁ πυγμάχος τῶν τριῶν τετάρτων. Στὸ ζεῦγος II τὸ ἓνα πουλὶ πετᾷ πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ἡ οὐρὰ τοῦ ψηλότερου πουλιοῦ ὑποχωρεῖ πρὸς τὰ πίσω. Ἄν καὶ τὸ ζεῦγος II παριστάνεται σὲ κυκλικὴ διάταξη καὶ κανένα πουλὶ δὲν εἰκονίζεται σὲ κατατομὴ ἢ σχέση τοῦ ἐνὸς πουλιοῦ πού ὑποχωρεῖ ὡς πρὸς τὸ ἄλλο καὶ τοῦ θεατῆ ἐπιβεβαιώνει τὸν κανόνα.

Ὅσο γιὰ τὶς *Ἀντιλόπες* ἀποτελοῦν τὴν ἐξαίρεση καὶ αὐτὸς ὁ κανόνας δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύει, ἀφοῦ ἐδῶ ἔχουμε μία ἐντελῶς διαφορετικὴ σύνθεση. Ἄν ἀφαιρέσουμε τὰ κεφάλια τους, τὰ ζῶα δὲν βρίσκονται ἀντιμέτωπα τὸ ἓνα στ' ἄλλο, ἀλλὰ κινοῦνται στὴν ἴδια κατεύθυνση. Στὴν περίπτωση αὕτῃ ὁ χώρος δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἐπικάλυψη, μιὰ πολὺ ἀπλὴ καὶ

σίγουρη τεχνική για δήλωση του βάθους. Ἡ λύση αὐτὴ εἶναι ἐπίσης πολὺ συχνὴ στὴν τέχνη τῆς Θήρας⁸.

Πῶς μποροῦν νὰ φανοῦν χρήσιμες οἱ παραπάνω παρατηρήσεις; Καταρχήν, μπορέσαμε νὰ ἐκτιμήσουμε καλύτερα τὰ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα αὐτῆς τῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ τὴ συμμετοχὴ τῆς Θήρας στὴ διαμόρφωση τῆς εἰκονιστικῆς «κοινῆς» τοῦ Νέου Βασιλείου, στὰ πλαίσια πάντα τοῦ δικοῦ της ὕφους (στύλ). Δεύτερον, θὰ πρέπει νὰ θυμόμαστε πάντα σὲ κάθε νέα τοιχογραφία πὺ θὰ ἐξετάζουμε ὅτι ἡ πραγματικὴ διάταξη στὸν χῶρο ἴσως εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ πὺ νομίζουμε ὅτι βλέπουμε. Ἔτσι, ἴσως οἱ ἐρμηνεῖς μπορέσουν νὰ προσεγγίσουν καλύτερα τὶς προθέσεις τοῦ καλλιτέχνη, τοῦ ὁποῖου ἡ ὀπτικὴ γλῶσσα παραμένει ἀκόμα ξένη καὶ παράξενη γιὰ μᾶς⁹. Τρίτον, ἀναφερόμενοι καὶ πάλι στὸ πῶς οἱ μελετητὲς μποροῦν νὰ ὠφεληθοῦν στὶς εἰκαστικὲς τοὺς ἐρμηνεῖς ἀπὸ μιὰ σωστὴ ἀντίληψη τοῦ χώρου, ἃς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τοὺς δύο ψαράδες πὺ σύμφωνα μὲ μιὰ ἐρμηνεία ἔχουν θεωρηθεῖ ὅτι κινοῦνται πρὸς τὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου, ὅπου βρισκόταν τράπεζα προσφορῶν. Ἄν ὁ μετωπικὸς ψαρὰς εἶναι πραγματικὰ μετωπικὸς, τότε ἴσως χρειαστεῖ νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ ἐρμηνεία αὐτή. Ἐπιπλέον, ὁ μελετητὴς πὺ θὰ δώσει μιὰ ἐρμηνεία θὰ μπορέσει νὰ ἐπιλέξει καλύτερα τὴν ὀρθότερη προοπτικὴ λύση. Γιὰ νὰ προσεγγίσει τὸ θέμα ὁ μελετητὴς, θὰ πρέπει νὰ ἀρχίσει νὰ κατανοεῖ τὸν προελληνικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ καλλιτέχνες αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀντιλαμβάνονταν τὸν κόσμον τῶν αἰσθήσεων καὶ νὰ βρεῖ τὸν δρόμον τοῦ μέσα ἀπὸ ἓνα κόσμον πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ξένους καὶ ἄγνωστους τρόπους ἔκφρασης, ὅπου ἡ σύνθεση δημιουργεῖ μιὰ εἰκόνα πλούσια βέβαια στὴν ἀπόδοση τοῦ χώρου, ἀλλὰ κατανοητὴ μόνο ἂν ἐπιστρέψουμε σὲ μιὰ ὀπτικὴ γωνία καλλιτεχνικῆς θεώρησης τῶν πραγμάτων πὺ ὑπῆρξε πρὶν ἀπὸ πολλὰς χιλιετίες.

ΥΒΟΝΝΗ ΔΙΝΑΡΔΟΥ

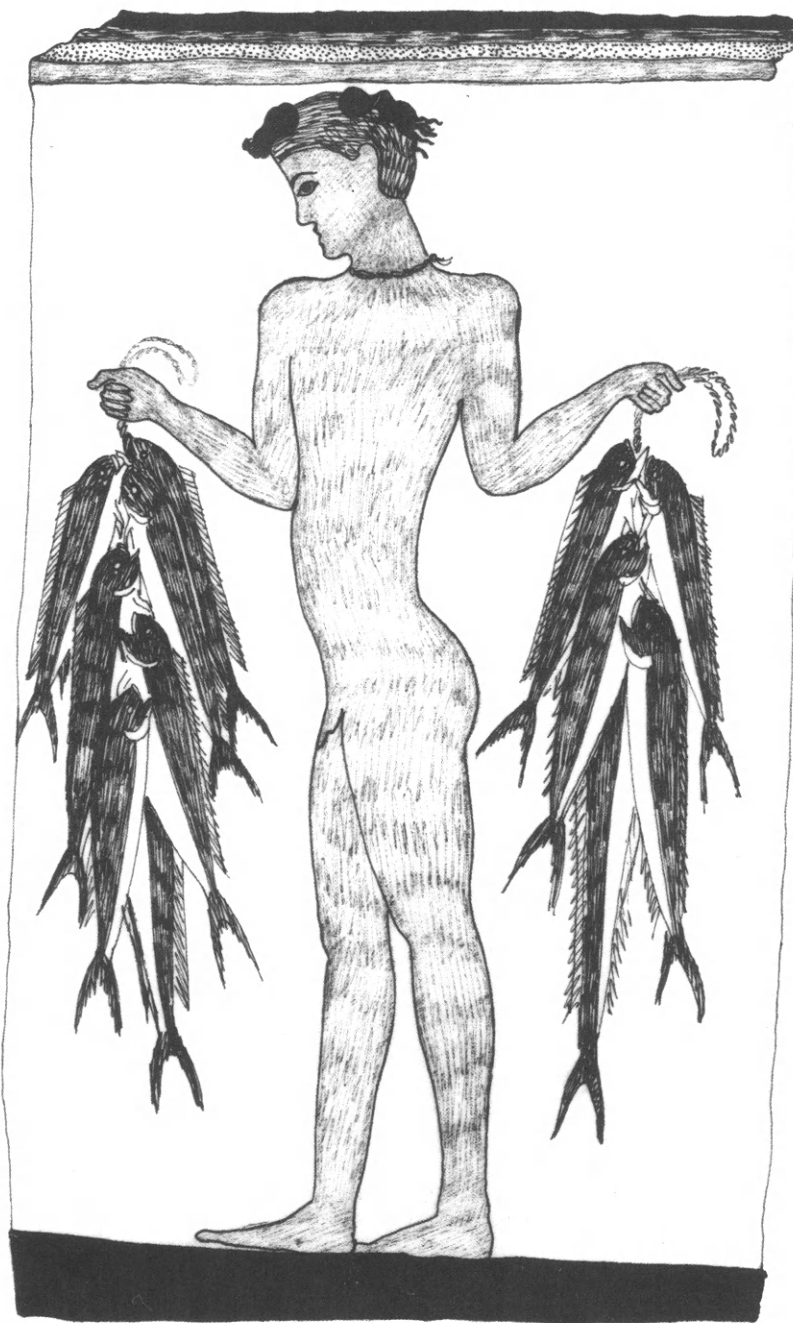
8. Ἄλλα παραδείγματα, οἱ φοῖνικες πὺ ἐπικαλύπτουν τὸ ποτάμι καὶ τὰ κόκκινα ἐλάφια πὺ κυνηγᾷ τὸ λιοντάρι στὸ *ἐξωτικὸ τοπίο*.

9. Οἱ πίθηκοι, οἱ κροκοσυλλέκτριες καὶ ἄλλες τοιχογραφίες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν θέματα γιὰ παρόμοιες μελέτες.

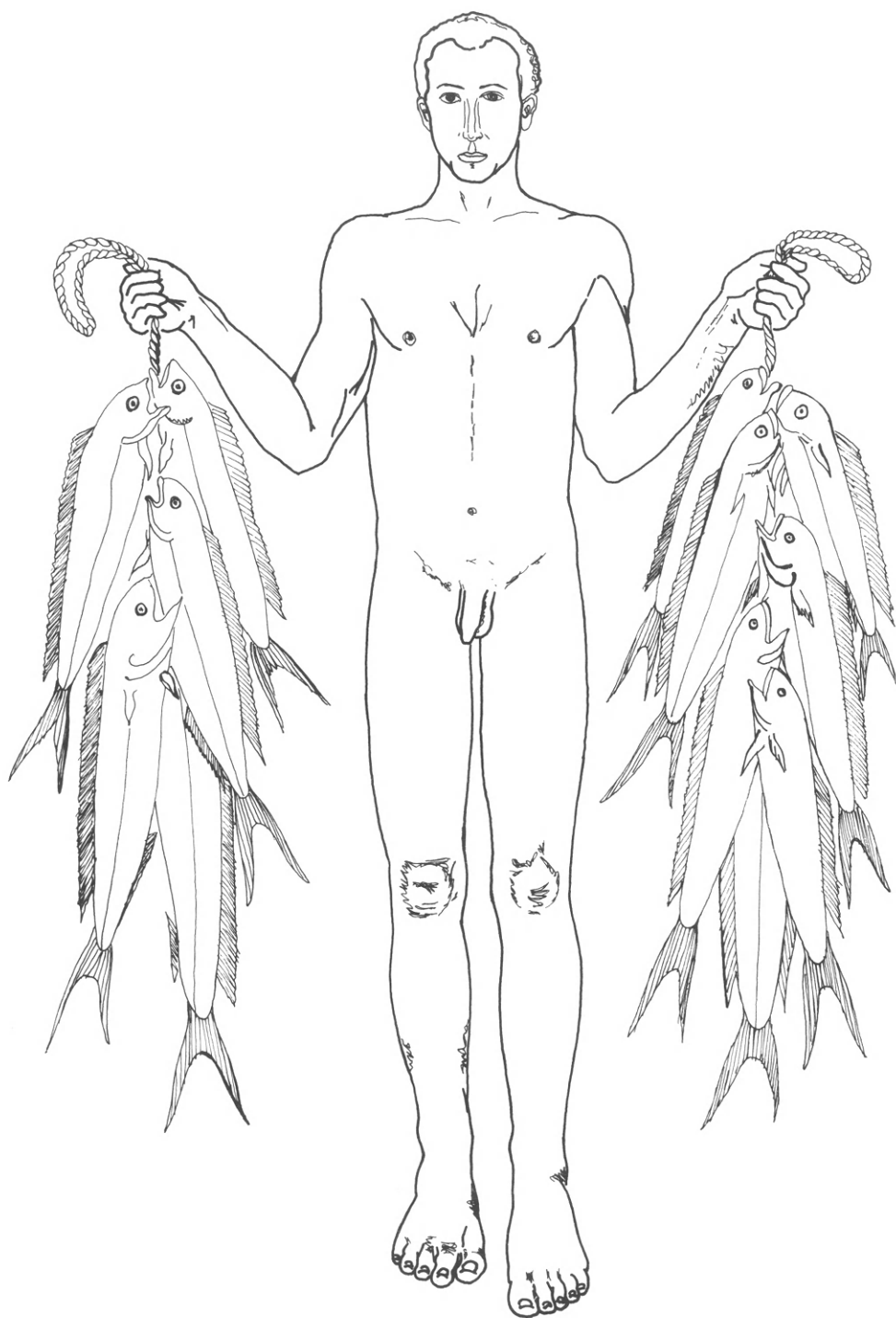
Space in Thera Wall-Paintings

Careful morphological examination of the Thera wall-paintings and their comparison with the art of Egypt reveals that, with regard to the rendering of space, the Thera painters used methods and developed solutions already applied by their Egyptian counterparts. The division of space into horizontal zones, the combining of different views in the same figure in order to denote movement, the rendering of space through the use of diverse techniques of perspective, such as the superimposing of figures, their difference in size and their position within the picture, are solutions successfully applied in the art of Thera, just as they are in that of Egypt.

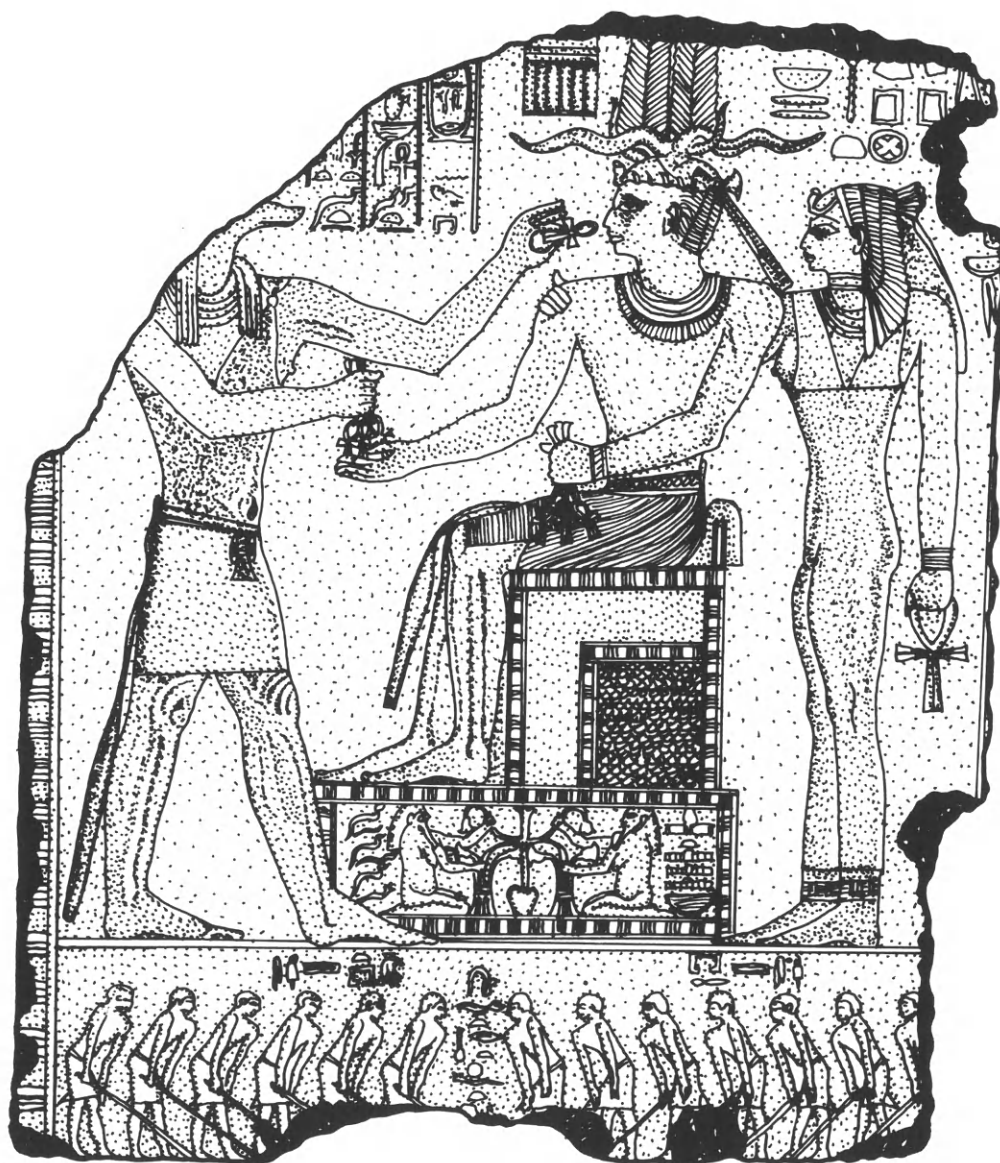
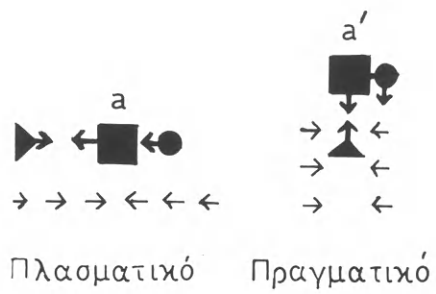
Y. LINARDOS

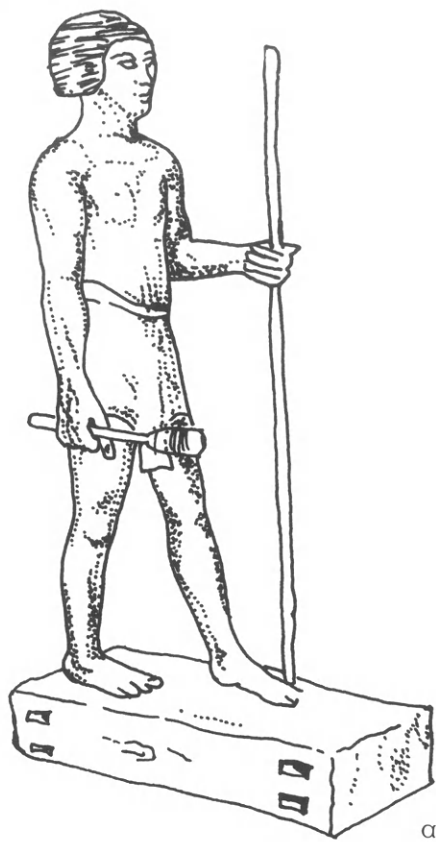
Ένας από τους ψαράδες της Δυτικής Οικίας.

Ὁ ψαράς ὡς μορφή μετωπική.

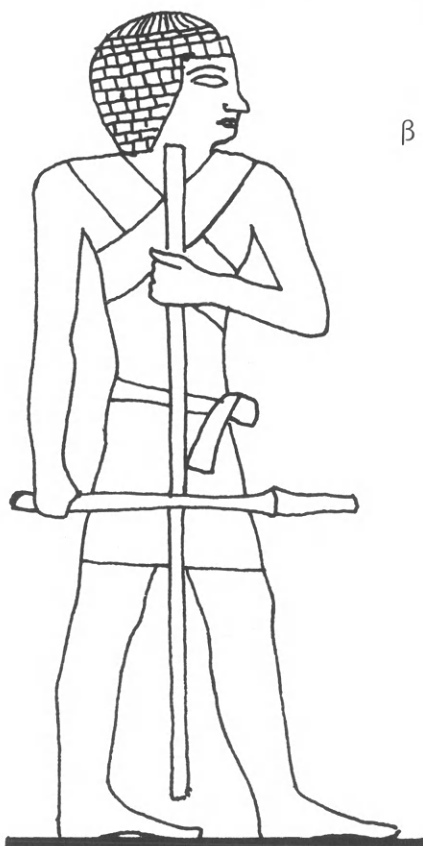
Ἀνάγλυφο τοῦ Παλαιοῦ Βασιλείου: ὁ νεκρὸς βασιλιάς Niuserre ἀνάμεσα σὲ θεότητες με
σωματοφύλακες γύρω στὸ θρόνο (Staatliche Museen, Berlin).

α

γ. Λευκή λήκυθος του ζ. του Ἀχιλλέως.

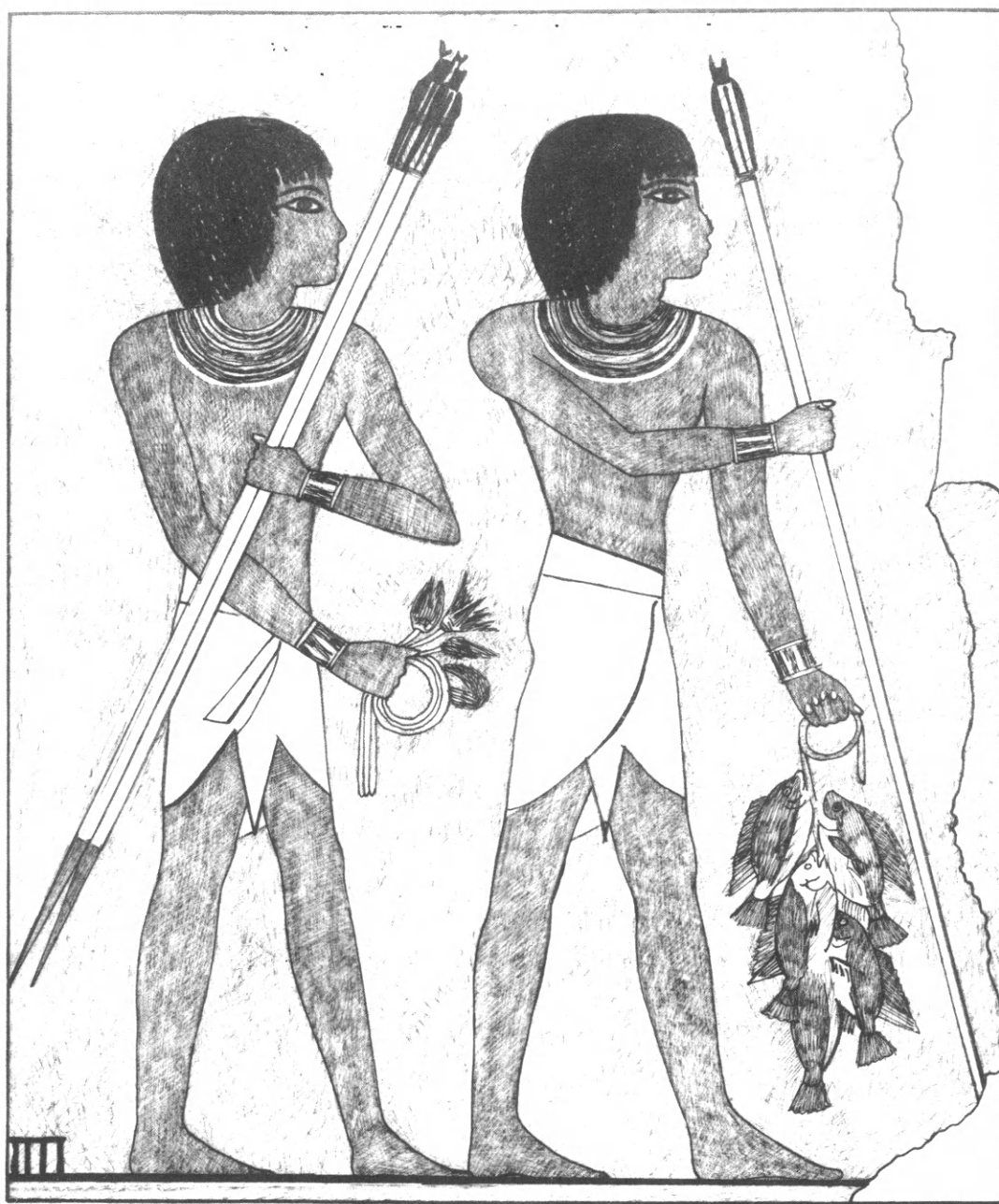
β

α. Ἄγαλμα ἐπισήμου με ραβδί καὶ σκῆπτρο.

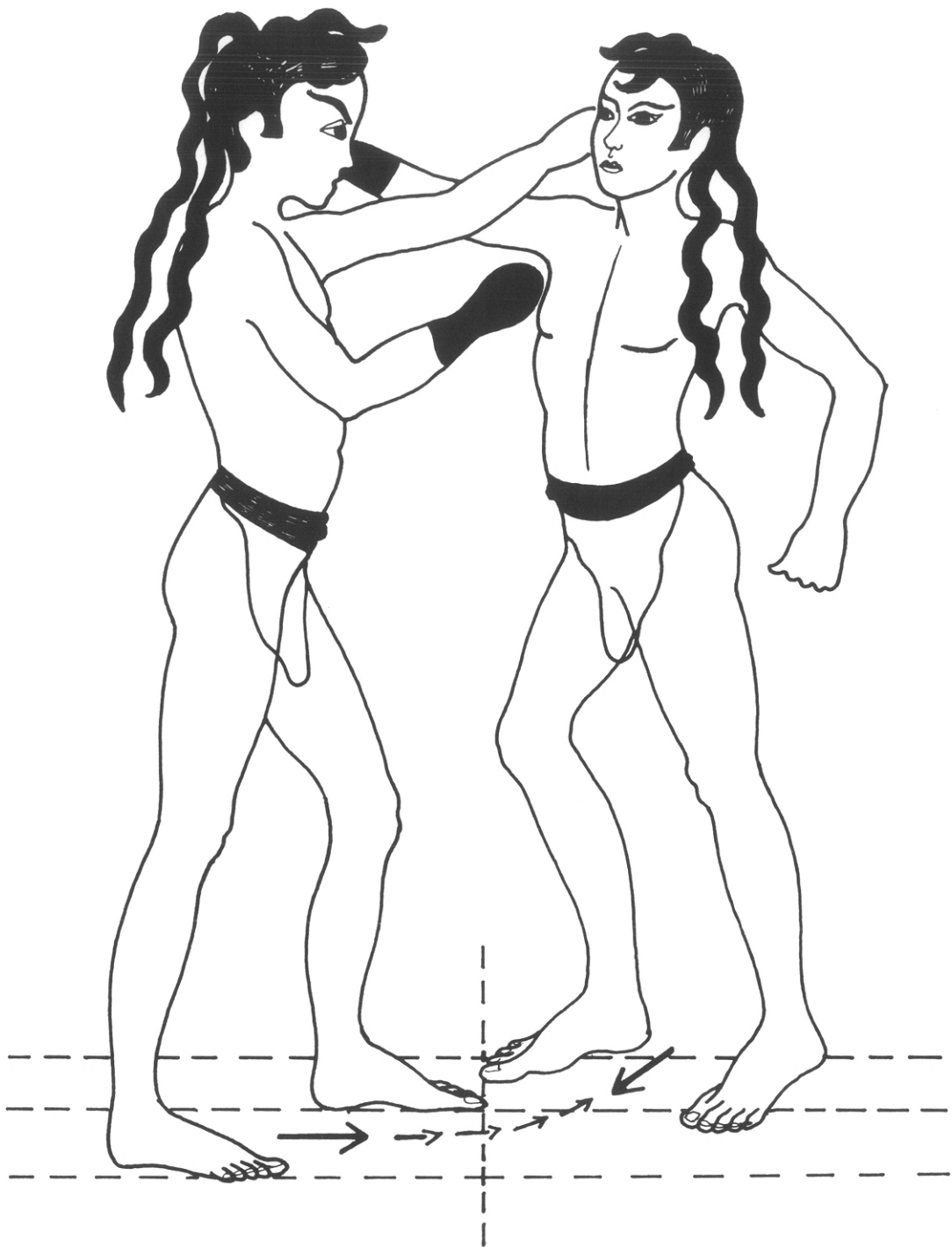
β. Ἀνάγλυφο ἀνδρὸς με ραβδί καὶ σκῆπτρο.

δ. Ζωγραφικὲς τάσεις τῶν πρώτων τριῶν μεγάλων περιόδων τῆς αἰγυπτιακῆς τέχνης. 1: φυσικὸς τρόπος νὰ κρατοῦν τὸν πάπυρο. 2: δημιουργία στατικῶν γραμμῶν σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴ φυσικὴ τάση τοῦ μίσχου. 3: προτίμηση σὲ ἀπαλὰς καμπυλωτὲς γραμμές.

Θήβα, τάφος τοῦ Κεναμῶν. Νέοι μὲ δόρατα.

Πραγματική κίνηση τῶν πυγμαχούντων παιδων.

Προβλήματα τῆς Αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου

Μὲ τὸ ἐντυπωσιακὰ πλούσιο τοιχογραφικὸ ὑλικὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀνοίχθηκαν ὁμολογουμένως νέες προοπτικὲς γιὰ τὴ μελέτη τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς. Μέσα σὲ λίγα μόνο χρόνια συσσωρεύθηκε τεράστια βιβλιογραφία ποὺ καλύπτει μιὰ πλατιά θεματική. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἐξετάζονται ζητήματα καθαρὰ ζωγραφικῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μὲ ἀφετηρία τὰ ποικίλα εἰκονογραφικὰ καὶ ἀνεκδοτολογικὰ στοιχεῖα τῶν παραστάσεων, ἐρευνῶνται θέματα κοινωνικῆς ὀργάνωσης καὶ θρησκευτικῆς ζωῆς καὶ γίνεται προσπάθεια διείσδυσης στὶς ἱστορικὲς παραμέτρους τῆς ἐποχῆς.

Ἰδωμένο τὸ ὑλικὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπὸ ζωγραφικὴ ἄποψη μέσα στὸ κλειστὸ χωροχρονικὸ του πλαίσιο εἶναι σίγουρα αὐτὸ καθεαυτὸ πολὺ σημαντικό. Ξεπερνώντας ὅμως κανεῖς τὸ πρῶτο αὐτὸ στάδιο μελέτης ἐπιβάλλεται στὴ συνέχεια νὰ στραφεῖ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ διαλόγου μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς γιὰ τὸν φωτισμὸ χρονολογικῶν προβλημάτων, τὴν ὅσο τὸ δυνατόν πληρέστερη ἀποκατάσταση τοῦ εἰκονογραφικοῦ θεματολογίου, τὴν ἐπαρκέστερη κατανόηση τῆς συνάρτησης ἀρχιτεκτονικοῦ χώρου καὶ διακόσμησης κ.ο.κ.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν ἰδιαίτερα διαφωτιστικές. Σχετικές μελέτες δὲν λείπουν¹. Ὑπάρχουν ὅμως ἀκόμη πλατιά περιθώρια γιὰ περαιτέρω ἔρευνες καὶ κυρίως γιὰ νέους τρόπους προσέγγισης τοῦ ὕλικου κι ἀκόμη γιὰ ἐπανατοποθέτηση τῶν συναφῶν ἐρωτημάτων. Μιὰ τέτοια ἔρευνα πάνω στὸν διάλογο τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τῆς αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ γενικότερα τέχνης δρομολόγησα πρόσφατα. Ἐδῶ θὰ θίξω ἐνδεικτικὰ μερικὰ μόνο σημεῖα.

1. Προβλήματα καὶ κριτήρια χρονολόγησης

Ἡ τέχνη τῶν εἰκονιστικῶν τοιχογραφιῶν διάνυσε, ὡς γνωστόν, πορεία πέντε περίπου αἰώνων, ἀπὸ τὸν 17ο αἰ. π.Χ. (ΜΜ ΙΙΑ) μέχρι τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΒ)². Γιὰ μιὰ ἀσφαλέστερη χρονολόγηση προσφέρονται, ὅπως εἶναι εὐνόητο, τοιχογραφίες ποὺ ἀνακαλύφθηκαν *in situ* σὲ ἀρχιτεκτονικὸ χῶρο τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὴ ἡ οἰκοδομικὴ ἱστορία. Στὸν ἀντίποδά τους ἀπὸ ἄποψη δυνατοτήτων χρονολόγησης βρίσκονται τοιχογραφίες ποὺ ἔρχονται στὸ φῶς σὰν *dissecta membra*, ἀποκομμένες ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τους ἀρχιτεκτονικὸ περιβάλλον. Κτιριακὰ συγκροτήματα μὲ μακρόχρονη χρῆση καὶ κατὰ συνέπεια πολλαπλὲς διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις, ὅπως τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ καὶ τὰ ἀνακτορικὰ συγκροτήματα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, παρουσιάζουν φυσικὰ καὶ τὶς δύο περιπτώσεις εὗρεσης. Λαμβάνοντας βασικὰ ὑπόψη αὐτὴ τὴν ἀνασκαφικὴ εἰκόνα καὶ συναξιολογώντας τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τῶν ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονημάτων συνέταξαν ὁ Evans γιὰ τὸν κρητικὸ, ὁ Rodenwaldt γιὰ τὸν μυκηναϊκὸ χῶρο ἓνα σύστημα χρονολόγησης τῶν τοιχογραφιῶν ποῦ, παρὰ τὴ σχη-

1. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὶς συγκεντρωμένες μελέτες στό: *Thera and the Aegean World* (στό ἔξῃς *TAW*), *Proceedings of the 2nd Intern. Congress*, τόμ. Ι (1978), 569 κέ., καὶ εἰδικότερα Μ.Α.Σ. Cameron, *Theoretical Interrelations among Thera, Cretan and Mainland Frescoes*, 579 κέ. Ἀκόμη: Ε. Σαπουνᾶ-Σακελλαράκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Θήρας σὲ σχέση μὲ τὴν μινωικὴ Κρήτη*, *Πετρ. Δ' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου, Ἡράκλειο 1976*, τόμ. Α2 (1981), 479 κέ. Γιὰ μιὰ πρώτη ἀπόπειρα συνθετικῆς παρουσίας τῶν δεδομένων βλ. Ν. Marinatos, *Art and Religion in Thera* (1984).

2. Ὡστόσο ἀπὸ τὸν ἡπειρωτικὸ χῶρο, συγκεκριμένα τὶς Μυκῆνες, ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴ σποραδικὴ ἄσκηση τοιχογράφησης καὶ κατὰ τὸν 12ο αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΓ): Γ. Μυλωνᾶς, *Πολύχρυσοι Μυκῆναι* (1983), εἰκ. 171, 204. Ἰ. Κριτσέλη-Προβίδη, *Τοιχογραφίες τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν* (1982), 73 κέ., ἀριθ. Γ-1, Ββ, 24, εἰκ. 8. Chr. Boulotis στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης *Das mykenische Hellas, Heimat der Helden Homers*, Berlin 1988, 37.

ματικότητα του, είναι σε γενικές γραμμές σε ισχύ μέχρι τις μέρες μας³. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό πρωταρχικά κριτήρια χρονολόγησης θεωρήθηκαν ή ποιότητα εκτέλεσης, το θεματολόγιο, ή τεχνοτροπία και οι αρχές σύνθεσης.

Έντούτοις όμως όσάκις τα παραπάνω κριτήρια χρησιμοποιήθηκαν με απόλυτο και άκαμπτο τρόπο όδήγησαν σε βιασμό των δεδομένων και σε συμπεράσματα λανθασμένα. Σημειώνω σύντομα μερικά παραδείγματα: Η πομπή των γυναικών από το Παλαιό Καδμείο της Θήβας (πίν. 33α) χρονολογήθηκε από τον Rodenwaldt και την Reusch στον 16ο αἰ. π.Χ.⁴, ενώ σήμερα είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε με αρκετή βεβαιότητα ότι δεν θα μπορούσε να υπερβεί τα ανώτερα όρια του 14ου αἰ. π.Χ. Ύψηλη χρονολόγηση στην ΥΕ Ι πρότεινε πάλι ο Rodenwaldt για τη ζωφόρο με σκηνές μάχης από το μέγαρο των Μυκηνών⁵. Η ίδια όμως ή οικοδομική

3. Βλ. όμως πρόσφατες απόπειρες επαναχρονολόγησης των τοιχογραφιών της Κνωσού, κατά κανόνα χαμηλότερης από αυτή του Evans, C. F. Hawke Smith, *The Knossos Frescoes: A Revised Chronology*, BSA 71, 1976, 65 κέ. S. Hiller, *Dating Frescoes from Knossos: The Domestic Quarter Reconsidered*, Περρ. Ε' Διεθν. Κρητολ. Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος 1981, τόμ. Α' (1985), 155 κέ. Για γενικότερες αναφορές στο θέμα με νέες, εν μέρει, προτάσεις χρονολόγησης βλ. S. Hood, *The Arts in Prehistoric Greece* (1978), 47 κέ. Ίδιαίτερα σημαντικές για τις πρώιμες φάσεις της κνωσιακής ζωγραφικής και για τον έλεγχο του ισχύοντος συστήματος χρονολόγησης είναι οι πρόσφατα δημοσιευθείσες τοιχογραφίες από το «Unexplored Mansion» λόγω της στρωματογραφικής τους σαφήνειας, M. Cameron, στό: M. R. Popham, *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, BSA Suppl. 17 (1984), 127 κέ., ιδιαίτ. 145 κέ. Την ανεπάρκεια των τεχνοτροπικών κριτηρίων για τη χρονολόγηση τοιχογραφιών, ειδικότερα μυκηναϊκών, επισημαίνει, ανάμεσα σε άλλους, και ή M. L. Lang, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia II, The Frescoes* (1969), 221 κέ. Στην αποσαφήνιση προβλημάτων σχετικά με τη διαχρονική ιστορία της μυκηναϊκής ζωγραφικής συμβάλλουν αποφασιστικά τα νέα τοιχογραφήματα από το ανάκτορο του Όρχομενοῦ, τὸ θρησκευτικὸ Κέντρο των Μυκηνών, τὸ ανάκτορο και τὴν κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας καθὼς ἀπὸ τὸ Άργος και τὴ Μιδέα.

4. H. Reusch, *Die zeichnerische Rekonstruktion des Frauenfrieses im böotischen Theben* (1956), 41 κέ.

5. G. Rodenwaldt, *Fragmente mykenischer Wandgemälde*, AM 36, 1911, 231 κέ., 248 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Der Fries des Megarons von Mykenai* (1921), 55. Βλ. ἐντούτοις τὶς εὐλογες ἀντιρρήσεις τῆς W. Lamb, BSA 25, 1921-1923, 254 κέ. Τὴν ἴδια ὕψηλη χρονολόγηση πρότεινε ὁ Rodenwaldt και γιὰ ὀρισμένες θεματικά συγγενεῖς τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν Τίρυνθα — *Tiryns II* (1912), 185, τοῦ ἴδιου AM 36, 1911, 200, 248 — οἱ ὁποῖες, ὅπως πίστευε, ἔρχονταν νὰ υποστηρίξουν πρόσθετα τὴν ἄποψή του γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ζωφόρου των Μυκηνών. Καὶ αὐτῶν ὅμως ἡ χρονολόγηση κρίνοντας πάλι ἀπὸ τὴν οἰκοδομική ἱστορία τοῦ ἀνακτόρου, ὅπως αὐτὴ φωτίζεται με τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές τοῦ K. Kilian, εἶναι σαφῶς χαμηλότερη.

ίστορία του μεγάρου επιβάλλει μία χρονολόγηση στην ΥΕ ΙΙΒ. Ἡ περίφημη ἐξάλλου «Μυκηναία» (πίν. 33β), μιὰ ἀπὸ τὶς ἀρτιότερες ποιοτικὰ ἐλλαδικές τοιχογραφίες⁶, ἂν δὲν εἶχε βρεθῇ σὲ βεβαιωμένο ΥΕ ΙΙΒ περιβάλλον, θὰ εἶχε κι αὐτὴ χρονολογηθεῖ πολὺ ὑψηλότερα σύμφωνα μὲ τὰ κριτήρια τοῦ Evans καὶ τοῦ Rodenwaldt. Σταματῶ ἐδῶ τὰ παραδείγματα, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ πολλαπλασιασθοῦν, γιὰ νὰ περάσουμε στὰ δεδομένα τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Ἡ σημασία τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφημάτων γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἰσχύοντος χρονολογικοῦ συστήματος εἶναι μεγάλη. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ στὸ σύνολό τους ἐγγράφονται σὲ μιὰ κλειστή, σαφῶς ὀριοθετημένη οἰκοδομικὴ φάση. Ποιὰ εἶναι ὅμως πιὸ συγκεκριμένα ἢ συμβολή τους;

α) Ἐμπεδώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς τοιχογράφησης διαδίδεται πλατιά στὸν ἐξωκρητικὸ χῶρο κατὰ τὴν ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Φυλακωπῆς (πίν. 38α-β) καὶ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, ποὺ ἀποκτοῦν κι αὐτὲς ἔτσι ἓνα ἀσφαλέστερο χρονολογικὸ ἔρεισμα⁷. Ὅλες μαζὶ καὶ παρὰ τὶς ἐντοπιζόμενες τεχνοτροπικὲς διαφορὲς ἀπαρτίζουν — τουλάχιστον γεωγραφικὰ — τὸ σῶμα τῆς κυκλαδικῆς τοιχογραφικῆς τέχνης. Νὰ συνυπολογισθοῦν θὰ πρέπει βέβαια ἐδῶ καὶ τὰ τοιχογραφικὰ σπαράγματα ἀπὸ τὰ Τριάντα, στὰ ὁποῖα προστέθηκαν νέα μὲ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές⁸.

Ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἀντίθετα Ἑλλάδα λείπουν μέχρι σήμερα τοιχογραφίες ποὺ νὰ μπορούσαν νὰ ἀναχθοῦν μὲ βεβαιότητα στὸν 16ο αἰ. π.Χ., γεγονὸς ὀφειλόμενο ἴσως ἐν μέρει στὴν ἀπουσία λειψάνων ἐπίσημης ἀρχιτεκτονικῆς. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀποσπασματικὰ τοιχογραφήματα ἀπὸ τὶς Μυκῆνες καὶ κυρίως ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὴν Τίρυνθα καὶ στὸ

6. Κριτσέλη-Προβίδη, ὅ.π. 37 κέ., ἀριθ. Β-1, πίν. Γ, 4, 5. Μυλωνᾶς, ὅ.π. εἰκ. 116.

7. K. Coleman, Frescoes from Ayia Irini, Keos. Part I, *Hesperia* 42, 1973, 284 κέ. Τῆς ἴδιας, *Hesperia* 49, 1980, 57 κέ. Ἡ ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε μαζὶ μὲ τὰ τοιχογραφήματα ὀρίζει τὸ *terminus ante quem* γιὰ τὴ χρονολόγησή τους. Σίγουρα πάντως δὲν μποροῦν νὰ ὑπερβοῦν τὰ ἀνώτερα ὅρια τῆς πρώτης φάσης τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Φυλακωπῆς εἶχαν χρονολογηθεῖ πρὸς τὸ τέλος τῆς πόλης ΙΙ (= ΜΜ ΙΙΒ), Hood, ὅ.π. 53. Τὰ πορίσματα ὅμως τῶν νέων ἀνασκαφῶν συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοσή τους στὴν πρώιμη πόλη ΙΙΙ (= ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι), A. C. Renfrew, Phylakopi and the Late Bronze I Period in the Cyclades, *TAWI*, 411· τοῦ ἴδιου, *The Archaeology of Cult, The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl.* 18, 1985, 374 κέ.

8. G. Monaco, Scavi nella zona micenea di Jaliso (1935-1936), *Clara Rhodos* X, 1941, πίν. VII, IX, XI. Hood, ὅ.π. 55 μὲ σημείωση 56. Τὰ νέα τοιχογραφήματα προέρχονται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς ἐπιμελήτριας Τ. Μαρκέτου (ἀδημοσίευτα).

Ἄργος (ἀδημοσίευστα) ἔχουν ὡς *terminus ante quem* τὴν ΥΕ ΙΙΑ1, τοποθετοῦνται ἐπομένως τουλάχιστον στὴν ΥΕ ΙΙ, φάση κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἄσκηση τοιχογράφησης ἔχει πιά ἐδραιωθεῖ στὴν Ἀργολίδα. Ὡστόσο ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἐπιδέχονται ἀκόμη ὑψηλότερη χρονολόγηση, ἔτσι ὥστε μαζί μὲ κάποιες ἄλλες ἔμμεσες ἐνδείξεις νὰ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἐμφάνιση τῆς τοιχογραφικῆς τέχνης σὲ καθαρὰ μυκηναϊκὸ ἔδαφος, σὲ περιορισμένη ἔστω κλίμακα, στοὺς ἴδιους πάνω κάτω χρόνους μὲ τὰ ὑπόλοιπα ἐξωκρητικά κέντρα⁹. Ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾷ στὰ πλαίσια τῆς προβληματικῆς αὐτῆς μιὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενη τριποδικὴ τράπεζα προσφορῶν ποὺ βρέθηκε πρόσφατα στὴν ἄνω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας (πίν. 37α). Τὸ σχῆμα της, κυρίως ὅμως ἡ πλούσια εἰκονιστικὴ διακόσμησή της μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς νωπογραφίας (ζωφόρος πουλιῶν σὲ βραχῶδες τοπίο) τὴν συνάπτουν στενὰ μὲ τὶς τριποδικὲς τράπεζες κυρίως τοῦ Ἀκρωτηρίου. Λόγω ἔλλειψης στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα ἀνάλογα διακοσμημένων παραδειγμάτων θὰ ἦταν μάλιστα εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶχε εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὸν νότιο αἰγαιακὸ χῶρο καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴ Θήρα ἢ ἔστω ὅτι ἐκτελέσθηκε κάτω ἀπὸ ἐπίδραση θηραϊκῆ¹⁰. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ συμβαδίζει μὲ τὴ διαπίστωση μιᾶς διαφαινόμενης στενότερης σχέσης ἀνάμεσα στὸ θηραϊκὸ καὶ τὸ πρῶμο μυκηναϊκὸ θεματολόγιο¹¹ κι ἀκόμη μὲ μιὰ πρώτη πρόχειρη προσπάθεια τοῦ Cameron νὰ ἀνιχνεύσει τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου στὶς ἐλλαδικὲς τοιχογραφίες¹². Οἱ ὅποιες θηραϊκὲς ἐπιδράσεις πάνω στὴ μυκηναϊκὴ τέχνη, καὶ εἰδικότερα ζωγραφικῇ, θὰ εἶχαν βέβαια ἀσκηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἡφαιστειακὴ καταστροφὴ τοῦ 1500. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως οἱ μόνες. Τὸ μεγάλο ρεῦμα τῶν ἐπιδράσεων τὸ δέχθηκε ἡ μυκηναϊκὴ ζωγραφικὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη, κι ὡς φαίνεται κατευθεῖαν ἀπὸ τὴν Κνωσό, ἰδίως μετὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. π.Χ., ἂν δεχθοῦμε μιὰ μόνιμη ἐκεῖ ἐγκατάσταση τῶν Μυκηναίων ἀπὸ τοὺς χρόνους αὐτοὺς καὶ ἔξης.

β) Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπιβεβαιώνουν κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους ὅτι τὰ χρονολογικὰ κριτήρια τοῦ Evans καὶ τοῦ Rodenwaldt

9. Boulotis, ὁ.π. 35.

10. Boulotis, ὁ.π. 35. Πρβ. Ν. Πολυχρονάκου - Σγουρίτσα, Μυκηναϊκὲς τριποδικὲς τράπεζες προσφορῶν, *AE* 1982, 20 κέ.

11. O. Negbi, The «Miniature fresco» from Thera and the Emergence of Mycenaean Art, *TAWI*, 645 κέ. R. Laffineur, Mycenaean art at Thera: Further Evidence? στὸ: R. Hägg - N. Marinatos, The Minoan Thalassocracy, Myth and Reality, *Proceed. 3rd Intern. Symp. at Swedish Inst. Athens 1982* (1984), 133 κέ.

12. Cameron, ὁ.π. (σημ. 1) 590 κέ.

δὲν θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται ἀβασάνιστα. Ἡ ταυτόχρονη λ.χ. ἀπασχόληση πολλῶν ζωγράφων καὶ ζωγραφικῶν ἐργαστηρίων¹³ στὸν ἴδιο χῶρο εἶχε ὡς ἀναπόδραστο ἐπακόλουθο τεχνοτροπικὲς ἀποκλίσεις καὶ ποιοτικὲς διαβαθμίσεις καὶ μάλιστα κατὰ περιπτώσεις τόσο ἔντονες, ποὺ θὰ ἦταν δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη, ἡ ἔνταξη ὅλων τῶν τοιχογραφιῶν σ' ἓνα κοινὸ χρονικὸ πλαίσιο. Ἀναφέρω γιὰ παράδειγμα τὴν «ἰέρεια» ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία¹⁴ (πίν. 37β) καὶ τὴν πομπή τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4¹⁵ (πίν. 36), ποὺ ἀποκλίνουν αἰσθητὰ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ἄν δὲν εἶχαν βρεθεῖ σὲ ἓνα τόσο σαφὲς χρονολογικὸ ὀρίζοντα καὶ κάνοντας χρῆση τῶν παραδοσιακῶν κριτηρίων θὰ τὶς τοποθετούσαμε ἀσφαλῶς χαμηλότερα. Τὸ παράδειγμα τῆς «ἰέρειας» γίνεται ἀκόμη διδακτικότερο, ἀφοῦ οἱ ἄλλες τοιχογραφίες τῆς ἴδιας οἰκίας συγκαταλέγονται ἀνάμεσα στὰ καλύτερα δείγματα τῆς θηραϊκῆς ζωγραφικῆς. Τὴν πομπή ἐξάλλου ἀπὸ τὴν Ξεστή 4 θὰ τὴν χρονολογοῦσαν πολλοὶ μελετητὲς χαμηλότερα καὶ γιὰ λόγους θεματικούς. Ἐχει περάσει πλατιά ἡ ἀποψη ὅτι θέματα ὅπως οἱ πομπὲς μεγάλης κλίμακας χαρακτηρίζονται ἀπὸ παρατακτικότητα, στατικότητα καὶ ἀκαμψία ἀντικατοπτρίζουν τὸ μυκηναϊκὸ πνεῦμα, ποὺ ἄρχισε πιά νὰ βάζει αἰσθητὰ τὴ σφραγίδα του στὴν αἰγαιακὴ τέχνη ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. Αὐτὸ ἦταν ἄλλωστε ἓνα ἀπὸ τὰ κριτήρια γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς μεγάλης πομπῆς ἀπὸ τὸν πομπικὸ διάδρομο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ στὴν ΥΜ II, κι ἀκόμη πὶὸ κάτω στὴν ΥΜ IIIA1. Πρόσφατα πρότεινα τὴ χρονολόγησή της στὴν ΥΜ I καὶ πιθανότερα στὴν ΥΜ IB¹⁶. Σὲ ἐπίρρωση τῆς πρότασης αὐτῆς ἔρχεται τώρα ὅχι μόνο ἡ πομπή τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4 ἀλλὰ καὶ μιὰ ἀνάλογη πομπή ἀνδρῶν τῶν MM IIIB - ΥΜ IA χρόνων ποὺ ὁ Cameron ἀπέδωσε στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο τοῦ κνωσιακοῦ ἀνακτόρου¹⁷ (πίν. 35α).

γ) Μὲ τὴν πλούσια θεματικὴ τους ποικιλία συμβάλλουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου οὐσιαστικὰ στὴ σύνταξη ἑνὸς εἰκονογραφικοῦ «λεξικοῦ», μὲ ἀσφάλεια χρονολογημένου, ὅπως αὐτὸ διαμορφώθηκε καὶ πέ-

13. Βλ. ἀνακοίνωση Χ. Τελεβάντου στὸν παρόντα τόμο.

14. N. Marinatos, ὅ.π. εἰκ. 26.

15. S. Marinatos, *Thera VII* (1973), 21 πίν. 31. Χρ. Ντούμας, *ΠΑΕ* 1975, 229 καὶ *ΠΑΕ* 1977, 390.

16. Chr. Boulotis, *Nochmals zum Prozessionsfresco von Knossos: Palast und Darbringung von Prestige-Objekten*, στὸ: R. Hägg - N. Marinatos, *The Function of the Minoan Palaces, Proceed. 4th Intern. Symp. at Swedish Inst. Athens 1984* (1987), 145 κέ.

17. Cameron, ὅ.π. 588, πίν. 4. Τοῦ ἴδιου, *New Restorations of Minoan Frescoes from Knossos, BICS* 17, 1970, 163 κέ., εἰδικότερα 165.

ρασε στη ζωγραφική μέχρι την ΥΜ ΙΑ/ΥΚ Ι. Καί μόνο ή *μικρογραφική ζωφόρος* της Δυτικής οίκιας (πίν. 35β) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μιὰ χαρακτηριστική «έπιτομή» της εικονιστικής τέχνης της εποχής, αφού εκτός από την πληθώρα των εικονογραφικών στοιχείων, μάς δίνει τις επικρατούσες βασικές αρχές στη δόμηση της εικόνας, τις αντιπροσωπευτικότερες συμβατικότητες στην απόδοση των επιμέρους μορφών κι ακόμη τις δόκιμες επιλογές στη χρήση του χρώματος.

Τὸ ἐν λόγω εικονογραφικὸ «λεξικό» ἰδωμένο στὰ πλαίσια τῆς «κοινῆς καλλιτεχνικῆς γλώσσας», ποὺ ἐπικράτησε στὴ ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ Ι μὲ ἀφετηρία τὴν Κρήτη καὶ εἰδικότερα ὅπως πιστεύω, τὴν Κνωσό¹⁸, βοηθᾷ σημαντικὰ στὸ νὰ ἐλέγξουμε — ἐπικυρώνοντας ἢ ἀναθεωρώντας — τὴ χρονολόγηση ἄλλων τεχνουργημάτων μὲ εἰκονιστικὲς κυρίως παραστάσεις, καὶ βέβαια τοιχογραφίες, τόσο ἀπὸ τὸν μινωικὸ ὅσο καὶ τὸν μυκηναϊκὸ χῶρο.

δ) Μὲ τὴ μορφολογικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ταυτότητα ἀνάμεσα σὲ βλαστικὰ κυρίως θέματα τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῆς κεραμεικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου προβάλλει ξανὰ τὸ ἐρώτημα τῆς σχέσης τῶν δύο αὐτῶν συναφῶν κατηγοριῶν τέχνης¹⁹. Παρὰ τὴν ἰδιωματικὴ ἢ καὶ τὴν ὁλότελα αὐτονομημένη πραγμάτευση ὀρισμένων κεραμεικῶν θεμάτων, ἐπιβεβαιώνεται ἀκόμη μιὰ φορὰ ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε ἡ μεγάλη τέχνη, δηλαδὴ οἱ τοιχογραφίες, στὴ μικρὴ, στὴν προκειμένη περίπτωση στὴν κεραμεικὴ.

Ἡ βεβαιωμένη στὸ Ἀκρωτήρι χρονολογικὴ συνύπαρξη τέτοιων παραδειγμάτων ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ κεραμεικὴ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἐργαλεῖο γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοιχογραφημάτων.

2. Διάδοση καὶ ποσοτικὸς καταμερισμὸς τῶν αἰγαιακῶν τοιχογραφιῶν

Δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία ὅτι οἱ τοιχογραφίες τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γένεσης ὅσο καὶ τῆς διακοσμητικῆς - λειτουργικῆς ἀποστολῆς τους εἶναι τέχνη πρωταρχικὰ ἀνακτορική. Ἐπικέντρο γιὰ τὴ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξή της στάθηκε τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, ἀπ' ὅπου καὶ ἄρχισε νὰ ἀπλώνεται πρὸς τὸ τέλος τῆς ΜΜ ΙΙΙ πρῶτα στὸ ὑπόλοιπο νησί, στὴ συνέχεια δὲ κατὰ τοὺς ΥΜ Ι χρόνους στὸν ἐξωκρητικὸ χῶρο.

Ἐδῶ ὅμως ἐντοπίζεται μιὰ σημαίνουσα ἀντίφαση: Ἐνῶ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μυκηναϊκὰ ἀνακτορικὰ κέντρα, τουλάχιστον στὴν ΥΕ ΙΙΙ, σφύζουν

18. Βλ. ἀνακοίνωσή μου μὲ θέμα «Ἡ καλλιτεχνικὴ Κοινὴ στὴν ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ Ι περίοδο» στὸ *ΣΤ' Διεθν. Κρητολ. Συνέδριο, Χανιά 1986* (ὑπὸ ἐκτύπωση).

19. Βλ. π.χ. Α. Evans, *PM I* (1921), 603 κέ. Τοῦ Ἰδίου, *PM II* (1928), 468 κέ. Cameron, ὁ.π. (σημ. 1), 588. Ο. Höckmann, *Theran Floral Style in Relation to that of Crete*, *TAW I*, 605 κέ. Ph. P. Betancourt, *The History of Minoan Pottery* (1985), 123 κέ.

από διάκοσμο τοιχογραφικό, στην ίδια την Κρήτη, με εξαίρεση την Κνωσό και τὸ γειτονικό της ἀνακτορικὸ συγκρότημα τῶν Ἀρχανῶν²⁰, δὲν βρῆκε ἡ τέχνη αὐτὴ πρόσφορο ἔδαφος στὰ ἄλλα ἀνάκτορα. Τὰ ἐλάχιστα μόνο τοιχογραφικὰ σπαράγματα ἀπὸ τὴ Φαιστό, τὰ Μάλια καὶ τὴ Ζάκρο²¹ δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἀλλοιώσουν τὴν παραπάνω διαπίστωση, ἢ ὁποία γίνεται ἀκόμη πιὸ παράδοξη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὴν ἴδια περίοδο πολλὲς μινωικὲς ἐπαύλεις παρουσιάζουν τοιχογραφικὸ διάκοσμο, εἴτε ἐκτεταμένο (Ἀγία Τριάδα, Ἀμνισός, Τύλισος)²², εἴτε σὲ περιορισμένη κλίμακα (Νίρου Χάνι, Πρασᾶς, Ἄνω Ζάκρος)²³. Ἀνάλογη εἰκόνα σχηματίζει κανεὶς καὶ μὲ τὴ θεώρηση τοῦ τοιχογραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὶς μινωικὲς πόλεις: Μὲ εξαίρεση καὶ πάλι τὰ ἐπιλεκτὰ σπίτια τῆς Κνωσοῦ²⁴, τοιχογραφημένα κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίδραση τοῦ ἀνακτόρου καὶ γιὰ λόγους εὐνόητους, δείγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὶς ἄλλες μινωικὲς πόλεις εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια (Ψεῖρα, Παλαΐκαστρο, Χανιά)²⁵. Ὁ ἴδιος λίγο πολὺ ἐπιλεκτικὸς μηχανισμὸς λειτούργησε καὶ στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα καθὼς

20. Ι. Σακελλαράκης, *ΑΔ* 20, Β3, 1965, 559 κέ. Θραύσματα τοιχογραφιῶν ἀπέδωσαν καὶ οἱ πρόσφατες ἀνασκαφὲς στὴν Τουρκογειτονιά (χώροι 16 καὶ 17), ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν μερικὰ μὲ μικρογραφικὴ παράσταση δελφινιῶν (ἀδημοσίευτα).

21. Hood, ὅ.π. 48. Γιὰ τὴ Ζάκρο: Chr. Boulotis, Ein Gründungsdepositum im minoischen Palast von Kato Zakros, *Minoisch-Mykenische Bauopfer*, *Arch. Korrespondenzblatt* 12, 1982, 153 μὲ σημ. 6. Σὲ καλύτερη διατήρηση ἢ τοιχογραφία μὲ παράσταση ἱερῶν κεράτων καὶ βλαστικῶν θεμάτων στὸ λεγόμενο λουτρό τῆς βασίλισσας, N. Platon, *The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete* (1969), 182.

22. Hood, ὅ.π. 52 κέ., 55, 56. Cameron, ὅ.π. (σημ. 1) 582, 584, πίν. 1. Εἰδικότερα γιὰ τὴν Τύλισο: M. C. Shaw, *The Miniature Frescoes of Tylosos Reconsidered*, *AA* 1972, 171 κέ.

23. ΝΙΡΟΥ ΧΑΝΙ: Στ. Ξανθοῦδιδου, Μινωικὸν μέγαρον Νίρου, *AE* 1922, 11 εἰκ. 9. ΠΡΑΣΑΣ: M.A.S. Cameron, Savakis's Bothros. A minor Sounding at Knossos, *BSA* 71, 1976, 7 μὲ σημ. 20. ΑΝΩ ΖΑΚΡΟΣ: Platon, ὅ.π. 71.

24. Στὰ παλιὰ παραδείγματα προστέθηκαν τώρα θραύσματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὰ βόρεια ὅρια τῆς πόλης — Cameron, ὅ.π. 1 κέ., εἰδικότερα 5 κέ. καὶ ἀπὸ τὸ «Unexplored Mansion» — τοῦ ἴδιου, ὅ.π. (σημ. 3) — καθὼς καὶ οἱ καλύτερα σωζόμενες τοιχογραφίες ἀπὸ τὴ Βόρεια Οἰκία (περιοχὴ Στρωματογραφικοῦ Μουσείου), P. Warren, *The Fresco of the Garlands from Knossos*, στό: P. Darque-J. C. Poursat, *L'iconographie minoenne* (στό ἐξῆς *Icon. Min.*) *Actes de la Table Ronde d'Athènes (avril 1983)*, *BCH Suppl.* XI (1985), 187 κέ. Ἀνάλογο τοιχογραφικὸ διάκοσμο μὲ τὰ σπίτια τῆς Κνωσοῦ, ἔστω σὲ μικρότερη ἔκταση, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε καὶ γιὰ ὀρισμένα ἐξέχοντα σπίτια τοῦ Κνωσιακοῦ λιμανιοῦ στὸν Κατσαμπά, M. C. Shaw, *A Minoan Fresco from Katsamba*, *AJA* 82, 1978, 27 κέ.

25. Hood, ὅ.π. 57 κέ. (ἀνάγλυφες τοιχογραφίες). M.A.S. Cameron - R. E. Jones, A Note on the Identification of Fresco Material from the British Campaigns at Palaikastro, 1902-1906, *BSA* 71, 1976, 15 κέ. Τὰ τοιχογραφήματα ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἐλληνοσοῦδικὲς ἀνασκαφὲς στὰ Χανιά (πλατεία Ἀγίας Αἰκατερίνης) δὲν ἔχουν ἀκόμη δημοσιευτεῖ.

καὶ στὰ νησιά, ὅπου οἱ τοιχογραφίες σηματοδοτοῦν ὀρισμένα μόνο οἰκοδομήματα.

Προβάλλοντας τώρα τὸ σχετικὸ ὕλικὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου στὸ παραπάνω πλέγμα διάδοσης καὶ ποσοτικοῦ καταμερισμοῦ τῶν αἰγαιακῶν τοιχογραφιῶν διαπιστώνουμε ἕναν ἔκδηλο ζήλο γιὰ τὴν τοιχογράφηση σχεδὸν κάθε οἰκίας ἢ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος. Συντρέχουν μάλιστα λόγοι νὰ πιστεύουμε ὅτι τὴν ἴδια λίγο πολὺ εἰκόνα θὰ δώσουν καὶ οἱ μελλοντικὲς ἀνασκαφές²⁶.

Τί στοιχεῖα ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ ἀντληθοῦν καὶ τί ἀπόψεις ἐνδεχομένως νὰ ἀνασκευαστοῦν ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτή;

Ἐδῶ περιοριζόμαστε σὲ μιὰ βιαστικὴ σκιαγράφησή τους: Δεδομένου ὅτι λείπει μιὰ βεβαιωμένη μεσοκυκλαδικὴ τοιχογραφικὴ παράδοση, γίνεται ὁλότελα εὐλογη ἡ ἀποδοχὴ τῆς μεταφύτευσης τῆς τέχνης αὐτῆς ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ εἰδικότερα, ὅπως πιστεύω, κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῆς πόλης τῆς Κνωσοῦ καθὼς καὶ τῶν ἐπαύλεων, ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιτρέπουν μάλιστα νὰ διαβλέψουμε μιὰ στενότερη ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὸ κνωσιακὸ κέντρο. Καὶ ἡ μεταφύτευση ἔγινε, ὡς φαίνεται, παράλληλα μὲ τὴν υἱοθέτηση κρητικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν (ἐμφανῶς κνωσιακῶν), ἀφοῦ ἐξ ὀρισμοῦ οἱ τοιχογραφίες εἶναι τέχνη ἄρρηκτα δεμένη μὲ τὴν ἀρχιτεκτονική, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ προέκταση κι ὡς ἕνα βαθμὸ συμπλήρωση.

Ἡ συγκριτικὰ ὑπερβολικὴ ἄσκηση τοιχογράφησης στὸ Ἀκρωτήρι, ποὺ κυριολεκτικὰ πῆρε τὶς διαστάσεις καὶ τὸν χαρακτήρα συρμοῦ, μαρτυρεῖ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀρχιτεκτονικὲς μορφές καὶ μιὰ σειρὰ ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ ἕνα ἀνθηρὸ βιοτικὸ ἐπίπεδο, ἐφόσον ἀπαιτοῦσε τὴν ἀμοιβὴ εἰδικευμένων καλλιτεχνῶν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲν κάλυπτε κάποια αὐστηρὰ πρακτικὴ ἀνάγκη. Ὁ πρωταρχικὸς ρόλος τῶν τοιχογραφιῶν ἔγκειται, νομίζω, στὸ ὅτι ἐξαίρουν τὴ σημασία καὶ ἐπισημότητα μεμονωμένων χώρων καὶ γενικότερα ἀρχιτεκτονικῶν συγκροτημάτων, μὲ μιὰ ἐμφανὴ διαβάθμιση στὴν ποσοτικὴ ἐφαρμογὴ τους καὶ μιὰ συναφὴ ποικιλία ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τοῦ πρὸς διακόσμηση χώρου. Μὲ ἄλλα λόγια ἀναδείχθηκαν οἱ τοιχογραφίες ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα κοινωνικῆς αὐτοπροβολῆς καὶ σηματοδότησης σὲ συνάρτηση, θὰ ἔλεγα, μὲ μιὰ νοοτροπία νεοπλουτισμοῦ.

26. Βλ. γιὰ παράδειγμα θραύσματα τοιχογραφιῶν μὲ παραστάσεις κρίνων ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ περασμένου αἰῶνα, F. Fouqué, *Santorin et ses éruptions* (1879), 110. G. Perrot - Ch. Chipiez, *Histoire de l'art VI* (1894), 538 κέ., εἰκ. 210-212. W. Stevenson Smith, *Interconnections in the Ancient Near East* (1965), εἰκ. 104 b-c.

Ἄν δεχθοῦμε τώρα γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι ἰσχυρὸ τὸ ντόπιο κυκλαδικὸ στοιχεῖο, ἄποψη ποὺ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας, καὶ δοῦμε τὴν κατακόρυφη ἀνθησὶς του σὲ συνάρτηση μὲ τὸ θαλάσσιο ἐμπόριο²⁷, τότε γίνεται ἀκόμη δυσκολότερο νὰ πιστέψουμε ὅτι συλλήβδην ὅλες οἱ τοιχογραφίες σηματοδοτοῦν ἱεροὺς χώρους καὶ ἱερὰ πού, ὅπως ὑποστηρίχθηκε, ρύθμιζαν ἀπόλυτα τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ²⁸. Ἐνῷ πράγματι διαβλέπουμε στοιχεῖα ἱερῆς οἰκονομίας στὴ μινωικὴ Κρήτη, ἐν τούτοις εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ ἀναγνωρίσουμε στὸ Ἀκρωτήρι μιὰ πόλη ἱερῶν ποὺ δὲν θὰ εἶχε ἔτσι κι ἄλλιῶς παράλληλα στὸν αἰγαιακὸν ἄντρον. Τὸ θεματολόγιο ἄλλωστε τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν δὲν εἶναι, νομίζω, ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸ καὶ στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀντανακλᾷ τὶς κυρίαρχες τάσεις στὴν τέχνη τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία καὶ ἀντλεῖ. Στὴ *μικρογραφικὴ*, γιὰ παράδειγμα, *ζωφόρο* τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ὁ ἐορταστικὸς-λατρευτικὸς χαρακτήρας περιορίζεται μόνο στὰ στιγμιότυπα τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ στόλου (βλ. π.χ. στολισμὸς πλοίων, πομπὴ ἀντρῶν καὶ ταῦρος ὁδηγούμενος γιὰ θυσία)· ἡ ὑπόλοιπη σύνθεση εἶναι ἀπλὰ ἡ ἀφήγηση - χαρτογράφηση τοῦ ταξιδιοῦ. Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀνοιξης, γιὰ νὰ περάσουμε σ' ἓνα δεύτερο παράδειγμα, ἀνακαλοῦσε ἐνδεχομένως στὸν νοῦ τῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου κάποιες δοξασίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀναγέννηση τῆς φύσης καὶ γενικότερα μὲ τὸν κύκλο τῆς βλάστησης, ὅπως ἄλλωστε τοῦτο θὰ συνέβαινε καὶ μὲ ἀνάλογες παραστάσεις τῆς ἐποχῆς, εἶναι ὅμως παρακινδυνευμένη ἡ ὑπόθεση ὅτι ἀποτελοῦσε τὸ ἀπαράιττο σκηνικὸ γιὰ τὸ ξετύλιγμα συναφῶν τελετουργιῶν. Κι ἀκόμη, πῶς νὰ ἀποδώσουμε ἓναν ἀναμφισβήτητο θρησκευτικὸ συμβολισμό στοὺς πιθανοὺς ἀπὸ τὸ B6 ἢ στὶς ἀντιλότητες ἀπὸ τὸ B1 χωρὶς νὰ μπλεχτοῦμε σὲ μιὰ

27. F. Schachermeyr, Akrotiri-First Maritime Republic? *TAW* I 423 κέ. Chr. G. Dourmas, The Minoan Thalassocracy and the Cyclades, *AA* 1982, 5 κέ., εἰδικότερα 10 κέ. Τοῦ ἴδιου, Thera. *Pompeii of the Ancient Aegean* (1983), 118 κέ., 130 κέ. Τοῦ ἴδιου, Trade in the Aegean in the Light of the Thera Excavations, στί: M. Marazzi - S. Tusa - L. Vagnetti, Traffici Micenei nel Mediterraneo, *Atti del convegno di Palermo 1984* (1986), 233 κέ., εἰδικότερα 236 κέ.

28. Τὴν ἄποψη αὐτὴ προωθεῖ κυρίως ἡ Ν. Μαρινάτου σὲ μιὰ σειρά ἄρθρων της ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πιὸ ἐνδεικτικὸ στοχεύει στὴν ἐρμηνεία τοῦ συνόλου τῶν δεδομένων ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία κάτω ἀπὸ ἓνα πρίσμα θρησκευτικόν, The West House at Akrotiri as a Cult Center, *AM* 98, 1983, 1 κέ. Εἰδικότερα γιὰ τὴν ἄποψή της ὡς πρὸς τὸν ἀποκλειστικὰ θρησκευτικὸν χαρακτήρα τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὴ συναφὴ σηματοδότηση τῶν χώρων ποὺ κοσμοῦν βλ. The Function and Interpretation of the Thera Frescoes, *Icon. Min.*, 15 κέ. Μιὰ σφαιρικὴ θεώρηση τοῦ θέματος ἀναλαμβάνει στὴ σχετικὴ μονογραφία της ὁ.π. (σημ. 1).

ἀβέβαιη ἐρμηνευτική περιπέτεια; Ἡ περιπέτεια γίνεται ὅμως ἐπικίνδυνη ἂν, προεξοφλώντας γιὰ τὶς συγκεκριμένες τοιχογραφίες ἓνα περιεχόμενο θρησκευτικό, θελήσουμε στὴ συνέχεια νὰ βγάλουμε συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν ἀκριβὴ λειτουργία τοῦ χώρου ποὺ κοσμοῦν. Εἶναι σὰν νὰ ἐπιχειροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε «ἄγνωστον δι' ἄγνωστοτέρου».

Τὴ μόνη μέχρι σήμερα περίπτωση ἀναγνωρίσιμου θρησκευτικοῦ διαλόγου ἀνάμεσα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὴν τοιχογραφικὴ διακόσμηση μᾶς τὴ διαφύλαξε ἡ Ξεστὴ 3, ἡ ὁποία μὲ βάση κάποιες συγκλίνουσες ἐνδείξεις θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς δημόσιο οἰκοδόμημα²⁹. Ἐκεῖ τὰ λατρευτικά, μυητικοῦ πιθανότατα χαρακτήρα θέματα (πίν. 34), συνδυάζονται μὲ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῶν λεγόμενων δεξαμενῶν καθαρμοῦ («Ἄδυτον») ποῦ, ὅπως γενικότερα πιστεύεται, ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς μινωικῆς ἱερῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἀντίθετα, λοιπόν, πρὸς τὴν ἄποψη περὶ ἱερῶν καὶ περὶ τῆς καθοριστικῆς σηματοδότησής τους μὲ τοιχογραφίες θρησκευτικοῦ ἀποκλειστικὰ περιεχομένου, πιστεύω πὼς τὰ σχετικὰ δεδομένα τοῦ Ἀκρωτηρίου — συμπεριλαμβανομένων τῶν λατρευτικῶν σκευῶν (π.χ. ρυτά, τριποδικές τράπεζες προσφορῶν) — μποροῦν, ὅπως σκοπεύω νὰ δείξω διεξοδικὰ ἄλλοῦ, νὰ ἐρμηνευτοῦν ἐνμέρει ἱκανοποιητικότερα στὰ πλαίσια τοῦ φαινομένου τῆς οἰκιακῆς λατρείας. Γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ αὕτὴ πρόταση συνηγοροῦν ἄλλωστε πρόσθετα ἐνδείξεις ἀπὸ τὸν αἰγαιακὸ περίγυρο τοῦ Ἀκρωτηρίου, κυρίως δὲ ἀπὸ τὴν Κρήτη, κι ἀκόμη παράλληλα ἀπὸ ἄλλους πολιτισμοὺς μὲ ἐπιβιώσεις μέχρι τὶς μέρες μας³⁰. Ἀξίζει νὰ παραθέσω ἐδῶ τὴν εὐστοχη παρατήρηση τοῦ Renfrew ποὺ ἀφορᾷ ἄμεσα τὴν προβληματική μας: «But the presence of domestic ritual within a settlement as a counterpart to the communal observances in some sacred place should not be ignored when the latter are under consideration»³¹.

Στὸ Ἀκρωτήρι οἱ οἰκογενειακὲς τελετὲς καὶ ἐπιμέρους λατρευτικὲς πράξεις εἶναι εὐλόγο νὰ διαδραματίζονταν στοὺς ἐπισημότερους χώρους καὶ ἰδιαίτερα τοὺς τοιχογραφημένους, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει ἀναγκαστικὰ καὶ μιὰ λειτουργικὴ μονοσημία τῶν τελευταίων ὡς ἱερῶν.

29. N. Marinatos ὅ.π. (σημ. 1) 14 κέ., 61 κέ., 73 κέ. Καὶ πρόσφατα, Χρ. Γ. Ντούμας, Ἡ Ξεστὴ 3 καὶ οἱ κυανοκέφαλοι στὴν τέχνη, *Εἰλαπίνη, Τόμος τιμητικὸς γιὰ τὸν Ν. Πλάτωνα* (1987), Α', 151 κέ., εἰδικότερα 155 κέ.

30. Βλ. γιὰ παράδειγμα τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ D. Wachsmuth, *Aspekte des antiken Meditteranen Hauskultes*, *Numen* 27, 1980, 34 κέ.

31. Renfrew ὅ.π. (σημ. 7: *Arch. of Cult*) 22.

Με τὰ παραπάνω δὲν ἀρνοῦμαι βέβαια τὶς σημειοδοτικὲς παραμέτρους τῶν αἰγαιακῶν τοιχογραφιῶν ἀναφορικὰ μὲ τὴ λειτουργία καὶ τὴν ξεχωριστὴ φυσιογνωμία ὀρισμένων χώρων ἢ ὁλόκληρων οἰκοδομημάτων. Τόσο ἡ Κρήτη ὅσο καὶ ἡ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν μερικὲς διαφωτιστικὲς περιπτώσεις³². Ἀνάλογα στοιχεῖα δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι μὲ πρῶτο καὶ χαρακτηριστικότερο τὸ παράδειγμα τῆς Ξεστῆς 3. Ἡ διακόσμηση ἐξάλλου τοῦ κλιμακοστασίου τῆς Ξεστῆς 4 μὲ πομπὴ ἀντρῶν (πίν. 36) μαρτυρεῖ γιὰ μιὰ θεματικὴ ἐπιλογὴ ποὺ ὑπογραμμίζει πετυχημένα τὴ λειτουργία τοῦ συγκεκριμένου χώρου καὶ συνάμα τὴν ἐπισημότητα ὁλόκληρου τοῦ κτιρίου, ἄσχετα ἀπὸ τὸ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὸν κοσμικὸ ἢ θρησκευτικὸ χαρακτήρα τῆς πομπῆς. Ὡστόσο, τὸ ἂν ἡ παράσταση ἀπηχοῦσε πραγματικὲς πομπὲς ποὺ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο σχετίζονταν μὲ τὴν Ξεστὴ 4 ἢ ἂν ἀπλὰ ἐπιλέχτηκε κάτω ἀπὸ ἐπίδραση κνωσιακὴ δὲν γίνεται, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, νὰ ἀπαντηθεῖ, πολὺ λιγότερο μάλιστα ἀφοῦ οὔτε ἡ πομπὴ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὸ σύνολό της οὔτε ἡ ἰδιαίτερη φυσιογνωμία τοῦ κτιρίου μας εἶναι γνωστὴ. Ἡ ἴδια λίγο πολὺ προβληματικὴ ἀφορὰ καὶ τὶς τοιχογραφίες ἀπὸ τὴν Ξεστὴ 3, τὴν οἰκία Γυναικῶν καὶ τὴ Δυτικὴ οἰκία: Μὲ ποιά δηλαδὴ κριτήρια ἐπιλέχτηκε κάθε φορὰ τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο θέμα; Σὲ τί βαθμὸ τὰ ἀπεικονιζόμενα — εἴτε κοσμικοῦ εἴτε θρησκευτικοῦ χαρακτήρα — εἰκονογραφοῦν πραγματικὲς δραστηριότητες ποὺ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα συνδέονταν μὲ τὸν ἐκάστοτε χώρο ἢ οἰκοδόμημα; Κι ἀκόμη, στὴ θεματικὴ ἐπιλογὴ μέχρι ποιοῦ σημείου μετροῦσε ἡ προσωπικὴ βούληση τοῦ ζωγράφου, ποὺ ἀντλοῦσε ἀπὸ τὸ γενικότερο θεματολόγιο τῆς ἐποχῆς καὶ πόσο καθοριστικὲς στάθηκαν οἱ προτιμήσεις τοῦ παραγγελιοδόχου³³;

Εἰδικότερα γιὰ τὸ τοιχογραφικὸ πρόγραμμα τῆς Δυτικῆς οἰκίας πρέπει νὰ πάρουμε σοβαρὰ ὑπόψη τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ κάποιους στενότερους δεσμοὺς τῶν ἐνοίκων της μὲ τὴ θάλασσα, ἐνδεχόμενο ποὺ κερδίζει ἔδαφος μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι στὴ *μικρογραφικὴ ζωφόρο* τοῦ στόλου προέχει ὁ κοσμικὸς - «ἱστορικὸς» χαρακτήρας. Ἄν πράγματι εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη πὼς ἡ Δυτικὴ οἰκία ἦταν τὸ ἐνδιαίτημα τοῦ ναυάρχου τοῦ στόλου³⁴, τότε θὰ μπορούσε νὰ φωτιστεῖ μιὰ ἀκόμη πτυχὴ τοῦ μηχανισμοῦ

32. Γιὰ μιὰ σύντομη ἀλλὰ εὐστοχη πραγμάτευση τῆς προβληματικῆς βλ. R. Hägg, *Pictorial Programmes in Minoan Palaces and Villas?*, *Icon. Min.* 209 κέ. Βλ. ἀκόμη Boulotis, ὅ.π. (σημ. 16) 151 κέ. μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σημ. 37.

33. Γενικότερα γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ παραγγελιοδόχου βλ. Hägg, ὅ.π. 214 κέ.

34. S. Marinatos, *Thera VI* (1974), 28, 43.

τῶν θεματικῶν ἐπιλογῶν. Συμπερασματικά, πάντως, καὶ μὲ βάση τὸ σύνολο τῶν δεδομένων ἀπὸ ὁλόκληρο τὸν αἰγαιακὸ χῶρο φαίνεται πὺς ἡ σχέση τοιχογραφικοῦ διακόσμου καὶ ἀρχιτεκτονικῆς εἶναι περισσότερο πολύπλευρη κι ἐνδεχομένως πιδερίπλοκη ἀπὸ ὅ,τι ὑποπτευόμαστε. Αὐτὰ πρὸς τὸ παρόν.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ

Problems of Aegean Painting and the Wall-Paintings at Akrotiri

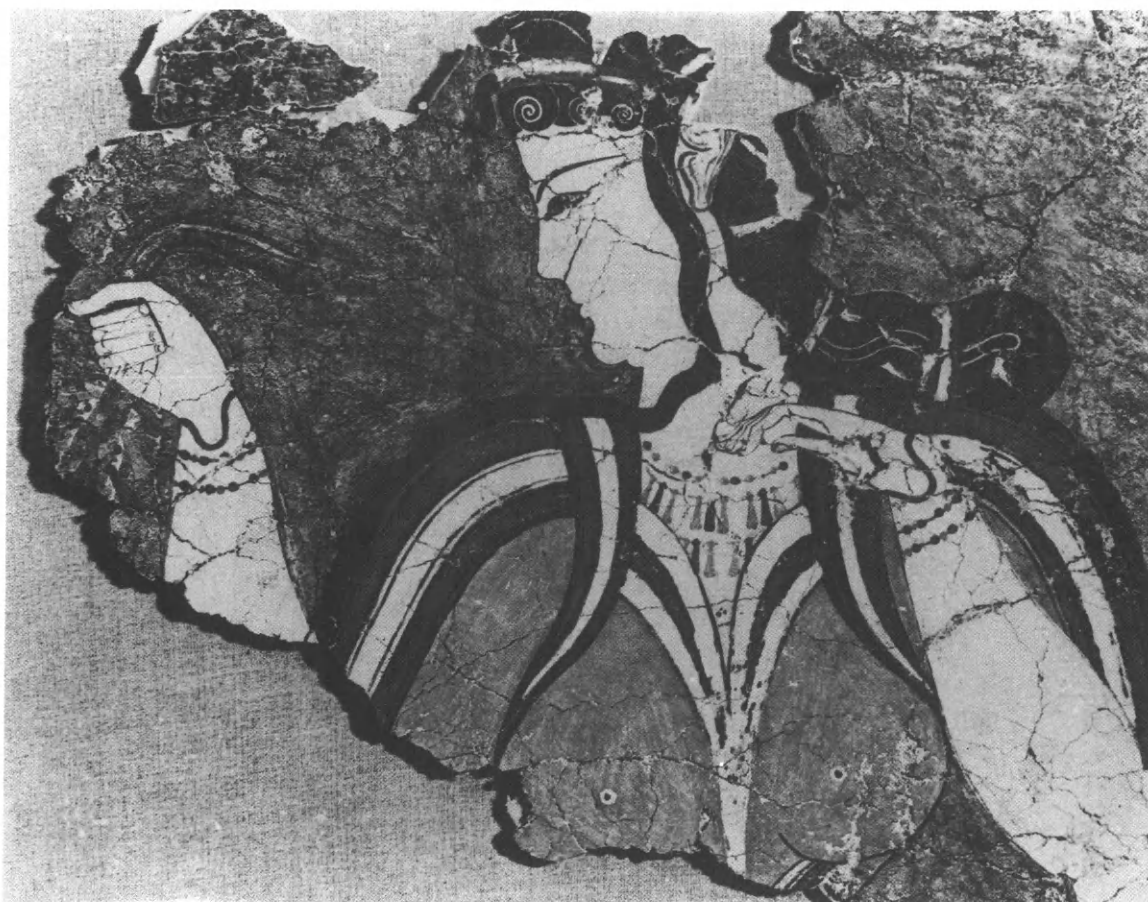
On account of their excellent state of preservation and their distinct chronological and architectural context, the wall-paintings at Akrotiri may prove especially revealing when examined in relation to the remaining body of Aegean painting. Through such an examination it is possible, *inter alia*, to shed light on problems of dating beginning with the control of traditional chronological criteria, to compile a more complete thematic and iconographic "lexicon", as elaborated up to and including LM I/LC I, to investigate in greater detail the relationship between wall-paintings and other art forms.

The widespread practice of wall-painting at Akrotiri, which literally assumed epidemic proportions and which presumably followed the models of the palace and city of Knossos, attests, in common with other indications, a high standard of living, due to the upsurge in the development of marine trade. In conjunction with the latter and the concomitant "nouveau riche" mentality, we may be justified in suggesting that wall-paintings came to the fore as a means of social projection and aggrandizement. Concerning their significative mission, with regard to emphasizing the function and special aspect of isolated areas and entire buildings, this does not seem to have been uniform. In other words, the wall-paintings did not signal only sacred areas, since neither their repertoire is exclusively religious and to the degree that it is it reflects general tendencies and choices of the age, nor could all the areas decorated be regarded unquestionably as shrines in the strict meaning of the term.

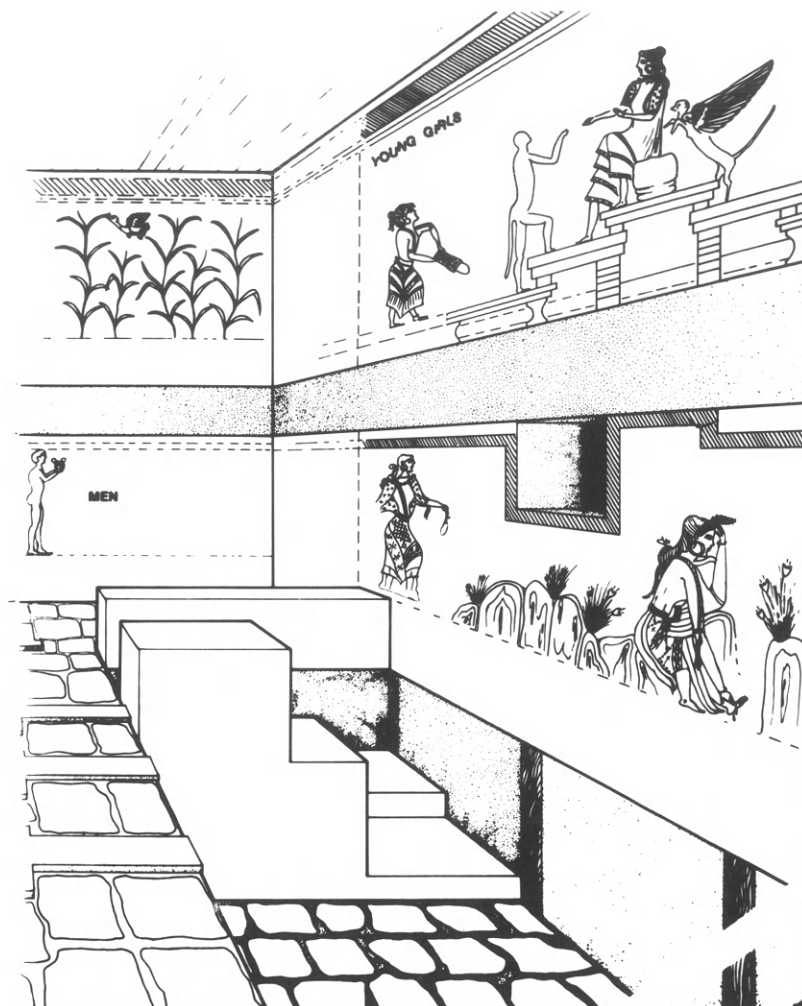
CHRISTOS BOULOTIS

α. Ἀναπαράσταση τῆς πομπῆς γυναικῶν ἀπὸ τὸ Παλαιὸν Καδμεῖο τῆς Θήβας.

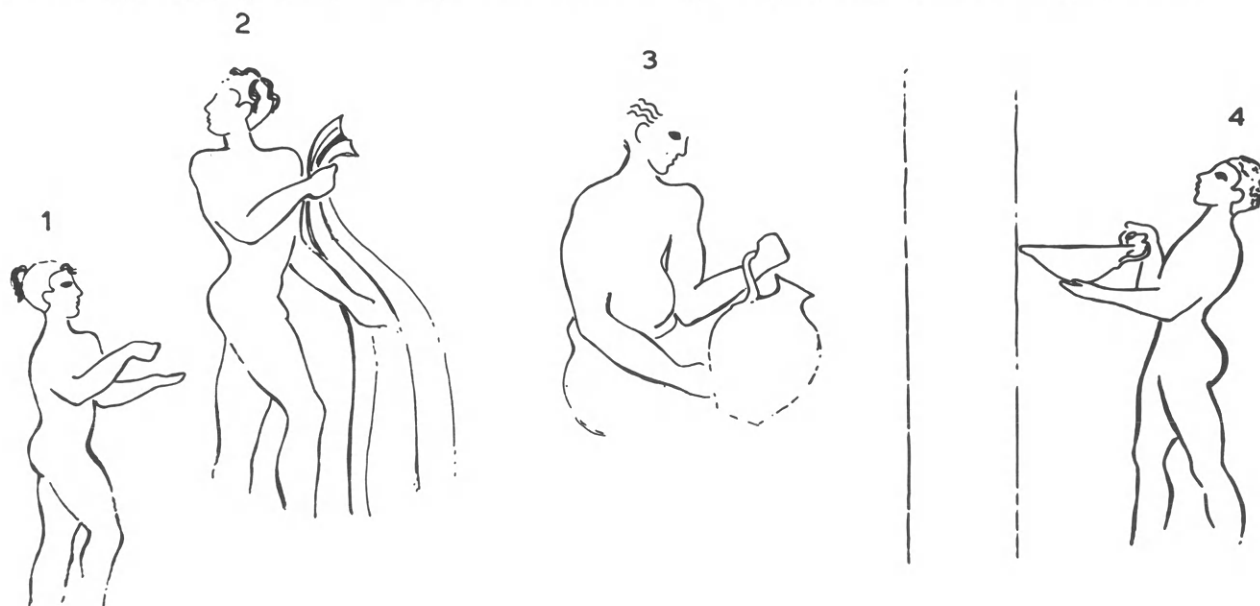

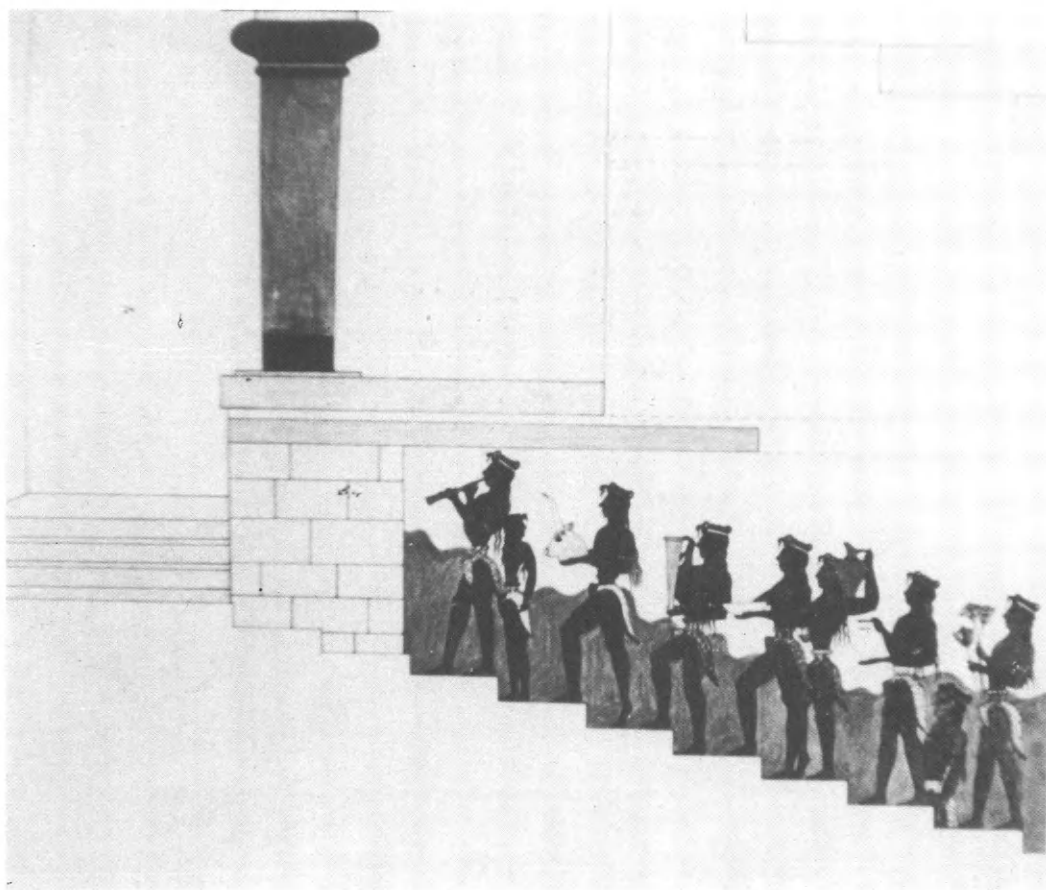
β. Ἡ «Μυκηναία» ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν κέντρο τῶν Μυκηνῶν.

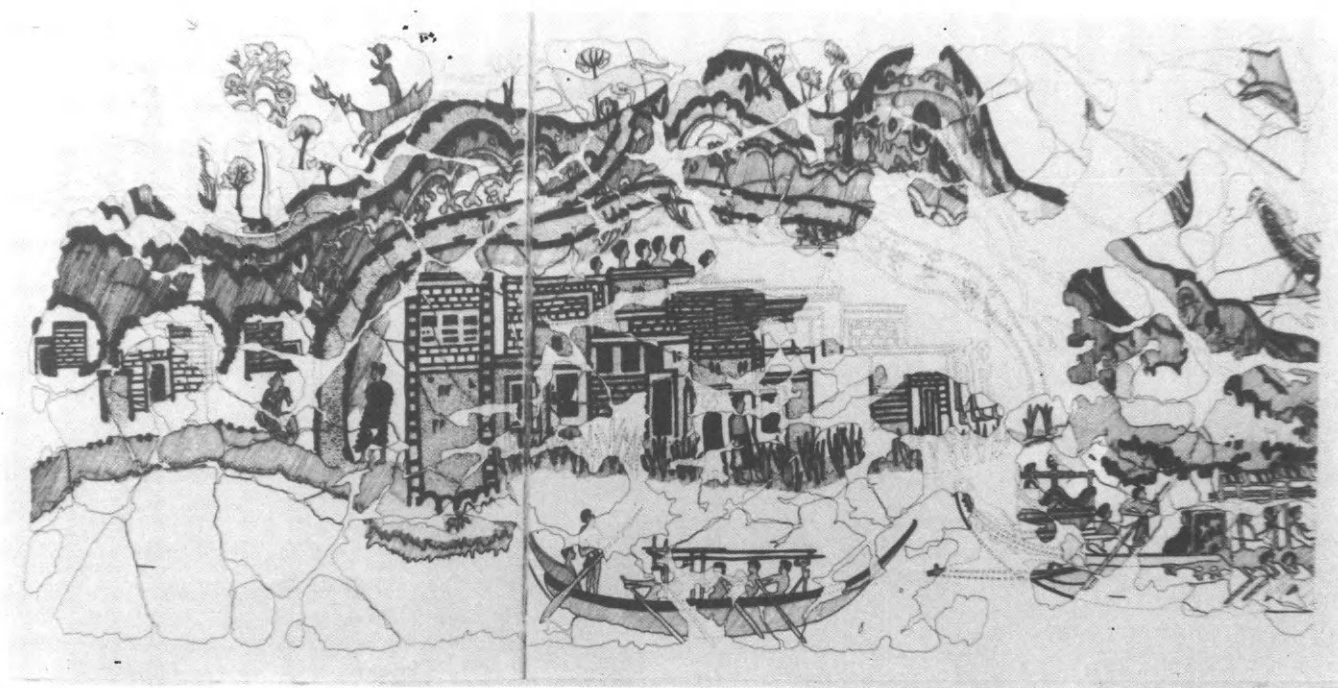
α. Υποθετική αναπαράσταση του διακοσμητικού προγράμματος στο δωμάτιο 3 της Ξεστής 3 (N. Marinatos, *Art and Religion in Thera*, εικ. 44).

β. Σκαρίφημα της ζωγραφικής σύνθεσης από το δωμάτιο 3B της Ξεστής 3 (Ντούμας στό: Είλαπίνη Β', εικ. 3-4).

α. Αναπαράσταση πομπής ἀνδρῶν πού ἀποδόθηκε στοῦ μεγάλο κλιμακοστάσιο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ.

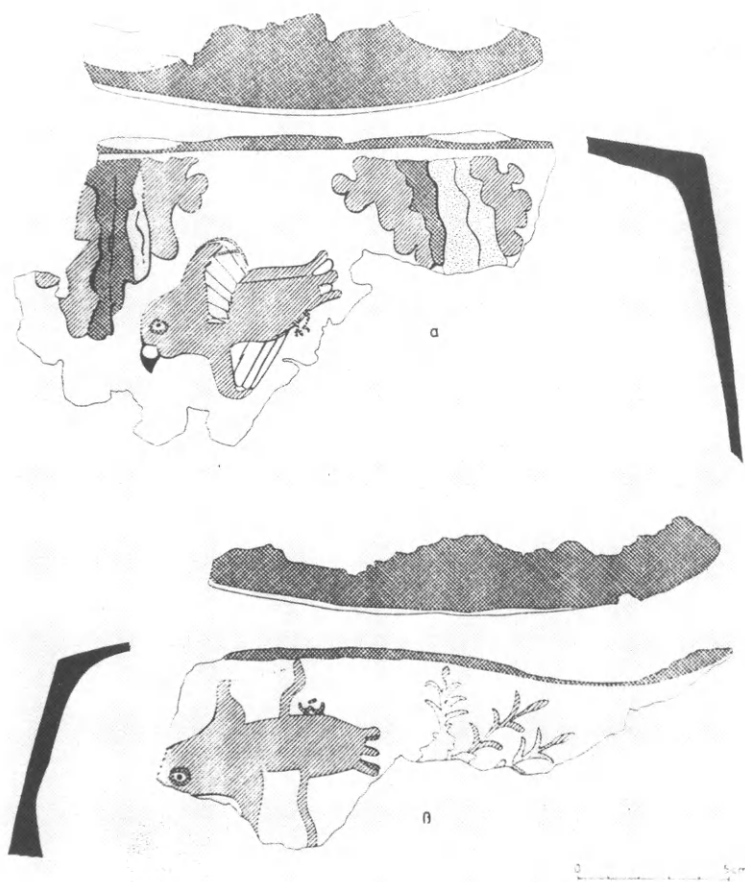

β. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο τῆς Δυτικῆς οἰκίας.

α-β. Θραύσματα με πομπή ἀνδρῶν ἀπὸ τὸ κλιμα-
κοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4.

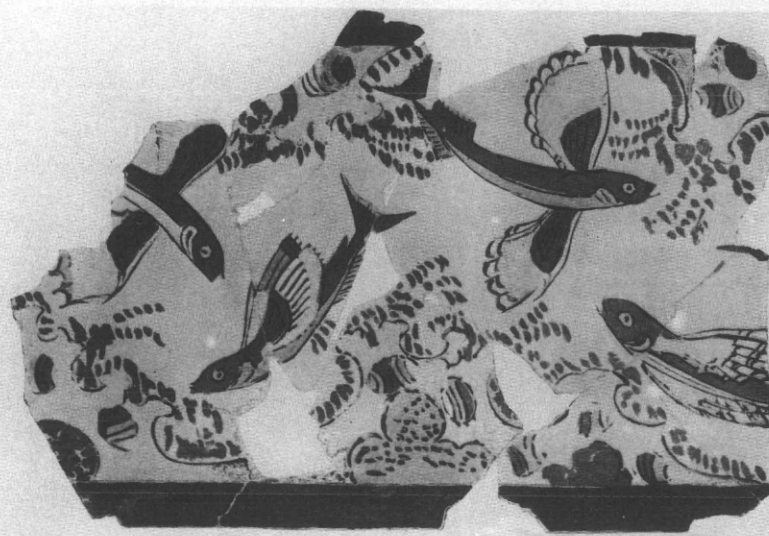

α. Θραύσματα τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ τὴν ἄνω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας.

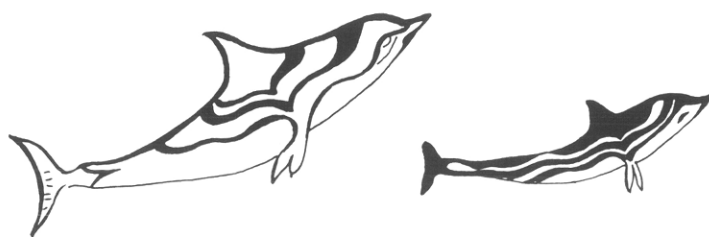

β. Ἡ «Ἱέρεια» ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία.

α-β. Τοιχογραφίες από τη Φυλακωπή: α. Evans, PM III, εἰκ. 26. β. Evans, PM I, εἰκ. 393.

Γ. Τὰ κινητὰ εὐρήματα

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου: ἀνάλυση καὶ μεθοδολογία

I. Εἰδικὰ χαρακτηριστικά

Τὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας εἶναι μία πόλη τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ βρίσκεται θαμμένη κάτω ἀπὸ παχιά στρώματα ἡφαιστειακῶν ὑλικῶν. Ἡ πόλη, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη ποὺ διετύπωσε πρῶτος ὁ καθηγητὴς Μαρινάτος καὶ στὴ συνέχεια καὶ ἄλλοι ἐρευνητές, ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς στὸ τέλος τῆς ΥΜ Ια/ΥΚ Ι περιόδου¹ ἐξαιτίας ἰσχυρῶν προεκρηξιακῶν γεγονότων καὶ μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου ποὺ ἀκολούθησε σκεπάστηκε ἀπὸ ἡφαιστειακὰ ὑλικά². Τὰ ὑλικά αὐτὰ ἀποτέλεσαν

1. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ βασίστηκε στὴν ὑστερότερη εἰσηγμένη μινωικὴ κεραμεικὴ τοῦ κλειστοῦ συνόλου ποὺ εἶναι ὥριμη ΥΜ Ια. Βλ. σχετικὰ *Thera* II, 36, M.S.F. Hood, *Late Bronze Age Destruction at Knossos* στό: *Acta of the First International Congress on the Volcano of Thera (Athens 1971)*, 379.

2. Γιὰ τὶς ἀπόψεις Μαρινάτου, βλ. *Thera* I, 55-56, II, 36 καὶ κυρίως III, 7-8 καὶ 1971, 406. Παρὰ τὶς διαφωνίες σὲ ἐπιμέρους θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὰ προεκρηξιακὰ γεγονότα, τὶς φάσεις τῆς ἔκρηξης, τὴ διάρκεια καὶ τὴ χρονολόγησή τους, οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι πρῶτα ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους του καὶ στὴ συνέχεια σκεπά-

έναν προστατευτικό μανδύα για τὰ ἀρχαιολογικά λείψανα ποὺ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ ἔρχονται στὸ φῶς σὲ μοναδική κατάσταση διατήρησης.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν κεραμεικὴ οἱ ιδιόρρυθμες συνθηκὲς καταστροφῆς καὶ προστασίας τοῦ οἰκισμοῦ ἔχουν τὶς παρακάτω συνέπειες:

1. Τὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικά σφράγισαν τὰ κτίρια καὶ τοὺς ἀνοικτοὺς χώρους τῆς πόλης. Συνεπῶς ἡ κεραμεικὴ τοῦ οἰκισμοῦ ἀποτελεῖ ἓνα κλειστό καὶ ἄρα σταθερὰ χρονολογημένο σύνολο.

2. Πολλὰ ἀγγεῖα ἔρχονται στὸ φῶς ἀκέραια³ (πίν. 42α-β). Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ θραυσμένα ὑπάρχουν δυνατότητες πλήρους ἀποκατάστασης⁴.

3. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος τῆς ἐλαφρόπετρας κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀνασκαφῆς, ἀντικρίζουμε τὰ ἀγγεῖα στὴ θέση τους σὲ πολλές περιπτώσεις, στὴ θέση ποὺ τὰ ἔφησαν οἱ κάτοικοι ὅταν ἐγκατέλειψαν τὸν οἰκισμό. Τὰ βρίσκουμε νὰ εἶναι τοποθετημένα στὰ δάπεδα⁵ ἢ ἐνσωματωμένα σὲ λιθόκτιστα τοιχάρια⁶, νὰ στέκονται στὰ κατώφλια τῶν παραθύρων ἢ ἀνάμεσα στὶς παραστάδες τῶν πολυθύρων⁷, νὰ εἶναι τακτοποιημένα σὲ ράφια καὶ ἐρμάρια⁸. Ὅταν πάλι βρίσκονται μετακινημένα ἢ πεσμένα ἀπὸ τοὺς ἐπάνω ὁρόφους, ἡ ἀναπαράσταση τῆς ἀρχικῆς τους θέσης εἶναι συχνὰ δυνατὴ⁹.

4. Ὅσα ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα περιεῖχαν στερεὲς ὕλες τὶς διατηροῦν, ἔστω καὶ σὲ ἀλλοιωμένη μορφή. Ἐτσι στοὺς ἀποθηκευτικοὺς χώρους ὑπάρχουν πιθάρια καὶ μικρότερα ἀγγεῖα γεμάτα μὲ ἀλεύρι, κριθάρι, φάβα ἢ ἄλλες τροφές¹⁰. Ἀλλοτε πάλι τὰ ἀγγεῖα χρησίμευαν ὡς κιβώτια φύλαξης μικρῶν ἀντικειμένων καὶ τὰ βρίσκουμε γεμάτα μὲ αὐτά. Τέτοιες εἶναι οἱ περιπτώ-

στηκε ἀπὸ τὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικά. Γιὰ μία σύνοψη καὶ κατάταξη τῶν ἀπόψεων ἐπάνω στὰ θέματα αὐτά, βλ. W. D. Niemeier, *Die Katastrophe von Thera und die spätminoische Chronologie*, *Jdl* 95, 1980, 2-5, σσμ. 15-18.

3. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* IV, 26, πίν. 46α, VII, 15, πίν. 18β, 19α-β.

4. Βλ. ἀνακοίνωση Παπαδήμα στὸν παρόντα τόμο.

5. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* VI, 9-10, πίν. 9, 10α, VII, 20, πίν. 27α, 28 α-β (δάπεδα ἰσογείων), II, 12-13, πίν. 8, 9₁ (δάπεδο ἀνωγείου).

6. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* VII, 17-19, πίν. 24β, 25α, 26α.

7. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* II, 22, πίν. 19, V, 25, πίν. 45, VI, 25, πίν. 47β (παράθυρα), IV, 18-19, πίν. 24α, 25α, 26β (πολύθυρο).

8. *Thera* IV, 21, πίν. 29β-31β (ράφι), II, πίν. 18, E1, III, πίν. 6, 2 (ἐρμάρια).

9. Βλ. καὶ ἀνακοίνωση Μιχαηλίδου στὸν παρόντα τόμο.

10. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* VII, 14, πίν. 17α, IV 42-44, πίν. 106-108 καὶ Σαρπάκη στὸν παρόντα τόμο.

σεις δύο πύλων που προέρχονται από τους χώρους Α1 και Δ16 και βρέθηκαν γεμάτοι ό ένας με άγνύθες¹¹ και ό άλλος με άσκούς¹².

Καί ή πρώτη ιδιότητα τής κεραμεικής του Άκρωτηρίου, ότι πρόκειται για κλειστό σύνολο, είναι πολύτιμη, χαρακτηρίζει όμως κεραμικά σύνολα και από άλλες θέσεις. Οί υπόλοιπες όμως ιδιότητές του, ότι δηλαδή ένας πραγματικά μεγάλος άριθμός άγγείων βρίσκονται άκέραια, στη θέση τους και με διατηρημένο τó περιεχόμενό τους, δείχνουν πόσο πλουσιότερα είναι τά στοιχεία που προέρχονται από τήν άνασκαφική έρευνα του Άκρωτηρίου σε σχέση με εκείνη των άλλων αϊγαιακών θέσεων.

II. Προσέγγιση και στόχοι

Τό κεραμικό σύνολο με τά χαρακτηριστικά που περιγράψαμε άποτελεί άναμφίβολα χρησιμότατο έργαλείο στα χέρια του έρευνητή. Ή πληθώρα όμως και ή ποικιλία που τó διακρίνουν κάνουν τόν έλεγχο του ιδιαίτερα δύσκολο (βλ. σχεδιάγραμμα).

Τό πρόγραμμα όργάνωσης τής άνασκαφής¹³ βοήθησε σε μία πρώτη έπαφή με τó ύλικό. Ή άποθήκευση των άγγείων και όστράκων έγινε με σκοπό τήν έξυπηρέτηση τής έρευνας. Τά άγγεία τοποθετήθηκαν στις άποθήκες του Άκρωτηρίου και του Νέου Μουσείου Θήρας κατά κτίρια και δωμάτια και τó ύλικό των δωματίων χωρίστηκε σε κατηγορίες με όδηγο τó σχήμα και τή διακόσμηση των άγγείων. Ή άρχειοθέτηση τής κεραμεικής με τή βοήθεια ήλεκτρονικού υπολογιστή, που άρχισε τά τε-

11. *Thera* I, 23-24, εϊκ. 27.

12. *Thera* V, 21, πίν. 31β.

13. Βλ. και άνακοίνωση Χρ. Ντούμα στόν παρόντα τόμο.

λευταία χρόνια, διευκολύνει επίσης την έρευνα. Πολύ χρήσιμη για τη διαλεύκανση ειδικών θεμάτων στάθηκε και η προώθηση προγραμμάτων ανάλυσης πηλών και χρωμάτων διακόσμησης στο Δημόκριτο, στο Πολυτεχνείο και στο εργαστήριο FITCH της Άγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Άξιοποιώντας τα παραπάνω, επέλεξα δύο τρόπους προσέγγισης του υλικού, τη λεπτομερή τυπολογική του ανάλυση από τη μία και τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων από την άλλη, που αποδεικνύονται καρποφόροι επειδή οδηγούν στην κάλυψη των κύριων στόχων της έρευνας.

Και πρώτος στόχος είναι η κατάρτιση έγχειριδίου θηραϊκής κεραμικής, στο οποίο θα σχολιάζονται και θα εικονίζονται οί τύποι των αγγείων, τα διακοσμητικά θέματα και τα συστήματα διακόσμησης έτσι ώστε οί συγκρίσεις άλλων υλικών με τὸ θηραϊκὸ νὰ εἶναι εὐκόλες. Ένας δεύτερος στόχος είναι η αντιμετώπιση ὀρισμένων θεωρητικῶν προβλημάτων. Ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς εἴτε ἐπιλύει ἄμεσα τὰ προβλήματα αὐτὰ εἴτε συμβάλλει σημαντικὰ στὴ διαφώτισή τους. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν ἡ χρονικὴ ὀριοθέτηση τῆς τελευταίας φάσης ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἡ ἀνίχνευση τῶν ἐξωτερικῶν του σχέσεων· στὴ δεύτερη, ἡ ἐπισήμανση τῆς πολιτιστικῆς του ταυτότητας καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς λειτουργίας τῶν κτιρίων.

III. Ἡ ντόπια κεραμικὴ

Ἀπὸ τὴν τυπολογικὴ ἀνάλυση καὶ τὶς ἀναλύσεις τῶν πηλῶν¹⁴ προέκυψε ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν αγγείων, ἓνα 80% μὲ 85%, ἔχουν κατασκευαστεῖ στὴ Θήρα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ εἰσαγωγές ἀπὸ ἄλλα αἰγαιακὰ κέντρα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ ὑπόλοιπο 15% μὲ 20% τοῦ συνόλου τῆς κεραμικῆς. Ἐχουν ἐπισημανθεῖ μέχρι τώρα αγγεῖα μὲ τόπο προέλευσης τὴ Μήλο¹⁵, τὴν Κέα ἢ τὴ Νάξο¹⁶, τὴν Ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα¹⁷, τὴν Κεντρικὴ

14. Βλ. παρακάτω σημ. 22.

15. Δείχθηκε μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀνάλυσης μὲ νετρονικὴ ἐνεργοποίηση, ὅτι ἴσως λίγες ἀπὸ τὶς μαστοπρόχους ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι μηλιακῆς προέλευσης: Βλ. Β. Κυλίκου, *Μελέτη προέλευσης ἀρχαίων κεραμικῶν μὲ νετρονικὴ ἐνεργοποίηση, στατιστικὴ ἀνάλυση* (Ἰωάννινα 1988, διδακτ. διατρ.), 164.

16. Πρόκειται γιὰ ὀρισμένα αγγεῖα ἀπὸ ἐρυθροκάστανο πηλὸ ποὺ περιέχει μαρμαρυγία. Ἡ ἐπιφάνειά τους καλύπτεται μὲ παχὺ κίτρινο ἐπίχρυσμα καὶ ἡ διακόσμησή τους εἶναι δίχρωμη (ἐρυθρὸ καὶ μελανὸ χρῶμα). Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη κεραμικὴ στὴν Κέα, βλ. J. L. Caskey, *Investigations in Keos. Part 2: a Conspectus of the Pottery*, *Hesperia* 41, 381. J. L. Davis, *Keos V. Agia Irini: Period V* (Mainz 1986), 4. W. W. Cummer καὶ E. Schofield, *Keos III; Agia Irini: House A* (Mainz 1984), 45.

17. Στὸ Ἀκρωτήρι βρέθηκαν ἑλλαδικὰ αγγεῖα ποὺ ἀνήκουν τόσο σὲ κατηγορίες με-

καὶ Ἀνατολικὴ Κρήτη¹⁸, τὸ Νοτιοανατολικὸ Αἰγαῖο¹⁹, τὴν Κύπρο²⁰ ἀκόμη καὶ τὴ Συρία²¹. Γιὰ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὴ ἡ πορεία τῆς ἔρευνας καὶ γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ μία πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸ ὑλικό, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ δώσουμε στὴ συνέχεια ὀρισμένα βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ κύριο τμῆμα του, τὴν ντόπια κεραμεικὴ.

Πηλὸς καὶ τεχνικὴ κατασκευῆς

Ὁ θηραϊκὸς πηλὸς εἶναι ὑπόλευκος ἐξαιτίας τῆς μεγάλης περιεκτικότητάς του σὲ ἀσβέστιο (10-18% CaO) καὶ ἀναγνωρίζεται εὐκόλα μὲ τὸ μάτι. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ ὑπόλευκου αὐτοῦ πηλοῦ ὡς θηραϊκοῦ ἐνισχύθηκε ἀπὸ μία σειρά χημικῶν καὶ πετρολογικῶν ἀναλύσεων²². Ὁ πηλὸς καὶ τῶν μικρῶν ἀγγείων διαθέτει ἔντονες προσμείξεις παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι περισσότερο καθαρισμένος ἀπὸ ἐκείνον τῶν μεγάλων ἀγγείων. Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι τροχήλατα, ὑπάρχουν ὅμως καὶ χειροποίητα.

Ἡ θηραϊκὴ κεραμεικὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὑψηλὸ βαθμὸ τυποποίη-

σοελλαδικῆς παράδοσης ὅσο καὶ στὸν ΥΕ Ι ρυθμὸ. Γιὰ μία ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῶν πρώτων, βλ. Μ. Μαρθάρη, Ἀκρωτήρι, κεραμεικὴ μεσοελλαδικῆς παράδοσης στὸ στρῶμα τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς, *AE* 1980, 182-207. Γιὰ τὰ δεύτερα βλ. *Thera* II, 40-41 καὶ Μ. Marthari, Die Mykenische Expansion auf den Kykladen, στὸν τόμο Κ. Demakopoulou (ἐπιμ.), *Das Mykenische Hellas, Heimat der Helden Homers, Berlin 1988*, 56-57, 153.

18. Τὰ δημοσιευμένα στὰ *Thera* μινωικὰ ἀγγεῖα ἔχουν σχολιασθεῖ ἀπὸ τὸν Niemeier, ὅ.π. 41-63. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, The Master of the Gournia octopus stirrup jar and a Late Minoan IA Pottery Workshop at Gournia exporting to Thera στὸν τόμο Ρ. Betancourt (ἐπιμ.), *Temple University Aegean, Symposium 4* (Philadelphia 1979), 19-22.

19. Μελέτη μὲ θέμα τὴ δωδεκανησιακὴ κεραμεικὴ ποὺ ἐπισημάνθηκε στὸ Ἀκρωτήρι πρόκειται νὰ δημοσιευθεῖ στὸ Γ' Διεθνὲς Συνέδριο Θήρας (Μ. Μαρθάρη, Α. Μαρκέτου, R. E. Jones).

20. Ἀναφέρεται ὅτι μία κυπριακὴ φιάλη βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῶν Corceix καὶ Mamet στὸ Ἀκρωτήρι ἢ στὸν Μπάλο, παρόλο ποὺ ἔχει χαθεῖ ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς: F. Fouqué, *Santorin et ses éruptions* (Paris 1879), πίν. 42, 6. Furtwängler καὶ Loeschke, *Mykenische Thongefässe* (Berlin 1879) εἰκ. 44, Ρ. Åström, Three Tell El Yahudiyeh juglets in the Thera Museum στὸν τόμο *Acta of the first International Congress on the Volcano of Thera (Athens 1971)* 418. Niemeier, ὅ.π. 72-74. Οἱ ἀνασκαφές τῶν Γάλλων στὸ Ἀκρωτήρι ἔγιναν στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ χειμάρρου, περιοχὴ ποὺ περιλαμβάνεται στὸ σημερινὸ ἀνασκαμμένο τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ: Chr. Doumas, *Thera, Pompeii of the ancient Aegean* (Ἀθήνα 1983), 12.

21. Ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι προέρχεται ἕνας Συριακὸς ἀμφορέας: *Thera* VII, 15, 29-30. Ἐπίσης στὴ Συλλογὴ Νομικοῦ ὑπάρχουν τρία προχοῖδια Συρο-Παλαιστινιακῆς προέλευσης: Åström, ὅ.π. 415-416. Βλ. καὶ H. G. Buchholz, Some observations concerning Thera's contacts overseas during the Bronze Age, στὸν τόμο *TAW II* (London 1980), 228.

22. Ὡς σήμερα δὲν ἔχει βρεθεῖ στὴ Θήρα πηλός. Παρόλα αὐτά, τὰ ἀρχαιολογικά

σης. Ἡ εὕρεση μεγάλων ομάδων ἀγγείων τοῦ ἴδιου τύπου, μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἢ ἐλαφρὰ διαφορετικὴ διακόσμηση εἶναι κανόνας γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι. Τὰ στοιχεῖα ὑποδεικνύουν τὴν ὕπαρξη ἐργαστηρίων μὲ μαζικὴ παραγωγή.

Τύποι ἀγγείων

Ὡς τώρα ἔχουν ἐπισημανθεῖ γύρω στοὺς 100 τύπους ἀγγείων. Ἀριθμητικὴ ὑπεροχὴ παρουσιάζουν τὰ κύπελλα, οἱ σκύφοι, οἱ πρόχοι καὶ οἱ πίθοι. Τὰ κύπελλα ἀπαντοῦν σὲ μεγάλη ποικιλία: κωνικά, ἄωτα (πίν. 43α) ἢ μόνωτα, μόνωτα ἡμισφαιρικά καὶ ἄωτα ἢ μόνωτα μὲ δισκοειδῆ βάση. Οἱ σκύφοι τοῦ τύπου ποὺ ὀνομάζεται «Cycladic» cup²³ ἀπαντοῦν σὲ τρεῖς κυρίως παραλλαγές: ἀπλοὶ (πίν. 46γ), μὲ αὐλακωτὴ προχοὴ καὶ μὲ γεφυρωτὴ προχοή²⁴. Οἱ πρόχοι εἶναι ραμφόστομες, μὲ χοανοειδῆ στόμιο ἢ γεφυρόστομες. Στὸν πίν. 39 εἰκονίζονται οἱ παραλλαγές τῆς ραμφόστομης πρόχου. Μεγάλη ποικιλία ὑπάρχει κυρίως στὸν χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι τύπο τῆς μαστοπρόχου: ἄλλες μαστοπρόχοι γέρνουν περισσότερο (πίν. 39, 2, 4) καὶ ἄλλες λιγότερο (πίν. 39, 3, 5, 7, 8) πρὸς τὰ πίσω, ἄλλες διαθέτουν κερατοειδεῖς ἀποφύσεις (πίν. 39, 9) καὶ ἄλλες ὄχι (πίν. 39, 2-8), ἡ ἀπόληξη τῆς προχοῆς εἶναι σὲ ἄλλες τριγωνικὴ (πίν. 39, 4) καὶ σὲ ἄλλες ὀξεῖα (πίν. 39, 9). Οἱ πίθοι εἶναι κυλινδρικοί, ἀπιόσχημοι, ὠοειδεῖς ἢ κωνικοί. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι ομάδα τῶν πίθων μὲ τὴ σωληνωτὴ προχοὴ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βάση (πίν. 44α-β)²⁵.

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους τύπους ἀγγείων ποὺ δὲν θὰ σχολιάσουμε εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ἄλλες θέσεις. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ

δεδομένα ὑποδείκνυαν ὅτι ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν ἀγγείων ποὺ τυπολογικὰ ἀπαρτίζουν ἓνα σύνολο καὶ ποὺ ὁ πηλὸς τους φαίνεται ξεχωριστὸς θὰ πρέπει νὰ εἶναι ντόπιας κατασκευῆς. Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐπιβεβαίωσαν οἱ ἀναλύσεις τῶν πηλῶν· κυριότερες μελέτες: D. F. Williams, *A petrological examination of Pottery from Thera*, στὸν τόμο *TAW I* (London 1978) 508-509, 513-514, R. E. Jones, *Composition and Provenance; Studies of Cycladic Pottery with particular reference to Thera* στὸν τόμο *TAW I* (London 1978) 473-4 μὲ παράρτημα 1Α καὶ πίν. 1, 2 (6), 4 (α). Κυλικογλου, ὅ.π. 137-174.

23. Caskey, ὅ.π. 378, 388.

24. M. Marthari, *The Local Pottery Wares with Painted Decoration from the Volcanic Destruction Level of Akrotiri. Thera. A Preliminary Report*, *AA* 1987, 360-61, εἰκ. 2.

25. Γιὰ τὴν ομάδα αὐτὴ τῶν πίθων βλ. ἀναλυτικά, Χρ. Ντούμας, *Πιθάρια μὲ ἐνδειγὴ γιὰ τὸ ὑγρὸ περιεχόμενό τους ἀπὸ τὴν ΥΜ Ια Θήρα, Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος* (Ἀθήνα 1978), 117-124.

ορισμένοι, όπως ή κύμβη (πίν. 46ε) και τὸ δίοπτρο (πίν. 43β), σύμφωνα με τὶς ὀνομασίες τοῦ Μαρινάτου²⁶, πὺ εἶναι γνωστοὶ μόνο ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι.

Τεχνικὲς διακόσμησης

Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι τὰ χονδροειδῆ καὶ ἐντελῶς ἄγραφα ἀγγεῖα δὲν ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα στὸ Ἀκρωτήρι, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς²⁷, ἀλλὰ τὴ μειονότητα. Ἀκόμα καὶ μεγάλες ὁμάδες χρηστικῶν ἀγγείων καλύπτονται ἐξωτερικὰ μὲ σκοτεινὸ χρῶμα. Ἐκεῖνα πὺ ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια δὲν ἔχει ὑποστῇ καμιά κατεργασία εἶναι λίγα. Ἡ κυριότερη τέτοια ὁμάδα εἶναι τὰ κωνικὰ κύπελλα πὺ βρίσκονται κατὰ ἑκατοντάδες σὲ ὀρισμένα κτίρια (πίν. 42α, 43α)²⁸.

Τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα διακρίνονται σὲ τρεῖς ὁμάδες μὲ κριτήριό τὴ μεταχείριση τῆς ἐξωτερικῆς τους ἐπιφάνειας. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ καλύπτεται: μὲ ἓνα ἐπίχρῖσμα ὁμοιόχρωμο μὲ τὸν ὑπόλευκο πηλό, μὲ σκοτεινὸ χρῶμα πὺ ποικίλλει ἀπὸ ἐρυθρὸ ὡς σκοτεινὸ καστανό, μὲ λευκὸ ἀραιὸ χρῶμα. Καὶ στίς τρεῖς αὐτὲς ὁμάδες περιλαμβάνεται κεραμικὴ χωρὶς γραπτὴ διακόσμηση καὶ ἄλλη μὲ γραπτὴ διακόσμηση. Ἐπιφάνειες καὶ χρώματα εἶναι ἀμαυρά· ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ὀρισμένα σκοτεινόχρωμα ἀγγεῖα πὺ εἶναι στιλβωμένα· συνεχίζουν ἔτσι τὴν παράδοση τῆς ΜΚ κατηγορίας σκοτεινὰ στιλβωτὰ («Dark Burnished»)²⁹.

Τὰ μὴ διακοσμημένα ἀγγεῖα τῆς πρώτης ὁμάδας εἶναι ἐλάχιστα (πίν. 43α-β). Ἀντίθετα ἡ πλειονότητα τῶν ἀγγείων πὺ διακοσμοῦνται γραπτὰ

26. *Thera* II, 38, VII, 29.

27. Ἐνδεικτικὴ π.χ. εἶναι ἡ κατάσταση στὸν κυκλαδικὸ ἐπίσης οἰκισμό τῆς Ἀγίας Εἰρήνης τῆς Κέας. Ἡ Schofield ἐξετάζοντας τὸ πλούσιο κεραμικὸ σύνολο τῆς Οἰκίας Α, πὺ ἓνα τμήμα τοῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ΥΚ Ι φάση κατοίκησης, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ πλειονότητα τῶν ἀγγείων εἶναι χονδροειδῆ ντόπια κατασκευῆς, βλ. Cummer καὶ Schofield, ὅ.π. 140.

28. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Thera* IV, 15, πίν. 17α, β (Συγκρότημα Δ, δωμάτιο 7), V, 13, πίν. 6 (Οἰκία Γυναικῶν, δωμάτιο 3), VI, 21, πίν. 34 (Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 6).

29. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν ΜΚ σκοτεινῶν στιλβωτῶν, βλ. R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Middle Bronze Age*, στὸν τόμο *TAWI* (London 1978), 367-379· εἰδικότερα γιὰ τὰ κεῖα, βλ. J. C. Overbeck, *Consistency and Diversity in the Middle Cycladic Era*, στὸν τόμο J. L. Davis and J. F. Cherry (ἐπιμ.), *Papers in Cycladic Prehistory* (Los Angeles 1979) 106-121 καὶ γιὰ τὰ θηραϊκὰ (ἐρυθρὰ καὶ μελανὰ) βλ. Μ. Μαρθάρη, Ἀνασκαφὴ στὴ θέση Φτέλλος Θήρας, περίοδος 1980, *AAA* 15, 1982, 94 καὶ Α. Παπαγιαννοπούλου, Α. Grimanis, V. Kilikoglou, *Analysis of Melian and Thera Pottery: A Preliminary Report*, *Hydra* 1, 1985, 59-65.

ἐντάσσονται σὲ αὐτὴν τὴν ὁμάδα. Ἡ ὑπόλευκη ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ προσφέρεται γιὰ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὰ σκοτεινὰ χρώματα. Οἱ κυριότερες τεχνικὲς διακόσμησης εἶναι οἱ παρακάτω:

α) Μονόχρωμη μὲ μελανὸ χρῶμα ζωγράφησης τῶν θεμάτων (πίν. 43δ, 44α-β, 45δ). Πολυάριθμες κατηγορίες ἀγγείων, ὅπως οἱ μαστοπρόχοι, διακοσμοῦνται μὲ τὸν τρόπο αὐτό.

β) Δίχρωμη μὲ ἐναλλαγὴ ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἢ μὲ συνδυασμὸ τῶν δύο χρωμάτων γιὰ τὴ ζωγράφηση τοῦ ἴδιου θέματος (πίν. 45β). Ἡ τεχνικὴ αὕτη εἶναι σπάνια.

γ) Μονόχρωμη ἢ δίχρωμη μὲ ἐπίθετα λευκὰ στοιχεῖα (πολύχρωμη) ποὺ τονίζουν τὰ διακοσμητικὰ θέματα (πίν. 44γ-δ, 45α). Ἡ χρῆση τοῦ λευκοῦ καὶ ἡ πολυχρωμία ἐμφανίζεται στὴ Θήρα ἀπὸ πολὺ ἔνωρίς. Τὴν συναντοῦμε ἤδη σὲ ἀγγεῖα τῶν ἀποθετῶν τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ποὺ χρονολογοῦνται σὲ προχωρημένο στάδιο τῆς Μέσης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ³⁰. Τὸ ἐπίθετο λευκὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς θηραϊκῆς κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσης καὶ τὴν ἀντιδιαστέλλει ἀπὸ τὴ σύγχρονή της μηλιακὴ καὶ κεία, ὅπου συνεχίζεται ἡ παραδοσιακὴ διχρωμία ποὺ τείνει νὰ ἐκλείψει στὴ Θήρα³¹. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν περίπτωση τῆς παράστασης τοῦ χελιδονιοῦ, τὸ λευκὸ δὲν χρησιμοποιεῖται μόνο γιὰ ἐπίθετες λεπτομέρειες ἀλλὰ καὶ ὡς τρίτο ἰσότιμο χρῶμα ζωγράφησης ποὺ ἀπλώνεται ἀπευθείας στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καὶ ἀποδίδει φυσιοκρατικὰ τὴν κοιλιά καὶ τὴν κάτω ἐπιφάνεια τῶν φτερῶν τοῦ χελιδονιοῦ³² (πίν. 45γ).

δ) Τέλος ὁρισμένα ἀγγεῖα διακοσμοῦνται μὲ ἐρυθρὲς κηλίδες. Τὸ χρῶμα στὴν περίπτωση αὕτη ἔχει ἀπλωθεῖ μὲ τὰ δάκτυλα στὴν ἐπιφάνειά τους³³ (πίν. 43γ).

30. Γιὰ τοὺς ἀποθέτες αὐτοὺς βλ. Ἔργον 1984, 80-81 καὶ M. Marthari, *The Local Pottery Wares with Painted Decoration from the Volcanic Destruction Level of Akrotiri, Thera. A Preliminary Report*, *AA* 1987, 370.

31. Γιὰ τὴ διχρωμία στὴ σύγχρονη κεία καὶ μηλιακὴ κεραμεικὴ («Red and Black» class) καθὼς καὶ σὲ ἐκείνην τῆς ἐπόμενης περιόδου (*Κέα VII, Φυλακωπὴ III-ii*), ὅταν τὸ Ἀκρωτήρι δὲν ὑπάρχει πιά, βλ. Cummer καὶ Schofield, ὅ.π. 45, T. D. Atkinson et al., *Excavations at Phylakopi in Melos* (London 1904) 129 κέ., R. M. Dawkins καὶ J. P. Droop, *The Excavations at Phylakopi in Melos*, *BSA* 17, 1910-11, 11-12, R.L.N. Barber, *Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age*, *BSA* 69, 1974, 35-37.

32. Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τοῦ λευκοῦ: Marthari, *AA* 1987, ὅ.π. 378.

33. Κάποια πρῶτα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο κατασκευῆς αὐτῶν τῶν ἀγγείων καθὼς καὶ τῶν δίχρωμων ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὴν ἐργασία τοῦ W. Noll, *Material and Techniques of the Minoan Ceramics of Thera and Crete* στὸ *TAW I* (London 1978) 503-504.

Στή δεύτερη ομάδα τῶν σκοτεινόχρωμων περιλαμβάνονται ἀκόσμητα (πίν. 46γ) ἀλλὰ καὶ διακοσμημένα μὲ λευκὸ χρῶμα ἀγγεῖα (πίν. 46δ-ε). Καὶ οἱ δύο κατηγορίες ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ πλούσια ποικιλία τύπων καὶ μεγάλο ἀριθμὸ κομματιῶν. Τὸ πέρασμα τῆς ἐπιφάνειας ἀπλὰ μὲ σκοτεινὸ χρῶμα ἦταν ἡ εὐκόλη λύση· ἕνας γρήγορος τρόπος γιὰ νὰ ἐξωραΐσουν τὰ ἀγγεῖα ποὺ εἶναι ἄλλωστε δοκιμασμένος ἀπὸ τὸ παρελθόν. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐκφυλισμὸ τῶν ΜΚ ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν στιλβωτῶν³⁴.

Καὶ στὴν τρίτη ομάδα, τῶν λευκόχρωμων, ὑπάρχει ἀριθμητικὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα σὲ ἀδιακόσμητα καὶ διακοσμημένα ἀγγεῖα. Τὰ πρῶτα περιορίζονται κυρίως σὲ δύο τύπους, στὴ μαστοπρόχου μὲ τὶς κερατοειδεῖς ἀποφύσεις (πίν. 46α) καὶ στὸ κυλινδρικό ἀγγεῖο. Τὰ δεύτερα διακοσμοῦνται μὲ καστανὸ χρῶμα καὶ περιλαμβάνουν μεγαλύτερη ποικιλία τύπων³⁵ (πίν. 46β).

Σὲ ἐλάχιστες μόνο περιπτώσεις παρατηρεῖται μείξη δύο τεχνικῶν διακόσμησης στὸ ἴδιο ἀγγεῖο. Μία τέτοια ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ὁ ἡθμὸς 3592 τῆς Ξεστῆς 3 (πίν. 45γ), στὸν ὁποῖο συνδυάζονται ἡ πολύχρωμη τεχνικὴ (σῶμα) καὶ ἡ ἀνοιχτόχρωμη σὲ σκοτεινὸ ἔδαφος (πόδι).

Θέματα καὶ σύνταξη

Τὸ θεματολόγιο τῶν θηραίων ἀγγειογράφων εἶναι ἰδιαίτερα πλούσιο, περιλαμβάνει γεωμετρικὰ καὶ εἰκονιστικὰ θέματα. Ἀπὸ τὰ γεωμετρικὰ θέματα ἰδιαίτερα ἀγαπητὰ εἶναι οἱ κύκλοι μὲ τὰ ἐσωτερικὰ κοσμήματα (πίν. 44α)³⁶ καὶ ἡ τρέχουσα σπείρα. Οἱ περισσότεροι τύποι σπείρας διαθέτουν ἀνάμεσα στὶς περιελίξεις τους περιοχὲς ποὺ καλύπτονται μὲ δισκία ἢ στιγμές (πίν. 44γ).

Ἐντύπωση προκαλεῖ τὸ μεγάλο ποσοστὸ τῆς θηραϊκῆς κεραμικῆς ποὺ διακοσμεῖται μὲ εἰκονιστικὰ θέματα. Τὰ φυτικὰ θέματα κατέχουν σημαντικὴ θέση. Ὑπάρχει προτίμηση γιὰ τὴν ἀπεικόνιση ἀνθέων καὶ καρπῶν. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονίσουμε τὴν πληθωρικὴ παρουσία τοῦ κρόκου

34. Βλ. παραπάνω σημ. 29.

35. Ὅρισμένες θηραϊκὲς ομάδες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ διακρίνουμε μὲ κριτήριον τὴν τεχνικὴ διακόσμησης ἔχουν τὶς ἀντίστοιχες τους στὴ σύγχρονη Φυλακωπὴ: J. L. Davis καὶ J. F. Cherry, *Phylakopi in Late Cycladic I: A Pottery Seriation Study* στὸν τόμο J. A. Macgillivray and R. L. N. Barber (ἐπιμ.) *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh 1984) 149, 151.

36. Γιὰ μιὰ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν διακοσμητικῶν αὐτῶν θεμάτων ὡς συμβόλων περιεχομένου τῶν ἀγγείων ποὺ διακοσμοῦν βλ. Ντούμας, *Στήλη*, ὅ.π. 118 κέ.

που μπορεί να θεωρηθεί ως το πιο αγαπητό θέμα της θηραϊκής αγγειογραφίας. Παριστάνεται έρυθρος ή λευκός και σε μεγάλη ποικιλία τύπων (πίν. 40, 45γ).

Ένδιαφέρουσα είναι ή απεικόνιση καλλιεργήσιμων φυτών σε καρποφορία. Κριθάρι, ψυχανθή και σταφύλι απαντούν μόνα τους ή σε συνδυασμούς μεταξύ τους και με άλλα θέματα δίνοντάς μας έτσι πληροφορίες για τις βασικές γεωργικές καλλιέργειες στην ΥΚ Θήρα (πίν. 46β).

Οί μορφές των ζώων κατέχουν επίσης σημαντική θέση στη διακόσμηση των αγγείων. Παριστάνονται πτηνά, τετράποδα και δελφίνια σε κίνηση. Στον πίν. 41 έχουν συγκεντρωθεί οί αγγειογραφικοί τύποι του δελφινιού. Όπως φαίνεται αποδίδονται όλες οί φάσεις της κίνησής του: ή στιγμή που το δελφίνι πετιέται έξω από το νερό (πίν. 41,2,3), ή στιγμή που αιώρεται στον άέρα (πίν. 41, 4-5) και ή στιγμή που βουτάει πάλι στη θάλασσα (πίν. 41, 6-8).

Τα εικονιστικά θέματα παρατάσσονται συνήθως στις επιφάνειες των αγγείων χωρίς έσωτερική σχέση μεταξύ τους και ή διάταξή τους διέπεται από τους ίδιους κανόνες με τὰ μη εικονιστικά θέματα. Σε όρισμένα όμως αγγεία θέματα όπως οί μορφές των ζώων, φυτά και βράχια ή βουνά συνδυάζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργούνται φυσιοκρατικές συνθέσεις. Οί συνθέσεις περιστρέφονται κυρίως γύρω από τις μορφές τριών ζώων: του αϊγάγου, του δελφινιού και του χελιδονιού. Οί αϊγαγοί απεικονίζονται να τρέχουν, τὰ δελφίνια να κολυμπούν (πίν. 45α) και τὰ χελιδόνια να πετούν (πίν. 45γ) στο φυσικό τους περιβάλλον³⁷. Περισσότερο σύνθετες αλλά και πιο ήρεμες είναι οί παραστάσεις του πίθου 4.854 της Δυτικής Οίκίας. Η μοναδική παρουσία του αγγείου αυτού στην κεραμική του στρώματος της ήφαιστειακής καταστροφής βοηθά στην ανίχνευση της καταγωγής των φυσιοκρατικών τάσεων στη θηραϊκή αγγειογραφία³⁸.

Η έπιρροή της μεγάλης ζωγραφικής πιστεύουμε ότι έπαιξε ρόλο στη δημιουργία των αγγειογραφικών φυσιοκρατικών συνθέσεων. Τὰ πλούσια τοιχογραφικά σύνολα του Άκρωτηρίου προσέφεραν άφθονο ύλικό στους κεραμείς που απομόνωναν τὰ θέματα εκείνα που μπορούσαν να προσαρμοστούν στις μικρές επιφάνειες των αγγείων. Η φυσιοκρατία στην αϊγαιακή αγγειογραφία της πρώτης φάσης της ύστερης έποχής του Χαλκού φθάνει στην άκμή της με τις σκηνές δράσης των θηραϊκών αγγείων.

37. Βλ. και Marthari, *AA* 1987, ό.π. 377.

38. Βλ. και Ντούμα, *ΠΑΕ* 1980, 294, πίν. 178, 179.

Στὰ περισσότερα θηραϊκὰ ἀγγεῖα ὁ ρόλος ποὺ παίζει τὸ σχῆμα στὴ διάταξη τῆς διακόσμησης εἶναι καθοριστικός. Τὰ συντακτικὰ συστήματα βρίσκονται σὲ θετική σχέση μὲ τοὺς δύο κύριους ἄξονες τῶν ἀγγείων (ὀριζόντιο καὶ κατακόρυφο), στηρίζονται στὴν ὀργανικὴ δομὴ τῶν ἀγγείων καὶ παράλληλα τὴν προστατεύουν. Μὲ τὴ διάταξη τῶν θεμάτων τονίζονται συνήθως τὰ χαρακτηριστικὰ μέλη καὶ οἱ ὄψεις τοῦ τύπου (πίν. 43δ, 44α). Ἡ διακόσμηση ἔχει τεκτονικὴ σημασία. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις τὰ στοιχεῖα τῆς διακόσμησης διατάσσονται συστροφικά (πίν. 46ε)³⁹. Ἡ συστροφικὴ διάταξη ἔχει ὡς συνέπεια τὸν τονισμὸ τῆς σωματικότητας τοῦ ἀγγείου⁴⁰.

Χαρακτήρας

Ἡ λεπτομερὴς μελέτη τοῦ πολύμορφου αὐτοῦ κεραμικοῦ συνόλου, ποὺ προσπαθήσαμε νὰ σκιαγραφήσουμε, ὀδηγεῖ στὴν ἐπισήμανση τῶν τάσεων καὶ ρευμάτων ποὺ ἐπηρεάζουν τὴν κεραμικὴ παραγωγὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου στὴν τελευταία του φάση⁴¹.

Ἡ συνέχιση τῆς ντόπιας παράδοσης εἶναι ἔντονη. Ἡ μαστοπρόχους καὶ ὁ «κυκλαδικὸς» σκύφος (πίν. 43δ καὶ 46γ) ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς τάσης αὐτῆς. Καὶ οἱ τύποι καὶ ἡ διακόσμηση τῶν ἀγγείων ἔχουν βαθιὲς ρίζες στὴν ἱστορία τῆς κυκλαδικῆς κεραμικῆς.

Ἡ μίμηση τῶν μινωικῶν προτύπων εἶναι ἐξίσου διαδεδομένη. Τὰ «ἐκμινωισμένα» ἀγγεῖα μὲ διακόσμηση σκοτεινὴ σὲ ἀνοικτὸ ἔδαφος (πίν. 44γ-δ) καὶ ἀνοικτὴ σὲ σκοτεινὸ ἔδαφος (πίν. 46δ) ἀντικατοπτρίζουν τοὺς δύο ἀντίστοιχους μινωικοὺς ρυθμούς.

Ἡ μείξη κυκλαδικῶν καὶ μινωικῶν στοιχείων χαρακτηρίζει μεγάλο τμήμα τῆς κεραμικῆς. Ἡ κύμβη τοῦ πίν. 46ε εἶναι ἕνα τέτοιο παράδειγμα. Ὁ τύπος τοῦ ἀγγείου εἶναι θηραϊκὸς ἐνῶ ἡ διακόσμησή του ἔχει μινωικὰ πρότυπα. Παρόλο ποὺ οἱ διαδικασίες μείξης τῶν στοιχείων δὲν εἶναι πάντα τόσο εὐανάγνωστες, εἶναι φανερό ὅτι ὅλα ὑπῆρχαν ἀνεξάρτητα καὶ ὅλα συνδυάζονταν στὸ ΥΚ Ι Ἀκρωτήρι.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ παράδοση, κυκλαδικὴ ἢ μινωικὴ, οἱ θηραῖοι ἀγγειογράφοι ἀντλοῦν στοιχεῖα καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές, ὅπως εἶναι ἡ

39. Συστροφικά εἶναι διαταγμένα καὶ τὰ δελφίνια στὸν κυλινδρικό πίθο 3210, Marthari, AA 1987, ὅ.π. εἰκ. 28.

40. Γιὰ τὸν τεκτονικὸ χαρακτήρα τῆς διακόσμησης στὴν κεραμικὴ καθὼς καὶ γιὰ τὴ συστροφή βλ. A. Zois, *Der Kamares - Still Werden und Wesen* (Tübingen 1968) 324-7.

41. Γιὰ τὶς τάσεις ποὺ διέπουν τὴ θηραϊκὴ ἀγγειογραφία βλ. ἀναλυτικά, Marthari, AA 1987, ὅ.π. 370 κέ.

μεγάλη ζωγραφική με αποτέλεσμα τη δημιουργία έντυπωσιακῶν φυσιοκρατικῶν συνθέσεων (πίν. 45α-γ).

Ἡ υἰοθέτηση καὶ ἀποδοχὴ τῶν μινωικῶν προτύπων εἴτε μὲ τὴν ἀκριβὴ μίμησή τους εἴτε μὲ τὸν μερικὸ μετασχηματισμὸ τους δὲν ἐμποδίζει τὴ συνέχιση τῆς παραγωγῆς καὶ μάλιστα μαζικῆς τῶν ντόπιων τύπων. Οἱ τύποι αὐτοὶ δὲν ἀναπαράγονται ἀπολιθωμένοι ἀλλὰ ἀναπτύσσονται δημιουργικά. Ἡ εἰσδοχὴ τῶν μινωικῶν στοιχείων εἶναι πολὺ περισσότερο προωθημένη ἀπὸ ὅ,τι στὴν προηγούμενη περίοδο ἀλλὰ σὲ καμία περίπτωση δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи λόγος γιὰ ἐκμινωισμό τῆς κεραμεικῆς στὸ σύνολό της. Ἀντίθετα ὑπάρχει ἰσορροπία τῶν ντόπιων καὶ τῶν μινωικῶν στοιχείων καὶ ἁρμονικὴ συνύπαρξη.

Συμπεράσματα

Ἡ θηραϊκὴ κεραμεικὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολυμορφία, μαζικὴ παραγωγή, ἐξαιρετικὰ μεγάλο ποσοστὸ διακοσμημένων ἀγγείων, συνέχιση τῆς παράδοσης ἀπὸ τὴ μιά, ἐπιρροὴ ἀπὸ μινωικὰ πρότυπα ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ἔντονη τάση πρὸς τὴ φυσιοκρατία, εἶναι ἐνδεικτικὴ πιστεύουμε γιὰ τὴν κοινωνία ποὺ τὴν παρήγαγε. Ἡ ποιότητα καὶ τὸ ἐπίπεδό της δείχνουν μία κοινωνία ποὺ εὐημεροῦσε, ἦταν καλὰ ὀργανωμένη, διατηροῦσε σχέσεις μὲ τὰ ἄλλα αἰγαιακὰ κέντρα καὶ κυρίως μὲ τὴ μινωικὴ Κρήτη.

Τὰ ἡφαιστειακὰ ὑλικά διαφύλαξαν ἀπὸ εὐτυχὴ συγκυρία ἕναν προϊστορικὸ οἰκισμό. Ὅσο ὅμως βυθίζεται κανεῖς στὴν ἔρευνα τῶν ὑλικῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ αὐτὸν ἀντιλαμβάνεται ὅτι πρόκειται γιὰ πραγματικὴ εὐνοία τῆς τύχης· ἐπειδὴ ὁ οἰκισμὸς ποὺ διαφυλάχθηκε ἔτυχε νὰ μὴν εἶναι ἕνας ἀπλὸς οἰκισμός. Εἶναι μιὰ σημαντικότερη πόλη στὸ κέντρο τοῦ Αἰγαίου ποὺ ἡ μελέτη της θὰ διαφωτίσει πολλὰ σκοτεινὰς πλευρὰς τοῦ λεγόμενου αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ.

ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

The Pottery at Akrotiri: Analysis and Method

The pottery of Akrotiri constitutes a clear, closed assemblage; indeed it includes a large number of intact vases, found *in situ* and with their contents preserved. Examination of this rich body of material through detailed typological analysis and study of the excavation data leads to coverage of the positive and theoretical aims of study.

Despite diverse imports, the overwhelming majority of vases are of local manufacture. Theran clay has been identified with the aid of archaeometric methods. One of the principal characteristics of the local pottery is its standardisation, due to its mass production.

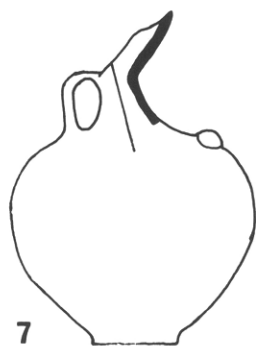
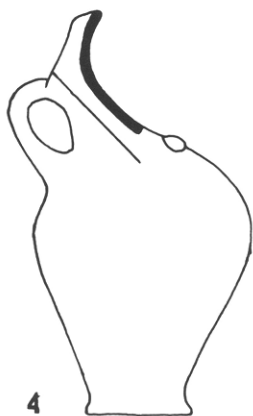
There are about 100 vase types. The most copious of these are cups, "Cycladic" cups, jugs and pithoi. Unpainted and coarse pottery is not found in appreciable quantities. Conical cups are the only abundant examples. Conversely, decorated wares are numerous. The following categories may be distinguished: 1) Self-slipped vases: the majority of these bear monochrome, bichrome or trichrome painted decoration, while in some cases they are decorated with red patches. 2) Vases with dark coat, undecorated or with white decoration and 3) Vases with dilute white coat, undecorated or with brownish red decoration.

The motifs are geometric or pictorial. Particularly popular are the crocus, spiral and circles enclosing ornaments. Of interest are the depictions of the fruits of cultivated plants, such as the grape, barley and vetch. However, the most important contribution of Theran pottery is the portrayal of scenes from nature involving figures of creatures such as the ibex, dolphin and swallow. Vase shape plays a significant role in syntax. On the majority of vases the arrangement of motifs is based on the organic structure, at the same time protecting it. In only a few instances is the bodily aspect emphasised by application of torsional tectonic systems.

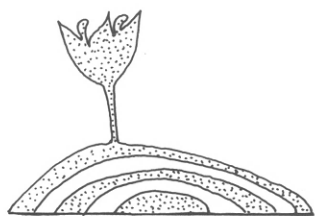
The continuation of local tradition on the one hand, the adoption of Minoan prototypes on the other, the mixing of local and Minoan traits and the creation of naturalistic representations under the influence of wall-paintings are the main trends underlying this polymorphic pottery. Its quality and standard bespeak an affluent, well-organised society which maintained relations with the other Aegean centres and especially Minoan Crete. They indicate that Akrotiri was not a fortuitous settlement but a highly important city at the centre of the Aegean which surely played a significant role in general developments in the region.

MARISA MARTHARI

Τύποι ραμφόστομων πρόχων από τὸ Ἀκρωτήρι.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

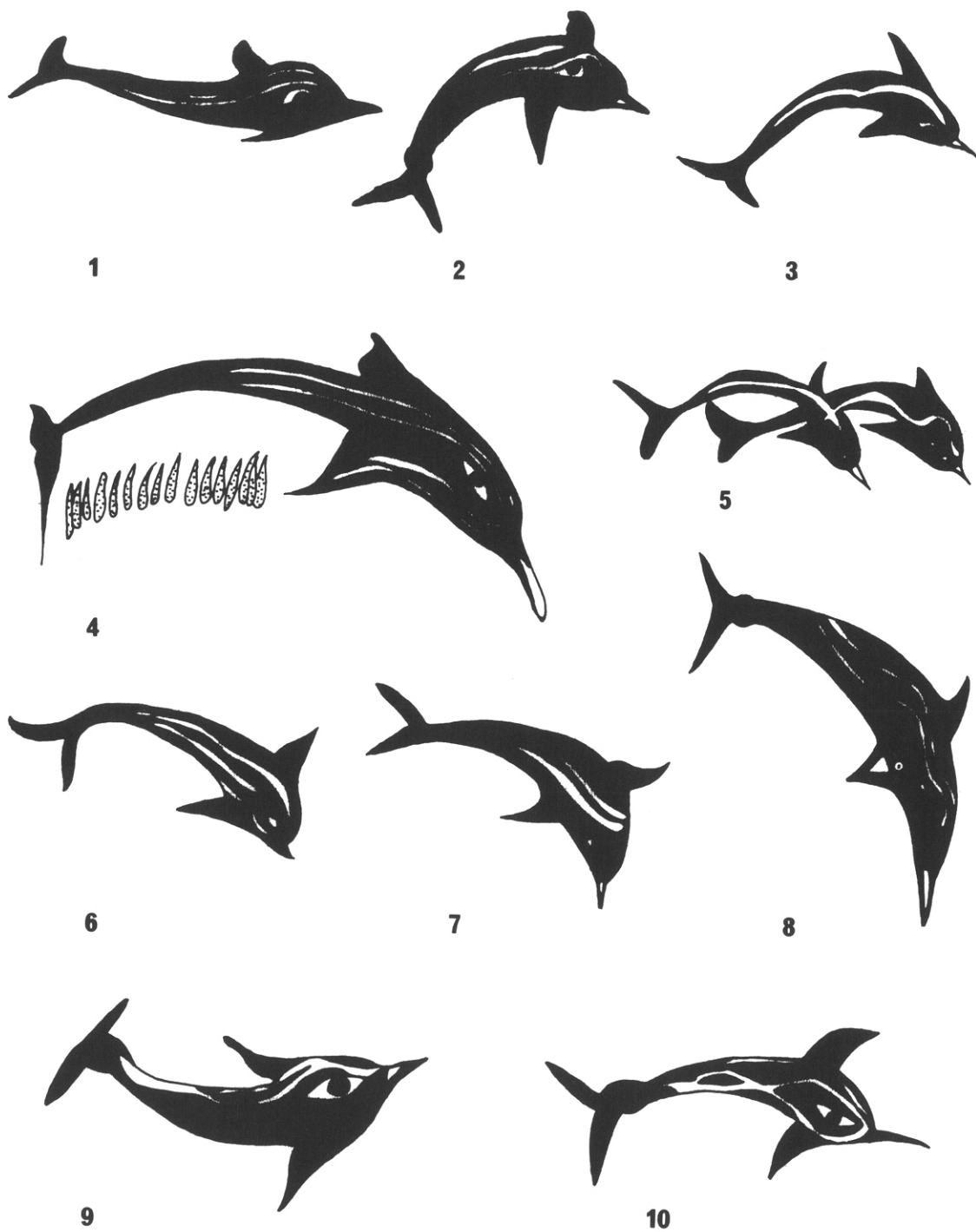

11

12

Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ κρόκου στὴν κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου.

Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ δελφινιοῦ στὴν κεραμεικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου.

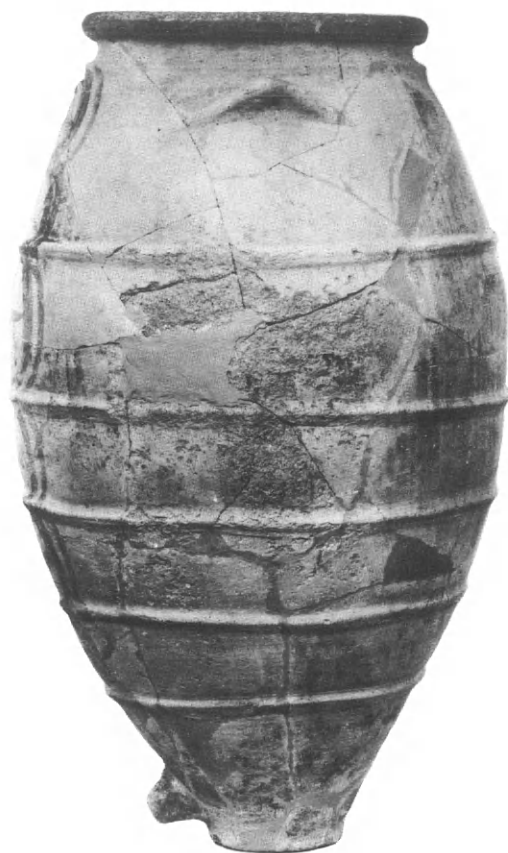
α-β. Δυτική Οικία, δωμ. 6: α. Κωνικά κύπελλα πεσμένα από τὰ ράφια τοῦ πρώτου ὀρόφου.

β. Ἀγγεῖα τοῦ ἰσογείου.

α. Ήωτο κωνικὸ κύπελλο Ἀκρ. 3684 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.07 μ.). β. Δίοπτρο Ἀκρ. 4607 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.08 μ.). γ. Νευρωτὸ ἀγγεῖο Ἀκρ. 998 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.34 μ.). δ. Μαστοπρόχους Ἀκρ. 4723 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.22 μ.).

α-β. Πίθος με σωληνωτή προχοή Ἀκρ. 4942: α. Πρόσθια ὄψη. β. Πλάγια ὄψη (Νέο Μουσ. Θήρ. ὕψ. 1.05 μ.).
γ. Γεφυρόστομη πρόχους Ἀκρ. 4295 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.27 μ.). δ. Γεφυρόστομος σκύφος Ἀκρ. 2562 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.26 μ.).

α. Ὀφθαλμοπρόχους Ἀκρ. 4058 (Νέο Μουσ. Θήρ. ὕψ. 0.195 μ.). β. Ἀπίοσχημη τεῖοδόχη Ἀκρ. 3720 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.33 μ.). γ. Σφαιρικός ἡθμός Ἀκρ. 3592 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.20 μ.). δ. Κυλινδρικό ρυτὸ Ἀκρ. 4822 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.12 μ.).

α. Μαστοπρόχους Ἀκρ. 3732 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.255 μ.). β. Ὀφθαλμοπρόχους Ἀκρ. 5624 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.25 μ.). γ. «Κυκλαδικός» σκύφος Ἀκρ. 4217 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.105 μ.). δ. Μόνωτο ἡμισφαιρικό κύπελλο Ἀκρ. 3653 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.10 μ.). ε. Κύμβη Ἀκρ. 566 (ΕΑΜ, ὕψ. 0.097 μ.).

Κατασκευαστικές επιλογές στην κεραμική του Ἀκρωτηρίου

Οί ανασκαφές στο Ἀκρωτήρι τῆς Σαντορίνης, πού ἄρχισαν τὸ 1967 καὶ συνεχίζονται μέχρι σήμερα, ἔχουν φέρεи στο φῶς, ὅπως εἶναι γνωστό, πλῆθος ἀπὸ εὐρήματα. Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα αὐτὰ συγκαταλέγεται πολὺ ἀριθμὸ κεραμικὸ ὑλικό, πού οἱ συνθήκες καταστροφῆς τοῦ οἰκισμοῦ δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἀκέραιο στὸ μεγαλύτερο μέρος του. Ἐχοντας λοιπὸν κανεῖς στὴ διάθεσή του ἓνα τέτοιο σύνολο κεραμικῆς, εἶναι εὐλόγο ὅτι πέρα ἀπὸ τὶς καλλιτεχνικὲς ἀνησυχίες, τὴ δημιουργικότητα καὶ ἐφευρετικότητα τῶν προϊστορικῶν κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηρίου, μπορεῖ νὰ μελετήσῃ καὶ τοὺς ἄλλους παράγοντες πού καθόρισαν τὴ μορφή καὶ διαμόρφωσαν τὴν ὄψη τῶν ἀγγείων. Σκοπὸς μας εἶναι νὰ προχωρήσουμε στὴ διερεύνηση τῶν λειτουργικῶν στοιχείων τῆς κεραμικῆς, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὴν ἀνίχνευση τῶν γενικότερων οἰκονομικῶν σχέσεων τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἀκριβῶς λόγῳ τῶν συνθηκῶν διατήρησης τὸ περιθώριο τοῦ τυχαίου στὴν κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ἀσήμαντο. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἔχουμε στὰ χέρια μας ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀκέραιων ἀγγείων — συγκολλημένων καὶ πολλὰς φορὲς συμπληρωμένων, ἀλλὰ ἐντέλει ἀκέραιων ἀγ-

γείων —, πού μᾶς δίνουν μιὰ πειστική εἰκόνα ὅχι μόνο τοῦ συνόλου τῆς κεραμεικῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑποομάδων πού δημιουργοῦνται ἀπὸ διαφορετικὰ σχήματα, μεγέθη καὶ ἀκόμη ἀπὸ συγκεκριμένους τρόπους διακόσμησης.

Ἡ μέχρι τώρα μελέτη τοῦ ὑλικοῦ πού προέρχεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, μᾶς ἔχει ὁδηγήσει σὲ κάποια πρῶτα συμπεράσματα γιὰ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας τοῦ οἰκισμοῦ. Μποροῦμε μὲ σχετική ἀσφάλεια νὰ ποῦμε ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ κοινωνία ἐπιβίωσης, ἀλλὰ μὲ μία ὁργανωμένη κοινωνία ἀναδιανομῆς, πού στηρίζεται στὶς ἀνταλλαγές. Οἱ ἐμπορικές δραστηριότητες τῶν Ἀκρωτηριανῶν, ὁ στόλος τους, οἱ καλλιτεχνικές τους ἐπιδόσεις, τὰ σπίτια τους, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐκφάνσεις μιᾶς ὁργανωμένης κοινωνίας¹. Βασικὴ προϋπόθεση κάθε εἵδους ἀνταλλαγῆς εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μετρικοῦ συστήματος ἢ γενικότερα ἡ ἐπινόηση ἑνὸς ἄλλου τρόπου, πού νὰ καθορίζει τὶς ἀνάλογες ἀνταλλάξιμες ποσότητες τῶν διαφόρων προϊόντων.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ (1550-1500 π.Χ.) στὰ ὑστερομινωικὰ κέντρα, χρησιμοποιεῖται ἓνα μετρικὸ σύστημα, πού τεκμηριώνεται στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Α. Σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ σύστημα, τὰ διάφορα εἶδη μετριοῦνται σὲ μονάδες καὶ ὁ ἀριθμὸς τους ἐκφράζεται μὲ μία ἀπλὴ δεκαδικὴ σημειογραφία, ἡ ὁποία συνεχίστηκε καὶ στὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β². Μεγάλες ποσότητες γεωργικῶν καὶ «βιομηχανικῶν» προϊόντων διακινοῦνται κατὰ τὴ μέση καὶ ὕστερη Χαλκοκρατία μὲ τὴ βοήθεια ἀπλῶν κλασμάτων πού ἦταν ὑποδιαιρέσεις μιᾶς μονάδας, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἔχει ἀκόμα ἐντοπιστεῖ³.

Μιὰ πρώτη παρατήρηση πού μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς στὸ κεραμεικὸ ὑλικὸ τοῦ προϊστορικοῦ Ἀκρωτηρίου, εἶναι ὅτι ὅμοια σχήματα ἀγγείων ἐπαναλαμβάνονται σὲ διάφορα μεγέθη δημιουργώντας ἔτσι εὐθὺς ἐξαρχῆς τὴν εἰκόνα μιᾶς κλιμάκωσης τοῦ ὅγκου καὶ κατὰ συνέπεια τῆς χωρητικότητος. Εἶναι ἐπίσης ἀξιοσημείωτο ὅτι συχνὰ ἡ διακόσμηση τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τῶν ἀγγείων ἀκολουθεῖ μὲ συνέπεια τὴν ἀναλογικὴ κλιμάκωση μεγεθῶν καὶ σχημάτων (εἰκ. 1).

Ἡ ἐμπειρικὴ αὐτὴ παρατήρηση ἀποτέλεσε τὸ ἔναυσμα τῆς ἐργασίας μας. Ἄν τελικὰ οἱ μετρήσεις τῶν ὄγκων ἐπιβεβαιώσουν τὶς ὀπτικές ἀναλογίες, τότε ἡ ὑπαρξὴ μετρικοῦ συστήματος πού διαμορφώνει κατὰ προ-

1. C. Doulas, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* (Thames and Hudson, London 1983) 122 κέ.

2. M. Ventris and J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek* (Cambridge 1973²),

53· S. Dow, *Minoan Writing*, *AJA* 58, 1954, 77-129.

3. C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation* (London 1972), 410.

Εἰκ. 1. Προχυτικά πιθάρια.

σέγγιση τὸ μέγεθος τῶν ἀγγείων δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείεται. Ἀλλὰ κι ἂν ἀκόμα δὲν μπορέσουμε νὰ ἐντοπίσουμε ἓνα συγκεκριμένο μετρικὸ σύστημα, ἐλπίζουμε νὰ καταλήξουμε σὲ κάποια κατασκευαστικὰ συμπεράσματα, ἐνδεικτικὰ γιὰ τὸν τρόπο πὺ γίνονταν οἱ ἀνταλλαγές σὲ μιὰ προϊστορικὴ κοινωνία, ὅπου δὲν ὑπῆρχε νόμισμα.

Μέθοδος μέτρησης τοῦ ὄγκου

Τὸ πρῶτο καὶ ἴσως τὸ δυσκολότερο στάδιο τῆς δουλειᾶς μας, ἀπὸ πρακτικὴ ἄποψη, εἶναι ὁ ὑπολογισμὸς τοῦ ὄγκου, κι αὐτὸ γιὰτὶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἀγγεῖα πὺ δὲν εἶναι κανονικὰ γεωμετρικὰ σχήματα, καὶ συνεπῶς δὲν μποροῦμε νὰ ἐφαρμόσουμε τοὺς γνωστοὺς μαθηματικοὺς τύπους, πὺ θὰ μᾶς ἔδιναν εὐκόλα καὶ γρήγορα τὸν ὄγκο τοῦ κάθε ἀγγείου. Ὑπάρχουν βέβαια κι ἄλλοι τρόποι γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα μὲ μαθηματικούς ὑπολογισμούς, ὅμως ἀπαιτοῦνται πολλὲς μετρήσεις καὶ τὰ ἀποτελέσματα δὲν θὰ εἶναι πάντα πιστὰ στὴν πραγματικότητα, μιὰ καὶ δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὑπολογίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ πάχος τοῦ πηλοῦ σ' ὅλο τὸ σῶμα τῶν ἀγγείων. Ἐτσι καταλήξαμε σὲ μιὰ ἐμπειρικὴ μέθοδο πὺ πιστεύουμε ὅτι μᾶς φέρνει πιὸ κοντὰ στὸν πραγματικὸ ὄγκο· γεμίζουμε τὰ ἀγγεῖα μ' ἓνα ὑλικό, τὸ ὁποῖο μετᾶμε στὸν ὄγκομετρικὸ σωλήνα. Ἡ ἐπιλογή αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ ἔγινε μὲ πολὺ αὐστηρὰ κριτήρια, προκειμένου νὰ μὴν προκαλέσουμε τὴν παραμικρὴ ζημιὰ στὰ ἀγγεῖα. Ἀποκλείσαμε εὐθὺς ἐξαρχῆς τὸ νερὸ καὶ κάθε ἄλλο ὑγρό, γιὰτὶ τὰ συγκολλημένα ἀγγεῖα δὲν εἶναι ἀνθεκτικὰ σὲ τέτοιου εἶδους δοκιμασία. Ἐπίσης ἀποκλείσαμε στερεὰ μὲ μεγάλο εἰδικὸ βάρος ὅπως εἶναι ἡ ἄμμος, διότι στὰ μεγαλύτερα ἀγγεῖα γίνονται ἄρκετὰ ἐπικίνδυνα — οἱ ὠθήσεις πὺ δημιουργοῦνται στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῶν ἀγγείων εἶναι πολὺ μεγάλες

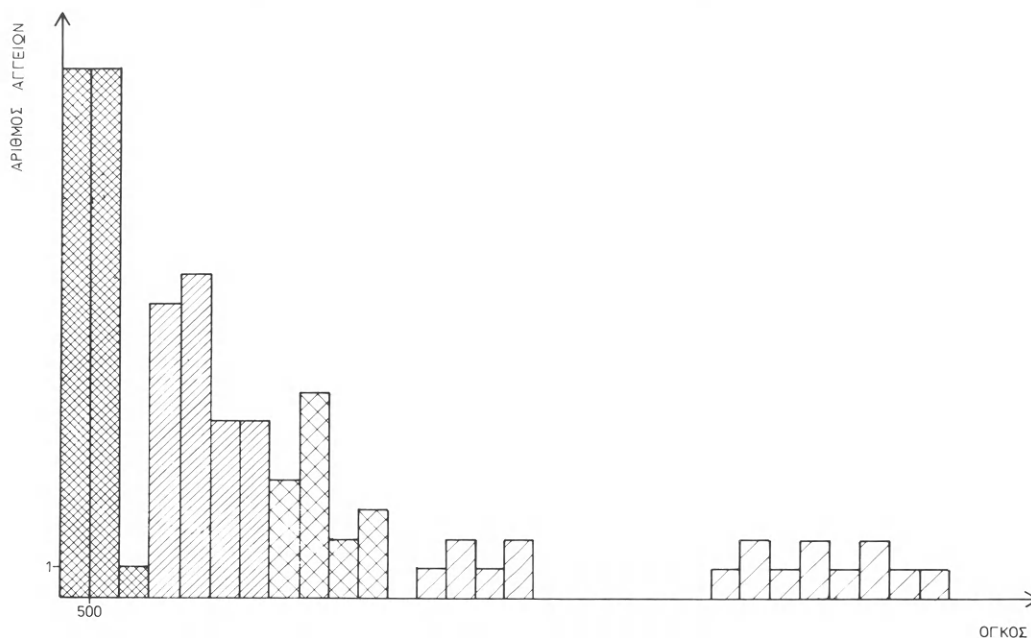
καὶ ὑπάρχει πιθανότητα νὰ σπάσουν. Διαλέξαμε λοιπὸν ἓνα ὑλικὸ ἀσφαλές, στερεὸ καὶ ἐλαφρὺ ὅπως τὸ τριμμένο φελιζὸλ ποὺ μᾶς δημιουργεῖ τὶς λιγότερες δυνατὸν δυσκολίες καὶ μᾶς δίνει, ὅπως διαπιστώσαμε, τὰ ἴδια ἀποτελέσματα μὲ τὴν ἄμμο. Θεωροῦμε ὅτι τὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν μετρήσεων εἶναι πολὺ κοντὰ στὸν πραγματικὸ ὄγκο γιατί καὶ ἡ ἐλάχιστη ἀπόκλιση ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουμε εἶναι ἡ ἴδια περίπου σ' ὅλες τὶς μετρήσεις, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἂν ὑπάρχουν κάποιες ἀναλογίες ἀνάμεσα στοὺς ὄγκους, αὐτὲς τελικὰ παραμένουν σταθερές. Ὡστόσο ἔχουμε ἀκόμα πρακτικὲς δυσκολίες ὅσον ἀφορᾷ στὴ μέτρηση τοῦ ὄγκου τῶν μεγάλων ἀγγείων. Ἡ δυσκολία νὰ τὰ μετακινήσουμε καὶ νὰ ἀδειάσουμε τὸ ὑλικὸ μέτρησης, δὲν μᾶς ἐπέτρεψε μέχρι σήμερα νὰ τὰ συμπεριλάβουμε στὴν ὁμάδα τῶν ἀγγείων ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση τῆς ἐργασίας μας.

Οἱ πρῶτες μετρήσεις ὄγκου ἔγιναν σὲ μιὰ κατηγορία ἀπὸ 120 ἀγγεῖα, ποὺ ἔχουν ὅλα τὸ ἴδιο σχῆμα, γνωστὸ τόσο στὴ μινωικὴ ὥσο καὶ στὴν ντόπια κεραμεικὴ τῆς Σαντορίνης, τὸ γεφυρόστομο προχυτικὸ πιθαράκι (bridge-spouted jar). Θὰ ἦταν ἴσως σκόπιμο νὰ σημειώσουμε ὅτι τὰ περισσότερα ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι διακοσμημένα μὲ τὸ ἴδιο μοτίβο, τὸ «χελώνιο» (εἰκ. 1). Ἡ ἐπιλογὴ αὐτῆς τῆς ὁμάδας τῶν ἀγγείων ἔγινε γιατί θεωρήσαμε, πρῶτον ὅτι εἶναι ἀγγεῖα πρὸς μεταφορὰν καὶ συνεπῶς κατάλληλα νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ κάποιες σταθερὲς ἀναλογίες ὄγκων, μιὰ καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργία τους ἦταν ἴσως τὸ προσφορότερο μέσο ἀνταλλαγῆς· καὶ δεῦτερο διότι σ' αὐτὴν τὴν ὁμάδα συγκεντρώνονται πολλὰ ἀγγεῖα διαφόρων μεγεθῶν, πράγμα ποὺ δὲν συμβαίνει σ' ὅλα τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων. Τέλος ἦταν πιὸ εὔκολο γιὰ μᾶς νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ποὺ περιορίζεται σὲ ἀγγεῖα μικρότερου μεγέθους, ὅπου δὲν συναντοῦμε τὶς πρακτικὲς δυσκολίες ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω.

Ἡ γραφικὴ παράσταση ποὺ εἰκονίζεται στὸ σχεδιάγραμμα δείχνει τὴν ὀγκομετρικὴ διαφορὰ τῶν ἀγγείων, ποὺ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ διαφορὰ τοῦ ὕψους. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρώτων μετρήσεων παρουσιάζουν μιὰ τάση συγκέντρωσης γύρω ἀπὸ ὀρισμένους ἀριθμοὺς ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸν ὄγκο τοῦ κάθε ἀγγείου ἐκφραζόμενο σὲ κυβικὰ ἑκατοστά· μ' αὐτὸν τὸν τρόπο διαμορφώθηκαν οἱ πρῶτες ὁμάδες. Μολονότι δὲν εἶναι πάντα ἐντελῶς ξεκαθαρισμένες μεταξὺ τους, παρατηρεῖται μία σαφὴς συγκέντρωση γύρω ἀπὸ μερικοὺς ἀριθμοὺς — ποὺ ἐντοπίζεται κυρίως στὰ μικρὰ μεγέθη — γεγονὸς ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλήσουμε γιὰ ὁμάδες. Ὅπτικὰ οἱ ὁμάδες αὐτὲς διακρίνονται ἀκριβῶς.

Ἄς δοῦμε ὅμως καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁμάδες χωριστά, ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ τὰ μικρότερα ἀγγεῖα.

Ἡ πρώτη αὐτὴ ὁμάδα (Α), ἀποτελεῖται ἀπὸ 43 ἀγγεῖα καὶ ὁ μέσος ὄγκος τῆς ὑπολογίστηκε περίπου 630 cm^3 (κυβικὰ ἑκατοστά). Οἱ ἀποκλί-

σεις στην ομάδα αυτή είναι σχετικά μικρές — ό μικρότερος όγκος είναι 530 cm^3 και ό μεγαλύτερος 740 cm^3 . Από τις υπόλοιπες τέσσερις ομάδες, ή δεύτερη (B) και ή τρίτη (Γ) δέν χωρίζονται σαφώς. Ένδεχομένως μια έμπεριστατωμένη στατιστική μελέτη νά μάς δώσει λιγότερο συγκεκριμένα αποτελέσματα. Παρόλα αυτά αποφασίσαμε νά τις διακρίνουμε, διότι όπτικά αποτελούν δύο διαφορετικές ομάδες.

Ό μέσος όγκος της δεύτερης ομάδας (B), στην όποία συγκεντρώνονται 34 άγγεϊα είναι περίπου 2300 cm^3 (ό μικρότερος όγκος είναι 1500 cm^3 και ό μεγαλύτερος 3200 cm^3).

Ό τρίτη ομάδα (Γ) αποτελείται από 16 άγγεϊα και ό μέσος όγκος της ανέρχεται σέ 4300 cm^3 (ό μικρότερος είναι 3500 cm^3 και ό μεγαλύτερος 5400 cm^3).

Ό τέταρτη ομάδα (Δ) συγκεντρώνει μέχρι στιγμής τουλάχιστον τά λιγότερα άγγεϊα, μόλις 6· ό μέσος όγκος της είναι 6900 cm^3 (ό μικρότερος ύπολογίστηκε σέ 6300 cm^3 και ό μεγαλύτερος 7400 cm^3).

Ό πέμπτη ομάδα (E), πού είναι και ή μεγαλύτερη από πλευρᾶς χωρητικότητας, περιλαμβάνει 11 άγγεϊα και ό μέσος όγκος της ανέρχεται σέ 12.700 cm^3 . Ό τελευταία αυτή ομάδα έχει τις μεγαλύτερες αποκλίσεις (ό μικρότερος όγκος είναι 11.500 cm^3 και ό μεγαλύτερος 15.000 cm^3).

Τό άμέσως επόμενο βήμα, έχοντας κάνει αυτή την όμαδοποίηση, ήταν νά δοῦμε αν οί μέσοι όγκοι τών όμάδων είχαν κάποια αναλογική σχέση μεταξύ τους. Έτσι οί πρώτοι ύπολογισμοί έδωσαν τά εξής αποτελέσματα:

Ἐάν ὁ μέσος ὄγκος τῆς πρώτης ομάδας εἶναι Α, τότε τῆς δεύτερης ομάδας εἶναι 3, 7 Α, τῆς τρίτης 6, 7 Α, τῆς τέταρτης 11, 5 Α καὶ τῆς πέμπτης 20, 5 Α (βλ. σχεδιάγραμμα). Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἀναλογία ὄγκων ἀνάμεσα στὶς ομάδες μας. Ἀκόμα καὶ ἂν δὲν εἶναι ἐντελῶς κανονικὴ, εἶναι πολὺ πιθανὸν αὐτὲς οἱ ομάδες νὰ ἀντιπροσωπεύουν κάποιες κλασματικὲς ὑποδιαιρέσεις μιᾶς μεγαλύτερης μονάδας, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε μετρήσει ἀκόμα τὰ μεγάλα ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα.

ΟΜΑΔΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΓΓΕΙΩΝ	ΜΕΣΟΣ ΟΓΚΟΣ	ΑΝΑΛΟΓΙΑ
Α	43	633,72	Α
Β	34	2304,4	3,7 Α
Γ	16	4306,2	6,7 Α
Δ	6	6933,3	11,7 Α
Ε	11	12745,5	20,56 Α

Ἐάν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ πέμπτη ομάδα (Ε) (ποὺ συγκεντρώνει τὰ μεγαλύτερα σὲ ὄγκο ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας ποὺ ἔχουμε ἐπιλέξει) εἶναι μιὰ «μονάδα», τότε ἡ τέταρτη ομάδα εἶναι $\frac{1}{2}$ τῆς μονάδας, ἡ τρίτη ομάδα $\frac{1}{3}$ τῆς μονάδας, ἡ δεύτερη ομάδα $\frac{1}{5}$ ἢ $\frac{1}{6}$ καὶ ἡ πρώτη ομάδα $\frac{1}{20}$ τῆς μονάδας. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ εἶναι ἀνάλογη μὲ τὴ μέθοδο μέτρησης, ποὺ μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Α, ὅπου οἱ ποσότητες ποὺ ξεπερνοῦν τὴ μονάδα ἐκφράζονται ὡς κλάσματα τῆς βασικῆς μονάδας (π.χ. $1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} = 1\frac{1}{16}$)⁴.

Τὰ ἐρωτήματα ποὺ γεννιοῦνται ἀπὸ τὰ πρῶτα αὐτὰ ἀποτελέσματα τῶν μετρήσεων εἶναι πράγματι πολλὰ καὶ ἀνοίγουν νέους δρόμους στὴν ἔρευνά μας. Στὴ συνέχεια τῆς δουλειᾶς μας σκοπεύουμε νὰ ἐξετάσουμε κατὰ πόσον οἱ κλασματικὲς ὑποδιαιρέσεις, ποὺ ἐμφανίζονται μὲ τὴν ὁμαδοποίηση αὐτῆς τῆς πρώτης κατηγορίας ἀγγείων, ἐπαναλαμβάνονται μὲ τὴν ἴδια συνέπεια σὲ ἄλλα σχήματα. Ἐπίσης θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ δοῦμε ἂν οἱ κλασματικὲς ποσότητες μὲ τὶς ὁποῖες πιθανὸν οἱ Θηραῖοι διακινοῦν τὰ προϊόντα τους, ἐκφράζουν τὶς ἴδιες ἀναλογίες μ' ἐκεῖνες τῶν πινακίδων,

4. Ventris and Chadwick, ὁ.π. 53 κέ· βλ. καὶ E. L. Bennett, Fractional Quantities in Minoan Book-keeping, *AJA* 54, 1950, 204-222.

καὶ τὸ κυριότερο νὰ ἐντοπίσουμε τὴ βασικὴ μονάδα χωρητικότητας. Ἡ ὕπαρξη μονάδων χωρητικότητας στὴν ὕστερη Χαλκοκρατία τεκμηριώνεται ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β, ἐνῶ στὴ Γραμμικὴ Α μόνον ἡ μονάδα γιὰ τὸ βάρος φαίνεται νὰ ἔχει εὐδιάκριτο σύμβολο⁵. Ἴσως σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο θά'πρεπε νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Κ. Petruso ὅταν μελέτησε τὰ βάρη τῆς Σαντορίνης ἀνακάλυψε κάποιες ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα σ' αὐτὰ καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὶς πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Α καὶ Β⁶. Πρέπει ὅμως νὰ ξαναδοῦμε τὰ βάρη τῆς Σαντορίνης σὲ σχέση μὲ τὴ χωρητικότητα καὶ ἐνδεχομένως μὲ ἄλλες μονάδες μέτρησης, ἂν ὑπάρχουν.

Ἐλπίζουμε ὅτι μόλις μπορέσουμε νὰ ξεπεράσουμε τὶς πρακτικὲς δυσκολίες ποὺ μᾶς δημιουργεῖ ἡ μέτρηση τοῦ ὄγκου τῶν μεγάλων ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων, θὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ δώσουμε πληρέστερα ἀποτελέσματα ὅσον ἀφορᾷ στὶς μετρήσεις καὶ στὶς ἀναλογίες τῶν ὄγκων. Ἡ πρόοδος ἐπίσης τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ οἰκισμοῦ σὲ μεγαλύτερη ἑκταση θὰ μᾶς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ ἐντάξουμε τὸ μετρικὸ σύστημα καὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν ὄγκων στὴ γενικὴ ἐκτίμηση τοῦ συνόλου τῆς παραγωγῆς ἀγαθῶν καὶ νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ θεώρηση τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων τοῦ νησιοῦ.

ΛΙΤΣΑ Κ. ΚΑΤΣΑ

5. Ventris and Chadwick, ὁ.π. 55 κέ.: L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts* (1963) 14.

6. K. M. Petruso, *Lead Weights from Akrotiri: Preliminary Observations* στὸ *TAW I* (London 1978), 547 κέ.

Manufacturing Preferences in the Pottery at Akrotiri

This paper presents the preliminary findings of a wider study aimed at investigating the functional traits of the pottery at Akrotiri with a view to detecting the exchange system operating in the prehistoric settlement.

A characteristic feature of the pottery is the recurrence of vases of identical shape but different size in such a way that they present a convincing picture of gradation of volumes. Measurements of volume made for one category of vases, bridge-spouted amphorae, confirmed the ratios ascertained optically and groups were distinguished with different volume ratios between them, which probably represent fractions of a larger unit.

These preliminary observations lead us to the conclusion that, to a certain degree, the exchange system dictated vase size, which in turn represents a recognised exchangeable quantity.

LITSA KATSA

Τὰ λίθινα σκεύη-ἐργαλεία

Μὲ τὸν προσδιορισμὸ λίθινα ἀγγεῖα ἐννοοῦμε κατηγορίες ἀντικειμένων ποὺ τὸ μόνο κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τους, δηλ. ἡ πέτρα. Εἶναι ἐπόμενο λοιπὸν νὰ χρειάζεται γιὰ τὴν ἐπὶ μέρους μελέτη τῶν ἀντικειμένων τῆς κάθε κατηγορίας διαφορετικὸς τρόπος προσέγγισης καὶ διαφορετικὸς προβληματισμός.

Κατὰ κύριο λόγο ἡ χρῆση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν καὶ κατὰ δεύτερο τὰ μορφολογικά τους στοιχεῖα ἐπέβαλαν ἕναν πρῶτο διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὰ ἀπλὰ σκεύη καὶ στὰ σκεύη-ἐργαλεῖα. Τὰ πώματα ἂν καὶ δὲν εἶναι σκεύη μελετῶνται μαζὶ μὲ αὐτά. Μία ἐπὶ μέρους ὁμάδα ἀποτελοῦν τὰ ὀγκώδη ἀγγεῖα τῶν ὁποίων ἡ χρῆση δὲν εἶναι πάντοτε σαφής. Τὰ λυχνάρια ἀπαρτίζουν μία ἐπὶ πλέον κατηγορία χρηστικῶν σκευῶν.

Τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν λίθινων σκευῶν εἶναι ποικίλο, ἡ ἐπιλογὴ ὡστόσο τοῦ κάθε πετρώματος δὲν γίνεται τυχαίως ἀλλὰ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ χρῆση γιὰ τὴν ὁποία προορίζεται τὸ ἀντικείμενο. Ἡ ὁμορφιὰ ἢ ἡ ἀντοχὴ ἑνὸς πετρώματος εἶναι ὁ ὁδηγὸς ἐπιλογῆς τοῦ ἂν πρόκειται γιὰ ἕνα διακοσμητικὸ ἢ ἕνα χρηστικὸ σκεῦος ἀντίστοιχα. Σημαντικὸς ἐπίσης παράγοντας εἶναι κατὰ πόσον ἡ πρώτη ὕλη ὑπάρχει στὸ νησὶ ἢ ὄχι καὶ αὐτομάτως γεννᾶται ἡ σκέψη ὅτι γιὰ ἀντικείμενα καθημερινῆς χρήσης, τὰ ὁποῖα ὑφίστανται ἰδιαίτερη φθορὰ καὶ ἔχουν ἀνάγκη συχνῆς ἀντικατά-

στασης πλέον προσιτά είναι τὰ ντόπια ήφαιστειακά πετρώματα πού ἐπιπλέον είναι καί ἀνθεκτικά. Για ἀπλά ἀγγεία, για τὰ όποία υπάρχουν ἀμβολίες ως πρός τή χρήση τους καί είναι πολὺ πιθανό τουλάχιστον κάποια ἀπό αὐτὰ νὰ ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενα πολυτελείας, ἐπιλέγονται πετρώματα μέ χρωματική ποικιλία καί ἐπίσης μαλακά για νὰ είναι εὐκόλη ή ἀπόδοση τῶν ποικίλων σχημάτων τους καί τῆς λεπτῆς διακόσμησής τους. Τὰ πετρώματα ὅμως αὐτά, κυρίως ὁ ὀφείτης ἀλλά καί χρωματιστὰ μάρμαρα καί τὸ ἀλάβαστρο, δὲν ἀπαντοῦν στὴ Θήρα καί ἐπομένως εἰσάγονται ἀπὸ ἄλλες περιοχές, κυρίως τὴν Κρήτη, ως ἀκατέργαστο ὑλικὸ ἢ ἔτοιμα ἀντικείμενα. Αὐτὸ ἐνισχύει ἐπὶ πλέον τὴν ἄποψη τοῦ πολῦτιμου.

Μὲ κριτήριο λοιπὸν τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς ἔχουμε μία διαφορετικὴ διάκριση τῶν λίθινων σκευῶν, σὲ αὐτὰ δηλ. πού είναι κατασκευασμένα ἀπὸ ντόπια πετρώματα καί σὲ αὐτὰ πού ἀποτελοῦν προϊόν ἐμπορίου μέ ἄλλες περιοχές.

Στὴ σημερινὴ παρουσίαση θὰ ἀσχοληθοῦμε μέ τὰ σκεύη-ἐργαλεῖα ὅχι μόνο διότι ὁ χρόνος δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξέταση τοῦ συνόλου τοῦ λίθινου ὑλικοῦ, ἀλλὰ καί για δύο ἀκόμη λόγους: ἀποτελοῦν ἓνα δείγμα τῆς ἐπιτόπιας λιθουργίας καί ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τὴ λειτουργία καί τὴν καθημερινὴ ζωὴ τοῦ κάθε σπιτιοῦ.

Τὰ σκεύη-ἐργαλεῖα μέ κριτήριο τὴ χρήση τους διακρίνονται στίς ἐξῆς δύο κατηγορίες: I. Τὰ γουδιὰ καί II. Τὰ τριβεῖα.

I. Γουδιὰ

Στὴν κατηγορία τῶν γουδιῶν κατατάσσονται ὅλα τὰ σκεύη ὅπου ἦταν δυνατὴ ή σύνθλιψη κάποιου ὑλικοῦ μέ κτυπήματα καί κυκλικὴ κίνηση. Για τὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἀναγκαῖα κοιλότητα μέ περιορισμένη ἐπιφάνεια καθὼς καί ή σταθερότητα τοῦ σκεύους οὕτως ὥστε νὰ μὴ χύνεται τὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὰ κτυπήματα. Ἡ σταθερότητα αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται μέ τὸ βάρος τοῦ ἴδιου τοῦ σκεύους καί συχνὰ μέ τὴ διαμόρφωση πλατιᾶς, ἐπίπεδης βάσης καθὼς ἐπίσης καί μέ τὴν πιθανὴ στερέωση τοῦ γουδιοῦ σὲ σταθερὸ πάγκο. Ἐπειδὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ παρόμοιο παράδειγμα στὸν οἰκισμό, μόνο κάποιες ἐνδείξεις στηρίζουν τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ὅπως: γουδιὰ πού δὲν ἔχουν καμιὰ ἐξωτερικὴ ἐπεξεργασία πράγμα πού δείχνει ὅτι δὲν προορίζονταν για νὰ φαίνονται¹. γουδιὰ μέ ἀκανόνιστη βάση τὰ όποία

1. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ἓνα γουδιὸ μεγάλων διαστάσεων πού βρέθηκε στὸ Συγκρότημα Β, δωμάτιο 1 (Θήρα I, 39, εἰκ. 60).

μόνο μὲ ἓνα ἐξωτερικὸ στήριγμα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἰσορροπήσουν (πίν. 47α), καθὼς καὶ ὅλα τὰ παραδείγματα μεγάλων σκευῶν καὶ ἐργαλείων ποὺ βρέθηκαν κτισμένα στὸ δάπεδο ἢ σὲ πάγκους².

Ἡ τυπολογία τῶν γουδιῶν εἶναι πλούσια³ (πίν. 48). Ἡ ποικιλία τῶν τύπων ὀφείλεται σὲ δύο αἰτίες: α) στὴ χρήση τοῦ γουδιοῦ καὶ β) στὴν προσωπικὴ διάθεση τοῦ τεχνίτη, ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ δώσει ἓνα ξεχωριστὸ χαρακτήρα ἀκόμη καὶ σὲ ἓνα καθημερινῆς χρήσης σκεῦος. Ἐτσι τὸ μέγεθος τοῦ γουδιοῦ, ἡ διάμετρος καὶ τὸ βάθος τῆς κοιλότητος ἢ ἡ ὑπαρξὴ προχοῆς ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ ἔπρεπε νὰ καλύψει αὐτὸ μέσα στὸ σπίτι, ἐνῶ ἀντιθέτως τὰ ἀνάγλυφα κομβία σὲ ἓνα παράδειγμα⁴ ἢ ἡ μαιανδροειδής, ἀνάγλυφη ταινία ποὺ περιτρέχει ἓνα ἄλλο⁵ (πίν. 47δ) δὲν εἶναι λειτουργικὰ στοιχεῖα ἀλλὰ καθαρῶς διακοσμητικά. Οἱ συμπαγεῖς ἀποφύσεις, οἱ ὁποῖες βρίσκονται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν προχοὴ ἢ ἐκατέρωθεν τῆς στὰ προχυτικὰ γουδιά, βοηθοῦν στὴ σταθερότερη καὶ εὐκολότερη μετακίνηση τοῦ γουδιοῦ προκειμένου νὰ ἀφαιρεθεῖ τὸ περιεχόμενό του.

Γιὰ τὴ χρήση τῶν γουδιῶν πολὺ λίγα πράγματα γνωρίζουμε διότι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἴχνη τῆς χρήσης ποὺ εἶναι ἐμφανῆ στὸν πυθμένα καὶ στὰ τοιχώματα, δὲν ἔχουν σωθεῖ ὑπολείμματα τῶν οὐσιῶν ποὺ θὰ κοπανοῦσαν σ' αὐτά. Ὑποθέτουμε μόνον ὅτι θὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τροφὲς διότι ἀνόργανες οὐσίες, ὅπως χρώματα, θὰ ἄφηναν ὑπολείμματα μέσα στοὺς πόρους τοῦ πετρώματος. Παρόλα αὐτά, ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν γουδιῶν, ἔχουν γίνει οἱ πρὸ κάτω παρατηρήσεις σχετικῶς μὲ τὴ χρήση τους. Τὰ ἐρωτήματα ποὺ γεννῶνται ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἀπαντηθεῖ.

1. Ὁ τρόπος φθορᾶς τῆς κοιλότητος. Σὲ ἄλλα ἢ ἐπιφάνεια εἶναι λειασμένη καὶ σὲ ἄλλα ἀδρῆ. Μόνο γιὰ μία ἰδιαίτερη κατηγορία γουδιῶν μπο-

2. Παράδειγμα ἐργαλείων κτισμένων σὲ πάγκο ἀποτελοῦν οἱ λιθόμυλοι στοὺς κτιστοὺς μυλῶνες στὸ Συγκρότημα Α (Θήρα III, 13, πίν. 10, 2), στὸ Συγκρότημα Δ (Θήρα V, 22 κέ. πίν. 40α, β), στὴ Δυτικὴ Οἰκία (ΠΑΕ 1979, 264, ΠΑΕ 1980, 289 κέ.).

Ὅσον ἀφορᾷ σὲ μεγάλα σκεύη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτισμένα μέσα σὲ πάγκους πιθάρια, ὅπως στὸ Συγκρότημα Β στὸ ἰσόγειο τοῦ δωματίου 1 (Θήρα VII, 17, πίν. 24β, 25α, 26β), ὑπάρχει ἐπίσης λίθινη λεκάνη κτισμένη στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου 1 στὸ Συγκρότημα Α (Θήρα I, 29, εἰκ. 39).

3. Μία πρώτη τυπολογία τῶν γουδιῶν τοῦ Ἀκρωτηρίου ἔχει γίνει ἀπὸ τὸν P. Warren σὲ ἄρθρο του ἐπὶ τοῦ συνόλου τοῦ λίθινου ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς (P. Warren, The Stone Vessels from the BA Settlement at Akrotiri, Thera, AE 1979).

4. Ἀπότμημα γουδιοῦ 1350. Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ τόφφο καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Δ δωμάτιο.

5. Ἀκέραιο γουδι 3520 ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία, δωμάτιο 4.

ροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι χρησιμοποιοῦνταν γιὰ κάποια συγκεκριμένη παρασκευὴ δημητριακῶν (πίν. 47β). Τὰ γουδιὰ αὐτὰ εἶναι μεγάλων διαστάσεων, κατασκευασμένα ἀπὸ πυροξενικὸ ἀνδεσίτη, ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν λιθόμυλων γιὰ ἄλευρα, καὶ ἐπίσης ἡ ἐπιφάνεια τῆς κοιλότητος ἔχει τὴν στιλπνότητα ποὺ τὰ δημητριακὰ ἔχουν ἀφήσει καὶ στοὺς λιθόμυλους. Μιλήσαμε γιὰ κάποια συγκεκριμένη παρασκευὴ διότι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς λιθόμυλων καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν κτιστῶν μυλώνων στὰ σπίτια ἀποδεικνύουν ὅτι ἐδῶ κατὰ κανόνα ἔκοβαν καὶ μετέτρεπαν τὰ δημητριακὰ σὲ ἀλεύρι.

2. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ὑλικοῦ κατασκευῆς τῶν γουδιῶν δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν χρῆση τους. Εἶναι λογικὸ τὰ σκληρά, ἡφαιστειακὰ πετρώματα νὰ προτιμῶνται προκειμένου νὰ ἀντέχουν στὴ σύνθλιψη τῶν καρπῶν ἀλλὰ καὶ στὰ κτυπήματα τῶν ὑπέρων. Ἐχουν βρεθεῖ ὥστόσο καὶ γουδιὰ κατασκευασμένα ἀπὸ μαλακὸ καὶ εὐθρυπτο τόφφο⁶, τὰ ὁποῖα θὰ συνδύαζε κανεῖς μὲ μαλακὰς οὐσίες.

3. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ ὑλικοῦ κατασκευῆς τοῦ ὑπέρου ἐξαρτᾶται ἐπίσης ἀπὸ τὴν χρῆση τοῦ γουδιοῦ. Βρέθηκαν γουδιὰ μὲ λίθινο ὑπερο⁷ ἀλλὰ ἡ πλειονότητα τῶν γουδιῶν στερεῖται ὑπέρου καὶ γι' αὐτὸ ὑποθέτουμε ὅτι ἐνδέχεται νὰ ἦταν κατασκευασμένα ἀπὸ ξύλο τὸ ὁποῖο καταστράφηκε ὡς ὀργανικὴ ὕλη.

4. Ἡ ὑπαρξὴ προχοῆς διαφοροποιεῖ τὴν ὁμάδα τῶν προχυτικῶν γουδιῶν ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα. Ὁ Μαρινᾶτος ἔχει ἐκφράσει τὴ γνώμη ὅτι αὐτὰ προορίζονταν γιὰ καρπούς μὲ χυμό, ὁ ὁποῖος θὰ ἔτρεχε ἀπὸ τὴν προχοή⁸. Καὶ στὴν προχοή ὅμως παρατηροῦνται διαφορὲς ὅπως στὸ πλάτος ἢ στὸ βάθος τῆς ἀκόμης καὶ στὸ μῆκος τῆς, οἱ ὁποῖες πιθανὸν νὰ μὴν εἶναι ἄσχετες πρὸς τὴν χρῆση αὐτῶν τῶν γουδιῶν.

Γιὰ ὅσα ἐξετάστηκαν πιὸ πάνω ἐλπίζουμε νὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε τίς ἀπαραίτητες ἀπαντήσεις στὸ μέλλον μὲ τὴ βοήθεια κάποιας παράλληλης ἐθνογραφικῆς ἔρευνας.

II. Τριβεῖα

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσονται τὰ σκεύη ποὺ προσφέρουν μεγάλη ἐπιφάνεια χρήσης, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι λειότριβαν οὐσίες μὲ τὴ βοή-

6. Ἐνα τέτοιο γουδι εἶναι τὸ 1350, βλ. σημ. 4.

7. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρονται γουδιὰ ἀπὸ τὸ Συγκρότημα Α (Θήρα II, 48, εἰκ. 34, 35, 36).

8. Θήρα II, 48.

θεια τριπτήρα. Ἡ τυπολογία τῶν τριβείων εἶναι πλούσια⁹ (πίν. 49) καὶ αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς ἐνδιέφερε ἡ ἐξοικονόμηση τῆς χρηστικῆς ἐπιφάνειας καὶ ὄχι ἡ ἀπόδοση μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ περισσότερα παραδείγματα τοῦ οἰκισμοῦ ἔχουν ἀκανόνιστο σχῆμα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐντάσσονται σὲ μία κατηγορία πλακοειδῶν τριβείων.

Σὲ δύο κατηγορίες τριβείων θὰ σταθοῦμε λίγο περισσότερο ἐπειδὴ τὸ σχῆμα τους καὶ τὰ ἴχνη χρήσης παρουσιάζουν κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἡ μία κατηγορία εἶναι τῶν *ὀρθογώνιων τριβείων*. Τὰ τριβεῖα αὐτὰ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους δὲν διαφέρουν σὲ τίποτα ἀπὸ τὰ πρωτοκυκλαδικὰ πινάκια. Τρία παραδείγματα ἔχουμε ἀπὸ τὸν οἰκισμό καὶ μόνο τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ σώζεται ἀκέραιο¹⁰. Ἀπὸ ἀποψη χρονολόγησης αὐτὸ πού μὲ βεβαιότητα γνωρίζουμε εἶναι ὅτι ὁ χρόνος χρήσης τους δὲν συμπίπτει μὲ τὴν τελευταία φάση κατοίκησης τοῦ οἰκισμοῦ, διότι τὸ ἓνα βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς Τριγωνικῆς Πλατείας καὶ τὰ ἄλλα δύο ἀνάμεσα στὶς ἀδούλευτες πέτρες γκρεμισμένων τοίχων. Ὡς πρὸς τὴν χρήση τους, ἐνῶ καὶ τὰ τρία ἔχουν φθορὰ ἀπὸ τὴν τριβή, τὸ ἓνα ἔχει ἐπὶ πλεόν καὶ ἴχνη χρώματος πού δείχνουν ὅτι τὸ τριβεῖο αὐτὸ λειτούργησε ὡς χρωματοτριβεῖο¹¹. Καὶ τὰ πρωτοκυκλαδικὰ πινάκια δὲν χρησίμευαν ἀποκλειστικὰ ὡς χρωματοτριβεῖα, ἔχουν ὡστόσο ἴχνη τριβῆς καὶ πολλὰς φορὲς μάλιστα τέτοια φθορά, ἡ ὁποία δὲν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐφ' ἅπαξ χρήση τους γιὰ τὴν περιποίηση τῶν νεκρῶν¹² (πίν. 50α).

Ἡ εὕρεση ἐπομένως τῶν τριβείων τοῦ τύπου αὐτοῦ στὸν οἰκισμό ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται κατ' ἀρχὰς γιὰ οἰκιακὰ σκεύη πού κατέληγαν συχνὰ μέσα στοὺς τάφους ὡς κτερίσματα. Τὸ ὑλικὸ κατασκευῆς τους δὲν

9. Γενικῶς γιὰ τὰ τριβεῖα τοῦ Ἀκρωτηριοῦ βλ. σημ. 3.

10. α. Ἀκέραιο τριβεῖο 184 ἀπὸ Συγκρότημα Δ. Στὸν κατάλογο καταγραφῆς τὸ ἀντικείμενο ἀναφέρεται ὅτι βρέθηκε «μεταξὺ τῶν ἐπιπεπτωκῶν λίθων» (*Θήρα* I, 37, εἰκ. 54). β. Μαρμάρينو τριβεῖο σωζόμενο κατὰ τὸ ἥμισυ. Βρέθηκε στὸ κλιμακοστάσιο τοῦ Συγκροτήματος Γ (*Θήρα* III, 45, εἰκ. 26, πίν. 39, 2). Τὸ γεγονὸς ὅτι βρέθηκε σπασμένο ἀποκλείει τὴν πιθανότητα νὰ βρισκόταν σὲ χρήση κατὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ ὅτι βρέθηκε πάνω στὴ σκάλα δείχνει ὅτι μάλλον ἔπεσε μαζὶ μὲ τὰ ὑπόλοιπα οἰκοδομικὰ ὑλικά μὲ τὴν κατάρρευση τῶν τοίχων. γ. Μικρὸ ἀπότμημα 277 πού βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς Δυτικῆς Οἰκίας κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς.

11. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπότμημα 277 (σημ. 10), στὸ ὁποῖο διασώζονται ἴχνη κόκκινου χρώματος.

12. Καὶ τὰ δύο τριβεῖα τοῦ πίν. 6 εἶναι πρωτοκυκλαδικά. Στὸ πρῶτο, ἄγνωστης προέλευσης (ΕΑΜ 11680), ἔχει σχηματισθεῖ κοιλότητα στὴν ἐπιφάνεια χρήσης του ἀπὸ τὴν τριβή. Τὸ δεύτερο, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴ Νάξο (ΜΝ 4734), ἀποτελεῖ παράδειγμα ἀχρησιμοποίητου τριβεῖου, ὅπου ἡ ἐπιφάνεια χρήσης εἶναι ἐλαφρῶς κυρτή.

παίζει καθοριστικό ρόλο διότι ἀφ' ἑνὸς δὲν ὑπάρχει μάρμαρο στὸ νησί, ὥστε νὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιεῖται σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ γιὰ σκευή-ἐργαλεῖα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ μάρμαρο δὲν ἀποτελεῖ τὸ μόνο ὑλικὸ κατασκευῆς τῶν πρωτοκυκλαδικῶν πινακίων-κτηρισμάτων.

Ἡ δεύτερη κατηγορία εἶναι αὐτὴ τῶν *τριγωνικῶν τριβείων*. Χαρακτηριστικὸν τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τριγωνικὸ σῶμα, εἶναι ἡ ἀπόδοση ἐπιμέρους μορφολογικῶν στοιχείων τὰ ὅποια ἀνήκουν στὰ ἀγγεῖα, ὅπως εἶναι ἡ διακεκριμένη βάση ἢ τὰ πόδια, τὸ χεῖλος, ἀποφύσεις καὶ τελευταία ἡ ἀπόδοση διακοσμητικῶν στοιχείων, ὅπως ἡ ἀνάγλυφη ταινία στὸ μπροστινὸ τμήμα καθὼς καὶ ἡ ἀνάγλυφη συνεχῆς σπείρα καὶ τὰ φοινικοειδῆ σὲ ἓνα παράδειγμα¹³. Ἴσως μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπιτυγχάνεται μιὰ σκόπιμη διάκριση τῶν τριβείων αὐτῶν ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους λιθόμυλους. Ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἐντόπισε ἐπίσης τὴν ἰδιαιτερότητα αὐτῶν τῶν τριβείων, καὶ μάλιστα τὸ παράδειγμα μὲ ἀνάγλυφο τρόπο διακοσμημένο θεώρησε ἱερὸ μυλῶνα προορισμένο γιὰ θρησκευτικοὺς σκοποὺς¹⁴.

Τὰ ἴχνη χρήσης ποὺ εἶναι ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια τριβῆς τοὺς ἐπιβάλλουν ἓναν ἐπὶ πλεόν σχολιασμό (πίν. 50β). Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια παρατηρεῖται λείανση, στὸ πίσω ὅμως εὐρύτερο τμήμα ὑπάρχει μεγαλύτερη φθορὰ ποὺ θυμίζει τὴ χρήση τῶν γουδιῶν. Ἐχει σχηματισθεῖ κυκλικὴ κοιλότητα, ἡ ὁποία δηλώνει χρῆση τριπτήρα μικρῆς διαμέτρου καὶ ἐφαρμογὴ κυκλικῆς κίνησης. Ποιὰ εἶναι ὅμως ἡ ἀκριβὴς χρῆση αὐτῶν τῶν ἐργαλείων δὲν εἶναι σαφές. Ὑποθέτουμε μιὰ διπλὴ διαδικασία ἐπεξεργασίας δηλ. κάποιο διαχωρισμὸ ὑλικοῦ καὶ τριβῆ. Εἶναι πιθανὸ ὁ ἐργαζόμενος, ἔχοντας πρὸς τὴ μεριά του τὴ βάση τοῦ τριγώνου νὰ τοποθετοῦσε στὸ μπροστινὸ τμήμα τὸ ὑλικὸ ποὺ θὰ ἐπεξεργαζόταν καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ ξεχωρίζε μικρὰς ποσότητες γιὰ νὰ τὶς κοπανίσει στὴ συνέχεια καὶ νὰ τὶς τρίψει στὸ πλατὺ τμήμα ποὺ βρισκόταν καὶ πιὸ κοντά του. Ἐπίσης στὸ μπροστινὸ μέρος θὰ μποροῦσε νὰ διαχωρίζει τὸ ὑλικὸ ἀπὸ ξένα στοιχεῖα ἢ νὰ ξεχωρίζει διάφορα τμήματά του, ὅπως τὸν φλοιό, τοὺς πυρῆνες κλπ. Τὸ ἐπεξεργασμένο ὑλικὸ ἄδειαζε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ τριπτήρα του στὴν ποδιά του ἢ σὲ δοχεῖο ποὺ εἶχε στὰ πόδια του. Στὴν κίνηση αὐτὴ τοῦ τριπτήρα ὀφείλεται ἡ φθορὰ τοῦ χείλους στὴν πλευρὰ αὐτή.

Μετὰ τὰ γενικὰ αὐτὰ ποὺ ἐπὶ τροχάδην ἐξετάσαμε σχετικῶς μὲ τὴν τυπολογία καὶ τὴν χρῆση τῶν σκευῶν-ἐργαλείων θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ παρουσιάσουμε τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ σὲ σχέση μὲ τοὺς χώρους ποὺ βρέθη-

13. Πρόκειται γιὰ ἓνα τριγωνικὸ τριβεῖο ποὺ βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἶναι ἐκτεθειμένο στὸ Μουσεῖο τῶν Φηρῶν (*Θήρα* I, 57, εἰκ. 84-8).

14. Ὁ.π. σ. 58.

καν μέσα στα σπίτια. Ός πρότυπο θα χρησιμοποιηθεί ή Δυτική Οικία έπειδή είναι ένα σπίτι του όποιου ή ανασκαφή έχει ολοκληρωθεί και τó ύλικό του έχει μελετηθεί για νά δημοσιευθεί.

Πρώτα για τὰ γουδιά. Στο σύνολο τών 24 γουδιών του σπιτιού μόνο 7 σώζονται άκέραια ενώ τὰ υπόλοιπα βρέθηκαν πολύ άποσπασματικά. Ό βαθμός διατήρησης σε συνδυασμό και με τή θέση που βρέθηκαν δείχνει κατά πόσο ήταν σε χρήση τὰ εργαλεία αυτά κατά τήν τελική φάση κατοίκησης του σπιτιού. Τὰ άκέραια προέρχονται μέσα από τὰ δωμάτια και ή κατανομή τους στους χώρους είναι ή έξης: 5 προέρχονται από τους όρόφους τών δωματίων 4, 3, 6 και δύο από τó ισόγειο του δωματίου 5. Άντιθέτως με ό,τι θα αναμενόταν τὰ γουδιά δέν βρέθηκαν στο δωμάτιο 3Α, όπου υπάρχει ό κτιστός μυλώνας και έπομένως είναι φυσικό νά συγκεντρώνονταν οί περισσότερες εργασίες για τήν παρασκευή τών τροφίμων. Έπομένως ή εύρεσή τους σε ένα δωμάτιο δέν είναι καθοριστική για τόν προσδιορισμό της λειτουργίας του αλλά μόνον συμπληρωματική. Ό σχετικώς μικρός αριθμός τους δείχνει ότι αποτελούσαν εξαρτήματα ενός νοικοκυριού που θα κάλυπτε τις άνάγκες περιορισμένου αριθμού ατόμων.

Άπό τὰ 11 τριβεΐα του σπιτιού μόνο δύο τριγωνικά βρέθηκαν άκέραια και προέρχονται τó ένα από τόν όροφο του δωματίου 3 και τó άλλο από τόν όροφο του δωματίου 6. Άναφέρθηκε ήδη σχετικά ή ιδιαιτερότητα του τύπου. Στην ιδιαιτερότητα αυτή πιθανώς όφείλεται και τó γεγονός ότι τó τρίτο άκέραιο παράδειγμα του οικισμού βρέθηκε τοποθετημένο στο κατώφλι παραθύρου, άν και ούσιαστικώς ήταν άχρηστο διότι είχε τρυπήσει από τήν πολλή χρήση¹⁵.

Πώς έξηγεΐται ώστόσο ή ύπαρξη τών άποσπασματικών εργαλείων μέσα στα σπίτια. Είναι γεγονός ότι ένα σπασμένο γουδί παύει νά είναι γουδί έφόσον δέν έκπληροΐ τις βασικές προϋποθέσεις που εξασφαλίζουν αυτή τή λειτουργία του, όπως είναι κυρίως ή κοιλότητα. Σε ένα τριβεΐο βεβαίως ή άχρήστευση ή επαναχρησιμοποίησή του εξαρτώνται από τόν τρόπο που αυτό έσπασε έπειδή γενικώς ή επιφάνεια χρήσης που διαθέτει είναι άρκετά μεγάλη. Έτσι σε ένα πλακοειδές τριβεΐο παρατηρείται συνέχεια της χρήσης και μετά τó σπάσιμο της μιās πλευράς άφού λειάνθηκε τó σπασμένο άκρο¹⁶.

15. *Θήρα* V, 20, πίν. 29.

16. Τριβεΐο 956. Βρέθηκε έξω από τόν βόρειο τοΐχο της Δυτικής Οικίας. Η σπασμένη πλευρά λειάνθηκε και τó αντικείμενο χρησιμοποιήθηκε πάλι, όπως δείχνει ή κοΐλανση της επιφάνειάς του.

Παρατηρήσεις σχετικές με τὸ πῶς βρέθηκαν τὰ σπασμένα ἐργαλεῖα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ καθὼς καὶ μετὰ τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ φέρουν καὶ ποὺ δὲν σχετίζονται μετὰ τὴν πρωταρχικὴ τους χρῆση, ἀποδεικνύουν μία δευτέρη χρῆση καὶ μάλιστα ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ἓνα κομμάτι πέτρας—διότι μόνον ἔτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεῖ ὁποιοδήποτε ἀποτμήμα λίθινου σκεύους—νὰ κτισθεῖ σὲ ἓναν τοῖχο ἢ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ ὑποστρώματα δαπέδων. Καὶ οἱ δύο περιπτώσεις ἔχουν ἀνασκαφικῶς τεκμηριωθεῖ στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου¹⁷. Εἰδικότερα γιὰ τὰ γουδιὰ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ μία ἐπὶ πλεόν δευτέρη χρῆση. Ἐχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς βάσεις θυρῶν μέσα στὰ σπίτια, ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη ποὺ ἔχει ἀφήσει ὁ στροφέας μέσα στὴν κοιλότητά τους¹⁸ (πίν. 47γ).

Ἡ δευτέρη χρῆση δὲν μονοπωλεῖται ἀπὸ τὰ γουδιὰ καὶ τὰ τριβεῖα. Ἀντιθέτως παρατηρεῖται σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν λίθινων ἀγγείων καὶ ἀντικειμένων. Αὐτὸ ὀφείλεται ὅχι μόνον στὴν πρώτη τους ὕλη, ἢ ὁποία εἶναι χρήσιμη σὲ πολλοὺς τομεῖς, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀντοχὴ της, ἢ ὁποία δίνει μακροβιότητα σὲ ἓνα σκεῦος καὶ τοῦ ἐξασφαλίζει πολλαπλὴ χρῆση.

Θὰ τελειώσουμε μετὰ δύο λόγια σχετικὰ μετὰ τὴν παραγωγὴ τῶν ἐργαλείων - σκευῶν. Ἡ ντόπια προέλευση τῶν πετρωμάτων ποὺ χρησιμοποιοῦνταν ὡς πρώτη ὕλη καὶ ἐπίσης ὁ μεγάλος ἀριθμὸς παραγωγῆς ποὺ θὰ ἦταν ἀπαραίτητος γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τοῦ οἰκισμοῦ στὸ εἶδος, δείχνουν ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὸν οἰκισμὸ ὀργανωμένη λιθοτεχνία ποὺ θὰ τὴν ἀσκοῦσε ἐξειδικευμένο προσωπικὸ ἀπὸ τὴν κατηγορία τῶν τεχνιτῶν. Δὲν ἔχει βρεθεῖ κανενὸς εἵδους ἐργαστήριο στὸ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἀνασκάπτεται ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια καὶ φαίνεται πολὺ πιθανὸ ὅλα τὰ ἐργαστήρια καὶ μαζὶ μετὰ αὐτὰ καὶ τὰ λιθουργεῖα νὰ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὸ οἰκιστικὸ κέντρο, σὲ περιφερειακὰς ζώνες. Τυχαῖα εὐρήματα, ὅπως κομμά-

17. Γιὰ τὴ χρῆση λίθινων ἀντικειμένων ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικὸ στοὺς τοίχους βλ. σημ. 10 α, β. Γιὰ τὴ χρῆση τους στὰ ὑποστρώματα δαπέδων ἀναφέρουμε ὡς παράδειγμα σχιστολιθικὸ πῶμα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία ποὺ βρέθηκε μέσα στὴν τέταρτη στρώση πηλοῦ τοῦ δαπέδου στὸ δωμάτιο 3Α.

18. Παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ εἰκονιζόμενο γουδιὸ 482. Προέρχεται ἀπὸ τὴν τομὴ στὴν περιοχὴ τοῦ χειμάρρου ἀνατολικῶς τοῦ Συγκροτήματος Δ καὶ φέρει τὰ ἴχνη τοῦ στροφέα καὶ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χεῖλους. Τὸ γουδιὸ αὐτὸ ἔχει στὸ κέντρο τῆς βάσης του τὰ χαρακτηριστικὰ ἴχνη ἐνὸς τρυπημένου ἀπὸ τὴ χρῆση γουδιοῦ.

τια ἀκατέργαστης ὕλης¹⁹, πυρήνες καὶ ἀκόμη ἡμιτελὴ σκεύη²⁰ ἀποτελοῦν ἀδιάψευστο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς λιθοτεχνίας στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου.

TANIA DEBETZH

19. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρονται μικρὰ κομμάτια φλεβωτῶν μαρμάρων. Τέτοια μάρμαρα ἀποτελοῦν τὸ ὕλικὸ κατασκευῆς ἀγγείων καθὼς καὶ πυρήνων, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸν οἰκισμὸ.

20. Παράδειγμα ἡμιτελοῦς ἀγγείου ἀποτελεῖ τὸ κυλινδρικὸ πιθάρι ἀπὸ κοκκινωπὸ μάρμαρο, τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸν ὄροφο τῆς Οἰκίας τῶν Γυναικῶν (*Θήρα* VI, 9, πίν. 2α, β). Γιὰ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ βλ. P. Warren, *The Unfinished Red Marble Jar*, *TAWI*, 555-568.

Stone Vessels-Tools

The wide variety of types of mortars and grinders at Akrotiri are the product of a local stone industry, as indicated by the materials used for their manufacture, which are exclusively volcanic stones of local provenance, and their large number, essential to cover the needs of the settlement for artefacts of this kind.

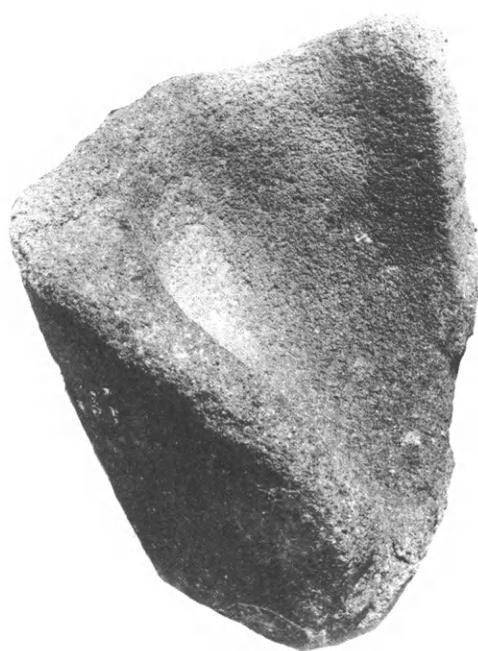
The way in which they were used is somewhat obscure, though we assume they were used in the preparation of food, since no traces of inorganic substances have remained in their pits.

The fact that they are few in number inside the houses indicates that they formed part of the household equipment serving the needs of a small number of people.

From the study of the West House it seems that the area in which these tools are found is not necessarily the place where activities associated with food preparation were carried out, where there is usually a hearth or mill installation. Thus, the presence of a mortar or grinder in a room is not decisive for determining its function but only supplementary.

Fragments of such tools are found within the houses in secondary use as building material in the walls, in the under layer of the floors or as pivot bases.

TANIA DEVETZI

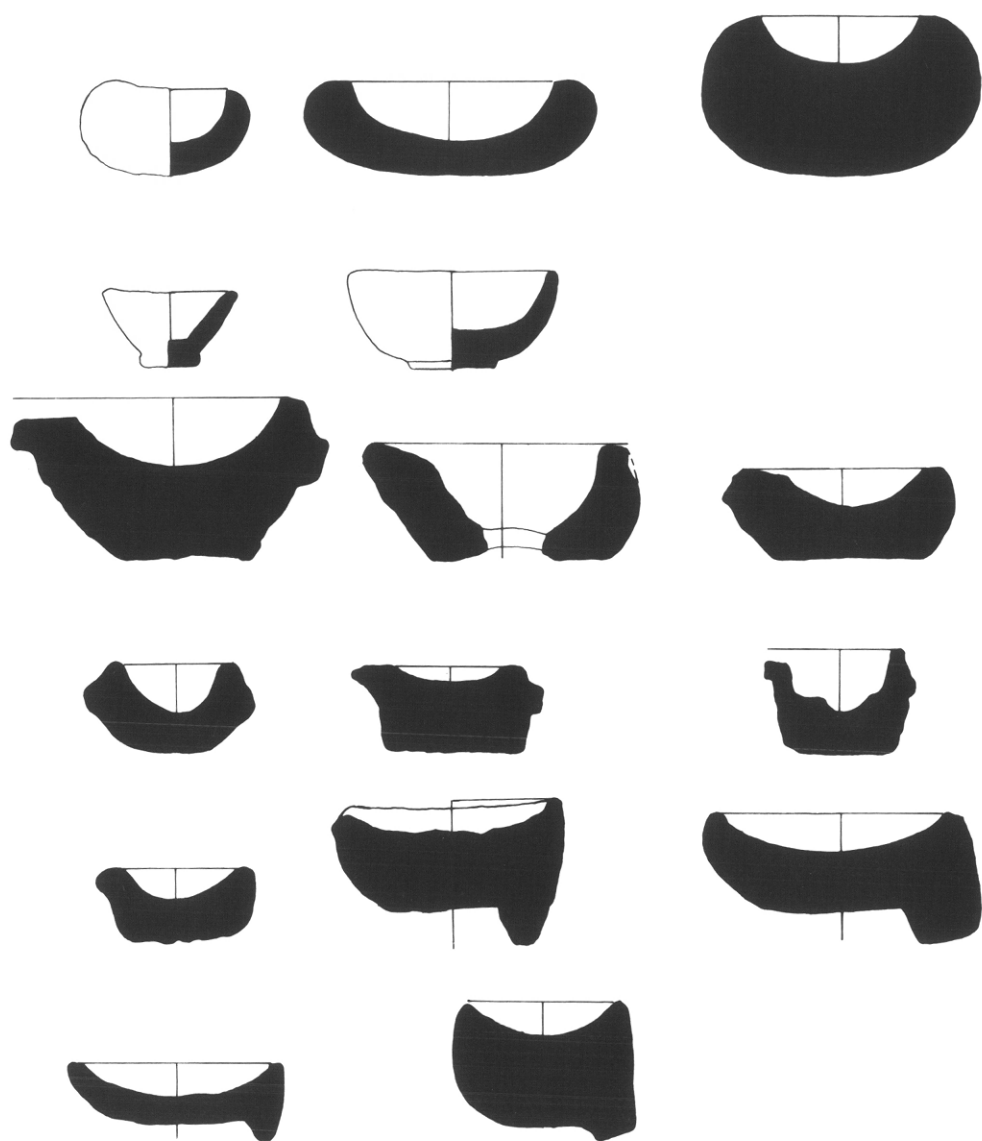
α-β. Γουδιά έλλιπή.

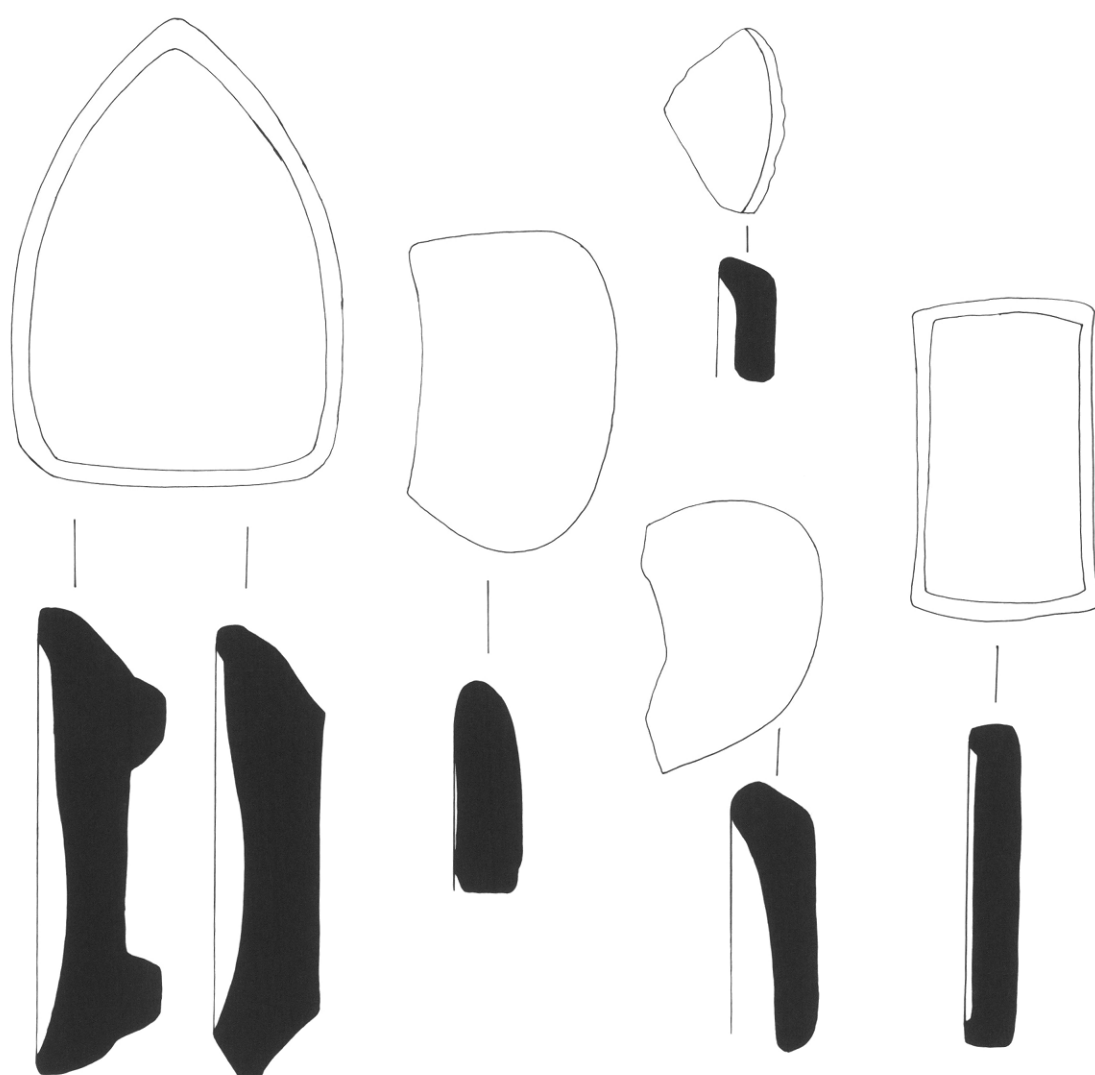
γ. Γουδι άρ. 482 με ίχνη στροφέα.

δ. Γουδι προχυτικό από τη Δυτική οίκία.

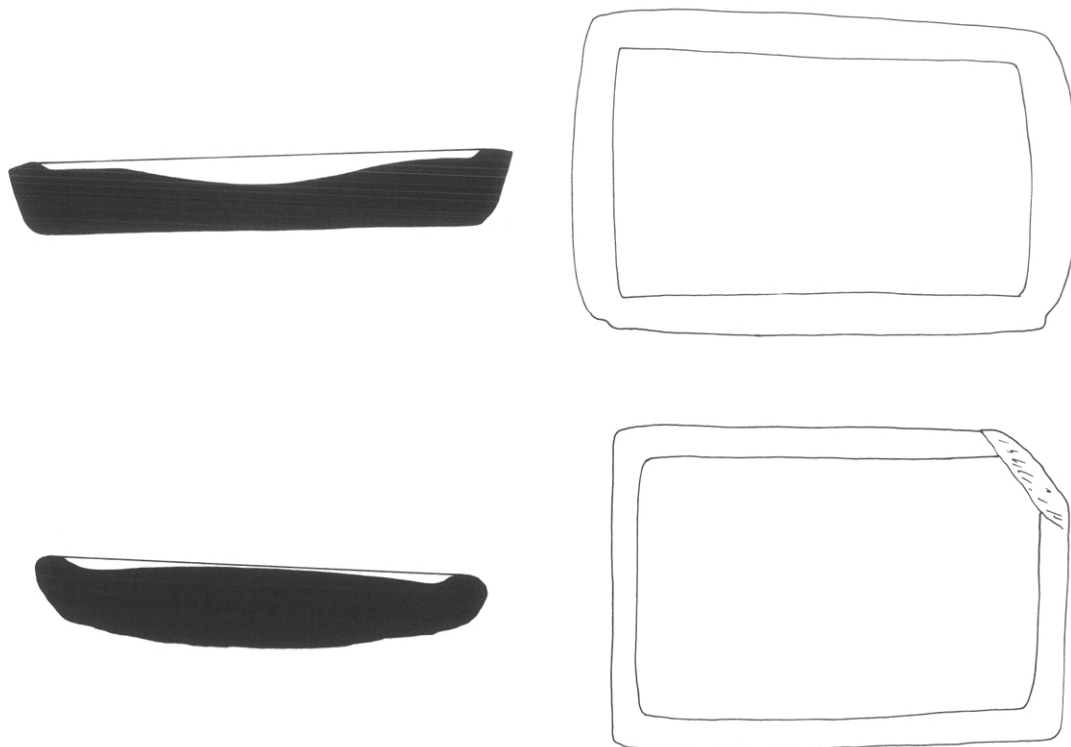

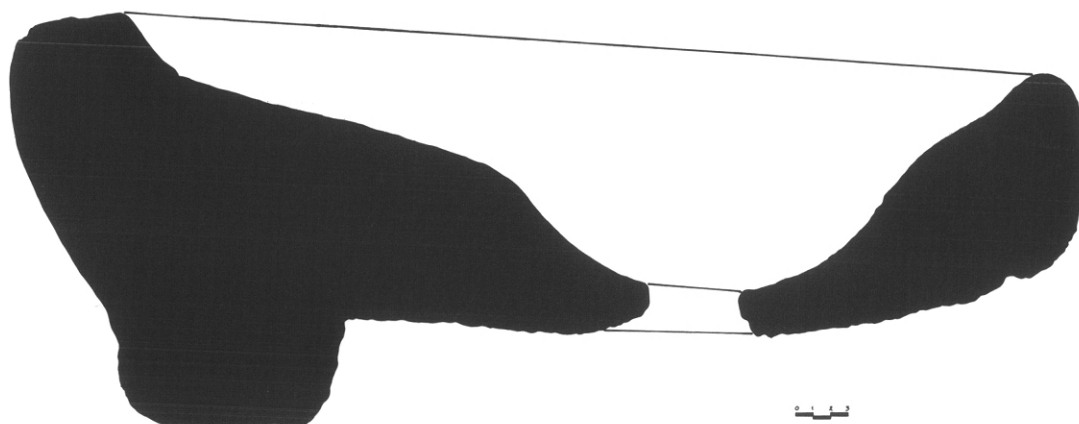
Τυπολογικός πίνακας γουδιών.

Τυπολογικός πίνακας τριβείων.

α. Τριβεῖα μαρμάρινα ΠΚ ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Κέρο.

β. Τριβεῖο τριγωνικὸ μὲ φθορὰ γουδιοῦ.

Τὰ λίθινα λαξεμένα ἐργαλεῖα Μεθοδολογία μελέτης καὶ θέματα κατανομῶν

Ἡ μεθοδολογία μελέτης τῆς λιθοτεχνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου, διαμορφώθηκε μὲ βάση τὴ γενικότερη προβληματική ὡς πρὸς τὴ συμβολὴ τῆς τεχνολογίας τοῦ λαξεμένου λίθου στὴν προσέγγιση τῆς τεχνοοικονομικῆς δομῆς μιᾶς κοινωνίας τῆς Χαλκοκρατίας, τὴν ἀρχαιολογικὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ οἰκισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ ἀνασκαφικὲς μέθοδοι ποὺ ἀκολουθήθηκαν μέχρι σήμερα.

Οἱ ἰδιαίτερες συνθήκες διατήρησης τῶν κτισμάτων τῆς φάσης τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς τοῦ ὑστεροκυκλαδικοῦ οἰκισμοῦ, ἐγγράφουν τὰ κινητὰ εὐρήματα σὲ κλειστὰ σύνολα μοναδικῆς ἀρχαιολογικῆς σημασίας γιὰ τὴ μελέτη τῶν κατανομῶν στὸν δομημένο τρισδιάστατο χῶρο καὶ γιὰ τὴν καταγραφὴ τῶν συναφειῶν τῶν ἐργαλειακῶν συνόλων μὲ δομὲς ἢ τέχνηρα τεχνικοῦ προορισμοῦ.

Ὁ οἰκισμὸς ἔδωσε πολλὰς ομάδες κινητῶν εὐρημάτων ποὺ συνδέονται μὲ τεχνικὲς δραστηριότητες. Ἔχω τὴν εὐθύνη τῆς μελέτης καὶ καταγραφῆς στὴν ἠλεκτρονικὴ τράπεζα δεδομένων τοῦ οἰκισμοῦ, τῶν κινητῶν λίθινων ἐργαλείων τριβῆς καὶ τῆς λιθοτεχνίας ἀπὸ ὀψιανὸ κα πυριτόλιθο. Πρόκειται γιὰ ἐργαλειοτεχνίες ποὺ συνδέονται μὲ πρωτογενεῖς οἰκονομι-

κές δραστηριότητες, όπως ή συλλογή και μεταποίηση της τροφής, ή με βιοτεχνικές δραστηριότητες επεξεργασίας ύλων μεγάλης ή μικρής πυκνότητας (π.χ. επεξεργασία ξύλου, δερμάτων, λειοτρίβηση χρωστικών, διατρήσεις, λειάνσεις, επικρούσεις).

Ἡ καταγραφή τῶν ἐργαλειακῶν συνόλων τοῦ Ἀκρωτηρίου στήν τράπεζα δεδομένων τοῦ οἰκισμοῦ, προσανατολίστηκε στήν τεκμηρίωση τῶν ἐσωτερικῶν τους χαρακτηριστικῶν (ποσοτικές καί ποιοτικές μεταβλητές), καθῶς καί τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων καί τῶν πληροφοριῶν πού σχετίζονται μέ τή θέση τους στόν χῶρο καί τή στρωματογραφία τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀναλυτικοί περιγραφικοί κώδικες χρησιμεύουν γιά τήν καταγραφή τῶν τεχνομορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐργαλαιοτεχνιῶν καί συνδέονται μέ τὰ εἰδικὰ πεδία τῆς γενικῆς τράπεζας δεδομένων τοῦ οἰκισμοῦ πού ἀναφέρονται στήν πρώτη ὕλη, τόν βαθμό διατήρησης, τήν τεχνολογία καί τήν τυπολογία (βλ. Α. Ντούμα στόν παρόντα τόμο). Ἡ τράπεζα τῶν δεδομένων τῆς λιθοτεχνίας βρίσκεται σήμερα στή φάση τοῦ προγράμματος-ὁδηγοῦ. Τὰ θέματα επεξεργασίας τῶν πληροφοριῶν καί προβολῆς τῶν κατανομῶν στό πλάνο τοῦ οἰκισμοῦ, δέν ἔχουν ἀκόμη λυθεῖ.

Στή συνέχεια θά ἀναφερθοῦμε μόνο στή λιθοτεχνία τοῦ λαξεμένου λίθου, πού εἶναι καί ἡ ἀριθμητικά σημαντικότερη καί ἡ μελέτη της βρίσκεται στήν τελική φάση επεξεργασίας.

Ἡ λιθοτεχνία τοῦ λαξεμένου λίθου

Ἔχουν καταγραφεῖ μέχρι σήμερα 2.818 λαξεμένα τέχνηρα, στήν πλειονότητά τους ἀπό ὄψιανό, πού προέρχονται ἀπό τὸ ἐσωτερικὸ οἰκιῶν, ξεστῶν ἢ συγκροτημάτων, τοὺς ἐξωτερικοὺς χώρους καί τὰ φρέατα. Στὸ μεγαλύτερο τους ποσοστὸ ἀνήκουν στή φάση τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς. Ἀπὸ τὰ φρέατα, τὶς τομὲς στὰ θεμέλια τῶν οἰκιῶν καί τοὺς ἐλεύθερους χώρους προέρχονται λαξεμένα τέχνηρα πού ἀνήκουν στὶς παλαιότερες φάσεις κατοίκησης, στήν πρωτοκυκλαδική, μεσοκυκλαδική καί στή φάση τῆς πρώτης ὑστεροκυκλαδικῆς κατοίκησης.

Ἡ πρώτη ὕλη τῆς λαξεμένης λιθοτεχνίας εἶναι στήν ὁλοκληρία της εἰσαγμένη. Ἀναλύσεις πού ἔγιναν παλαιότερα σ' ἓνα μικρὸ ἀριθμὸ τεχνέργων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι ἔδειξαν ὅτι ὁ ὄψιανὸς προέρχεται καί ἀπὸ τὰ δύο γνωστὰ ὀρυχεῖα τῆς Μήλου, τὸν Ἀδάμα (στὰ Νύχια) καί τὸ Δεμενεγκάκι¹. Ὁ πυριτόλιθος χρησιμοποιεῖται σὲ μικρὲς ποσότητες καί συναντᾶ-

1. A. Aspinall, S. W. Feather, Neutron activation analysis of Aegean Obsidians στόν τόμο *Thera and the Aegean World* (στό ἔξῃς TAW) I (London 1978) 519.

ται μόνο σὲ τέχνηρα ἐξαιρετικῆς μορφολογίας. Δὲν ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ ἐπιτόπια ἐπεξεργασία τοῦ ἀνοιχτόχρωμου πυριτόλιθου σὲ μορφή πλακέτας, ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴν κατασκευή τῶν ὀδοντωτῶν ὀρθογώνιων στοιχείων δρεπανιοῦ τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 53β). Πιθανότατα πρόκειται γιὰ πρώτη ὕλη μηλιακῆς ἐπίσης προέλευσης². Ἡ τεχνολογία τοῦ λαξεμένου λίθου τοῦ Ἀκρωτηρίου στηρίζεται κατὰ συνέπεια ὀλοκληρωτικὰ σὲ ἀλλογενεῖς πρῶτες ὕλες, ποὺ εἰσάγονται στὸν οἰκισμὸ μέσω ἐμπορικῶν συναλλαγῶν ἢ καὶ ἄμεσης πρόσβασης στὶς πηγές.

Ἡ τεχνολογία κατασκευῆς τεχνέρων ὀψιανοῦ στὶς κοινωνίες τῆς Χαλκοκρατίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου τῆς πίεσης γιὰ τὴν παραγωγή *πρισματικῶν λεπίδων*, τεχνικῆς ποὺ ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη δεξιότητα, γι' αὐτὸ καὶ συνδέθηκε μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς τεχνικῆς ἐξειδίκευσης³. Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ διασύνδεση τεχνολογίας-κοινωνίας εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ρόλου τῆς *τεχνικῆς ἐξειδίκευσης* στὴν ἀνάδυση τῶν μηχανισμῶν ἐλέγχου τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ στὴν ἐγκατάσταση τῆς κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης, ποὺ φαίνεται νὰ ὀλοκληρώνεται, γιὰ τὸν αἰγαιακὸ χῶρο, στὴν ἀρχὴ τῆς ὕστερης Χαλκοκρατίας. Οἱ λιθοτεχνίες καὶ ἰδιαίτερα αὐτὴ τοῦ λαξεμένου λίθου, μποροῦν νὰ συμμετέχουν στὴ διαμόρφωση τῆς τεχνικῆς ἐξειδίκευσης, εἴτε ὡς μέσα ἐκτέλεσης εἰδικῶν δραστηριοτήτων, εἴτε ὡς ἀνεξάρτητα τεχνολογικὰ συστήματα. Οἱ λιθοτεχνίες τῆς Χαλκοκρατίας —παρόλο ποὺ λίγες ἔχουν συστηματικὰ δημοσιευθεῖ μέχρι σήμερα—, δὲν χαρακτηρίζονται ὅμως ἀπὸ τὸν ἀπαιτούμενο βαθμὸ τυποποίησης ποὺ θὰ ἐπιβεβαίωνε τὴν ὕπαρξη συστηματικῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς λαξεμένων τεχνέρων, ἢ ἀπασχόληση ἐξειδικευμένων τεχνιτῶν γιὰ τὴν παραγωγή λεπίδων ὀψιανοῦ μὲ πίεση⁴. Ἐχει ἐπίσης ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ μηχανισμοὶ κυκλοφορίας τοῦ ὀψιανοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση μηλιακῶν κέντρων ἐλέγχου τῶν ὀρυχείων, ὅπως εἶχε παλαιότερα ὑποθέσει ὁ Bosan-

2. T. D. Atkinson et al., *Excavations at Phylakopi in Melos* (Society for the Promotion of Hellenic Studies Supplementary Paper 4) (London 1904) (στὸ ἐξῆς T. D. Atkinson et al. 1904) 194.

3. R. Torrence, *A Technological Approach to Cycladic Blade Industries* στὸν τόμο *Papers in Cycladic Prehistory* (Institute of Archaeology, Univ. of California Los Angeles 1979) (στὸ ἐξῆς R. Torrence 1979) 84.

4. R. Torrence 1979, ὁ.π. 84 καὶ R. Torrence, *Towards an economic approach to pressure blade technology. Production and exchange* στὸν τόμο *Prehistoire de la pierre taillée 2. Economie du debitage laminaire: technologie et experimentation*, 159-166 (Paris CREP 1984) (στὸ ἐξῆς R. Torrence 1984) 164.

quet⁵ για να έρμηνεύσει τὸν σχηματισμὸ στὸ τέλος τῆς πρώιμης Χαλκοκρατίας καὶ τὴν ἀκμὴ τῆς πόλης τῆς Φυλακωπῆς⁶. Ἡ ροὴ κυκλοφορίας τοῦ μηλιακοῦ ὀψιανοῦ μειώνεται στὴν ὕστερη Χαλκοκρατία, ὅταν ἡ μεταλλουργία ὑποκαθιστᾷ σταδιακὰ τὴ χρήση τῶν λίθινων λαξεμένων ἐργαλείων⁷. Τὰ βασικὰ ἐρωτήματα ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξη ἢ ὄχι τυποποίησης καὶ τεχνικῆς ἐξειδίκευσης, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴ μείωση τῆς συχνότητας χρήσης τοῦ ὀψιανοῦ, μποροῦν νὰ τεθοῦν καὶ στὴ λιθοτεχνία τοῦ Ἀκρωτηριοῦ καὶ νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις στηριγμένες σὲ συγχρονικά ἀλλὰ καὶ διαχρονικά δεδομένα. Γι' αὐτὸ μᾶς ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα ἡ καταγραφή καὶ συστηματοποίηση τῆς παρουσίας τῶν ποσοτικῶν καὶ ποιοτικῶν (τεχνομορφολογικῶν) χαρακτηριστικῶν τῆς λιθοτεχνίας, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει συγκρίσεις καὶ διευκρινίσεις.

Τὰ λαξεμένα τέχνηρα χρηστικοῦ προορισμοῦ μποροῦν νὰ ἀναλυθοῦν: α) ὡς προϊόντα μιᾶς *τεχνολογικῆς ἀλυσίδας κατασκευῆς καὶ μορφοποίησης*, κοινωνικά καὶ πολιτιστικά καθορισμένης ποὺ παρουσιάζει συνέχεια ἢ διαφοροποίηση στὸ χρόνο, β) ὡς φορεῖς ἰχνῶν, μακροσκοπικῶν καὶ μικροσκοπικῶν, ποὺ συνδέονται μὲ τὴ χρήση, ἐπισκευή, μετασκευὴ ἢ ἀπόρριψη, γ) ὡς μέσα ἐκτέλεσης τεχνικῶν δραστηριοτήτων, εἰδικευμένων ἢ ὄχι, δ) ὡς δείκτες τεχνικῆς σήμανσης τοῦ χώρου ποὺ τὰ περιβάλλει.

Ἡ ἀναλυτικὴ καταγραφή τῶν τεχνομορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν λίθινων ἐργαλείων ἐπιτρέπει τὴν προσέγγιση τῶν σημείων (α) καὶ (β) τοῦ παραπάνω πλαισίου (μέθοδοι λάξευσης, ἀπόκρουσης καὶ ἐπεξεργασίας, μορφολογία τῶν δευτερογενῶν ἀπολεπίσεων χρήσης καὶ τῶν μικροῖχνῶν). Οἱ δυνατότητες τεκμηρίωσης τῶν σημείων (γ) καὶ (δ), ἐξαρτῶνται ὅμως τόσο ἀπὸ τὶς συνθῆκες κατάχωσης τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ μεθοδολογία, δηλαδὴ τὸν βαθμὸ καταγραφῆς τῆς κατανομῆς τῶν εὐρημάτων στὸν τρισδιάστατο χῶρο.

Στὸν πίν. 51 παρουσιάζουμε σχηματικά τὶς κατανομὲς τοῦ συνόλου τῶν λαξεμένων τεχνέργων τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ ἀνασκαφικοὺς τομεῖς. Εἶναι ἐμφανεῖς οἱ σημαντικὲς διαφορὲς στὶς συχνότητες μεταξὺ τῶν διαφό-

5. The obsidian trade στὸν τόμο Atkinson et al. 1904, 216-33.

6. R. Torrence, The obsidian quarries and their use στὸν τόμο *An Island Polity* (Cambridge Univers. Press 1982) (στὸ ἐξῆς R. Torrence 1982) 193-221. C. Renfrew, Prehistoric Exchange στὸν τόμο *An Island Polity* (Cambridge Univers. Press 1982) (στὸ ἐξῆς C. Renfrew 1982) 223.

7. C. Renfrew 1982, ὁ.π. 225.

ρων τομέων της ανασκαφής. Διαπιστώνουμε π.χ. δυσαναλογίες στη συχνότητα των εύρημάτων που προέρχονται από το έσωτερικό οίκων όλικώς ανασκαμμένων, όπως ή Ξεστή 3 και ή Δυτική οίκία, ή μεταξύ μεγάλων συγκροτημάτων, όπως οί Τομείς Α, Δ, Β, Γ και ειδικών κατασκευών, όπως ή περιοχή του λιθοσωροῦ στο Φρέαρ 17⁸. Πολλές είναι οί προοπτικές έρμηνείας της ένδοοικιστικῆς αὐτῆς διαφοροποίησης, όπως π.χ. διαφοροποίηση μεταξύ χώρων κατεργασίας-χρήσης, χώρων χρήσης-ἀπόρριψης, διαφορές στη χρήση έσωτερικῶν-έξωτερικῶν χώρων, ίσογειών-ὀρόφων, ὕπαρξη γενικευμένων ή ειδικευμένων δραστηριοτήτων, δηλ. έρμηνείες που σχετίζονται ἄμεσα με τή «λειτουργία» τοῦ δομημένου χώρου. Τὰ έρμηνευτικά σχήματα που μπορούν να προταθοῦν στη συνέχεια, με βάση τις έπιμέρους ὁμοιότητες ή διαφορές τῶν τεχνομορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς λιθοτεχνίας, πρέπει να λάβουν ὑπόψη τους, τόσο τοὺς παράγοντες που έπηρέασαν τις παρατηρούμενες κατανομές μετά την κατάχωση τῶν εύρημάτων (κατάρρευση ὀρόφων, διάβρωση τῶν ἐπιχώσεων, κλπ.) ὅσο και τὸν ρόλο τῆς ανασκαφικῆς μεθόδου που ἀκολουθήθηκε. Στὸν πίν. 52α εἰκονίζονται οί συχνότητες κατανομῆς τοῦ συνόλου τῆς λιθοτεχνίας τοῦ Ἀκρωτηρίου κατὰ ανασκαφικοὺς τομείς. Διαπιστώνουμε ὅτι γιὰ ἓνα σημαντικό ποσοστὸ τῆς λιθοτεχνίας (21.5%), δὲν διαθέτουμε ένδείξεις ὡς πρὸς τὸν τομέα προέλευσης τῶν εύρημάτων. Τὸ γεγονός αὐτὸ περιορίζει προφανῶς σημαντικά τή δυνατότητα ἀποκατάστασης τῶν ἀρχικῶν κατανομῶν στὸν χώρο, κυρίως γιὰ τοὺς τομείς που έρευνήθηκαν κατὰ τις πρῶτες ανασκαφικές περιόδους.

Τεχνομορφολογική σύνθεση τῆς λιθοτεχνίας

Στὸ Ἀκρωτήρι διαπιστώθηκαν ὅλες οί φάσεις κατεργασίας τοῦ ὀψιανοῦ: ἀπὸ τὴν ἀκατέργαστη πρώτη ὕλη, τὰ προϊόντα ἀποφλοίωσης και τοὺς πυρῆνες, μέχρι τὰ ἀνεπεξέργαστα ἀποκρούσματα, τὰ εργαλεῖα, τὰ εργαλεῖα *a posteriori*, τὰ θραύσματα και τὰ ἀπορρίμματα. Ἡ θεωρητικὴ τεχνολογικὴ ἀλυσίδα τῆς παραγωγῆς λεπίδων με πίεση μπορεῖ να ἀποκαταθεῖ στὸ σύνολό της, γεγονός που σημαίνει ὅτι οί βασικές φάσεις τῆς ἀρχικῆς μορφοποίησης τῆς πρώτης ὕλης και τῆς διαμόρφωσης τῶν πυρῆ-

8. Έργον 1985, 62-65.

νων, γίνονταν καὶ στὸν ἴδιο τὸν οἰκισμό, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀκόμη ἐντοπισθεῖ εἰδικευμένοι χώροι κατεργασίας. Στὴν ὑστεροκυκλαδική φάση κατοίκησης ἢ ἀκατέργαστη πρώτη ὕλη συναντᾶται σὲ μικρὲς ποσότητες καὶ σὲ μορφή μικρῶν κονδύλων. Ἀπὸ τὸ πρωτοκυκλαδικὸ μᾶλλον στρῶμα προέρχεται ὁ γνωστὸς γιγαντιαῖος κόνδυλος ὀψιανού⁹. Πολυάριθμες εἶναι οἱ πρωτογενεῖς καὶ δευτερογενεῖς *φλοιώδεις φολίδες*, ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἀποφλοιώση τῶν φυσικῶν κονδύλων, καὶ τὴν προετοιμασία τῶν πυρήνων. Τὰ *τεχνικὰ ἀποκρούσματα*, λεπίδες μὲ κορυφή καὶ δίσκοι ἀνανέωσης τοῦ ἐπιπέδου ἐπίκρουσης, εἶναι ὀλιγάριθμα: ἀντιπροσωπεύουν τὸ 1.2% τοῦ συνόλου καὶ σχετίζονται μὲ τὴ διαμόρφωση κωνικῶν ἢ κυλινδρικῶν πυρήνων γιὰ τὴν ἀπόσπαση λεπίδων καὶ μικρολεπίδων μὲ πίεση (πίν. 54, 1-6). Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ τεχνολογία κατασκευῆς λεπίδων μὲ πίεση: πρισματικές λεπίδες μὲ παράλληλες ἢ συγκλίνουσες πλευρὲς καὶ τραπεζοειδῆ διατομή, ποὺ ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴν περιφέρεια κυλινδρικῶν ἢ κωνικῶν πυρήνων, μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς συμπιεστῆ ἀπὸ κόκαλο, κέρατο, ἢ χαλκό¹⁰. Πυρήνες καὶ τῶν δύο αὐτῶν τύπων βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι, εἶναι ὅμως ὀλιγάριθμοι (1.2%) καὶ βρίσκονται ὅλοι στὴν τελικὴ φάση ἐκμετάλλευσης (πίν. 53α). Ἡ συχνότητα τῶν λεπίδων εἶναι συνολικὰ ἰσχυρή: 36% τοῦ συνόλου τῶν ἀποκρουσμάτων εἶναι λεπίδες, ἐνῶ ἡ συχνότητα τῶν λεπίδων σὲ ὀρισμένους τομεῖς (Ξεστή 3, Τομέας Δ, Φρέαρ 17) κυμαίνεται μεταξὺ 40-50%¹¹ (πίν. 54, 7-12) (εἰκ. 1).

Στὰ ἱστογράμματα τοῦ πίν. 52β, εἰκονίζεται ἡ συχνότητα τῶν κατανομῶν τῶν διαφόρων τεχνικῶν κατηγοριῶν τῶν λαξεμένων τεχνέργων κατὰ τομεῖς (3.3-3.6), στὸ σύνολο τῆς λιθοτεχνίας τοῦ οἰκισμοῦ (3.2) καὶ στὸ σύνολο τῶν χωρὶς προέλευση τεχνέργων (3.1.) (εἰκ. 1). Τονίζουμε τὴ μικρὴ συχνότητα τῶν λεπίδων στὸ χωρὶς προέλευση σύνολο, γεγονός ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μόνο μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ λεπίδες θεωροῦνται πιὸ «ἐνδιαφέροντα» εὐρήματα καὶ γι' αὐτὸ καταγράφονται συχνότερα κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Οἱ φολίδες δὲν ἦταν μόνο ἀπορρίμματα τῆς προετοιμασίας τῶν πυρήνων, ἀλλὰ καὶ προϊόντα σκόπιμης ἀπόκρουσης, ὅπως μαρτυροῦν οἱ πυρήνες φολίδων, ἀλλὰ καὶ ἡ συμμετοχὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑποβάθρου, στὰ ἐργαλεῖα. Ἡ μελέτη προσανατολίζεται στὸν ἐντοπισμὸ

9. S. Marinatos, *Excavations at Thera* (στὸ ἐξῆς *Thera*) III (Athens 1970) fig. 10.

10. R. Torrence 1984, ὁ.π.

11. R. Torrence 1982, ὁ.π. Tabl. 6. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι στὰ ἱερὰ τῆς Φυλακωπῆς (YE III B), οἱ λεπίδες δὲν ξεπερνοῦν τὸ 13% τοῦ συνόλου.

λειτουργικῶν ὁμοιοτήτων μεταξύ δωματίων ἢ καὶ ἐξωτερικῶν χώρων διαφορετικῶν κτιριακῶν συνόλων.

Ὁ βαθμὸς μορφοποίησης μὲ ἐπεξεργασία τῶν ὑποβάθρων γιὰ τὴν κατασκευὴ ἐργαλείων εἶναι χαμηλός. Τὰ ἐργαλεῖα *sensu strictu* δὲν ξεπερνοῦν τὸ 0.5% τοῦ συνόλου τῶν τεχνέργων. Κατανέμονται σ' ἓνα σχετικὰ περιορισμένο τυπολογικὸ φάσμα: δρεπάνια (πίν. 53β), ὀπτεῖς, αἰχμὲς καὶ ξέστρα. Συχνὴ εἶναι ἡ χρῆση τῶν φολίδων καὶ λεπίδων χωρὶς ἐπεξεργασία, ποὺ καταλήγει σὲ περιφερειακὴ, μονοπλευρική, ἢ ἀμφιπλευρική φθορὰ τῆς κόψης, ὁμάδες ἐργαλείων *a posteriori* ποὺ προσδιορίζονται ὡς ὀδοντωτὰ καὶ ἐγκοπεῖς. Στὰ ἐργαλεῖα *a posteriori* κατατάσσονται καὶ οἱ σφηνίσκοι (*pièces esquillées*), ποὺ ξεπερνοῦν κατὰ μέσο ὄρο τὸ 3% τῆς λιθοτεχνίας.

	Φολίδες	Λεπίδες	Θραύσματα	Πυρῆνες	Σφηνίσκοι	Ἐργαλεῖα	Σύνολο
TOMEAS Δ	95	130	5	9	7	1	247
%	38.46	52.63	2.02	3.64	2.83	.40	
TOMEAS Β	161	150	91	6	8	4	420
%	38.33	35.71	21.67	1.43	1.90	.95	
ΞΕΣΤΗ 3	327	347	106	2	11	3	796
%	41.08	43.59	13.32	.25	1.38	.38	
ΦΡΕΑΡ 17	124	130	24	4	18	1	301
%	41.20	43.19	7.97	1.33	5.98	.33	
ΧΩΡΙΣ ΠΡΟ-ΕΛΕΥΣΗ %	353	149	68	5	31	2	608
	58.06	24.51	11.18	.82	5.10	.33	
ΣΥΝΟΛΟ	1060	906	294	26	75	11	2372
%	44.69	38.20	12.39	1.10	3.16	.46	
ΓΕΝ. ΣΥΝΟΛΟ	1336	1024	316	35	92	15	2818
%	47.41	36.34	11.21	1.24	3.26	.53	

Εἰκ. 1. Κατανομὴ τῶν τεχνικῶν κατηγοριῶν τῶν λαξεμένων τεχνέργων κατὰ τοὺς κυριότερους ἀνασκαφικοὺς τομεῖς καὶ κατὰ τὸ σύνολο τῆς λιθοτεχνίας. (Στὸν πίνακα παραλείπονται τὰ δεδομένα τομέων μὲ πολὺ χαμηλὸ τεχνέργων, ποὺ συμπεριλαμβάνονται στὸ γενικὸ σύνολο.)

Ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνουμε ὅτι τὰ γενικὰ χαρακτηριστικά τῶν λαξεμένων ἐργαλείων τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι συμβατὰ μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴ σύνθεση τῶν λιθοτεχνιῶν τῆς Χαλκοκρατίας: παραγωγή πρισματικῶν λεπίδων μὲ τὴ μέθοδο τῆς πίεσης, μικρὸς βαθμὸς ἐπεξεργασίας τῶν ὑποβάθρων, χρήση τῶν φυσικῶν ἀκμῶν τῶν ἀποκρουσμάτων γιὰ κοπτικές ἐργασίες σὲ μαλακὲς πρῶτες ὕλες, ἀδυναμία διάκρισης, σὲ πρώτη ἐπισκόπηση, συγκεντρώσεων στὸν χῶρο ποὺ νὰ σχετίζονται μὲ εἰδικὲς δομές, μὲ ἀπορρίμματα τεχνικῶν διαδικασιῶν ἢ μὲ ἐργαστήρια λάξευσης. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ ἐξαιρετικὴ διατήρηση τοῦ δομημένου κελύφους τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς πόλης καὶ ἡ διερεύνηση τῶν συναφειῶν τῶν διαφόρων εὐρημάτων στὸν χῶρο, ποὺ ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ομάδα ποὺ ἐργάζεται στὸ Ἀκρωτήρι, θὰ ἐπιτρέψει νὰ δοκιμαστοῦν πολλὲς ὑποθέσεις ὡς πρὸς τὴ σχέση τῶν ἐργαλείων συνόλων μὲ τὴν τεχνοοικονομικὴ δομὴ τοῦ οἰκισμοῦ.

ΑΝΤΙΚΛΕΙΑ ΜΟΥΝΔΡΕΑ-ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ

The Chipped Stone Tools. Methodology of Study and Issues of Distribution

The study of chipped stone tools at Akrotiri has been orientated towards determining: 1) the internal, techno-morphological characteristics of the chipped stone industry (techniques of chipping and production of blades and flakes), techniques of shaping out of blanks by retouch, 2) the distribution of the chipped stone industry throughout the site (relationships between chipped artefacts and the closed assemblages of the volcanic destruction phase, contexts and interconnections with artefacts and structures of technical note). The chipped stone industry at Akrotiri is characterised by the production of prismatic obsidian blades by pressure flaking. In certain sectors of the excavation the frequency of blades is especially high, which fact should be associated with the differentiation in use of space. The degree of elaboration and transformation of cores into tools is low, though an intensive use of blades and flakes to create assemblages of *a posteriori* tools is observed. The study is orientated towards detecting the existence of technical specialisation and locating places of specialised technical activities with which chipped stone artefacts are associated, perspectives which will contribute to the understanding of the techno-economic organisation of the settlement.

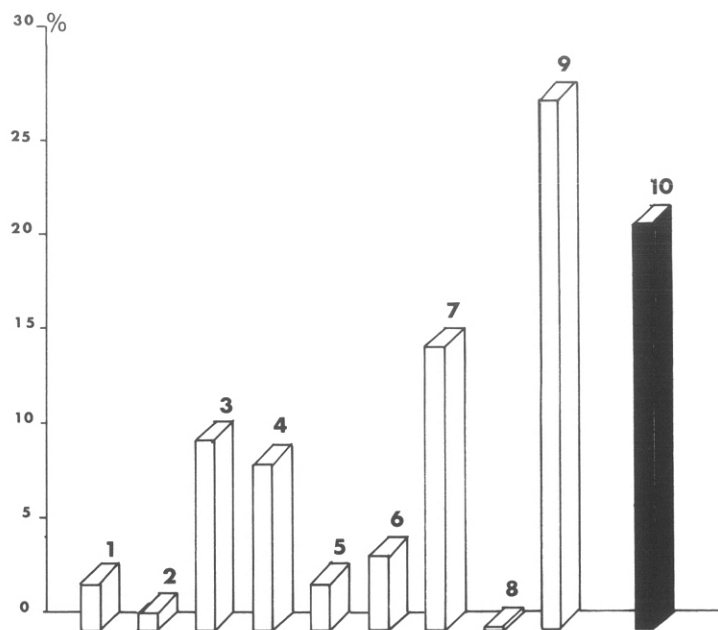
ANTI KLEIA MOUN DREA-AGRAFIOTI

PIN. 51

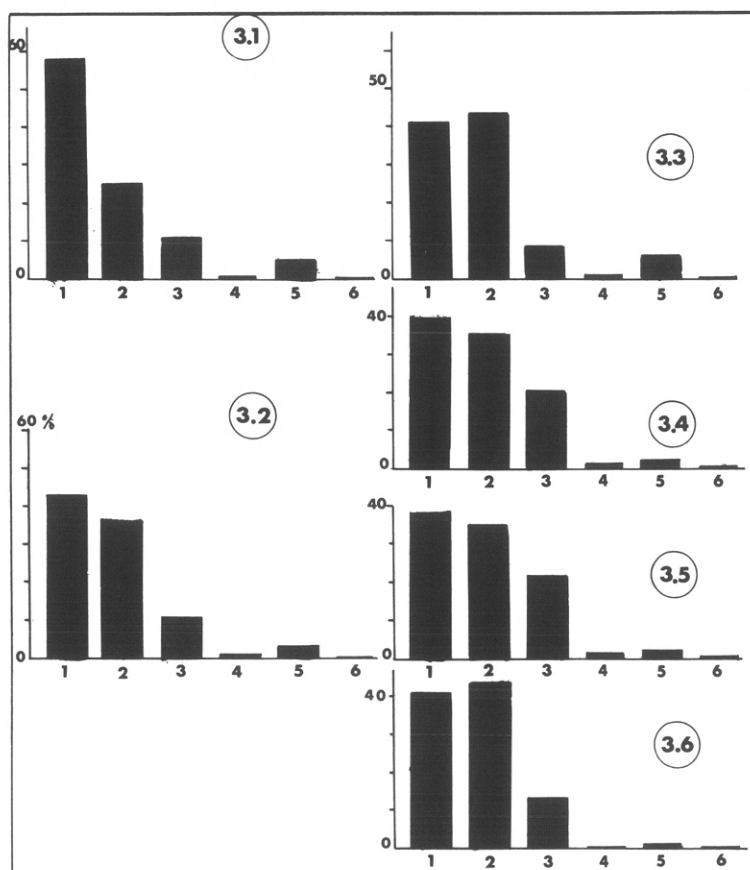
%

- ΑΝΑΣΚΑΦΗ
ΑΚΡΩΤΗΡΙΟΥ ΘΗΡΑΣ**
- Γενικό Τοπογραφικό
%
- ☆ < 1
 - ★ 1
 - ⊙ 2-4
 - 5-9
 - ☆ 10-15
 - ★ 15-20
 - 20-30
-
- The map shows the archaeological site of Akrotiri Thera. Key features include:
- TOΜΕΑΣ Α**: Located at the top right.
 - ΟΙΚΙΑ ΓΥΝΑΙΚΩΝ**: A large building complex in the upper middle section.
 - ΔΥΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ**: A building to the west of the main complex.
 - ΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΑΓΚΥΡΑΣ**: A small building near the western edge.
 - Πλατεία Τριγώνου**: A triangular plaza in the center.
 - TOΜΕΑΣ Β**: A large central building complex.
 - TOΜΕΑΣ Γ**: A building complex at the bottom left.
 - ΞΕΣΤΗ 3**, **ΞΕΣΤΗ 4**, **ΞΕΣΤΗ 5**: Three distinct structures or areas.
 - ΚΤΙΡΙΟ ΚΑΛΩΝ ΑΓΓΕΙΩΝ**: A building at the bottom right.
 - NOTIO KTIΣMA**: A structure at the very bottom.
- A scale bar indicates 0, 10, and 20 meters. A north arrow points towards the top of the page.

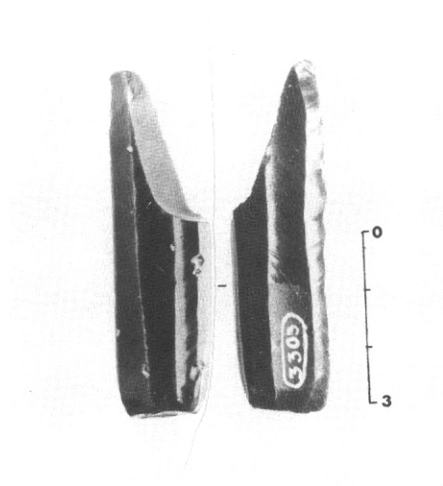
Κατανομές της συχνότητας
τῶν λαξεμένων τεχνέργων
κατὰ τομεῖς.

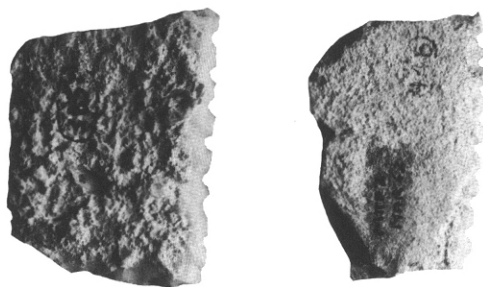
α. Ιστογράμματα πής συχνότητας τών λαξεμένων τεχνέργων κατὰ τομείς (1: Τομέας Α, 2: Οίκια Γυναικῶν, 3: Φρέαρ 17, 4: Τομέας Δ, 5: Δυτ. οἰκία, 6: πλατεία Τριγώνου, 7: Τομέας Β, 8: Τομέας Γ, 9: Ξεστή 3, 10, χωρὶς ἔνδειξη προέλευσης).

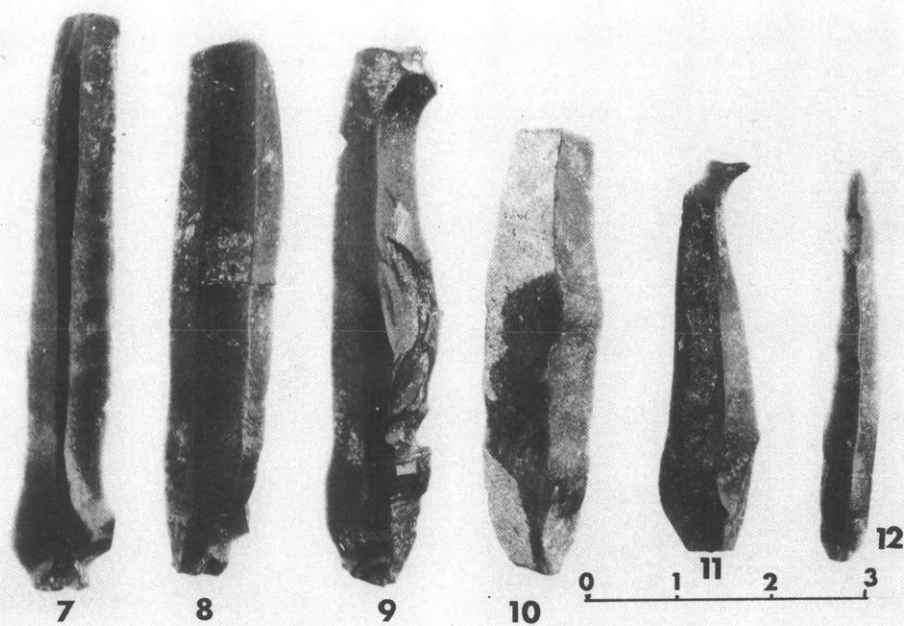
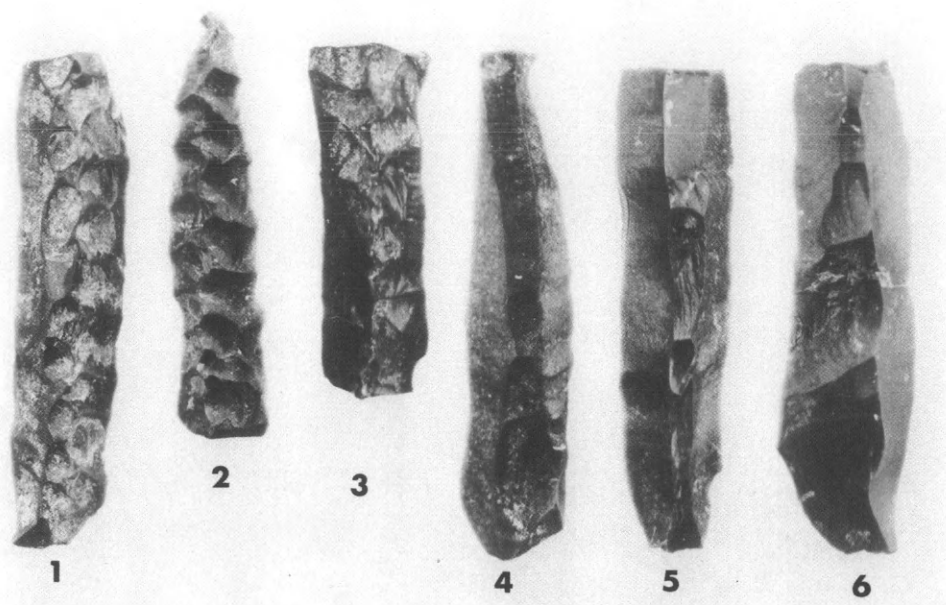
β. Κατανομή τών τεχνομορφολογικῶν ομάδων τών λαξεμένων τεχνέργων κατὰ τομείς: 3.1 χωρὶς προέλευση (σύνολο: 608), 3.2 σύνολο τής λιθοτεχνίας (σύνολο: 2818), 3.3, Φρέαρ 17 (σύνολο: 301), 3.4, Τομέας Δ (σύνολο 247), 3.5, Τομέας Β (σύνολο: 420), 3.6, Ξεστή 3 (σύνολο 796). (1: φολίδες, 2: λεπίδες, 3: ἀπροσδιόριστα θραύσματα, 4: πυρῆνες, 5: σφηνίσκοι, 6: ἐργαλεῖα.)

α. Κυλινδρικός πυρήνας λεπίδων που αποσπάστηκαν με την τεχνική της πίεσης.

β. Δρεπάνια. Ώδοντωτά τραπεζίσιοχημα στοιχεΐα σύνθετων δρεπανιών που διαμορφώθηκαν σε πλακίδια λευκού πυριτολίθου.

Τεχνικά αποκρούσματα (1-6) καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ (7-12) ἀπὸ τὸν τομέα τοῦ Φρέατος 17 (1-3: λεπίδες μὲ κορυφή, 4-6: λεπίδες μὲ κορυφή δεύτερης καὶ τρίτης σειρᾶς, 7-8: πρισματικές λεπίδες μὲ παράλληλες ἢ συγκλίνουσες πλευρές).

Μικροαντικείμενα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου

Ἀπὸ τὰ κύρια στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ὅτι σειρὲς ὁλόκληρες ἀντικειμένων, λόγῳ τῶν ἱστορικῶν συγκυριῶν καὶ λόγῳ τῶν συνθηκῶν διατήρησης συνυπάρχουν καὶ συνευρίσκονται σὲ συνθῆκες μοναδικές καὶ γιὰ τὴ συνολικὴ ἀποτίμηση τῆς σχετικῆς τους σημασίας καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρονται λεπτομερειακῆς ἐπιμέρους διερεύνησης. Τὰ λεγόμενα μικροαντικείμενα, ὅπως καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα ἀνήκουν σὲ μιὰ κλειστὴ χρονικὴ περίοδο, τὰ ἴδια ἢ τὰ ἴχνη τους βρίσκονται μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια στὴν ἀρχικὴ τους θέση καὶ χρῆση ἀλλὰ κυρίως, πάντα λόγῳ τῶν ἱστορικῶν συγκυριῶν, εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὶς ἀρχικὲς τους ποσότητες καὶ κατὰ συνέπεια στὴ σχετικὴ θέση τῶν δραστηριοτήτων, τῶν ὁποίων ἀποτελοῦν ἴχνη στὸ σύνολο τῆς ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Ἔχουμε δηλαδὴ μιὰ εἰκόνα συγχρονίας καὶ δίνεται ἡ ὄψη τῆς ἀλληλεξάρτησης καὶ τῆς ἀναλογικῆς σημασίας αὐτῶν τῶν δραστηριοτήτων. Ὅλοκληρες σειρὲς ἀντικειμένων ποὺ παραδοσιακὰ θεωροῦνται φτωχὰ καὶ ἀσήμαντα φωτίζονται ἀπὸ τοὺς ἀπόλυτους ἀρχικοὺς ἀριθμοὺς τους.

Θὰ ἀναφερθῶ ἐδῶ σὲ μερικὲς σειρὲς τέτοιων ἀντικειμένων. Ἡ ἐπιλογή ἔγινε μὲ κριτήρια μεθοδολογικῆς ἀποτελεσματικότητας. Στὴ μία πε-

ρίπτωση ή έρευνα τών στοιχείων πού υπάρχουν καταλήγει σέ μιὰ ἀρκετὰ συνεκτική εἰκόνα τῆς σχετικῆς δραστηριότητας, στήν προκειμένη περίπτωση τῆς ὑφαντικῆς. Ἀντίθετα στίς ἄλλες κατηγορίες τὰ στοιχεῖα περιγράφουν μάλλον παρὰ ἐρμηνεύουν ἢ ἐντάσσουν σέ κάποια γνωστή δραστηριότητα τὰ ἀντικείμενα πού θά παρουσιαστοῦν. Καί στίς δύο περιπτώσεις ὡστόσο γίνονται φανερῆς οἱ δυνατότητες καί ἡ πολλαπλότητα τών γνωστικῶν ἐπιπέδων πού ἀναπτύσσονται σιγά-σιγά.

Ἡ πρώτη κατηγορία εἶναι τὰ ὑφαντικά βάρη, αὐτὰ πού στήν κλασική ἀρχαιότητα ὀνομάζονται *ἀγνύθες* (πίν. 55α). Πρόκειται γιά τὰ βαρίδια πού τεντώνουν μέ τὸ βάρος τους τὰ στημόνια τοῦ ἀργαλειοῦ. Ἀργαλειὸς θεωρεῖται ὁποιοσδήποτε μηχανισμὸς χρησιμεύει γιά τὸ τέντωμα μιᾶς σειρᾶς κλωστῶν, τών στημονιῶν, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ περάσει κάθετα ἀνάμεσά τους ἡ δεύτερη σειρά, τὰ ὑφάδια. Στὸν τύπο τοῦ ἀργαλειοῦ πού ἐπικρατεῖ τὴν ἐποχὴ αὐτή, στὸν κάθετο ἀργαλειὸ μέ βάρη, τὰ στημόνια τεντώνονται ἀνάμεσα στὸ ἐπάνω δοκάρι, τὸ ἀντίον, καί σ' αὐτὰ τὰ πῆλινα βάρη, τὶς ἀγνύθες, πού κρέμονται στήν κάτω ἄκρη τών νημάτων καί πού μέ τὸ βάρος τους τεντώνουν τὰ νήματα.

Οἱ ἀγνύθες τῆς Σαντορίνης εἶναι δισκοειδεῖς ἀπὸ πηλὸ ἀκαθάριστο μέ τὴν ὀπὴ πρόσδεσης πρὸς στὰ ἐπάνω. Πρόκειται γιά γνωστὸ μινωικὸ τύπο, τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ μεσομινωικὴ II ἕως τὴν ὑστερομινωικὴ III¹. Συνήθως οἱ ἀγνύθες κατατάσσονται ἀνάλογα μέ τὰ σχήματά τους. Αὐτὸ π.χ. ἔγινε γιά τὶς ἀγνύθες τῆς Κέας². Στὴ δική μας περίπτωση ἐπιχειρήσαμε νὰ ἀποφύγουμε τὰ τυπολογικὰ κριτήρια καί νὰ τὶς κατατάξουμε μέ κριτήρια λειτουργικά, δεδομένου καί ὅτι παρὰ τὶς ἐπιμέρους παραλλαγές ἐντάσσονται ὅλες στὸ γενικὸ δισκοειδὲς σχῆμα.

Κύριο χαρακτηριστικὸ ἐνὸς ὑφαντικοῦ βάρους εἶναι ἀκριβῶς τὸ βάρος του. Οἱ ἀγνύθες στὸ Ἀκρωτήρι κυμαίνονται ἀπὸ 280 ἕως 125 γρ. μέ σταθερὸ μέσο ὄρο γύρω στὰ 190 γρ. Προσπάθησα νὰ δῶ ἂν υπάρχουν ὁμάδες ἢ συστάδες ὁπότε θὰ ἔβγαιναν συμπεράσματα ἴσως γιά τὸ εἶδος τῆς κλωστῆς — ὅσο χοντρύτερη ἡ κλωστή τόσο μεγαλύτερο τὸ βάρος καί ἐπιπλέον τὸ λινάρι ἀπαιτεῖ μεγαλύτερο βάρος ἀπὸ τὸ μαλλὶ γιά νὰ τεντωθεῖ — ἀλλὰ τὰ ὅρια μεταξὺ τών ἀριθμητικῶν στοιχείων δὲν εἶναι ἀσφαλῆ καί ὁμάδες μέ βάση τὸ βάρος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθοριστοῦν.

1. J. Carington-Smith, *Spinning, Weaving and Textile Manufacture in Prehistoric Greece* (Ph. D. University of Tasmania 1975) 276.

2. W. Cummer and E. Schofield, *Keos III, The House A at Ayia Irini* (London 1984) 42.

Τὸ μόνο διαγνώσιμο λειτουργικὸ στοιχεῖο ποὺ ἐπιτρέπει κάποια κατάταξη εἶναι ὁ τρόπος πρόσδεσης τῆς ἀγνύθας στὸ στημόνι, ποὺ κυρίως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἴχνη τῆς κλωστῆς στὸν πηλό. Οἱ τρόποι αὐτοὶ εἶναι κυρίως τέσσερις: α) Οἱ κλωστὲς δένονται κατευθείαν στὴν ἀγνύθα, γεγονὸς ποὺ ἀφήνει βαθιὰ καὶ εὐκρινὴ ἴχνη μεταξὺ ὀπῆς καὶ περιφέρειας. β) Οἱ κλωστὲς χωρίζονται στὰ δύο ἀπὸ τὴν ὀπὴ πρὸς τὴν περιφέρεια μὲ τὴ βοήθεια ἀβαθῶν κοιλοτήτων στὴν περιφέρεια ποὺ προφανῶς ἔγιναν πρὶν τὴν ὀπτηση καὶ συγκρατοῦν τὶς κλωστὲς χωρισμένες στὰ δύο. γ) Οἱ ἀγνύθες φέρουν αὐλάκωση πάνω ἀπὸ τὴν ὀπὴ ποὺ εἴτε ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τῆς περιφέρειας, εἴτε εἶναι σὲ εὐθεία γραμμὴ πρὸς αὐτήν, ὅποτε τὸ ἐπάνω τμήμα τῆς ἀγνύθας παίρνει ἐλαφρῶς σχῆμα τραπεζίου. Μερικὲς φορὲς εἶναι ἀβαθῆς καὶ ἄλλες τόσο βαθιὰ ποὺ νὰ χωράει ἓνα δάχτυλο. Ἡ αὐλάκωση αὐτὴ κατὰ τὸν P. Warren³ ὀφειλόταν στὸ ὅτι οἱ ἀγνύθες αὐτὲς ἦταν δεμένες καὶ ἀκίνητοποιημένες σὲ ἓνα ραβδί, ποὺ ἀποτελοῦσε μία πρῶιμη μορφὴ κανόνα γιὰ τὴ σταύρωση τῶν δύο σειρῶν τῶν στημονιῶν (πίν. 55β). δ) Οἱ ὀπὲς πρόσδεσης εἶναι δύο καὶ οἱ διαστάσεις τους αἰσθητὰ μικρότερες.

Ἄς δοῦμε πολὺ σύντομα τὶ τεχνικὲς πληροφορίες μποροῦν νὰ δώσουν γιὰ τὸ ἐργαλεῖο τοῦ ὁποίου, ἃς μὴν ξεχνᾶμε, ἦταν μόνο ἓνα ἀσήμαντο ἐξάρτημα. Ἡ χρῆση τῶν κανόνων ποὺ ἀναφέραμε πρὸ πάνω καὶ ὅλες οἱ διαφοροποιήσεις στὴν πρόσδεση δικαιολογοῦνται μόνο ἀπὸ διαφορετικὸ εἶδος κλωστῶν. Πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι τὰ ὑφάσματα ποὺ ὑφαίνονταν ὄχι μόνο παρουσίαζαν διαφορὲς στὴν ποιότητα, στὸ πάχος, στὸ χρῶμα μεταξύ τους ἀλλὰ καὶ στὸ ἴδιο ὑφάσμα, τὸ ὁποῖο σημαίνει κατασκευὴ σχεδίων μὲ τὴν ὑφανση, τὸ χρῶμα, ἢ μὲ κλωστὲς διαφορετικοῦ πάχους. Πρῶτο συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ ἀργαλειός, τοῦ ὁποίου τμήμα εἶναι οἱ ἀγνύθες ἦταν προσαρμοσμένος σὲ ἀπαιτήσεις κατασκευῆς ὑφασμάτων πολύχρωμων, μὲ σχέδια πολύπλοκα, ὅπως ἄλλωστε φαίνονται στὶς τοιχογραφίες. Ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐπομένως μὲ ἀργαλειὸ πρῶιμο τεχνικά, ἀλλὰ πολὺ ἀποτελεσματικὸ ὡς πρὸς τὶς δυνατότητες ἐκτέλεσης πολύπλοκων καὶ πολύχρωμων σχεδίων. Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὅτι μὲ τόσο πρῶιμο ἐργαλεῖο ἢ ὑφανση θὰ ἦταν δουλειὰ χρονοβόρα, οἱ ὥρες ἐργασίας ἄπειρες καὶ οἱ ὑφάντρες ἢ οἱ ὑφαντὲς πολυάριθμοι.

Ἄς δοῦμε τώρα τὶ πληροφορίες μποροῦμε νὰ πάρουμε ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ὑφαντικῶν βαρῶν. Οἱ ἀγνύθες ποὺ βρέθηκαν συγκεντρωμένες στὸν χῶρο 3 τοῦ ὀρόφου τῆς Δυτικῆς οἰκίας σὲ σωροὺς εἶναι γύρω στὶς

3. P. Warren, *Myrtos* (1972), 212.

450. Ήδη αυτό τὸ γεγονὸς καὶ ἡ ἀπουσία ἀγγείων ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸν ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, πὺ ἐπιβεβαιώνεται συνεχῶς καὶ ἀπὸ παράλληλες ἔρευνες, ὅτι πρόκειται γιὰ χῶρο πὺ χρησίμευε, ἂν ὄχι ἀποκλειστικῶς τουλάχιστον κυρίως, ὡς ἐργαστήριο ὑφαντικῆς.

Δύο κύρια στοιχεῖα παρουσιάζονται εὐθὺς ἐξαρχῆς: πρῶτον τὰ βάρη εἶναι ὑπερβολικὰ πολλὰ γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ ἀργαλειῶν σὲ ἓνα σχετικὰ μικρὸ χῶρο, δεύτερον εἶναι σχεδὸν τὰ μισὰ ὀλόκληρης τῆς ἀνασκαφῆς (450 σὲ σύνολο 950 πρὸς τὸ παρόν). Ἐνας ἀργαλειὸς χρειάζεται γύρω στὰ 20 μὲ 30 βάρη καὶ στὸν χῶρο αὐτὸν δὲν χωροῦν πάνω ἀπὸ 6 ἀργαλειοί, ἄρα ἔχουμε περίπου τρεῖς φορές περισσότερα ἀπὸ ὅσα χρειάζονται. Ἡ μόνη ἐξήγηση πὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ εἶναι οἱ διαφορετικοὶ τύποι τους. Προφανῶς χρειάζονταν οἱ ὑφάντρες ἐπαρκεῖς ἀγνύθες ἀπὸ κάθε τύπο γιὰ νὰ κάνουν τοὺς συνδυασμούς τους. Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερο στοιχεῖο, δηλαδὴ τὸ ὅτι τὰ μισὰ σχεδὸν ἀπὸ τὰ ὑφαντικὰ βάρη τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν σὲ ἓνα σπῆτι ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ παρουσιάζονται σημαντικὲς ποσότητες ἀγνυθῶν καὶ σὲ ἄλλα κτίρια (στὸν τομέα Α περίπου 200 καὶ στὸ Β καὶ Γ περίπου 100), σὲ ἄλλα ἀντίθετα ἀπουσιάζουν. Π.χ. στὴν Ξεστὴ 3, κτίριο πὺ ἔχει ὀλοκληρωτικὰ ἀνασκαφεῖ, δὲν βρέθηκε περίπου καμιὰ ὅπως καὶ ἐλάχιστες, σχεδὸν καθόλου, στὴν Οἰκία τῶν Γυναικῶν πὺ ἀνασκάπτεται τώρα. Ὅσο καὶ ἂν τὰ δεδομένα τοῦ συνόλου τοῦ οἰκισμοῦ εἶναι ἀκόμη προσωρινά, μποροῦμε ἤδη νὰ μιλήσουμε γιὰ παρουσία ἀργαλειῶν, ἄρα ὑφαντικῶν δραστηριοτήτων σὲ ὀρισμένα μόνο σπῆτια, πράγμα πὺ συνεπάγεται εἰδίκευση καὶ ἀνταλλαγὲς στὰ πλαίσια τουλάχιστον τοῦ ἴδιου τοῦ οἰκισμοῦ. Καὶ ἰδιαίτερα στὴν περίπτωση τῆς ὑφαντικῆς, ἐργασίας πὺ παραδοσιακὰ καὶ στὴν κλασικὴ Ἑλλάδα γινόταν στὸν *οἶκο* καὶ σὲ πλαίσια αὐτοπαραγωγῆς καὶ αὐτοκατανάλωσης εἶναι φαινόμενο ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον γιὰτὶ προϋποθέτει ἐπίπεδο ἀνταλλαγῶν ὑψηλό, ὄχι μόνο προϊόντων, ἀλλὰ καὶ ὑπηρεσιῶν, ὅπως κατεχοχὴν εἶναι ἡ ὑφαντικὴ. Ἐπιπλέον νομίζω πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη δύο ἀκόμη παράμετροι πὺ ἐνισχύουν τέτοιες διαδικασίες. Ὁ ἐμπορικὸς χαρακτήρας τοῦ οἰκισμοῦ μαζί μὲ τὶς συχνὲς ἐνδείξεις ἄλλων ἀνταλλαγῶν.

Δύο ἀκόμη στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑφαντικὴ. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεῖς καὶ ἀντίθετα μὲ τὴν Κέα, ἀπὸ τὴ Σαντορίνη ἀπουσιάζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἢ μάλλον ἡ παρουσία τους εἶναι ἀσήμαντη ποσοτικὰ καὶ ἀπὸ ταραγμένα στρώματα ἢ ἄλλη μεγάλη κατηγορία τῶν εὐρημάτων πὺ σχετίζονται μὲ τὴν ὑφαντικὴ, τὰ *σφονδύλια*. Στὴ Δυτικὴ οἰκία βρέθηκαν μόνο 4 ἀπὸ μὴ ἀσφαλῶς χρονολογημένη στρωματογραφία, ἓνα στὰ μπάζα ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκία καὶ ἓνα στὶς κοιλότητες κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου. Ἡ σχεδὸν πλήρης ἔλλειψη τῶν σφονδυλιῶν ἀποτελεῖ στοιχεῖο κοινὸ μὲ τὴν Κρήτη καὶ ὄχι μὲ τὴν Κέα, ὅπου ἀριθμητικὰ τὰ σφονδύλια εἶναι περί-

που αντίστοιχα με τις αγνύθες και βρίσκονται μέσα στους ίδιους χώρους. Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση εἶναι ἡ διαφορὰ τεχνικῆς: τὸ γνέσιμο θὰ γινόταν μὲ ἄλλο τρόπο ἢ ἄλλου εἴδους ἀδράχτι.

Τελευταῖο πεδίο πού μᾶς ἀπασχόλησε ἦταν ἡ ἔρευνα γιὰ τὶς *πρῶτες ὕλες τῆς ὑφαντικῆς*. Ἀπὸ τὶς παλαιοζωικὲς μελέτες φάνηκε ὅτι ὑπάρχει δυνατότητα γιὰ μαλλὶ αἰγοπροβάτων ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ λινάρι, ὅπως ἔδειξε ἡ παλαιοεθνοβοτανολογικὴ ἔρευνα⁴.

Τέλος μιὰ πολὺ σύντομη ἀξιολόγηση: ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ τέχνη τῆς ὑφαντικῆς ἦταν ὑψηλὰ στὴν κλίμακα τῶν κοινωνικῶν ἀξιών. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ περίτεχνα φορέματα στὶς τοιχογραφίες, αὐτὸ μπορεῖ νὰ συναχθεῖ καὶ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐργαστηρίου μὲ τὶς αγνύθες στὴ Δυτικὴ Οἰκία. Εἶναι τὸ καλύτερο δωμάτιο, ὅπως θὰ λέγαμε τώρα, τὸ πιὸ φωτεινὸ, αὐτὸ πού βλέπει στὸ δρόμο, ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς γύρω χώρους καὶ καταλαμβάνει τὸν μεγαλύτερο χῶρο τοῦ ὁρόφου. Παράλληλα μὲ τὶς πρακτικὲς ἀπαιτήσεις τῆς δουλειᾶς (φῶς, ἀερισμὸς) ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἐργασίας πού γίνονταν ἐκεῖ μοιάζει νὰ ἦταν ὑψηλὴ σὲ σχέση μὲ τὶς ἄλλες πού γίνονταν στὸ ἴδιο σπίτι. Τὴ θέση πού εἶχαν οἱ γυναῖκες πού ἐργάζονταν δὲν θὰ τὸ μάθουμε κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ ἐργασία τους ὅμως ἦταν τόσο ὑψηλὰ ἀξιολογημένη, ὥστε νὰ τοὺς παραχωρεῖται τὸ καλύτερο δωμάτιο τοῦ σπιτιοῦ.

Μετὰ ἀπὸ τὶς αγνύθες θὰ ἀναφερθοῦν δύο σειρὲς ἀντικειμένων, πού ἀντίθετα παραμένουν σὲ μεγάλο βαθμὸ αἰνιγματικά: οἱ *πήλινοι ἄψητοι κύλινδροι* καὶ τὰ μικρὰ *λίθινα σφαιρίδια*.

Οἱ *κύλινδροι* εἶναι ἄψητοι, διάτρητοι κατὰ τὸ μῆκος καὶ τελείως πρόχειρης κατασκευῆς (πίν. 56α). Οἱ περισσότεροι ἔχουν τὸ ἴδιο βάρος σχεδὸν 900 γρ. Μποροῦν καὶ στέκονται κατὰ τὴ μακριὰ τους πλευρὰ εἴτε μὲ μιὰ ἐλαφρὰ διαπλάτυνση εἴτε μὲ ἓνα κομμάτι λάσπης πού εἶναι τῆς ἴδιας κατασκευῆς μὲ τὸ κύριο σῶμα. Ἀπὸ τὸν ἴδιο δηλαδὴ πηλὸ πού ἔγινε ὁ κύλινδρος πήραν ἓνα κομμάτι λάσπης καὶ τὸν στήριξαν στὸ πάτωμα, ἄρα κατασκευάστηκε ἐπὶ τόπου ὅπου καὶ χρησιμοποιήθηκε.

Στὸν Χῶρο Δ 14 βρέθηκαν σὲ σωρὸ 42 τέτοιοι κύλινδροι μαζὶ μὲ ὀρισμένα ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τους εἶναι οἱ σειρὲς τῶν ἐγχάρακτων κύκλων πού φέρουν στὶς μακριὲς καὶ στενὲς πλευρὲς τους. Ἀπὸ πρώτης ἀπόψεως φαίνονται ἄτακτοι καὶ τυχαῖοι, δὲν εἶναι ὅμως καθόλου. Πρόκειται γιὰ τακτικὲς σειρὲς κύκλων πού ἔγιναν ὅταν ἀκόμη οἱ κύλινδροι δὲν εἶχαν στεγνώσει. Μετὰ ἀπὸ λίγη ὥρα, ὅταν οἱ κύλινδροι εἶχαν στεγνώσει περισσότερο ἔγινε μιὰ δεύτερη σειρὰ ἀκρι-

4. Ἡ πληροφορία ὀφείλεται στὴν Ἀ. Σαρπάκη πού μελετᾷ τὸ παλαιοεθνοβοτανολογικὸ ὕλικὸ τοῦ οἰκισμοῦ.

βῶς πλάι στην ἄλλη μὲ ἴσους ἀριθμοὺς κύκλων, ποὺ τὸ χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ὅτι εἶναι ἀβαθέστεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἄρα οἱ κύλινδροι εἶχαν στεγνώσει περισσότερο καὶ οἱ κύκλοι ἐντυπώνονταν δυσκολότερα.

Νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα σύστημα ἀριθμητικῆς ἀπομνημόνευσης. Κάτι μετροῦσαν καὶ χάραζαν ἀπὸ ἓνα κυκλάκι γιὰ νὰ τὸ θυμοῦνται. Ἀργότερα ἔπρεπε νὰ ὑπολογίσουν τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἀντικειμένων καὶ χάραζαν ἓνα δεύτερο ἐπάνω ἢ κοντὰ στὸ προηγούμενο. Καὶ ἐπειδὴ εἶχε περάσει κάποιον διάστημα στὸ μεταξὺ καὶ οἱ κύλινδροι εἶχαν στεγνώσει περισσότερο, τὰ δεύτερα αὐτὰ σημάδια ἦταν πιὸ ρηχά. Δὲν ἔχω καμιὰ ἀσφαλὴ πρόταση γιὰ τὴ χρήση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων. Ἀπὸ μέσα μερικοὶ φέρουν ἴχνη σκοιινίων, ἢ κλωστῶν, γι' αὐτὸ σκέφθηκα μήπως περνοῦσαν καὶ μετροῦσαν τὶς κλωστὲς γιὰ τὸν ὀπλισμὸ τοῦ ἀργαλειοῦ μὲ στημόνια ἢ, γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μιταριῶν π.χ., ἀλλὰ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἀντέξουν σὲ τέντωμα ἄψητοι καὶ σαθροὶ ὅπως ἦταν καὶ ἐπιπλέον, καθὼς ἦταν ὑγροὶ καὶ λασπώδεις θὰ λέρωναν καὶ οἱ κλωστὲς. Στὴ Δυτικὴ οἰκία τέσσερις βρέθηκαν στὰ σκαλιὰ τοῦ κλιμακοστασίου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸν πρῶτο ὄροφο (ὅπου τὸ ὑφαντικὸ ἐργαστήρι) στὴν ταράτσα καὶ μάλλον *in situ*, πράγμα ποὺ ταιριάζει μὲ τὴ θεωρίαν τοῦ μετρήματος τοῦ μήκους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κλωστῶν. Πάντως μόνο ὅτι μετροῦσαν καὶ ὄχι τὶ μπορούμε νὰ ποῦμε μὲ ἀσφάλεια καὶ γι' αὐτὸ ἡ κατασκευὴ τους ἦταν τόσο πρόχειρη. Ἡ ζωὴ τους προοριζόταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ κρατήσῃ ὅσο ἓνα μέτρομα.

Τὰ ἄλλα αἰνιγματικῆς χρήσης ἀντικείμενα εἶναι τὰ *λίθινα σφαιρίδια* μὲ διάμετρο τριάμισι ἕως τεσσεράμισι ἑκατοστά. Βρίσκονται παντοῦ, στὸν ὄροφο ἢ στὸ ἰσόγειο μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία βρέθηκαν 18. Ὁ Μαρινᾶτος κατὰ τὸ πρότυπο ὁρισμένων αἰγυπτιακῶν τοιχογραφιῶν ὑπέθεσε ὅτι χρησίμευαν ὡς μπαλάκια, ἀλλὰ τὰ λίθινα σφαιρίδια εἶναι ἀρκετὰ βαριά, πράγμα ποὺ τὰ κάνει δύσχρηστα καὶ ἀκόμη καὶ ἐπικίνδυνα γιὰ τὴ χρήση αὐτῆς⁵. Δεύτερη πιθανότητα εἶναι νὰ χρησίμευαν ὡς πιόνια σὲ παιχνίδια τύπου πεσσῶν⁶. Ὅμως τὰ εὐρήματα τοῦ 1984, δηλαδὴ ἡ παρουσία τους στὶς τεχνητὲς κοιλότητες κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ἐξαρτᾷ τὴν ὅλη προβληματικὴ ἀπὸ τὴν ἔρμηνεία αὐτῶν τῶν κοιλοτήτων καὶ ἀδυνατίζει τὴ θεωρίαν τοῦ παιχνιδιοῦ.

Τέλος θὰ ἠθελὰ νὰ ἀναφερθῶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα εἰδῶλια (5 ἢ 6) ποὺ βρέθηκαν στὸν οἰκισμὸ (πίν. 56β-γ). Μολονότι πρόκειται γιὰ θέμα μελετημένο στὸν Αἰγαιακὸ χῶρο παρουσίασαν τὴ μεγαλύτερη ἀντίσταση στὶς τυπολογικὲς μας προσπάθειες. Ἀμεσα παράλληλα δὲν βρέθη-

5. *Thera* II, 46 εἰκ. 31-32.

6. S. Swiny, *Bronze Age Gaming Stones from Cyprus*, *RDAC* 1980, 54-78.

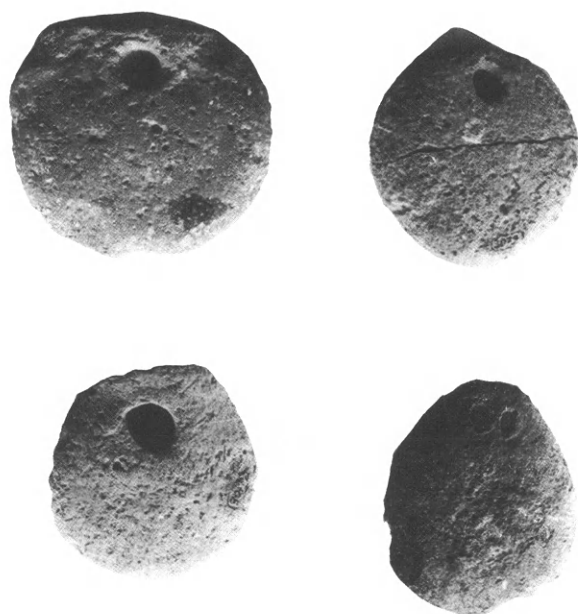
καν πουθενά, ούτε στο Αίγαίο ούτε στην Κρήτη. Με βάση κάποιες τυπολογικές ομοιότητες με τα είδωλια τύπου Φυλακωπής 1 και τὸ γεγονός ὅτι ὅλα βρέθηκαν σὲ μπάζα καὶ κανένα ἀσφαλῶς στρωματογραφημένο στὸν οἰκισμό τὰ τοποθετοῦμε πειραματικά στὸ τέλος τῆς μεσοκυκλαδικῆς ἐποχῆς. Κανένα συμπέρασμα γιὰ τὴ λειτουργία τους ἢ γιὰ τὴ σημασία τους δὲν μπορεῖ νὰ βγεῖ. Φαίνεται ὅτι τὰ χρόνια ποὺ ὁ οἰκισμὸς καταστράφηκε, εἰδώλια δὲν ὑπῆρχαν. Αὐτὴ ἡ θρησκευτικὴ ἢ ἀπλῶς ἀναπαραστατικὴ ἔκφραση μάλλον ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸν οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου. Ὅποιοιδήποτε λοιπὸν ἐρμηνεῖς γιὰ ἰδεολογικὲς ἐκφράσεις, θρησκευτικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναπαραστατικὸς λειτουργικὸς κύκλος θὰ πρέπει νὰ στηριχθοῦν σὲ ἄλλα δεδομένα τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ὅχι στὰ ἐλάχιστα καὶ πιθανότατα προγενέστερα εἰδώλια.

ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ

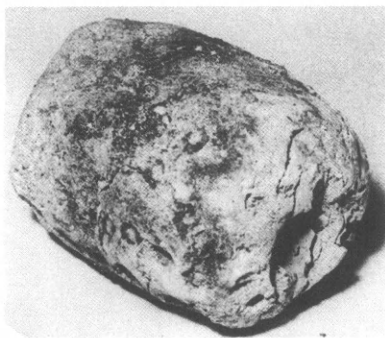
Small finds from the Akrotiri excavation

This is a preliminary presentation of certain finds from Akrotiri which, from the circumstances of their discovery, number and other traits may lead to the partial reconstitution of the activity, in which they were humble links. The most characteristic example is weaving. The number and form of the loom-weights, give valuable evidence for the cloth-making activities, most important at Akrotiri. In other cases some of the features of the finds attest to the way in which they functioned, yet without actually revealing their nature and usage (clay cylinders, small stone balls). Questions are also posed with regard to traditional archaeological finds: absence or presence of figurines, their types chronology, significance etc.

IRIS TZACHILI

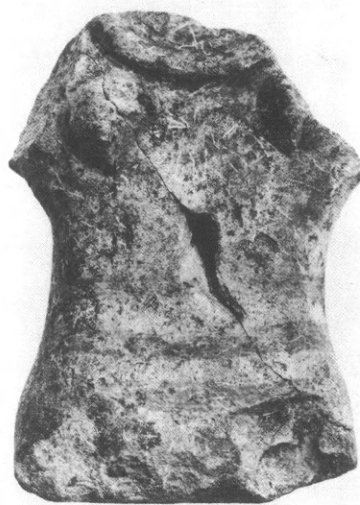
α-β. Ἀγνύθες.

α. Κύλινδρος.

β. Λίθινο ειδώλιο άρ. 2996.

γ. Πήλινο ειδώλιο άρ. 1870.

Δ. Τὸ περιβάλλον

Προβληματική και στόχοι τῆς ἀρχαιοβοτανικῆς μελέτης τοῦ Ἀκρωτηρίου

Ἡ μοναδικότητα τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου δὲν περιορίζεται μόνο στοῦ μεγάλο καὶ ποικίλο ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ ἀλλὰ καὶ στοῦ ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ οἰκισμοῦ σταμάτησε ξαφνικὰ καὶ ἡ ἄσπα ποὺ τὸν σκέπασε διατήρησε τὰ ἴχνη τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὅπως τ' ἄφησαν οἱ κάτοικοί του. Εἶναι δηλαδὴ μία μοναδικὴ προϊστορικὴ Πομπηία. Ἐτσι ὥστε γιὰ μᾶς ποὺ μελετᾶμε τὰ φυτὰ νὰ βρίσκουμε πολλὰς λεπτομέρειες τῆς σχέσης τοῦ τότε ἀνθρώπου μὲ αὐτά.

Ἐπειδὴ ὁ χῶρος ποὺ ἔχω στὴ διάθεσή μου ἐδῶ εἶναι περιορισμένος, θὰ προσπαθῇσω μὲ συντομία νὰ δώσω μία εἰκόνα τῆς μεθόδου ποὺ χρησιμοποιοῦμε στοῦ Ἀκρωτηρίου γιὰ νὰ περισυλλέξουμε τὸ ὑλικό μας, τῆς μελέτης αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ, καὶ τέλος νὰ σᾶς δώσω ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ θέτουμε καὶ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ μπορέσαμε μέχρι τώρα νὰ ἀντλήσουμε ἀπ' αὐτό.

Τὸ πρῶτο λοιπὸν στάδιο εἶναι τῆς *περισυλλογῆς* τοῦ ὑλικοῦ ποὺ χωρίζεται σὲ δύο κατηγορίες:

1. Τὸ ὑλικὸ ποὺ βρίσκουμε σὲ ὁρατὰς ποσότητες, ὅπως εἶναι οἱ ὀργανικὲς οὐσίες ποὺ βρίσκονται μέσα σὲ ἀγγεῖα ἢ ἄλλα σκεύη.

2. Τὸ ὑλικὸ ποὺ δὲν φαίνεται μὲ τὸ μάτι καὶ ὑπάρχει μέσα στὸν χῶρο, ὅπως στὰ δάπεδα δωματίων, στοὺς ὑπονόμους ἢ σὲ ἄλλα στρώματα κάτω ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τοῦ Ἀκρωτηρίου. Τῆς πρώτης κατηγορίας τὸ ὑλικό, τὸ ὁρατό, τὸ μαζεύουμε ὅλο, ἀτόφιο καὶ τὸ κοσκινίζουμε μὲ σίτα 300 μM . Ὅσο γιὰ τὸ ἄλλο, τὸ ἀόρατο ὑλικό, παίρνουμε δειγματοληπτικὰ μία γνωστὴ ποσότητα χρώματος ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ θέλουμε καὶ τὸ ὑποβάλλουμε στὸ σύστημα ἐπίπλευσης¹ (πίν. 60), γιὰ νὰ περισυλλέξουμε τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ἡ ἐπίπλευση εἶναι μία συσκευή μόνιμη ἢ κινητή (στὸ Ἀκρωτήρι εἶναι μόνιμη), ὅπου μὲ τὴ βοήθεια τρεχούμενου νεροῦ διαχωρίζονται τὰ ὑλικά σ' αὐτὰ ποὺ κατακάθονται καὶ σ' αὐτὰ ποὺ ἐπιπλέουν. Τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχει ὄγκο μεγαλύτερο ἀπὸ 1 μM , συλλέγεται σὲ σίτα μαζί μὲ ὅλο τὸ ἴζημα. Σ' αὐτὸ βρίσκουμε συνήθως τὰ μικροαντικείμενα ποὺ μᾶς διέφυγαν στὴν ἀνασκαφή, ὅπως χάντρες, ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ὀστά, δόντια, κ.ἄ. Ὅλα τὰ ἄλλα ὑλικά ποὺ ἔχουν μικρότερο εἰδικὸ βάρος ἀπὸ τὸ νερὸ ἐπιπλέουν καὶ περισυλλέγονται μὲ σίτες ποὺ ἔχουν ἄνοιγμα ἀπὸ 1 μM . μέχρι 300 μM . Αὐτὰ ποὺ ἐπιπλέουν εἶναι συνήθως οἱ σπόροι, τὰ μικρὰ κόκαλα, τὰ σαλιγκάρια, τὰ κάρβουνα, τὰ ἔντομα κ.ἄ.

Τὰ ὑλικά ποὺ ἐπιπλέουν ὑπόκεινται στὸ δεύτερο στάδιο τῆς διαλογῆς μὲ τὴ βοήθεια στερεομικροσκοπίου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ξεχωρίζουμε τοὺς σπόρους μέσω τῶν ὁποίων γίνονται οἱ προσδιορισμοὶ τῶν φυτῶν².

Τὸ τρίτο στάδιο εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ὅμως ὑπόκειται στὰ κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα ἔγινε ἡ δειγματοληψία³. Βεβαίως, ἡ μελέτη ὁλόκληρου τοῦ ὑλικοῦ θὰ ἦταν ἡ πιὸ σωστὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος. Λόγοι ὅμως οἰκονομικοὶ δὲν ἐπιτρέπουν αὐτὴ τὴ διαδικασία καὶ γι' αὐτὸ τὸν λόγο καταφεύγουμε στὴν προγραμματισμένη *δειγματοληψία*, ποὺ κι αὐτὴ διέπεται ἀπὸ εἰδικούς κανόνες.

Ὅλο τὸ ὑλικὸ ποὺ εἶχε συλλεγεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981 εἶναι τῆς ὁρατῆς κατηγορίας ποὺ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, δηλαδὴ ἀπανθρακωμένοι σπόροι κυρίως μέσα ἀπὸ ἀγγεῖα. Οἱ πληροφορίες ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἓνα τέτοιο ὑλικὸ προκύπτουν ἀπὸ ἐρωτήματα ὅπως: α) ποιά φυτὰ καλλιερгоῦσαν οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Θήρας, β) ποιά φυτὰ εἶχαν τὴ μεγαλύτερη κατανάλωση, γ) ποιὸ ἦταν τὸ εἶδος τῆς καλλιέργειας, δηλαδὴ ποτιστικὴ ἢ ἄνυδρη, δ) ἂν ἐφαρμοζό-

1. D. Williams, Flotation at Siraf, *Antiquity* 47, 1973, 288-292.

2. J. M. Renfrew, *Palaeoethnobotany: the Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe* (New York Columbia University Press 1973).

3. J. W. Mueller, *Sampling in Archaeology* (Arizona, University of Arizona Press 1979).

ταν τὸ σύστημα τῆς ἀγρανάπαυσης, ε) σὲ ποιά κατάσταση ἀποθηκεύονταν οἱ καρποί, καλὰ καθαρισμένοι ἢ ὄχι, στ) ἂν γινόταν χρῆση κοπριάς, ζ) ἂν ὑπῆρχε συγκεκριμένο σύστημα στὴν ἀποθήκευση τῶν καρπῶν, η) ἀπὸ ποιὲς διαδικασίες περνοῦσε ὁ καρπὸς πρὶν φθάσει στὸ πιθάρι.

Στὸ πρῶτο ἐρώτημα μέχρι στιγμῆς μπορούμε νὰ ἀπαντήσουμε μὲ βεβαιότητα ὅτι καλλιεργοῦσαν τὰ ἐξῆς φυτά: ἓνα εἶδος λαθούρι, πού σήμερα στὴ Σαντορίνη εἶναι γνωστὸ ὡς ἀρακάς πρὶν τὴν ἐπεξεργασία του ἢ φάβα μετὰ ἀπ' αὐτήν, κι αὐτὸ εἶναι τὸ *Lathyrus clymenum*⁴ (πίν. 61α). Ἐπίσης καλλιεργοῦνται ἡ φακὴ (*Lens culinaris*), τὸ μπιζέλι (*Pisum sativum*), καὶ πιθανότατα δύο ἄλλα εἴδη ὀσπρίων, ἡ ρόβη ἢ ἀρακάς (*Lathyrus cicera/sativus*) (πίν. 61β), καὶ ὁ θέρμος (*Lupinus sp.*)

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ δημητριακὰ ἡ ἔμφαση τῆς καλλιέργειας ἦταν στὸ κριθάρι καὶ μάλιστα δύο εἰδῶν: τὸ κριθάρι τὸ δίστοιχο (*Hordeum distichum*), καὶ τὸ ἐξάστοιχο (*H. vulgare*)⁵, καὶ ἐπίσης ἀπαντᾷ τὸ μονόκοκκο σιτάρι (*Triticum monococtum*). Ἡ προτίμηση τῆς καλλιέργειας ὀσπρίων εἶναι ἐμφανὴς καὶ δικαιολογεῖται λόγῳ τῆς περιεκτικότητάς τους σὲ πρωτεῖνες. Ἀπὸ τὴν εὔρεση ἄλλων καρπῶν καὶ σπόρων συνάγεται ὅτι καλλιεργοῦνταν ἐπίσης ἡ ἄμπελος, ἡ συκιά (πίν. 61γ), καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἡ ἐλιά (πίν. 61δ). Εἶναι ἐπίσης πιθανὴ ἡ καλλιέργεια λιναριοῦ (*Linum usitatissimum*) καὶ κοριάνδρου (*Coriandrum sativum*) (πίν. 61ε). Οἱ πιὸ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ὅμως προέρχονται ὄχι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους τοὺς καρποὺς ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς συνυπάρχοντες σπόρους ζιζανίων.

Ἡ οἰκολογικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ ζιζανίου μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ εἶδος τῆς καλλιέργειας, δηλαδὴ γιὰ τὸ ἄν, ὅπως εἴπαμε, ἦταν ποτιστικὸ ἢ ἄνυδρο τὸ χωράφι, καθὼς καὶ γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἐδάφους, δηλαδὴ ἂν τὸ ἔδαφος ἦταν πλούσιο ἢ ὄχι. Ἐπιπλέον, ἡ φυσιολογία τοῦ ζιζανίου, δηλαδὴ τὸ ἂν ἔχει βαθιὲς ρίζες ἢ ὄχι, ἐὰν εἶναι κοντὸ ἢ ψηλὸ, ἢ τὸ πῶς εἶναι ὁ σπόρος του (σὲ θήκες ἢ μεμονωμένος) μπορεῖ νὰ μᾶς ἐνημερώσει γιὰ τὶς ἀγροτικὲς διαδικασίες, πού ἀφοροῦν στὰ διάφορα στάδια ἐπεξεργασίας τοῦ φυτοῦ ἀπὸ τὸ θέρισμα μέχρι τὴν ἀποθήκευση τοῦ καρποῦ⁶.

Παρὰ τὶς λιγοστὲς γνώσεις τῆς βοτανολογίας γύρω ἀπὸ τὴν οἰκολογία τῶν ζιζανίων, — διότι παραμένει παραμελημένος ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς βοτανικῆς — ὀρισμένα προκαταρκτικὰ συμπεράσματα γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι

4. A. Sarpaki, G. Jones, Ancient and modern cultivation of *Lathyrus clymenum* L. in the Greek islands, *BSA* (ὑπὸ ἔκδοσιν).

5. W. van Zeist, Prehistoric and Early Historic Food Plants in the Netherlands, *Palaeohistoria* 14, 1972, 41-173.

6. W. van Zeist, W. A. Casparie, (eds.), Plants and Ancient Man, *Studies in Palaeoethnobotany* (Rotterdam 1984) A. A. Balkema.

είναι δυνατά. Ἀπ' αὐτὸν τὸν πίνακα (πίν. 57) φαίνεται νὰ ὑπάρχει κάποια ἰσορροπία μεταξὺ τῶν ζιζανίων ποὺ θέλουν πολὺ καὶ τῶν ἄλλων ποὺ χρειάζονται λίγο ἄζωτο. Αὐτὴ ἡ ἰσορροπία μᾶς πληροφορεῖ γιὰ κάποια συντήρηση τῶν χωραφιῶν, εἴτε αὐτὸ σημαίνει λίπανση εἴτε ἀγρανάπαυση. Ἐπειδὴ ἡ σύσταση τοῦ ἐδάφους ἦταν στὰ προϊστορικά χρόνια ὅμοια μὲ τὴ σημερινή⁷, ἡ ἀγρανάπαυση δὲν θὰ ὠφελοῦσε, ἀφοῦ ἡ διάβρωση τοῦ χώματος καὶ ἡ ἀπώλεια μὲ τὴν ἀγρανάπαυση θὰ ἦταν ἴδια ἢ καὶ χειρότερη. Λοιπὸν μάλλον γιὰ τὴ Θήρα θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάποια μορφή λίπανσης, δηλαδὴ κοπριά. Πιθανῶς νὰ ἄφηναν τὰ αἰγοπρόβατα νὰ βοσκῇσουν μέσα στὰ χωράφια μετὰ τὸν θερισμό. Ἐπίσης, πιθανότατα νὰ ἔκαναν κάποια περιτροπὴ στὶς φυτεῖς τους (*crop rotation*), δηλαδὴ μάλλον θὰ φύτευαν δημητριακὰ καὶ ὄσπρια ἐκ περιτροπῆς, διότι, ὅπως γνωρίζουμε, τὰ ὄσπρια ἀναζωογονοῦν τὸ ἄζωτο στὰ χωράφια.

Ἄλλη οἰκολογικὴ πληροφορία ποὺ μᾶς δίνουν τὰ ζιζάνια εἶναι ἂν γινόταν ἄρδευση. Μὲ τὴ μελέτη μας ἕως τώρα, δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὑπῆρχε τάση γιὰ συστηματικὸ πότισμα. Μόνο δύο ἐνδείξεις ἔχουμε ἀπὸ δύο διαφορετικὰ δείγματα γιὰ ὕπαρξη φυτῶν, ποὺ οἰκολογικὰ ἀγαποῦν μία σχετικὴ ὑγρασία: πρόκειται γιὰ τὸ λινάρι ποὺ ὑπάρχει ὡς ζιζάνιο στὸ δείγμα καὶ γιὰ τὴ βελοφόρο τὴ βελόφυλλο (*Sagittaria sagittifolia*). Οἱ περιπτώσεις ὅμως αὐτὲς θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τυχαῖες, π.χ. πηγὴ νεροῦ δίπλα στὸ χωράφι (π.χ. πηγάδι) ἢ νὰ περνοῦσε νερὸ ἀπὸ κοντὰ ἐκεῖ, χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι ὁ ἀγρὸς ποτιζόταν.

Ὁ ἀριθμὸς ἐπίσης τῶν πολυετῶν ζιζανίων εἶναι μικρὸς (πίν. 58). Αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε μάλλον συνεχὴς καλλιέργεια καὶ ὅτι τὰ χωράφια δὲν ἀφήνονταν χέρσα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ξερούς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ ἢ ὅτι γινόταν ἐντατικὸς καθαρισμὸς μὲ ἐργαλεῖο (π.χ. τσάπα) ἢ ἄροτρο. Ἡ ὕπαρξη ἑνὸς ζιζανίου, τοῦ κοινῶς ὀνομαζόμενου θήσειου (*Thesium sp.*), σ' ἓνα δείγμα μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει ἓνα χωράφι ποὺ ἴσως ἔμεινε ἀκαλλιέργητο γιὰ λίγο χρόνο, ἀλλὰ ἡ ἐνδειξη δὲν εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἰσχυριστοῦμε συστηματικὴ ἀγρανάπαυση.

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ποὺ μᾶς παρέχουν τὰ ζιζάνια εἶναι οἱ πληροφορίες γιὰ τοὺς τρόπους θερισμοῦ. Ἐνα παράδειγμα εἶναι τὸ ὀνομαζόμενο προβατόχορτο (*sherardia advensis*) (πίν. 61στ'), ποὺ εἶναι πολὺ κοντό (πίν. 58). Ἄν ὁ θερισμὸς γινόταν μὲ δρεπάνι, τὸ φυτὸ αὐτὸ θὰ ἔμενε στὸ ἔδαφος καὶ συνεπῶς οἱ σπόροι του δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκονταν

7. D. Davidson, Aegean soils during the second millenium B.C. with reference to Thera στὸν τόμο Ch. Doulas, (ed.) *TAWI*: (London 1978) 725-739. D. Davidson, Soils on Santorini at c. 1500 B.C., *Nature* 1978, 272: 243-244.

ανάμεσα στα ὄσπρια. Ἡ παρουσία τους ὅμως μέσα στα δείγματά μας μάλλον δείχνει ὅτι τὰ ὄσπρια, ἴσως καὶ τὸ κριθάρι, ξεριζώνονταν, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ σήμερα, καὶ δὲν θερίζονταν μὲ δρεπάνι. Τὴν ἀποψη αὐτὴ στηρίζουν καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα: στὸν οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου ὡς τώρα ἔχουν βρεθεῖ μόνο 6 δρεπάνια χάλκινα (βλ. μελέτη Α. Μιχαηλίδου στὸν παρόντα τόμο), καὶ πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς ἄλλων ἀπὸ πυριτόλιθο (βλ. μελέτη Μουνδρέα-Ἀγραφιώτη στὸν παρόντα τόμο).

Ὅπως δείχνουν τὰ φυτικά ὑπολείμματα, οἱ διαδικασίες τοῦ ἀλωνισμού καὶ τοῦ πρώτου καθαρισμοῦ κατὰ πᾶσα πιθανότητα γίνονταν στὴν περιφέρεια τοῦ οἰκισμού, ὅπως καὶ σήμερα. Ἄν καὶ ἐνδείξεις ἀλώνιων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲν ἔχουμε ἀκόμα, μπορούμε νὰ εἴμαστε σχεδὸν βέβαιοι γιὰ τὴν ὑπαρξή τους. Εἶναι ὁ πρακτικότερος τρόπος καθαρισμοῦ μεγάλων ποσοτήτων καρποῦ. Ἐπίσης, ὅπως γίνεται στὴ Σαντορίνη σήμερα, ἀσφαλῶς θὰ χρησιμοποιοῦσαν ζῶα γιὰ τὸ ἀλώνισμα τοῦ καρποῦ (πίν. 62). Στὴ Θήρα δὲν βρίσκουμε στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ σταδίου, διότι τὸ μόνο ὑλικὸ ποὺ ἔφερναν πίσω στὸν οἰκισμό ἦταν ὁ καρπός (τουλάχιστον ὅταν μιλάμε γιὰ τὰ ΥΚ Ια στρώματα). Αὐτὸ τονίζει τὸν ἀστικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἀκρωτηρίου, καὶ τεκμηριώνει τὴ μὴ στέγαση ζώων ἐντὸς τοῦ οἰκισμού, ἀφοῦ δὲν φαίνεται νὰ ἔφερναν μέσα τὰ ὑπολείμματα τῶν χόρτων ὡς ζωοτροφή. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει περιοριστεῖ ὡς τώρα στὸ ἀστικὸ τμήμα τῆς πόλης, δὲν γνωρίζουμε ἐὰν αὐτὸ συνέβαινε καὶ στὶς περιφερειακὲς περιοχὲς τῆς πόλης.

Μετὰ τὸ ἀλώνισμα καὶ τὸ λίνισμα, ἀκολουθεῖ τὸ κοσκίνισμα τοῦ καρποῦ μὲ χοντρὸ κόσκινο, ὅπου ξεχωρίζονται οἱ σπόροι ἀπὸ τὰ ἄλλα μέρη τοῦ φυτοῦ. Τὰ ἀνοίγματα τοῦ κόσκινου πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη γιὰ νὰ περνάει ὁ σπόρος, ἀλλὰ νὰ κατακρατοῦνται τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ φυτοῦ. Οἱ ἀποθηκευμένοι σπόροι ποὺ βρίσκουμε προέρχονται ἀπὸ προχωρημένο στάδιο φυτοκαθαρισμοῦ. Διαφορετικά, θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκουμε καὶ τὰ λεγόμενα στὴ Σαντορίνη «κόνταλλα» (ἄχυρο) καὶ «λουβιά» (οἱ θήκες τῶν ὄσπριων) καθὼς ἐπίσης καὶ ζιζάνια ποὺ ἔχουν σπόρους μεγαλύτερους ἀπὸ τὸν καρπὸ. Τέτοιο πράγμα ὅμως δὲν συμβαίνει. Ἄλλο σημεῖο ποὺ παρατηροῦμε εἶναι πὼς τὰ περισσότερα ζιζάνια εἶναι μικρὰ καὶ ἀνήκουν στὴν κατηγορία αὐτῶν ποὺ ἔχουν τοὺς σπόρους μέσα σὲ θήκες (in heads) (πίν. 59) μεγέθους περίπου ἴσου μὲ τὸ μέγεθος τοῦ καρποῦ: προφανῶς γι' αὐτὸ ἔχουν διατηρηθεῖ οἱ σπόροι τους μαζὶ μὲ τὰ ὄσπρια.

Σημαντικὲς πληροφορίες μᾶς δίνουν οἱ καρποὶ ἀπὸ τοὺς ἀποθηκευτικούς συνδυασμοὺς τῆς ἐποχῆς καὶ τὶς ἀποθηκευόμενες ποσότητες καρπῶν, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους μπορούν νὰ ὀδηγήσουν σὲ ἄλλες ἐκτιμήσεις, ὅπως π.χ. τοῦ πληθυσμοῦ. Γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι μία σχετικὰ πλήρη εἰκόνα

έχουμε μόνο για τη Δυτική Οικία, ή όποια είναι και τὸ μόνο κτίριο ποὺ σκάφτηκε σχεδὸν ὀλοκληρωτικά. Οἱ ἀποθηκευτικοὶ χώροι τοῦ εἶναι τὰ δωμάτια 5, 6, καὶ 3Γ τοῦ ἰσογείου καὶ τὸ δωμάτιο 6 μὲ βοηθητικὸ τὸν χώρο 7 τοῦ ὀρόφου.

Τὸ δωμάτιο 5 φαίνεται νὰ ἦταν ἀποθηκευτικὸς χώρος ὀσπρίων καὶ κυρίως λαθουριοῦ (*L. clymenum*), παρόλο ὅτι βρίσκουμε κι ἄλλου τύπου δείγματα, ὅπως ‘πληγούρι’. Στὰ δωμάτια 3Γ καὶ 6 (ἰσόγ.) φαίνεται ὅτι φυλάγονταν οἱ καρποί, ἀφοῦ εἶχαν ὑποστῇ κάποια ἐπεξεργασία κι ἦταν πιὸ κοντὰ στὸ στάδιο τοῦ μαγειρέματος. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζουμε γιὰ τοὺς ἀποθηκευτικοὺς χώρους τῆς ἐποχῆς, δηλαδή ὅτι ἦταν κυρίως στὸ ἰσόγειο, στὴ Δυτικὴ Οἰκία ἔχουμε ἔνδειξη καὶ γιὰ ἀποθήκες στὸν ὄροφο. Ὅπως στὸ δωμάτιο 6 τοῦ ἰσογείου, ἔτσι καὶ στὰ 6 καὶ 7 τοῦ ὀρόφου φαίνεται νὰ ἀποθηκεύονταν καρποί ποὺ εἶχαν περάσει ἀπὸ κάποια ἐπεξεργασία, π.χ. κοπάνισμα, ἄλεσμα. Ἡ μεγάλη ποσότητα ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν στὸν ὄροφο τοῦωματίου 6 καὶ ποὺ προορίζονταν γιὰ ὑγρὰ (ἴσως μερικὰ ἀπ’ αὐτά, π.χ. κοτύλες ἦταν σκεύη σερβιρίσματος) ὑποδηλώνει τὴν ἀποθήκευση ὑγρῶν ἀγαθῶν, ὅπως π.χ. λάδι, κρασί, κ.ἄ.

Δείγματα τῆς δεύτερης κατηγορίας, δηλαδή αὐτὰ ποὺ δὲν φαίνονται μὲ γυμνὸ μάτι, ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία δὲν ἔχουμε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δείγμα ποὺ μαζεύτηκε στὸ φρεάτιο τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ὅπου καταλήγουν οἱ πῆλινοι σωλῆνες τοῦ ἀποχωρητηρίου τῆς ΝΔ γωνίας. Σ’ αὐτὸ τὸ δείγμα δὲν ἐνδιαφέρουν τόσο τὰ εἶδη τῶν σπόρων ὅσο ὁ βαθμὸς διατήρησής τους. Ἐνῶ δηλαδή στὸ Ἀκρωτήρι οἱ σπόροι κυρίως διατηροῦνται ἀπανθρακωμένοι, στὸ φρεάτιο αὐτὸ εἶναι ἐπασβεστωμένοι (mineralized). Αὐτὸ συμβαίνει συνήθως σὲ σπόρους ποὺ βρίσκονται σὲ ὑπονόμους⁸. Ἐπιπλέον στὸ φρεάτιο βρέθηκαν αὐγά (*puparia*) μιᾶς μύγας (ἡ ἀναγνώριση ἔγινε ἀπὸ τὸν δρ. D. Webley) κι αὐτὰ ἐπασβεστωμένα. Τὰ σκουλήκια (*larvae*) αὐτὰ ἀναπτύσσονται μέσα σὲ ὑγρὲς ὀργανικὲς λάσπες. Λοιπὸν ἐδῶ δὲν ἔχουμε μόνο ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις τῆς ἀρχαιότερης τουαλέτας, ἀλλὰ καὶ τὰ βιοαρχαιολογικὰ δεδομένα, ὅπως οἱ σπόροι καὶ τὰ ἐπασβεστωμένα αὐγά τῶν σκουληκιῶν, κι αὐτὰ μαρτυροῦν.

Ἡ σημασία τοῦ Ἀκρωτηρίου ἔγκειται στὴν ξαφνικὴ καταστροφὴ τοῦ οἰκισμοῦ σὲ μία δεδομένη χρονικὴ στιγμή. Ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἔχουμε ὄχι μόνο πληθῆρα δειγμάτων ἀλλὰ καὶ δυνατότητα ἐπιβεβαίωσης

8. J. Green, Phosphate mineralization of seeds from Archaeological sites, *Journal of Archaeological Science* 6, 1979, 279-284.

θεωριῶν, εἴτε αὐτὲς εἶναι οἰκονομικὲς, εἴτε κοινωνικὲς. Καὶ οἱ δύο κατηγορίες δειγμάτων, δηλαδὴ τῶν ὄρατῶν καὶ αὐτῶν ποὺ μαζεύτηκαν μὲ τὴν ἐπίπλευση, μᾶς παρέχουν δυνατότητες λεπτομερειακῆς ἐξακρίβωσης οἰκονομικῶν καὶ πιθανῶς κοινωνικῶν προτύπων.

ΑΝΑΓΙΑ ΣΑΡΠΑΚΗ

The Study of the Palaeoethnobotanical Material from Akrotiri, Thera and its Aims

This study deals with the archaeobotany of the West House at Akrotiri, and the discussion of the various stages leading to the study.

Due to the volcanic eruption (c. 1600 B.C.) which covered the whole town with ash, the settlement site has been preserved in its pristine state. This enables us to find all the storage contexts within the West House in an ash-sealed state, with absolute certainty of contemporaneity of contexts, structures and material culture. This paper briefly examines the results of archaeological contexts for botanical data, to provide information on agriculture, crop processing and, of course, storage. Preservation of seeds was in the form of charred, silicified and mineralised material.

Most of the pulse and cereal crops are what we would expect from a Late Bronze Age settlement, i.e. *Lens culinaris* (lentil), *Pisum sativum* (peas), *Lathyrus cicera/sativus* (dwarf chickling, grass pea respectively), *Vicia ervilia* (bitter vetch), *Triticum monococcum* (einkorn), *T. cf. dicoccum* (emmer), *Hordeum vulgare* (hulled barley, 6-row), *H. distichum* (2-row barley, hulled). However, two more pulse crops, *Lathyrus cf. clymenum* (spanish vetchling) and *Lupinus cf. albus* (lupin), is added to the list of crops which seems to have been cultivated in the Late Bronze Age. Other crops included *Ficus carica* (fig), *Vitis vinifera* (vine), *Olea europaea* (olive), *Linum usitatissimum* (flax), and *Coriandrum sativum* (coriander). What is of even more importance at Akrotiri is that crops were found in the latest stage, just before consumption, a unique opportunity in archaeological material and therefore include unusual stages such as split legumes, bulgur-type cracked barley, and flour.

ANAYA SARPAKI

Είδη φυτών	Τύπος	Υγρασία	ph	Ήλιος
Urtica dioica	άμμώδεις	ύγρο		ψηλό
Thesium sp.	πανταχοῦ παρὸν σὲ ὅλα τὰ εἶδη καρπῶν καὶ ἐδάφη.			
Silene behen				
Silene nutans				
Silene compacta				
Silene colorata		ξηρό		
Cucubalus baccifer				
Petrorhagia velutina		ξηρό		
P. glumacea		ξηρό		
Emex spinosa	άμμώδεις			
Chenopodium sp.				
Polygonum persicaria				
Rumex acetosa				ψηλό
R. acetosella	άμμ./	ύγρο	δξίνο	χαμηλό
Papaver dubium	ἐλαφρὸν/	ξηρό		
P. somniferum	ἐλ/άμμ.		ἀλκαλικό	
P. rhoeas (*)	ελ/άμμ.		»	ψηλό
P. hybridum	άμμ./	ξηρό	»	
Glaucium corniculatum		ξηρό/ἀλατοῦχο ;		ψηλό
Capparis spinosa		ξηρό		
Sinapis arvensis	ασβ./	ύγρο	δξίνο	μέτριο/ψηλό
Reseda luteola		ξηρό	?	
Ornithopus compressus	άμμώδεις	ξηρό		
Trifolium campestre		ξηρό		
T. arvense	άμμ./ἐλαφρὸν	ξηρό	δξίνο	
T. glomeratum		ύγρο ?		
T. scabrum	ἀσβεστολιθικό	ξηρό	?	
T. micranthum	άμμώδεις			
Vicia villosa		ύγρο		πανταχοῦ παρὸν
V. ervilia			δξίνο?	ψηλό
V. tetrasperma		ύγρο	δξίνο	
Thymelaea hirsuta	άμμώδεις			
Hypericum sp.				
Coriandrum sativum			?	
Sherardia arvensis (*)				χαμηλό
Galium aparine	ἐλαφρὸν	?		ψηλό
Buglossoides arvensis (*)		ξηρό		χαμηλό
Origanum virens				
S. thymbra	ἀσβεστολιθικό			
Thymus sp.				
Teucrium sp.				
Prunella sp.				
Hyoscyamus niger		ύγρο ?		ψηλό
Plantago lagopus (*)		ξηρό	?	
Onopordum acanthium		ξηρό		
Chrysanthemum segetum (*)	άμμ/ελ/δχι	ασβ.ύγρο/μέτριο	δξίνο	
C. glabrum				
Cirsium arvense		Μεγάλη ποικιλία ἐδαφικῶν τύπων		
Calendula arvensis (*)		ύγρο/χαμηλό	ἀλκαλικό	χαμηλό
Sagittaria sagittifolia		ύγρο		
Arctium sp.				
Juncus acutus		ύγρο		
Juncus subulatus		ἀλατοῦχο		
Schoenus nigricans		ύγρο		
Carex distans		ύγρο		
Lolium temulentum	ἀσβεστολιθικό	ύγρο-χαμηλό	ἀλκαλικό	?

Κλείδα: άμμ. = άμμώδεις. άσβ. = άσβεστολιθικό. έλ. = έλαφρύ. δχι άσβ. = δχι άσβεστολιθικό. άλκ. = άλκαλικό.

Πηγές: Hanf, M. 1983. Meikle, R. D. 1977. Salisbury E. 1961. Brenchley, W. E. 1911. Brenchley, W. E. 1920. Holzner, W. & Numata, M. 1982. Polunin, O. & Huxley, A. 1965. *Flowers of the Mediterranean*. London: Chatto & Windus.

(*) = "Όλα τὰ ζιζάνια μὲ ἀστερίσκο προέρχονται ἀπὸ πληροφορίες τῆς G. Jones 1983, ἀπὸ τὴν Ἄμοργὸ Κυκλάδων.

Ἡ οἰκολογία τῶν ζιζανίων ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι.

Είδη φυτών	M	Δ	Π	Υψόμετρο	Χέρσα εδάφη	Μονοπάτι Δρόμος	Λιβάδια	Ύψος φυτού
<i>Urtica dioica</i>			+	500-2700			+	30-150
<i>Thesium</i> sp.	+	+	+					
<i>Silene behen</i>	+			0-1400	+			10-90
<i>S. nutans</i>		+!	+					30-60
<i>S. compacta</i>		+	+!	0-2100			+	-120
<i>S. colorata</i>	+			0-800	+			10-30-50
<i>Cucubalus baccifer</i>			+	-1400		+		
<i>Petrorhagia velutina</i>	+			0-400	+			-50
<i>P. glumacea</i>			+					-50
<i>Emex spinosa</i>	+			0				-30
<i>Chenopodium</i> sp.	+							
<i>Polygonum persicaria</i>	+		+?					15-50
<i>Rumex acetosa</i>			+				+	30-50
<i>R. acetosella</i>			+				+	
<i>Papaver dubium</i>	+			0-1000	+			-60
<i>P. somniferum</i>	+							30-<120
<i>P. rhoeas</i>	+			0-1400				20-<90
<i>P. hybridum</i>	+			0-1300	+			-40
<i>Glaucium corniculatum</i>	+	+!		0-1350				-40
<i>Capparis spinosa</i>				0-1800	+			-120
<i>Sinapis arvensis</i>	+			0-1800	+	+		20-60
<i>Reseda luteola</i>		+		800-1500	+	+		-100
<i>Ornithopus compressus</i>	+			0-300	+			10-50
<i>Trifolium campestre</i>	+	+		0-2200	+	+	+	30-50
<i>T. arvense</i>	+			0-2300	+		+?	5-30
<i>T. glomeratum</i>	+			0-200	+			10-30
<i>T. scabrum</i>	+			0-1100	+		+	6-20
<i>T. micranthum</i>	+			0-1100	+			10-30
<i>Vicia villosa</i>	+	+!		3-1700	+			15-<120
<i>V. ervilia</i>	+			0-1700	+	+		8-70
<i>V. tetrasperma</i>	+			20-1950	+			15-80
<i>Thymelaea hirsuta</i>			+	0				40<140
<i>Hypericum</i> sp.			+					
<i>Coriandrum sativum</i>	+			320-1300				10<70
<i>Sherardia arvensis</i>	+			0-1500		+		4-20
<i>Galium aparine</i>	+			30-1800	+			10<180
<i>Buglossoides arvensis</i>	+			0-2500	+			10<90
<i>Origanum virens</i>			+	0-2500				-120
<i>Satureja thymbra</i>			+	0-400	+			20-40
<i>Thymus</i> sp.			+					
<i>Teucrium</i> sp.	+!	+!	+					
<i>Prunella</i> sp.			+					
<i>Hyoscyamus niger</i>	+!	+		0-2300	+	+		20-100
<i>Plantago lagopus</i>	+!							<20
<i>Onopordum acanthium</i>		+		600-2600	+	+	+	30-150
<i>Chrysanthemum segetum</i>	+			0-1250	+	+		10-70
<i>C. glabrum</i>								
<i>Cirsium arvense</i>			+	15-2500			+	20-100
<i>Calendula arvensis</i>	+			0-2000				5-30
<i>Sagittaria sagittifolia</i>			+					
<i>Arctium</i> sp.		+						
<i>Juncus acutus</i>			+	0-150				15-150
<i>J. subulatus</i>			+	0			+	
<i>Schoenus nigricans</i>			+	0-2000				10-70
<i>Carex distans</i>			+				+	30-50
<i>Lolium temulentum</i>	+			0-1300				20<120

Κλειδα: M = μονοετές. Δ = διετές. Π = πολυετές. Μονοπάτι/Δρόμος = Κατά μήκος μονοπατιών ή δρόμων. ! = βραχύβιο πολυετές φυτό.

Πηγές: Hanf, M. 1983. Meikle, R. D. 1977. Salisbury, E. 1961. Brenchley, W. E. 1911. Brenchley, W. E. 1920. Holzner, W. K. Numata, M. 1982. Polunin, O. & Huxley, A. 1965. *Flowers of the Mediterranean* London: Chatto & Windus.

Χρόνος ζωής και οικολογικό περιβάλλον ζιζανίων που βρέθηκαν στο Άκρωτήρι.

Εἶδη φυτῶν	Θήκες	χωρίς θήκες
Urtica cf. dioica		
Thesium sp.	+ α	
Silene behen	+ α	
Silene nutans	+ α	
Silene cf. compacta	+ α	
Silene colorata	+ β	
Cucubalus baccifer		
Petrorhagia cf. velutina	+ β	
P. glumacea	+ β	
Emex spinosa	+ β	
Chenopodium sp.		
Polygonum cf. persicaria		
Rumex cf. acetosa		
R. cf. acetosella		
Papaver cf. dubium	+	
P. cf. somniferum	+ αγ	
P. cf. rhoeas	+ αγ	
P. cf. hybridum	+ γ	
Glaucium cf. corniculatum	+ β	
Capparis spinosa	+ β	
cf. Sinapis arvensis		
cf. Reseda luteola		
Ornithopus compressus	+ β	
Trifolium cf. campestre	+ β	
T. cf. arvense	+ β	
T. cf. glomeratum	+ β	
T. cf. scabrum	+ β	
T. cf. micranthum	+ β	
Vicia cf. villosa	+ β	
V. ervilia	+ β	
V. cf. tetrasperma	+ β	
Thymelaea cf. hirsuta		
cf. Hypericum		
Coriandrum sativum		(1)
Sherardia arvensis	+ α	
Galium aparine	+ β	
Buglossoides arvensis	+ α	
Origanum cf. virens	+ β	
S. cf. thymbra	+ β	
Thymus sp.	+ β	
Teucrium sp.	+ β	
cf. Prunella sp.		
cf. Hyoscyamus niger		
Plantago cf. lagopus	+ β	
Onopordum cf. acanthium		
Chrysanthemum segetum	+ α	
cf. Cirsium arvense	+ βγ	
Calendula arvensis		(1)
Sagittaria sagittifolia		
cf. Arctium sp		
Juncus cf. acutus		
Juncus cf. subulatus		
Schoenus nigricans		
Carex sp. (cf. distans)		
Lolium temulentum		

Κλείδα και πηγές: G. Jones 1983, πίν. 4:11. R. Butcher 1961, A new illustrated British Flora, 2 τόμ. London. Hillman 1984: 24. Ἡ λικμητικότητα τῶν σπόρων πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν στενοὶ παράμετροι ὅπου ἡ λικμητικότητα εἶναι ἡ σχέση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ σπόρου μὲ τὸ βάρος του $\mu\text{m}^2\text{Xg}^{-1}$.

(1) = Δὲν εἶναι σὲ θήκες ἀλλὰ εἶναι μεγάλα ὅταν προστεθοῦν τὰ περιβλήματά τους.

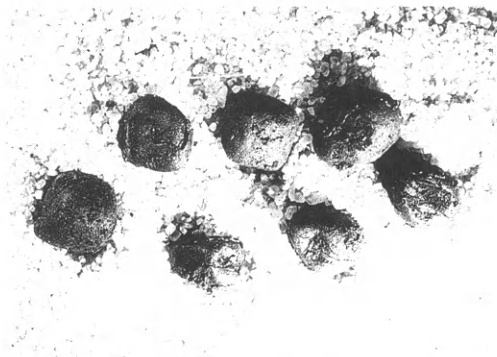
Ζιζάνια ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀκρωτήρι μὲ τοὺς σπόρους τους σὲ θήκη.

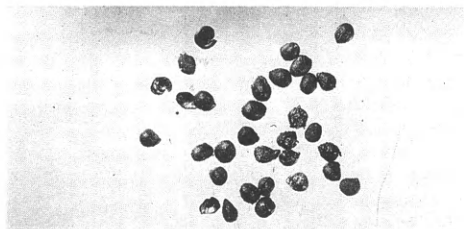
Μόνιμη εγκατάσταση μηχανής για επίπλευση στο Άκρωτήρι.

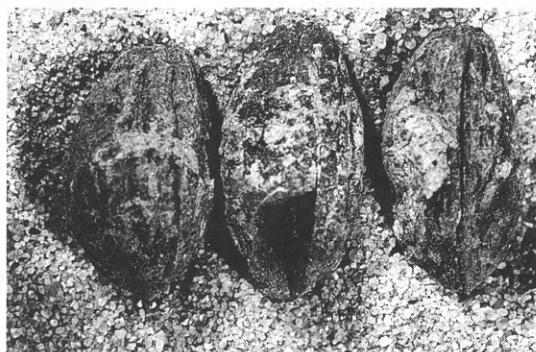
α. Ἀπανθρακωμένοι σπόροι τοῦ ἀρακῆ,
Lathyrus clymenum.

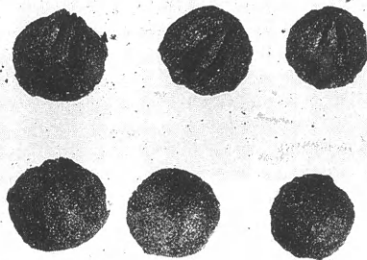
β. Ἀπανθρακωμένοι σπόροι τῆς ρόβης,
Lathyrus cicera/sativus.

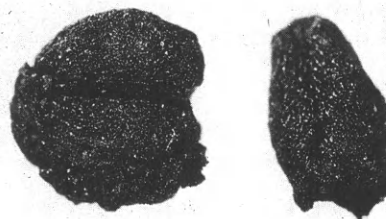
γ. Ἀπανθρακωμένοι σπόροι συκιᾶς,
Ficus carica.

δ. Ἀπανθρακωμένοι σπόροι ἐλιάς,
olea europaea.

ε. Ἀπανθρακωμένοι σπόροι κόλιανδρου (σπασμένοι),
Coriandrum sativum.

ζ'. Ἀπανθρακωμένα ζιζάνια τοῦ γνωστοῦ προβατόχορτου,
Sherardia arvensis.

Παραδοσιακό άλώνισμα κοντά στην ανασκαφή του Ἀκρωτηρίου Θήρας σὲ στρογγυλό άλώνι μὲ ἑπτὰ ζῶα.

Ἀρχαιοζωολογία καὶ προϊστορικοὶ οἰκισμοὶ Ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι

Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι τὸ ζῶο κατεῖχε θεμελιώδη θέση στὴν προϊστορική κοινωνία. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ πρώτη δραστηριότητα τῶν παλαιολιθικῶν ἦταν τὸ κυνήγι. Τὸ θήραμα προμήθευε στὸν ἄνθρωπο ὄχι μόνο τὸ μεγαλύτερο μέρος γιὰ τὴ διατροφή του, ἀλλὰ καὶ τὴν πρώτη ὕλη γιὰ τὴ δημιουργία ὄπλων καὶ ἐργαλείων.

Στὴν Ἑλλάδα ὡστόσο ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζώων σπάνια ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς μελέτης. Πολλὲς φορές θεωροῦμε τοὺς σωροὺς τῶν ὀστέων, ποὺ οἱ ἀνασκαφὲς φέρνουν στὴν ἐπιφάνεια, ὡς ἀπορρίμματα τὰ ὁποῖα δὲν περικλείουν καμία ἱστορική πληροφορία. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δὲν εἶναι μόνο τὰ ὀστά φορεῖς πληροφοριῶν. Τὰ ὀστά, τὰ κοχύλια, τὰ ἔντομα, τὰ ἀποτυπώματα τῶν ζώων εἶναι ἡ μία ὄψη τοῦ νομίματος· οἱ γραπτὲς πηγὲς καὶ ἡ εἰκονογραφία εἶναι ἡ ἄλλη. Ἡ μαρτυρία τους εἶναι πολλαπλή: παρέχουν τεκμήρια γιὰ τὴ βιολογικὴ ἐξέλιξη τῶν ζώων, τὶς κλιματικὲς ἀλλαγὲς τοῦ περιβάλλοντος, τὶς ἀνθρώπινες πρακτικὲς (οἰκονομία, διαίτολόγιο, κατασκευὴ ἐργαλείων, κοσμημάτων, παιχνιδιῶν, κατεργασία δέρματος) καὶ προσκομίζουν στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολογικὴ διαδοχή.

“Ας αφήσουμε όμως τὴ φροντίδα γιὰ τὴ μελέτη τῶν εἰδῶν καὶ τῆς ἐξέλιξής τους στὴν παλαιοντολογία καὶ ἄς ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ πολιτιστικά τεκμήρια καὶ τὶς ἐνδείξεις. Ἄλλωστε, μετὰ τὴν παλαιολιθικὴ ἐποχὴ τὸ βάρος τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης τῶν εἰδῶν ἐλαττώνεται σημαντικά.

Τὰ νεολιθικὰ χρόνια χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἐξημέρωσης τῶν φυτῶν καὶ τῶν ζώων. Εἶναι μιὰ μακρόχρονη διαδικασία ποὺ θὰ ἀλλάξει τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰ ζῶα. Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐνδιαφέρεται μόνο γιὰ τὸ ζῶο ποὺ θὰ ἀποκτήσει κυνηγώντας το, γιὰ τὸ νεκρὸ ζῶο. Τὸν ἀπασχολεῖ ἡ συντήρηση καὶ ἡ ἀναπαραγωγή του. Εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς ζωοτεχνίας.

Ἡ συγκριτικὴ ἀνατομία ἀλλὰ καὶ ἡ εἰκονογραφία παρουσιάζουν τὰ εἶδη τῶν ζώων, τοὺς τρόπους ποὺ ὁ ἄνθρωπος τῆς νεολιθικῆς ἢ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ προέκρινε γιὰ τὴν ἐξημέρωση τῶν ζώων καθὼς καὶ τὶς ἐπιτυχημένες καὶ τὶς ἀποτυχημένες προσπάθειές του νὰ ἐπιδράσει στὴ φύση. Οἱ ἴδιες πηγές μποροῦν νὰ δώσουν στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπιλογές ποὺ ἐφαρμόστηκαν στὴ διαχείριση τῶν κοπαδιῶν, γιὰ τὴν ἡλικία τῆς σφαγῆς (πίν. 64α), τὸν καταμερισμὸ τῶν φύλων, τὴ μορφολογία τῶν ζώων. Μποροῦν νὰ μᾶς ἐνημερώσουν γιὰ τὶς τεχνικὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν προετοιμασία τῆς σφαγῆς, στὸν τρόπο τοῦ μαγειρέματος, στὴν ἐπεξεργασία τῶν ὀστέων, στὴν κατεργασία τοῦ τριχώματος ἢ τοῦ δέρματος τῶν ζώων. Μποροῦν νὰ μᾶς διαφωτίσουν γιὰ τὴ δομὴ τῶν οἰκισμῶν, τὴν ὑγιεινὴ τους, τὴ γειτνίαση τῶν διαφόρων εἰδῶν μὲ τὸν ἄνθρωπο. Μποροῦν τέλος νὰ μᾶς παρακινήσουν γιὰ τὴν ἀναζήτηση πρακτικῶν ποὺ ἀντανάκλουν τὴν τρέχουσα ἰδεολογία, ὅπως οἱ θρησκευτικὲς τελετουργίες καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα.

Κάτω ἀπὸ ἓνα τέτοιο πρίσμα πρέπει, πιστεύω, νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴν ἀρχαιοζωολογία τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηριοῦ, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ ὀστέινο ὑλικό.

Τὰ πρῶτα συμπεράσματα ἀφοροῦν στὰ εἶδη τῶν ζώων. Θὰ μπορούσαν νὰ καταταχθοῦν σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες: ἐκεῖνα ποὺ χρησίμευσαν ἢ ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσουν γιὰ τὴ διατροφή τοῦ κατοίκου τοῦ Ἀκρωτηρίου — ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ προμηθεύτηκε — καὶ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα συγκατοίκησαν μαζί του σὰν σχεδὸν ἰσότιμα μέλη, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ σκύλος (πίν. 64β) ἢ σὰν παράσιτα.

Στὴν πρώτη κατηγορία ὑπάγονται τὰ προϊόντα τῆς κτηνοτροφίας, τοῦ κυνηγιοῦ καὶ τῆς ἀλιείας. Στὸ Ἀκρωτήρι ἡ ζωικὴ διατροφή τῶν κατοίκων προερχόταν κυρίως ἀπὸ τὰ κοπάδια, τὰ μεμονωμένα ζῶα ποὺ οἱ ἴδιοι ἔτρεφαν, καὶ ἀπὸ τὸ ψάρεμα. Πρὸς τὸ παρὸν δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸ ποῦ σταυλίζονταν τὰ ζῶα. Ἀξιοσημείωτη ὅμως εἶναι ἡ εὕρεση ἀκέραιου σκελετοῦ στοῦ ὑπόγειο κτιρίου, ἂν καὶ ἐδῶ θὰ μπορούσε

να ισχυρισθεί κανείς ότι ἐπρόκειτο γιὰ χοιρινὸ πού μόλις εἶχε ἀποθηκευτεῖ. Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ζωοκομίας εἶναι καὶ ἡ σχέση τοῦ ἀστικοῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ μὲ τοὺς ἀγροτικούς οἰκισμοὺς τοῦ νησιοῦ.

Ἡ πλειοψηφία τῶν ζώων πού καταναλώθηκαν εἶναι αἰγοπρόβατα. Ἀναμφισβήτητα οἱ γεωλογικὲς καὶ κλιματολογικὲς συνθῆκες εὐνόησαν τὴν κτηνοτροφία τους. Ἡ τοιχογραφία ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι μὲ τὴν παράσταση τῆς ποιμνιοβοσκῆς αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ ζῶα ἀπεικονίζει. Εἶναι συνηθισμένο θέμα γιὰ τοὺς λαοὺς τῆς Μεσογείου: γιὰ παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ τοιχογραφία ἐνὸς τάφου στὸ Ντεῖρ Ἐλ Μέντινεχ, στὰ δυτικὰ τῶν αἰγυπτιακῶν Θηβῶν, ὅπου ἔχουμε μία ἀνάλογη βουκολικὴ σκηνή: δύο βοσκοὶ ὁδηγοῦν αἶγες, πού προσπαθοῦν νὰ τραφοῦν μὲ τὰ φύλλα τῶν θάμνων (13ος αἰώνας π.Χ.). Ὁ Gamble, πού ἐξέτασε ἓνα δεῖγμα ἀπ' ὅλο τὸν οἰκισμό, κατέληξε ὅτι τὰ ὅστα τῶν αἰγοπροβάτων ἀποτελοῦν τὸ 72% τοῦ συνόλου τῶν ὀστῶν. Μολαταῦτα θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε πολὺ προσεκτικοὶ στὴν ἐρμηνεία τῶν ποσοστῶν τῶν ὀστῶν τῶν ζώων. Στὴ Δυτικὴ Οἰκία, λόγου χάρι, ὅπου καὶ πάλι τὰ αἰγοπρόβατα ὑπερτεροῦν καὶ σὲ ποσοστὸ ὀστῶν καὶ σὲ ἐλάχιστο ἀριθμὸ ζώων, τὰ ἀρτιοδάκτυλα αὐτὰ συμβαίνει νὰ ἔχουν συνεισφέρει λιγότερο στὴ διατροφή ἀπ' ὅ,τι τὰ βοδινὰ. Τὰ τελευταῖα, ἂν καὶ παρουσιάζονται σὲ μικροὺς ἀριθμούς, ἔχουν καλύψει πολὺ μεγαλύτερες ἀνάγκες, δηλαδὴ ἔχουν δώσει περισσότερες μερίδες κρέατος. Ἐπὶ πλέον τὸ βόδι χρησιμοποιήθηκε στὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες, ὅπως στὸ ὄργωμα ἢ στὸ ἀλώνισμα, γι' αὐτὸ καὶ συντηρήθηκε μέχρι τὸ μέγιστο τῆς ἀπόδοσής του. Ἡ παραγωγή γάλακτος, ἡ ἐξοικονόμηση τοῦ δέρματος καὶ τοῦ λίπους, ὅλα εἶναι συνυπολογισμένα· ἔτσι παρουσιάζεται ἡ εἰκόνα ὀργανωμένης ζωοτροφίας.

Τὰ σχετικὰ λίγα ἴχνη αἰχμηρῶν ἀντικειμένων στὰ κόκαλα δείχνουν καλὴ γνώση τῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀνατομία τοῦ ζώου, γνώση πού μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μὲ τὴν ἐμπειρία (πίν. 63α-β). Δὲν μπορούμε ὅμως κατηγορηματικὰ νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ὑπῆρχαν εἰδικευμένοι σφαγεῖς, ἡ περίπτωση τῆς θυσίας εἶναι κάτι τὸ διαφορετικόν. Ἡ εἰκονογραφία πάντως ἐμφανίζει τοὺς ἄνδρες νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία καὶ τὴν ἀλιεία. Δὲν ξέρουμε ἀκόμα ἂν ὑπῆρχε ἰδιαιτέρος χῶρος γιὰ τὴ σφαγὴ, τὴν ἐκδορά, τὸν τεμαχισμό τοῦ ζώου καὶ τὴν ἐπεξεργασία τῆς πρώτης ὕλης. Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὕπαρξη τοῦ στρώματος τῶν μπάζων καὶ ἡ σύγχυση τῶν τελευταίων πρὸ τῆς ἐκρήξεως ἡμερῶν, ὅπως γίνεται ἀντιληπτὴ στὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς, δυσκολεύουν τέτοιου εἶδους ἐκτιμήσεις.

Ὅσο γιὰ τὰ ψάρια (πίν. 63γ), αὐτὰ μοιάζει νὰ ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ τμῆμα τῆς διατροφῆς, πολὺ μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι ὑποψιαζόμαστε. Ἡ πλειοψηφία τους προέρχεται ἀπὸ τὴν τάξη τῶν περκόμορφων. Προσε-

κτική μελέτη όρισμένων ειδών, ιδιαίτερα του στρώματος καταστροφής, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀποδημητικά πτηνὰ καὶ τὰ θηλαστικά, θὰ μπορέσει ἐνδεχομένως νὰ συμβάλει στὴν ἀκριβὴ γνώση τῆς ἐποχῆς τοῦ χρόνου ποὺ ἔγινε ἡ καταστροφή.

Ἀλλὰ καὶ τῶν ζώων ποὺ δὲν καταναλώθηκαν, τῶν τρωκτικῶν (πίν. 64γ) ἡ μαρτυρία δὲν εἶναι ἀμελητέα. Τὰ ποντίκια γιὰ παράδειγμα φαίνεται ὅτι εἶχαν μικρὲς ἀποικίες κοντὰ στὰ κελλάρια.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μελέτη τῶν ὀστῶν εἶναι ἀκόμα στὴν ἀρχὴ της, θὰ ἤθελα νὰ δηλώσω ὅτι κάθε πρόβλημα ποὺ τίθεται εἶναι μία πρόκληση γιὰ ἐπεξεργασία καὶ πολὺπλευρὴ συνεργασία. Ἔτσι κι ἀλλιῶς ἡ κτηνοτροφία, τὸ ψάρεμα ἢ τὸ κυνήγι εἶναι συστατικὸ μέρος τῆς καθημερινῆς ζωῆς, δημόσιας καὶ ιδιωτικῆς. Ἡ ἀρχαιοζωολογία ἀποτελεῖ βασικὸ στήριγμα γιὰ τὸ ρεαλιστικὸ πλησίασμα τῶν κοινωνιῶν τοῦ ἄγραφου καὶ ὕστερότερα τοῦ γραπτοῦ λόγου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- S. Bökönyi, *History of domestic Mammals in Central and Eastern Europe* (Budapest 1974).
 R. E. Chaplin, *The Study of Animal Bones from Archaeological Sites* (London 1971).
 C. S. Gamble, The Bronze Age animal economy from Akrotiri: a Preliminary Analysis στὸ C. Doumas (ἐκδ.), *TAW* II, 287-289 (London 1978).
 R. G. Klein-K. Cruz-Urbe, *The Analysis of Animal Bones from Archaeological Sites* (Chicago 1984).
 T. Poulain, L'Étude des ossements animaux et son apport à l'archéologie, *Mém. n° 6 du Centre de Rech. sur les techniques gréco-romaines* (Dijon 1976).
 M. Shackley, *Environmental Archaeology* (London and Boston 1981).

Archaeozoology and Prehistoric Settlements: the case of Akrotiri

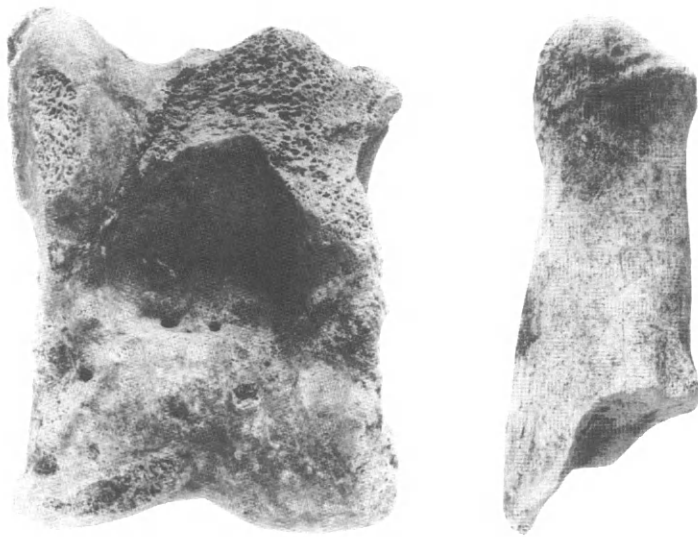
In this paper the aims of archaeozoological research are outlined (e.g. information on the environment of a settlement, its economy, social and technological organisation, the beliefs and customs of its inhabitants) and some of the preliminary conclusions deriving from the analysis of the sample of bones recovered from the excavation at Akrotiri are presented.

In general, with regard to animals, the economy at Akrotiri was based primarily on animal husbandry and secondarily on fishing. The collecting of invertebrates (snails, molluscs) was of tertiary importance. Their contribution to the inhabitants' diet was analogous. Mammals were also used for farming activities and as a source of raw material for the manufacture of fabrics and tools.

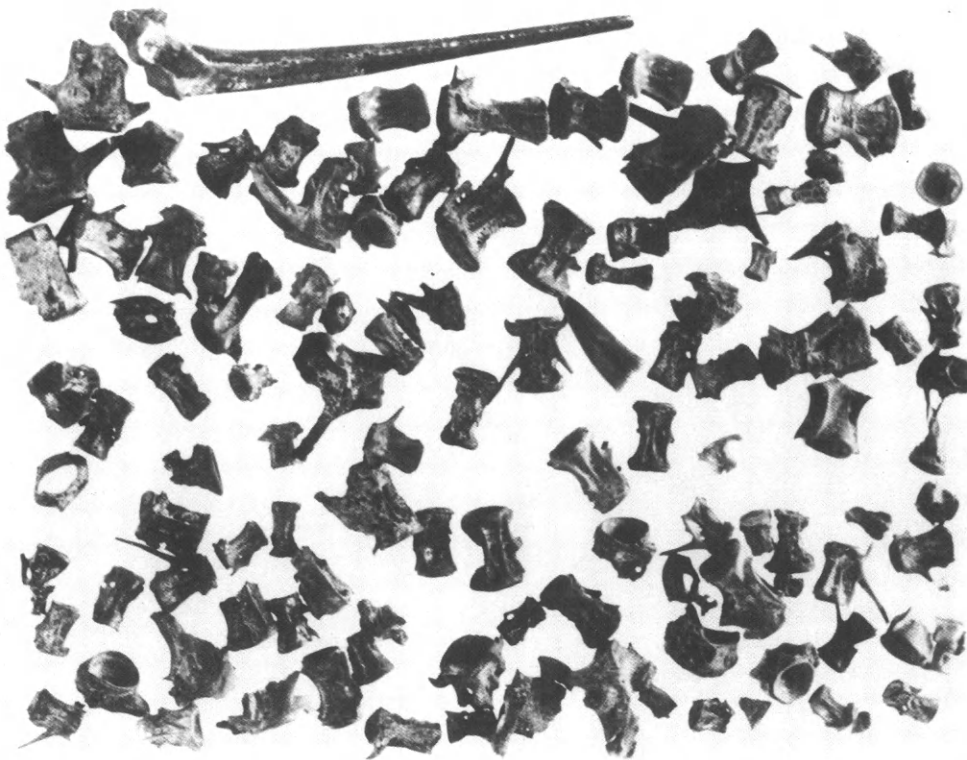
Examination of the close relationship between man and animals will yield much historical information, particularly if combined with other finds and especially with literary sources.

KATERINA TRANTALIDOU

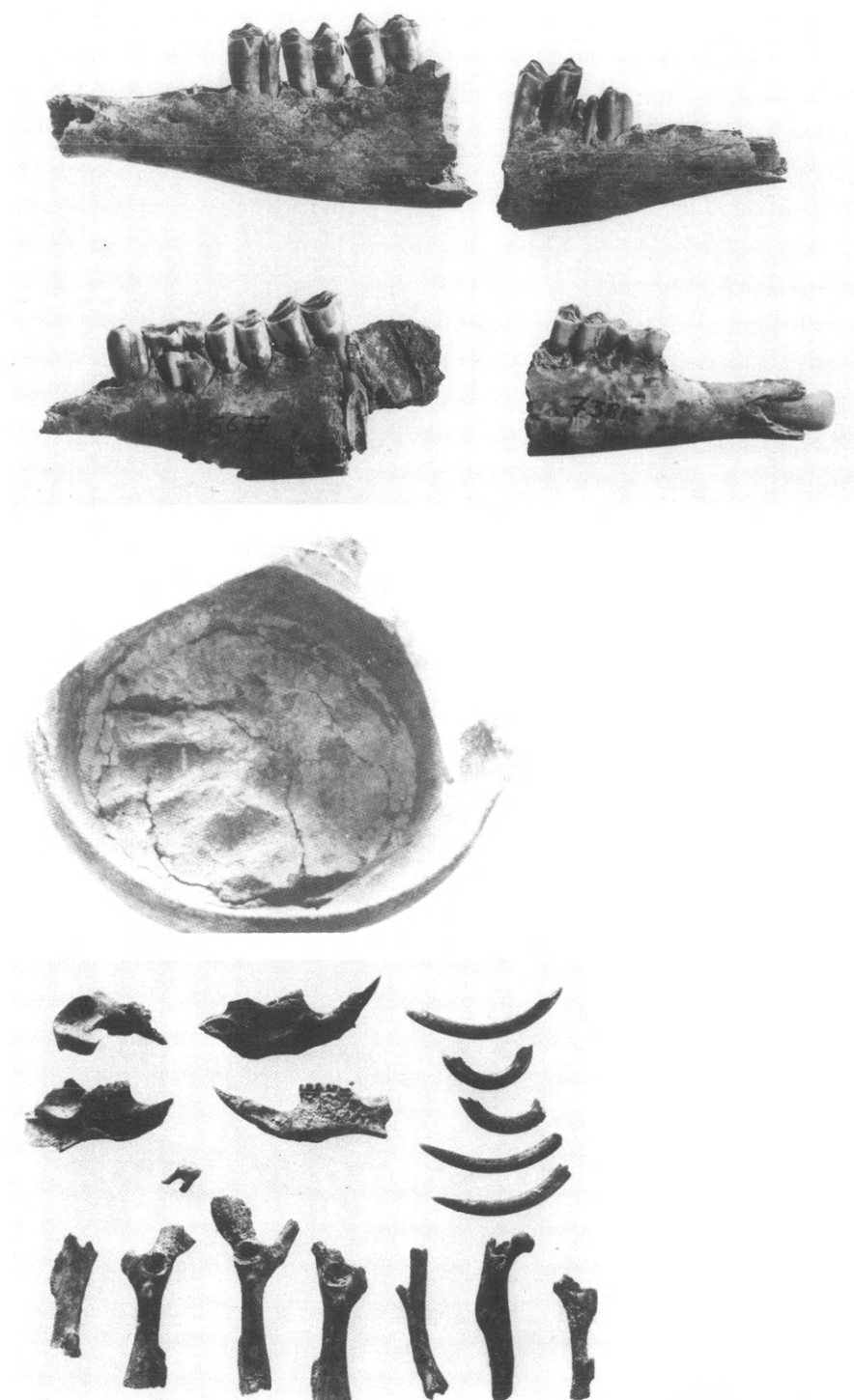

α. Δεξιός αστράγαλος βοδιοῦ, πρόσθια ὄψη. β. Ἀριστερή πτέρνα βοδιοῦ (τὰ ἔχνη τοῦ διαμελισμοῦ εἶναι ὁρατά).

γ. Ὑπολείμματα ὀστέιχθῶν πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπίπλευση (Δυτικὴ οἰκία).

α. Κάτω γνάθοι αἰγῶν καὶ προβάτων (διακρίνονται οἱ νεογιλοὶ ὀδόντες τῶν ζώων τῆς κάτω σειρᾶς). β. Ἄγγεϊο μὲ χρώμα (διακρίνεται τὸ ἀποτύπωμα πέλματος σκύλου). γ. Εἰκόνα μικροπανίδας, ὅστὰ ποντικῶν ἀπὸ τῆ Δυτικῆ οἰκία.

Τὸ μαλακολογικὸ ὑλικό

Ένα ἀπὸ τὰ εἰδικὰ θέματα ποὺ μελετήθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου Σαντορίνης εἶναι καὶ τὸ μαλακολογικὸ ὑλικό.

Μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ μαλακολογικὸ ὑλικό ἦταν τελείως παραμελημένο, ἐπεὶδὴ τὸ θεωροῦσαν χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ μελέτη καὶ συλλογὴ πληροφοριῶν. Ὡστόσο τὰ ὅστρεα τῶν σαλιγκαριῶν, οἱ πεταλίδες, οἱ ἀχιβάδες, οἱ τρίτωνες καὶ τὰ ὑπόλοιπα θαλασσινὰ ἀποδεικνύονται ὅτι εἶναι συχνὰ σοβαρὰ ἐνδεικτικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε πληροφορίες γιὰ τὸ κλίμα, τὸ περιβάλλον, τὴν παλαιογεωγραφία καθὼς καὶ τὴ δίαιτα, τὸν τρόπο ζωῆς καὶ γενικότερα τὶς ἰδέες καὶ ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων κάθε ἐποχῆς.

Ἡ μελέτη τῶν συχνὰ ἰδιαίτερα ταλαιπωρημένων ὀστρέων ποὺ βρίσκονται στὶς ἀνασκαφές ἀπαιτεῖ ὑψηλὸ βαθμὸ ἐξειδίκευσης γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ συνδυασμὸς τῆς πολὺ προχωρημένης στὴν ἐποχὴ μας φυσιογνωστικῆς ἐπιστήμης μὲ τὶς καθαρὰ θεωρητικὲς ἀρχαιολογικὲς γνώσεις.

Ἡ ἔλλειψη τέτοιας ἐξειδίκευσης γίνεται ἀφορμὴ στὸ νὰ μὴ γίνονται ἀντιληπτὰ, καὶ ἐπομένως νὰ περνοῦν τελείως ἀπαρατήρητα, ὅχι μόνο στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τῇ φυσιολογίᾳ τῶν μαλακίων, ἀλλὰ καὶ καθαρὰ ἀρχαιολογικὸ ὑλικό, μὲ τὴν τρέχουσα σημασία τῆς λέξης, δηλ. ἀντικείμενα

μενα από θαλασσινά ὄστρεα, πού εἶναι ἐπεξεργασμένα ἀπό τὸ ἀνθρώπινο χέρι¹.

Εἶναι γνωστό ὅτι σέ γενικὲς γραμμὲς τὰ μαλάκια δύσκολα μποροῦν νὰ δώσουν χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Σπανιότατα θὰ μπορούσαμε νὰ χρονολογήσουμε μὲ κάποια ἀκρίβεια ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα βασιζόμενοι μόνο στὰ ὄστρεα πού βρέθηκαν μαζί.

Τὸ μαλακολογικὸ ὑλικὸ πού θα δοθεῖ στὸν εἰδικὸ γιὰ μελέτη πρέπει νὰ εἶναι προσεκτικὰ καθαρισμένο μὲ λεπτομερεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὸν τόπο περισυλλογῆς, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὸν χρόνο εὗρεσης καὶ περισυλλογῆς. Στὸ συνοδευτικὸ σημείωμα πρέπει νὰ ἀναφέρονται καὶ ὅλα τὰ στοιχεῖα τοῦ στρώματος καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐνότητας πού τὸ πλαισιώνουν (ὅπως π.χ. ἴχνη πυρᾶς, ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ἀντικείμενα κ.ἄ.).

Ἄν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς περισυλλεγοῦν σχολαστικὰ ὅλα τὰ ὄστρεα συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν θραυσμάτων, μποροῦν νὰ συγκεντρωθοῦν ἐκπληκτικὲς ποσότητες. Εἶναι σωστότερο νὰ περισυλλέγεται ὅλο τὸ ὑλικὸ γιατί ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνῃ ποσοτικὴ καὶ στατιστικὴ μελέτη κατὰ μέρος καὶ ἀπὸ μέρος σὲ μέρος, ἀνάλογα δηλ. μὲ τὸν ἐπιδιωκόμενο σκοπὸ, κατὰ περιοχὲς γεωγραφικῆς ἢ πολιτιστικῆς ἐνότητας².

Ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς μαλακολογικῆς ἔρευνας τόσο στὸν χῶρο τοῦ Αἰγαίου, ὅσο καὶ στὸν χῶρο τῶν Βαλκανίων, κάνει ἐπὶ τοῦ παρόντος προβληματικὴ τὴ συνθετικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ὑλικοῦ.

Στὴ Σαντορίνη, στὴ θέση Ἀκρωτήρι, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς μέχρι σήμερα (δηλ. ἀπὸ τὸ 1967 ἕως τὸ 1987) ἔχει περισυλλεγεῖ ἀρκετὸ τέτοιο ὑλικὸ πού μᾶς παραχωρήθηκε γιὰ μελέτη.

Προβλήματα συναντήσαμε σχετικὰ μὲ τὰ ὄστρεα πού βρέθηκαν στὶς παλαιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους, γιατί οἱ ἐνδείξεις δὲν ἦταν πάντοτε ἐπαρκεῖς καὶ γιατί ὑπάρχουν ἀμφιβολίες, ἂν ἡ περισυλλογὴ ἀντιπροσώπευε μέρος ἢ τὸ σύνολο τῶν ὁστρέων. Ἰδιαίτερη δυσκολία ὑπῆρξε καὶ γιὰ μᾶς στὴν ταξινόμηση καὶ ἀποκωδικοποίηση τῶν ἀνασκαφικῶν ὑποενότητων.

Τὰ ὄστρεα βρέθηκαν τὰ περισσότερα θρυμματισμένα. Μερικὰ μόνον ἀκέραια καὶ τὰ περισσότερα μαζί μὲ τὰ ἄλλα εὐρήματα. Ἐπιπλέον ἀρκετὰ θραύσματα ὁστρέων προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἐπίπλευση. Τὰ ὄστρεα πλύθη-

1. L. Karali, *L'utilisation des mollusques dans la Protohistoire de l'Egée*. Thèse de 3e cycle (Paris 1972), 312.

2. Λ. Καραλή-Γιαννακοπούλου, Ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ μελέτη τῶν θαλασσινῶν ὁστρέων, *Ἀρχαιολογία* 19 (Ἀθήνα 1986) 57-59.

καν μὲ νερό γιὰ νὰ καθαριστοῦν ἀπὸ τὰ χρώματα, ἔγινε ἡ ἀναγνώριση τοῦ κάθε εἵδους καὶ στὴ συνέχεια ἡ καταμέτρηση ὑπολογίζοντας ἀπὸ τὰ θραύσματα τὸν πιθανὸ πραγματικὸ ἀριθμὸ μαλακίων.

Ἀκολούθησε ἡ κατάταξη τοῦ ὕλικου σὲ κατηγορίες κατὰ εἶδη ζωολογικὰ καὶ κατὰ χῶρο.

Τέτοιοι κατάλογοι ἔγιναν γιὰ κάθε οἰκοδομικὸ συγκρότημα καὶ γιὰ κάθε δωμάτιο χωριστά. Τὰ ἀποτελέσματα συνοψίζονται σὲ γενικὸ πῖνακα ποὺ παρουσιάζει ὅλα τὰ εἶδη μαλακίων ποὺ βρέθηκαν σὲ κάθε δωμάτιο, σὲ κάθε οἰκοδόμημα καὶ συνολικὰ στὴν κυκλαδικὴ πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου (βλ. ἀναλυτικοὺς πίνακες παρακάτω). Στὴν τελευταία ὀριζόντια σειρὰ τοῦ πίνακα ἐμφανίζονται τὰ σύνολα κατὰ εἶδος ζωολογικὸ (δηλ. συνολικὸς ἀριθμὸς κάθε εἵδους χωριστὰ π.χ. 120 πεταλίδες) ἐνῶ στὴν τελευταία στήλη κάθετα δεξιὰ ἐμφανίζονται τὰ σύνολα τῶν διαφόρων εἰδῶν μαλακίων κατὰ χῶρο (π.χ. ποιά εἶδη καὶ σὲ τὶ ποσότητες βρήκαμε στὴ Δυτικὴ Οἰκία). Καὶ τελευταῖο κάτω δεξιὰ βρίσκουμε τὸ γενικὸ σύνολο ὅλων τῶν μαλακίων ποὺ βρέθηκαν σὲ ὅλο τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Τὰ μαλάκια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου

Θαλάσσια μαλάκια

Murex trunculus Linné	1.096
Patella sp.	739
Monodonta turbinata Born	81
Glycimeris glycimeris Linné	49
Triton tritonis Linné	31
Murex brandaris Linné	24
Pinna nobilis Linné	23
Paracentrotus lividus Lamarck	23
Cassidaria cassidaria Lamarck	17
Columbella rustica Linné	13
Cerithium vulgatum Brug.	8
Luria lurida Linné	8
Gibbula divaricata Linné	6
Spondylus gaederopus Linné	6
Callista chione Linné	5
Pisania maculosa Lamarck	5
Euthria cornea Linné	4
Cardium edule Linné	3
Pecten jacobaeus Linné	3
Arca noae Linné	3
Lemintina arenaria Linné	3
Nassa neritea Linné	2
Conus ventricosus Gmelin	1
Ὑποσύνολο	2.153

Χερσαῖα μαλάκια

Helix cincta Müller	196
Σύνολο	2.349

ΤΟΠΟΣ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΕΙΔΗ ΜΑΛΑΚΙΩΝ	Conus ventricosus	Patella sp.	Murex trunculus	Murex brandaris	Euthria cornea	Nassa neritea	Pisania maculosa	Triton tritonis	Gibbula divaricata	Monodonta sp.	Spondylus gaederopus	Columbella rustica	Cerithium vulgatum	Cassidaria sp.	Luria lurida	Glycymeris glycymeris	Pinna nobilis	Ensis ensis	Cardium edule	Pecten jacobaeus	Callista chione	Arca noae	Paracentrotus lividus	Helix sp.	Lemnina arenaria	ΣΥΝΟΛΑ
Δυτική Οίκία		1	117	227	3	0	0	2	5	0	20	1	2	4	1	1	8	6	0	0	0	1	0	15	18	0	432
Τομέας Α		0	22	42	9	0	0	0	1	0	4	2	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	3	29	0	115
Τομέας Β		0	117	278	3	0	0	0	6	0	18	0	0	1	2	1	10	10	0	0	0	0	0	1	31	1	479
Τομέας Γ		0	26	5	1	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	6	0	44
Τομέας Δ		0	332	120	4	1	2	3	11	2	23	2	9	0	13	1	12	6	0	3	0	4	0	1	93	1	643
Οίκία Γυναικών		0	23	34	1	1	0	0	3	3	3	0	0	1	0	1	3	0	0	0	1	0	1	0	5	0	80
Ξεστή 2		0	10	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	3	0	24
Ξεστή 3		0	53	464	1	2	0	0	2	0	11	0	2	1	0	2	5	0	0	0	0	0	0	2	6	0	551
Ξεστή 4		0	21	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	33
Διάσπαρτα		0	18	6	2	0	0	0	1	1	2	1	0	0	0	0	6	0	0	0	0	0	2	1	5	1	46
ΣΥΝΟΛΟ		1	739	1196	24	4	2	5	31	6	81	6	13	8	17	8	49	23	0	3	1	5	3	23	196	3	2449

Άναλυτικότερα θα γίνει η παρουσίαση των ειδών όταν ολοκληρωθεί ή έρευνα σε όλα τα παραπάνω οικοδομήματα.

Συνολικά μετρήσαμε 2449 ὄστρεα, πού ἀνήκουν σὲ 25 διαφορετικὰ εἶδη. Τὰ περισσότερα εἶναι θαλάσσια (πίν. 65α) καὶ μόνο δύο εἶδη εἶναι χερσαῖα (πίν. 65β). Τὰ ὄστρεα βρέθηκαν διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸν χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ συγκεκριμένα στὴ Δυτικὴ Οἰκία, στὴν Οἰκία τῶν Γυναικῶν, στὴν Ξεστὴ 2, στὴν Ξεστὴ 3, στὴν Ξεστὴ 4, στοὺς Τομεῖς Α, Β, Γ, καὶ Δ καθὼς καὶ σὲ μερικὲς δοκιμαστικὲς τομέες.

Ποσοτικὰ προηγεῖται τὸ εἶδος *Murex trunculus* (κοινὴ πορφύρα) πού ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ 1196 ὄστρεα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα εἶναι θραύσματα καὶ μόνον λίγα σώζονται ἀκέραια.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ τὸ εἶδος *Patella sp.* (ἡ πεταλίδα) μὲ 739 ὄστρεα καὶ κατόπιν τὸ χερσαῖο γαστερόποδο *Helix sp.* (τὸ σαλιγκάρι) μὲ τουλάχιστον 196 ὄστρεα. Τὰ ὑπόλοιπα ἐμφανίζονται σὲ μικροὺς ἀριθμούς. Τὰ μαλάκια πού ἀναγνωρίσαμε εἶναι δίθυρα, γαστερόποδα καὶ κεφαλόποδα (πίν. 66α-β).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ποσοστιαία κατάταξη πού χαρακτηρίζει τὰ ὄστρεα ἀνάλογα μὲ τὸ οἰκολογικὸ περιβάλλον στὸ ὁποῖο ἀνήκουν. Φαίνεται ὅτι τὸ οἰκολογικὸ περιβάλλον στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Σαντορίνης ἦταν περίπου τὸ ἴδιο μὲ τὸ σημερινό. Μαλάκια πού ζοῦν σὲ βραχῶδες ἔδαφος 66%. Μαλάκια πού συναντοῦμε σὲ ἀμμώδη ἐδάφη 13%. Μαλάκια πού συναντοῦμε σὲ βραχώδη καὶ ἀμμώδη ἐδάφη μαζὶ 21%.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀστρέων πού βρέθηκαν εἶναι ἀρκετὰ μικρὸς σὲ σχέση μὲ τὴν ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀρκετὰ ὄστρεα βρέθηκαν κυρίως σὲ δρόμους καὶ μπάζα τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ὅτι πολὺ λίγα βρέθηκαν σὲ δωμάτια μᾶς βάζει σὲ σκέψεις ὅτι οἱ κατοικημένοι χῶροι καθαρίζονταν ἀρκετὰ συχνά. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ ὄστρεα ἐλάχιστα βρέθηκαν καμένα. Αὐτὸ πιθανὸν εἶναι ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν τρόπο πού τὰ ἔτρωγαν, μιὰ καὶ κατὰ τὴ γνώμη μας τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ὑπολείμματα τροφῆς.

Ὑπάρχουν ὅμως μαλάκια πού φαίνεται ὅτι τὸ ὄστρεό τους εἶχε χρῆση πρακτικὴ ἢ καὶ συμβολικὴ³ π.χ. τὸ εἶδος *Triton* (ὁ τρίτων) φαίνεται ὅτι εἶχε συγκεκριμένους χρήσεις, σὰν τρομπέτα (χρῆση ἱερή, συμβολικὴ) καὶ ἴσως πιθανότατα σὰν κουτάλα λαδιοῦ (πίν. 66α-β). Λόγους πρακτικῶς ἐξυπηρετοῦσε καθὼς φαίνεται τὸ μικρὸ κουτὶ πού βρέθηκε στὴν Ξεστὴ 3, στὸ δωμάτιο 11 καὶ προέρχεται ἀπὸ τὶς δύο θύρες τοῦ ὀστρέου *Pecten jacobaeus* L. (τὸ χτένι) (πίν. 66γ).

Ἐνα μεγάλο πρόβλημα δημιουργεῖ στοὺς ἐρευνητὲς ἡ ὕπαρξη πολ-

3. L. Mariani, *Mon.Ant* 1895, 178, εἰκ. 12· L. Karali, 255-257.

λῶν θραυσμάτων πορφύρας δηλ. *Murex* *sp*⁴. Πολλοὶ συνδέουν τὴν ὕπαρξη πορφύρας μὲ κάποια ἐντόπια παραγωγή τῆς γνωστῆς πολύτιμης χρωστικῆς οὐσίας τῆς ἀρχαιότητος. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ θραύσματα τοῦ *Murex* βρέθηκαν μέσα στὸν οἰκισμό καὶ μαζί μὲ ἄλλα ὄστρεα μᾶς ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται μάλλον γιὰ ὑπολείμματα τροφῆς. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις αὐτὰ τὰ θραύσματα χρησιμοποιοῦνται καὶ σὲ δάπεδα δωματίων καὶ ἐξυπηρετοῦν κατασκευαστικὲς ἀνάγκες. Ἡ παραγωγή πορφύρας θὰ ἀπαιτοῦσε πολὺ μεγάλον ἀριθμὸ μαλακίων, ἔνδειξη πού δὲν μᾶς δίνεται ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἀνασκαφή, καὶ ὅπωςδήποτε κάποιες ἐγκαταστάσεις λιγότερο ἢ περισσότερο πολὺπλοκες. Ἐξάλλου ἡ φοβερὴ δυσσομία πού προέρχεται ἀπὸ τὰ μαλάκια πού σαπίζουν γιὰ μέρες στὸν ἥλιο κατὰ τὴν παραγωγή τῆς χρωστικῆς οὐσίας καθιστᾷ σχεδὸν ἀδύνατη τὴν ἐπεξεργασία αὐτὴ σὲ κατοικημένο χῶρο. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στοὺς γύρω χώρους τοῦ οἰκισμοῦ πιθανὸν νὰ μᾶς δώσει στὸ μέλλον κάποια ἔνδειξη γιὰ παραγωγή πορφύρας στὸ Ἀκρωτήρι. Ἡ ὑποστήριξη τῆς ἁποψῆς ὅτι ἡ ὕπαρξη ὀστρέων *Murex* συνδυάζεται πάντα μὲ τὴν παραγωγή πορφύρας, μᾶς βρίσκει ριζικὰ ἀντίθετους ὅχι μόνο ἀναφορικὰ μὲ τὸ Ἀκρωτήρι ἀλλὰ καὶ μὲ κάθε ἄλλη ἀνασκαφὴ τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἡ παραπάνω ἔρευνα τῶν ὀστρέων τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀπέδειξε: α) ὅτι ὁ οἰκολογικὸς χαρακτήρας τῆς περιοχῆς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ ἦταν παρόμοιος μὲ τὸν σημερινό. Ἀπόδειξη ὅτι σήμερα στίς κοντινὲς ἀκτὲς ἐπιζοῦν τὰ ἴδια εἶδη μαλακίων. Ὅπως εἶναι γνωστὸ τὰ περισσότερα εἶδη εἶναι ὅχι μόνο ἐδώδιμα ἀλλὰ καὶ εὐγευστα καὶ ἐξακολουθοῦν μέχρι καὶ σήμερα νὰ τρώγονται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Ἐξάλλου ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ἀκόμη καὶ γιὰ δόλωμα ψαρέματος. Ἐπίσης δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψουμε καὶ τὴν κατανάλωση τῶν χερσαίων σαλιγκαριῶν κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ τὸν σημερινό. Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ τὸ ἀγγεῖο μὲ τὰ σαλιγκάρια πού βρέθηκε στὴν ἀνασκαφή⁵. β) Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ πρακτικὴ χρῆση τῶν ὀστρέων, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ μικρὸ κουτὶ (πίν. 66δ-ε) πού βρέθηκε καὶ πού ἀποτελεῖ μοναδικὸ μέχρι στιγμῆς εὑρημα γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. Παρόμοια ἀντικείμενα συναντοῦμε ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ μετὰ.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τρίτωνες ἡ μελέτη τους δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ, ἐπειδὴ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς προέρχονται ἀπὸ χώρους, ὅπως π.χ. ἡ Οἰκία τῶν Γυναικῶν, ὅπου ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ἔχει τελειώσει.

4. Ὁ.π. 290-292.

5. Ἀγγεῖο ἀρ. κατ. 3897 ἀπὸ τὸ Δ17.

Ἡ τελικὴ δημοσίευση τοῦ συνόλου τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔγιναν στὸ Ἀκρωτήρι τὰ τελευταῖα χρόνια πιστεύουμε ὅτι θὰ βοηθήσει στὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων ποὺ τέθηκαν μεμονωμένα σὲ κάθε πεδίο ἔρευνας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

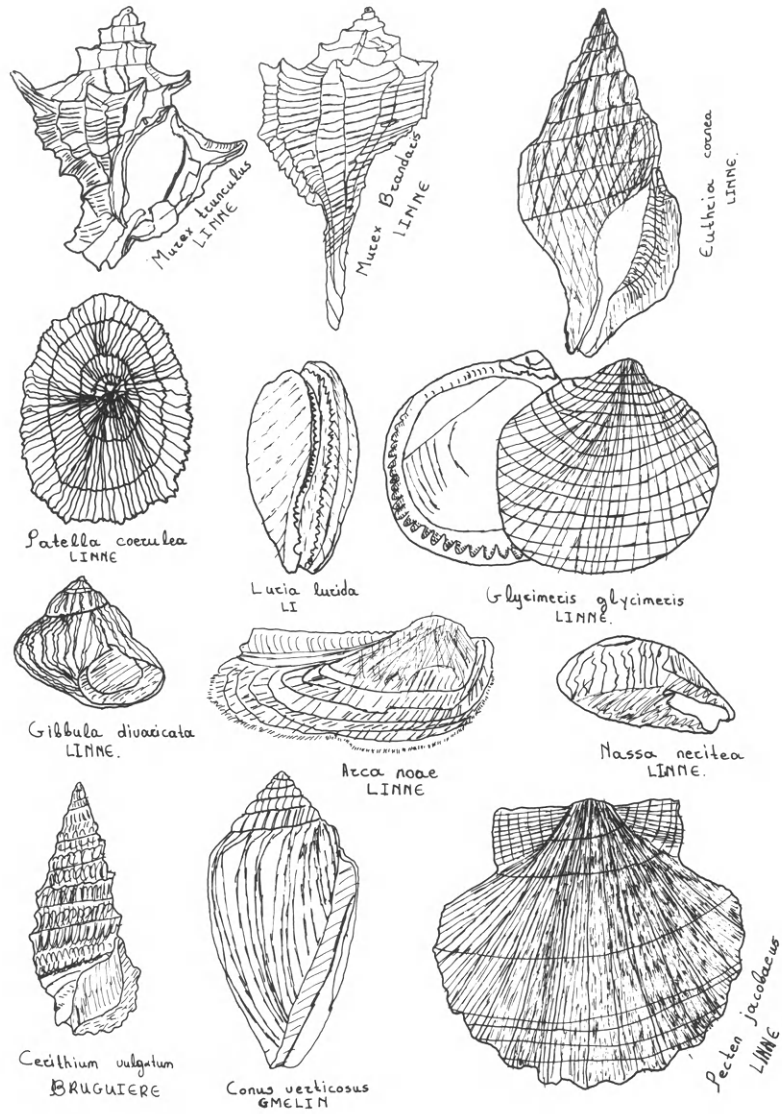
ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ-ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

The Malacological Material from Thera

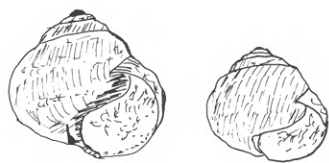
The malacological material from Akrotiri is of particular interest on account of the variety of species identified and the diverse uses of shells ascertained. The identification and study of the zoological species indicates that the ecological conditions prevailing in the region at the time of the settlement were the same as today's. This is borne out by the fact that the same species of molluscs still exist on the nearby coast.

It is believed that when study of the malacological material is completed this will yield further interesting information on the life of the inhabitants of the prehistoric city.

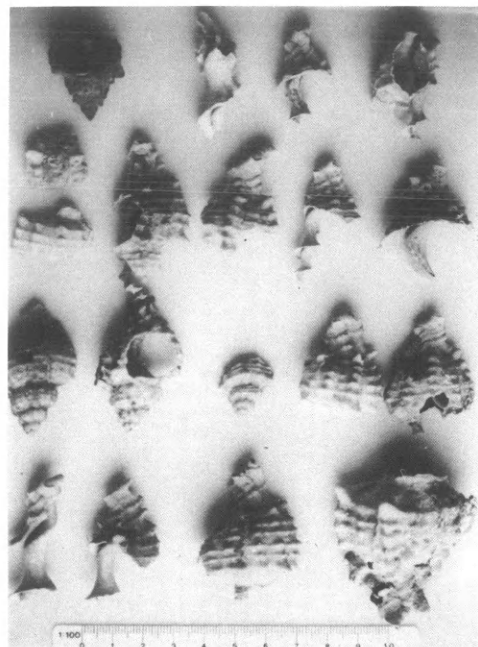
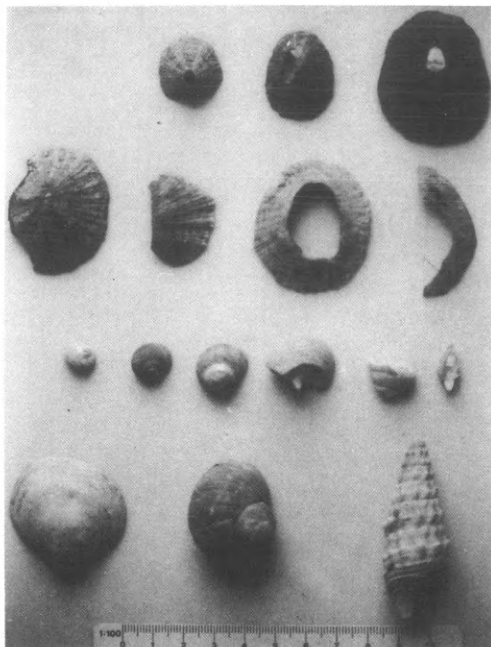
LILIAN KARALI-GIANNAKOPOULOU

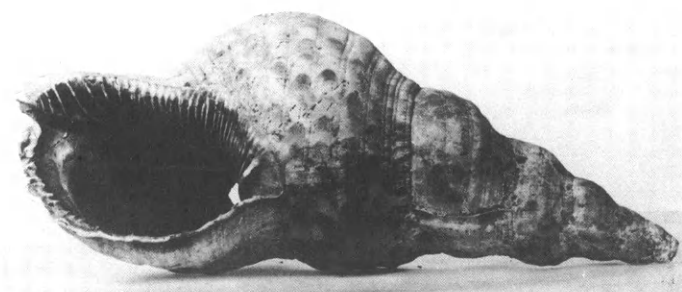
α. Πεταλίδα (*Patella* sp.).

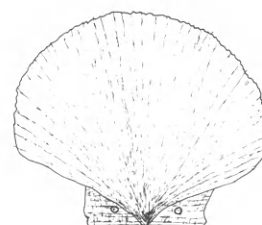
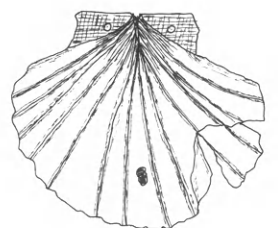
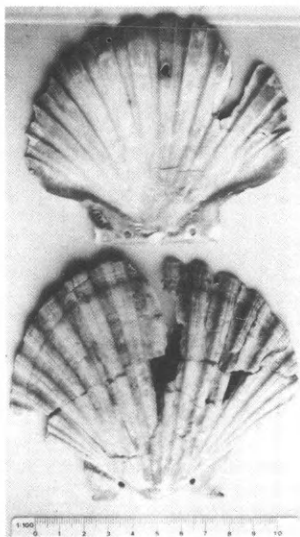
β. Σαλιγκάρι χερσαίο (*Helix* sp.).

α-β. Τρίτων (*Triton tritonis* Linné).

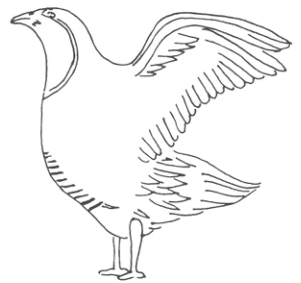
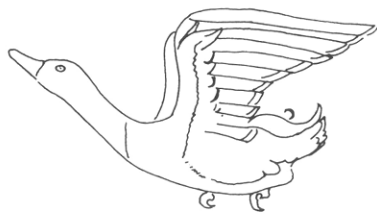

γ. Χτένι (*Pecten Jacobaeus* Linné).

δ-ε. Θραύσματα πορφύρας.

3. Ἡ προΐστορία τοῦ οἰκισμοῦ

Τὸ μεσοκυκλαδικὸ Ἀκρωτήρι

Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκόπηση τῆς ΥΚ Ι φάσης τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ σὲ μία προηγούμενη φάση τοῦ οἰκισμοῦ, τὴν ΜΚ, ἡ ὁποία ναὶ μὲν παρουσιάζει μιὰ ἐντελῶς κατεστραμμένη εἰκόνα τοῦ οἰκισμοῦ, τεκμηριώνει ὅμως τὴν ἱστορικὴ του συνέχεια.

Στὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ θὰ ἀναφερθῶ σὲ τέσσερα βασικὰ σημεῖα: 1. Τὸ οἰκιστικὸ πλαίσιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο προῆλθαν τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς ΜΚ περιόδου. 2. Τὰ στοιχεῖα (σχήματα, μοτίβα καὶ τεχνικὲς) ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ ΜΚ κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ὡς μία ξεχωριστὴ ἐνότητα. 3. Τὴ σημασία τοῦ κεραμικοῦ αὐτοῦ συνόλου γιὰ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴ ΜΚ στὴν ΥΚ περίοδο. 4. Τὴν εὐρύτερη σημασία τῆς κεραμικῆς αὐτῆς γιὰ τὸν ρόλο τοῦ οἰκισμοῦ στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὴ Μέση Χαλκοκρατία.

1. Τὸ οἰκιστικὸ πλαίσιο

Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ εὐρήματα τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἤδη ἔχουν δη-

μοσιευθεί¹, καὶ τὰ ὅποια στοιχειοθετοῦν τὴν ὑπαρξὴ ΜΚ οἰκισμοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ΥΚ Ι Ἀκρωτήρι εἶναι: τμήματα τοίχων, λιθόστρωτοι ἢ χωμάτινοι δρόμοι, ἰσοπεδωμένα στρώματα ἐρειπίων τῆς ΜΚ περιόδου καὶ κοιλότητες σκαμμένες μέσα στὸν φυσικὸ βράχο. Τοῖχοι ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀνασκαφῆς κάτω ἀπὸ τὰ κτίρια τῆς ΥΚ Ι φάσης τοῦ οἰκισμοῦ μέσα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτά. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τοίχους στὰ δωμάτια Δ16 καὶ ἀνατολικά τοῦ Δ9 στὸ συγκρότημα Δ, στὸ δωμάτιο 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, στὴν Τριγωνικὴ Πλατεία, στὴν πλατεία τοῦ Μυλῶνα καθὼς καὶ στὸ συγκρότημα Α.

Σὲ μερικὲς περιπτώσεις οἱ ΜΚ τοῖχοι ἔχουν καθαιρεθεῖ, ὅπως οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ Δ16, ἐνῶ σὲ ἄλλες ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στοὺς ΥΚ τοίχους, ὅπως ἴσως συμβαίνει στὸν τομέα Α, στοὺς δυτικούς τοίχους τῶν δωματίων Α1 καὶ Α3 καὶ στὸ συγκρότημα Δ, στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Δωματίου Δ2.

Ὅταν οἱ ΜΚ τοῖχοι σώζονταν σὲ κάποιο ὕψος μετὰ τὴν ΜΚ καταστροφή, ὅπως ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Δ19, ἐπισκευάζονταν. Τὰ γκρεμισμένα ἐρείπια ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου καὶ τοποθετοῦνταν στοὺς ἐλεύθερους χώρους ἔξω ἀπὸ τὰ κτίρια. Ἔτσι τὸ ὕψος τοῦ δρόμου ἢ τῆς πλατείας ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια ὑψώθηκε καὶ τὰ δωμάτια ποὺ ἀποτελοῦσαν τὰ ἰσόγεια τῶν ΜΚ κτιρίων μετατράπηκαν κατὰ τὴν ΥΚ Ι ἀνοικοδόμησι σὲ ἡμιυπόγεια τῶν ὑστερων κτιρίων. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα παρόμοιας μετατροπῆς εἶναι τὸ δωμάτιο Δ16², τοῦ ὁποῖου οἱ ἐσωτερικοὶ, ΜΚ τοῖχοι, καθαιρέθηκαν. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τὸ δωμάτιο ἢ εἴσοδος ἀπὸ τὸν προθάλαμο Δ15 ὑπερυψώθηκε καὶ τὸ παράθυρο τοῦ Δ16 βρέθηκε ἀκριβῶς πάνω στὴν ΥΚ ὁδὸ τῶν Τελχίνων. Παρόμοιες μετατροπὲς ἔγιναν καὶ στὸ συγκρότημα Β ὅπου οἱ ΜΚ τοῖχοι παραμένουν στὰ ὑπόγεια ἐνῶ οἱ ΥΚ τοῖχοι κτίζονται στὸν ὄροφο. Τὰ παράθυρα πάλι ἀκουμποῦν πάνω στὸν δρόμο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους σὲ μερικὰ τουλάχιστον σημεῖα ὅπου ἡ ἀνάγκη στήριξης των πεσσῶν *dexion* γιὰ τὸ σκέπαστρο τῆς ἀνασκαφῆς ὁδήγησε τὴν ἔρευνα σὲ βαθύτερα στρώματα, ἀποκαλύφθηκαν τμήματα λιθόστρωτου δρόμου τῆς ΜΚ περιόδου. Τέτοια παραδείγματα βρέθηκαν

1. M. Marthari and Cl. Palyvou, The Destruction of the town at Akrotiri, Thera, at the Beginning of the LC I: Definition and Chronology and The Destruction of the town at Akrotiri, Thera at the Beginning of LCI: Rebuilding Activities, *The Prehistoric Cyclades* (1984) 119-147.

2. Cl. Palyvou, ὁ.π. εἰκ. 2.

στο βάθος τῶν ἀρχικῶν πεσσῶν 14 καὶ 15 κάτω ἀπὸ τὴν ὁδὸ τῶν Τελχίων, στὸν πεσσὸ 18 καὶ βόρεια τῆς Ξ3³.

Τὸ τρίτο καὶ πλέον ἐκτεταμένο στοιχεῖο τῆς ΜΚ πόλης εἶναι τὰ στρώματα τῶν ἐρειπίων τῶν ΜΚ κτιρίων, τὰ ὁποῖα ἀνέφερα προηγουμένως καὶ τὰ ὁποῖα ἀποκαλύπτονται σὲ πολλὰ σημεῖα κάτω ἀπὸ τὸν ΥΚ οἰκισμό⁴. Ἡ καταστροφή τοῦ ΜΚ οἰκισμοῦ φαίνεται ὅτι ἦταν ὀλοσχερῆς καὶ πιθανῶς προῆλθε ἀπὸ σεισμό. Οἱ τομὲς ποὺ ἔγιναν στὰ στρώματα αὐτὰ τῶν ἐρειπίων στὸν Τομέα Α, στὴν Τριγωνικὴ Πλατεία, μεταξὺ τῆς Ξ2 καὶ τοῦ Δ9 ἔξω ἀπὸ τὸ Δ16, στὴν Πλατεία τοῦ Μυλῶνα καὶ Β τῆς Ξ3 ἀποκάλυψαν σωροὺς λίθων, χωμάτων καὶ ὀστράκων. Οἱ σωροὶ αὐτοί, πάχους 1.10 ἕως 1.60 μ. περίπου, διαμορφώθηκαν πολλὰς φορὲς σὲ πλατφόρμες, ὅπως στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῆς Ξ2 καὶ τοῦ Δ9 καὶ σκεπάστηκαν μὲ πατημένη γῆ⁵. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀποτελοῦν κλειστὰ σύνολα τῆς ΜΚ φάσης ποὺ προηγήθηκε. Ἡ κεραμικὴ ποὺ ἐμπεριέχεται στοὺς σωροὺς αὐτοὺς παρουσιάζει δύο ἐγγενεῖς δυσκολίες. Πρῶτον τὴν ἀδυναμία λόγῳ ἑλλειψης περαιτέρω στρωματογραφίας τῆς διάκρισης φάσεων τῆς ΜΚ κεραμικῆς καὶ δεύτερον τὸν περιορισμὸ τῆς μελέτης τῆς ΜΚ κεραμικῆς κυρίως σὲ ὑλικὸ ὑπὸ μορφὴ ὀστράκων, ἔτσι ὥστε πολὺτιμες πληροφορίες ποὺ μποροῦν νὰ προέλθουν μόνο ἀπὸ ὀλόκληρα ἀγγεῖα νὰ εἶναι δυσχερεῖς γιὰ τὸ ΜΚ Ἀκρωτήρι.

Τὰ μοναδικὰ ὀλόκληρα ΜΚ ἀγγεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ σᾶς παρουσιάσω σήμερα, βρέθηκαν σὲ κοιλότητες σκαμμένες στὸν φυσικὸ βράχο. Οἱ κοιλότητες αὐτὲς γνωστὲς ἤδη ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Μαρινάτου⁶ (ἢ Πυρά), ἀποκαλύφθηκαν τὰ μετέπειτα χρόνια μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία καὶ στὴν Οἰκία τῶν Γυναικῶν. Φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς κατοικοὺς τοῦ Ἀκρωτηρίου ὡς ἀποθέτες ΜΚ ἀγγείων.

Συνοψίζοντας ἀναφέρω ὅτι τὰ ΜΚ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα εἶναι ἀκόμη λίγα γιὰ νὰ προχωρήσουμε σὲ συγκεκριμένες ἐκτιμήσεις ὅσον ἀφορᾷ στὴν τεχνικὴ τῆς ΜΚ ἀρχιτεκτονικῆς, στὴν ἑκτασὴ τοῦ ΜΚ οἰκισμοῦ ἢ στὸν τύπο τῶν κτιρίων ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν. Μελλοντικὰ ὅμως ἴσως ἀποκαλυφθεῖ τμῆμα τοῦ ΜΚ οἰκισμοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ΥΚ ἀνοικοδόμησι, καὶ τότε θὰ εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ συλλέξουμε πολὺ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ΜΚ πόλης. Σύμφωνα πάντως μὲ τὴν ἔρευνα τῆς ἀρχιτέκτονος τῆς ἀνασκαφῆς Κλ.

3. *Thera* IV, 9, Pit 18; *Thera* IV, 8, Pit 14; *Thera* IV, 8, Pit 15; *Thera* V, 27, North of Ξ3.

4. M. Marthari, ὁ.π. εἰκ. 1.

5. Ὁ.π. εἰκ. 4· *Thera* V, 9.

6. *Thera* III, 19, πίν. 20-22.

Παλυβοῦ⁷ ἡ ἀνοικοδόμησις δείχνει ὅτι ὁ ἴδιος ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἀκρωτηρίου διέθετε στὸ τέλος τῆς ΜΚ περιόδου τὸ ἀνθρώπινο δυναμικόν, τὰ ὑλικά καὶ τὴν τεχνικὴ κατάρτιση γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν κτιρίων σύμφωνα μὲ τὶς νέες ΥΜ/ΥΚ Ι ἀπαιτήσεις. Ἐξάλλου, ἡ ἴδια ἡ θέσις τῶν κτιρίων καὶ γενικὰ ἡ πολεοδομία τῆς ΜΚ φάσεως καθόρισε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴ μορφή τοῦ ΥΚ οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος σὲ πολλὰ σημεῖα (προσανατολισμὸς κτιρίων, ὁδικοὸ δίκτυο κλπ.) συνέχισε τὴ ΜΚ παράδοσι. Ἡ συνέχεια ὅμως τοῦ οἰκισμοῦ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανὴς ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ΜΚ κεραμεικῆς.

2. Κεραμεικὴ

Ἡ ὑπαρξὴ ΜΚ κεραμεικῆς στὸ Ἀκρωτήρι εἶχε ἀρχίσει νὰ γίνεται γνωστὴ ἤδη ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Σπ. Μαρινάτου, κυρίως κατὰ τὴ διάνοιξη φρεατίων γιὰ τὴ στήριξη τοῦ στεγάστρου τῆς ἀνασκαφῆς. Τὰ φρεάτια αὐτὰ ἐφθάναν ἕως τὸν φυσικὸ βράχο καὶ ἐπομένως διαπερνοῦσαν τὰ βαθύτερα (ΜΚ) στρώματα τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ παρουσίᾳ ὅμως τῆς ΜΚ κεραμεικῆς ποὺ ἀποκαλυπτόταν ἦταν συγκυριακὴ⁸ καὶ γι' αὐτὸ ἦταν ἀδύνατη ἡ ἀντιμετώπισή της ὡς ἐνὸς ὁλοκληρωμένου συνόλου, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσώπευε τὴν ἀμέσως προηγούμενη φάσις τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἀργότερα καὶ κυρίως μὲ τὶς ἀνασκαφές γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῆς στρωματογραφίας τοῦ οἰκισμοῦ⁹, διαπιστώθηκε ὅτι οἱ διακοσμητικὲς τεχνотροπίες, τὰ μοτίβα διακόσμησης καὶ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων συνιστοῦσαν ὁλόκληρη τὴν κεραμεικὴ παραγωγὴ τοῦ ντόπιου οἰκισμοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἱστορία ἀρχίζει τουλάχιστον πέντε αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν τελικὴ του (ΥΚ Ι) φάσις (περ. 2000).

Μία πρώτη ὁλοκληρωμένη μελέτη τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ τοῦ ΜΚ Ἀκρωτηρίου¹⁰ ἀφ' ἐνὸς πιστοποιοῦσε τὴ συγγένεια τῆς ἀγγειοπλαστικῆς τοῦ νησιοῦ μὲ τὴν κεραμεικὴ παράδοσι τῶν ἄλλων δύο ἤδη γνωστῶν ΜΚ οἰκισμῶν (Φυλακωπὴ II στὴ Μήλο καὶ Ἀγία Εἰρήνη IV καὶ V στὴν Κέα), ἀφ' ἑτέρου διέκρινε τὰ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα καθιστοῦσαν τὴν κεραμεικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐγχώριο προϊόν.

7. Κ. Παλυβοῦ, *Ἀκρωτήρι Θήρας: Οἰκοδομικὴ τέχνη καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα στὴν Ὑστεροκυκλαδικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* (Ἀθήνα 1988, διδ. διατρ.).

8. *Thera* I, εἰκ. 72-4· *Thera* II, εἰκ. 30· *Thera* III (EC III B/MC), εἰκ. 2-9· *Thera* IV, πίν. 96, *Thera* VI, πίν. 67b, d· *Thera* VII, πίν. 43a, b, πίν. 47d).

9. ΠΑΕ 1978, 219-228· Μ. Marthari, ὁ.π. 119-133.

10. Α. Παπαγιαννοπούλου, *The Influence of Middle Minoan Pottery on the Cyclades*, Bedford College (London 1987 διδ. διατρ.).

Οί τρεις βασικές κατηγορίες διακοσμημένης ΜΚ κεραμεικής στο Ἀκρωτήρι εἶναι ἡ κυκλαδική λευκή, ἡ στιλβωμένη μαύρη καὶ ἐρυθρὴ κεραμεικὴ καὶ ἡ δίχρωμη κεραμεικὴ.

Ἡ *κυκλαδικὴ λευκή* περιλαμβάνει ἀγγεῖα ὑπόλευκου πηλοῦ μὲ ἐπίχρσιμα τοῦ ἰδίου χρώματος. Ὁ πηλὸς μπορεῖ νὰ εἶναι λεπτὸς ἢ ἡμιχονδροειδής, καὶ τὸ ἐπίχρσιμα μπορεῖ νὰ ἐπαλείφεται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἀφοῦ πρῶτα αὐτὴ ἔχει στιλβωθεῖ ἢ χωρὶς προηγούμενη ἐπεξεργασία. Ἡ διακόσμηση ὅταν ὑπάρχει εἶναι μελανῆς μαύρης βαφῆς καὶ συνίσταται κυρίως ἀπὸ καμπυλόγραμμα μοτίβα (σπεῖρες, κυμάτια, τόξα) ἀλλὰ καὶ εἰκονιστικά (σταφύλι, ψυχανθή, πουλιά).

Μέχρι πρόσφατα ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ ἦταν γνωστὴ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον ἀπὸ τὴ Μήλο, γι' αὐτὸ καὶ στὴν Κέα, καὶ ὅπου ἄλλοῦ βρίσκονταν δείγματα τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς, θεωροῦνταν μηλιακὲς ἐξαγωγές. Στὴ Θήρα ὅμως εἶναι πλέον βέβαιον ὅτι ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ εἶναι ἐγχώρια. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν πληθώρα τῶν ὀστράκων (καὶ μερικὰ ὀλόκληρα ἀγγεῖα) αὐτῆς τῆς τεχνικῆς στοῦ Ἀκρωτήρι καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι μερικὰ μοτίβα διακόσμησης ἀπαντοῦν μόνον στὴ Θήρα καὶ ὄχι στὴ Μήλο καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι εἰσηγμένα. Στὸ μέλλον θὰ πρέπει νὰ εἴμαστε ἐπιφυλακτικοὶ στὴν ἀπόδοση ὅλων τῶν ἀγγείων τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς στὴ Μήλο καὶ ἴσως μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς ποὺ βρέθηκαν στὴν Κέα ἢ ἄλλοῦ (Λέρνα) νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θήρα.

Δυστυχῶς ἡ προσπάθεια γιὰ διάκριση τῶν πηλῶν Μήλου καὶ Θήρας εἶναι δύσκολη, μιὰ καὶ τὰ δύο νησιά ἔχουν παρόμοια γεωλογικὴ ἱστορία¹¹. Ἡ πετρολογικὴ, χημικὴ, καὶ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὅμως συνεχίζεται. Σκοπὸς τῆς εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀπομόνωση τῶν ἰχνοστοιχείων ἐκείνων τῶν πηλῶν τοῦ κάθε νησιοῦ ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τοὺς διαφοροποιήσουν (χημικὴ ἀνάλυση) καὶ ἀφετέρου ἡ διάκριση πιθανῶν γεωλογικῶν ἰδιομορφιῶν τῶν πηλῶν τῶν δύο νησιῶν, ποὺ θὰ προέρχονταν εἴτε ἀπὸ τὴν προτίμηση διαφορετικῶν πηλῶν στοῦ κάθε νησί, εἴτε ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ ἐπεξεργασία αὐτῶν τῶν πηλῶν (πετρολογικὴ ἀνάλυση).

Ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ κύπελλα τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς στοῦ Ἀκρωτήρι διακρίνουμε τὸ κύπελλο μὲ τὴ μετωπικὴ διακόσμηση (*Panelled cup*), τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε καὶ τὸ πιὸ κοινὸ σχῆμα κυπέλλου κατὰ τὴν ὕστερη ΜΚ περίοδο (πίν. 67α). Ἡ διακόσμηση στὰ κύπελλα αὐτὰ περιορίζεται σὲ μία μετόπη ποὺ καλύπτει τὸ μισὸ τμήμα τοῦ ἀγγείου δεξιὰ ἀπὸ τὴ λαβή. Στὸ Ἀκρωτήρι τὰ κύπελλα αὐτὰ φέρουν συνήθως τὸ μοτίβο

11. R. E. Jones, *Greek and Cypriot Pottery. A Review of Scientific Studies* (1986) 424-433.

τῶν βράχων (rock-pattern) γύρω στο χεῖλος τοῦ ἀγγείου καὶ στο ἐσωτερικό τους πολλές φορές ἔχουν πορτοκαλοκαφὲ ἐπίχρισμα.

Γιὰ ἄγνωστο λόγο τὰ κύπελλα αὐτὰ σταματοῦν νὰ παράγονται κατὰ τὴν ΥΚ Ι περίοδο τοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῶ τὸ σχῆμα τους παραμένει σὲ χρῆση στὴν κατηγορία τῶν ἐπιχρισμένων ἀγγείων τῆς ὕστερης φάσης, τὰ ὁποῖα συνήθως φέρουν διακόσμηση λευκῶν καλαμοειδῶν.

Ἀντίθετα ἓνα ἄλλο κύπελλο τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς, τὸ ἡμισφαιρικό κύπελλο (*Semiglobular cup*) μὲ κυματοειδὴ ταινία στο χεῖλος καὶ πορτοκαλοκαφὲ ἐπίχρισμα ἐσωτερικά, συνεχίζει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καθημερινὰ σκεύη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ κατὰ τὴν ὕστερη φάση του. Ἡ ταινία γύρω ἀπὸ τὸ χεῖλος γίνεται ὀριζόντια καὶ τὸ ἐπίχρισμα ἐσωτερικά καστανό (πίν. 67β, κάτω σειρά).

Οἱ κυκλαδικοὶ σκύφοι (*Cycladic cup*) εἶναι καὶ στο Ἀκρωτήρι πολὺ δημοφιλεῖς καὶ ἡ διακόσμησή τους (κυμάτιο στο χεῖλος καὶ ὀριζόντιες ταινίες στὸν ὦμο) ἀποκτᾷ γρήγορα ἓνα στοιχεῖο τυποποίησης.

Ἀπὸ τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα οἱ πρόχοι μὲ τὴν ἐπιμήκη προχοή (*Channel-spouted jug*), ἐνὸς τύπου γνωστοῦ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι, ἀπὸ τὰ Ὀρυχεῖα Καραγιώργη (πίν. 67γ) καθὼς καὶ οἱ ραμφόστομοι πρόχοι μὲ διακόσμηση πουλιῶν (*Bird jug*) εἶναι συχνοί. Ὁ τύπος τῆς μαστοπρόχου (*Nippled jug*) ξεκινάει ἐπίσης κατὰ τὴ ΜΚ περίοδο.

Τὰ πουλιά εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ εἰκονιστικὰ μοτίβα, ποὺ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν ΥΚ Ι περίοδο ὅχι μόνο στὴν κεραμικὴ ἀλλὰ καὶ στὶς τοιχογραφίες τοῦ οἰκισμοῦ. Εἶναι λοιπὸν ἐνδιαφέρον ὅτι τὸ μοτίβο αὐτὸ ἐπιβιώνει ἀπὸ τὴ ΜΚ περίοδο ὅπου ἀπεικονίζονται διάφοροι τύποι πουλιῶν (πίν. 68α). Οἱ τύποι τῶν πουλιῶν τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς εἶναι διαφορετικοὶ ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ χελιδονιοῦ τῆς δίχρωμης τεχνικῆς καὶ μοιάζουν περισσότερο μὲ τοὺς τύπους τῶν πτηνῶν τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς στὴ Φυλακωπή.

Ἡ δεύτερη μεγάλη ὁμάδα διακοσμημένων ἀγγείων τῆς ΜΚ περιόδου στο Ἀκρωτήρι εἶναι τὰ *στιλβωμένα ἀγγεῖα*. Ὁ πηλὸς τους εἶναι περισσότερο χονδροειδὴς ἀπ' αὐτὸν ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν κυκλαδικὴ λευκὴ καὶ τὰ περισσότερα παρουσιάζουν ἔντονη στίλβωση μετὰ τὴν ἐπάλειψή τους μὲ τὸ ἐπίχρισμα. Στὸ Ἀκρωτήρι τὸ ἐπίχρισμα μπορεῖ νὰ εἶναι μελανοῦ ἢ ἐρυθροῦ χρώματος ἐνῶ στὴ Φυλακωπή καὶ στὴν Ἀγία Εἰρήνη εἶναι γνωστὰ μόνο τὰ ἐρυθρὰ στιλβωμένα ἀγγεῖα.

Μετὰ ἀπὸ πετρολογικὴ ἀνάλυση¹² οἱ δύο θηραϊκὲς κατηγορίες φαίνεται ὅτι κατασκευάζονταν ἀπὸ τὸν ἴδιο πηλὸ καὶ ἡ διαφορὰ τοῦ χρώματος τῆς ἐπιφάνειάς τους ὀφειλόταν στὴν ἀλλαγὴ τῆς ποσότητος τοῦ ὀξυγόνου

12. I. K. Whitbread, A. Papagiannopoulou (ἀδημοσίευτο).

κατὰ τὴν ὄπτηση. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἴσως ἐνδεικτικὸ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐρυθρὰ στιλβωμένα ἀγγεῖα σπανίως παρουσιάζουν ἐνιαία ὄπτηση, διότι τὰ περισσότερα ὄστρακα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς δείχνουν στὴν τομή τους ἐξωτερικὰ μὲν κόκκινο πηλὸ στὸ μέσον δὲ μαῦρο πηλὸ.

Ἀνάμεσα στὰ μελανὰ στιλβωμένα ἀγγεῖα κυριαρχοῦν οἱ κυκλαδικοὶ σκύφοι καὶ οἱ ἀμφορεῖς μὲ σωληνωτὴ ἢ γεφυρόστομη προχοή καὶ εἶναι πιθανὴ ἡ ὑπαρξὴ ἐργαστηρίου στὸ νησί, πού εἰδικευόταν στὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, μιὰ πού πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον αὐτὰ κατασκευάζονταν ἀπ' ὅλες τὶς Κυκλάδες μόνο στὴ Θήρα. Ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς πού βρέθηκαν στὴν Κνωσὸ εἶναι πιθανότατα εἰσαγωγῆς ἀπὸ τὴ Θήρα¹³.

Μεγαλύτερη ποικιλία παρατηρεῖται στὰ σχήματα τῶν ἐρυθρῶν στιλβωμένων ἀγγείων (κυκλαδικοὶ σκύφοι, πρόχοι, γεφυρόστομοι σκύφοι, λεκανίδες, μπῶλ). Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχήματα εἶναι εἰσηγμένα ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοση. Στὰ ἀγγεῖα αὐτῆς τῆς τεχνικῆς ἀρχίζουν νὰ προστίθενται πάνω στὸ ἐπίχρισμα μοτίβα διακόσμησης σὲ λευκὴ βαφή.

Ἡ τρίτη κατηγορία διακοσμημένης ΜΚ κεραμεικῆς εἶναι ἡ μαύρη καὶ κόκκινη ἢ δίχρωμη κεραμεική, πού ἀποτελεῖ καὶ μία ἀπὸ τὶς ὠραιότερες κεραμικὲς κατηγορίες τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ ὅχι αὐτὲς πού ἀπαντοῦν συχνότερα. Ὁ πηλὸς καὶ ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐπιφάνειας τῶν ἀγγείων αὐτῶν εἶναι ἴδιος μὲ αὐτὸν τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς. Τὰ μοτίβα διακόσμησης ὅμως δείχνουν μία ὑστερότερη φάση στὴ χρῆση τῆς κεραμεικῆς αὐτῆς στὸν οἰκισμὸ μιὰ πού ἀπεικονίζουν κυρίως φυτικὰ θέματα (κρόκοι, κισσοί, σταφύλια, ρόδι, καλαμοειδή, φυτικὴ ταινία) (πίν. 67δ). Ἐνας ἄλλος ἰδιαίτερα προσφιλὴς τρόπος διακόσμησης στὴν τεχνικὴ αὐτὴ εἶναι οἱ λευκὲς στιγμὲς πάνω σὲ ζῶνες μαύρης ἢ καὶ κόκκινης βαφῆς κατ' ἀπομίμηση τῆς ΜΜ III κεραμεικῆς στὴν Κρήτη. Τὸ ἡμισφαιρικὸ κύπελλο μὲ ἐπίπεδη βάση ἢ μὲ πόδι, εἶναι ἀπὸ τὰ δημοφιλῆ σχήματα σ' αὐτὴ τὴν τεχνική.

Στὴ μαύρη καὶ κόκκινη τεχνικὴ ἀνήκουν ἐπίσης οἱ πρόχοι, μερικὲς φορὲς μαστοπρόχοι, μὲ τὰ πουλιά (πίν. 68β). Μέχρι τώρα εἶχαν γίνει γνωστὲς μόνο ἀπὸ τὴ Μῆλο λόγῳ τῆς ἐξαγωγῆς μερικῶν ἀπ' αὐτὲς στὴν Κνωσὸ, ὅπου καὶ βρέθηκαν στὸ Ἱερὸ Θησαυροφυλάκιο. Οἱ θηραϊκὲς πρόχοι ἀπεικονίζουν ὅχι τὸν ἀλέκτορα ἀλλὰ τὸ χελιδόνι καὶ δείχνουν πολλὰς φορὲς πολὺ μεγαλύτερη τελειότητα καὶ ὥς πρὸς τὸ σχέδιο καὶ ὥς πρὸς τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἀγγείου, πρὶν αὐτὸ διακοσμηθεῖ.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν χελιδονιῶν ὅπως καὶ τῶν ἄλλων πτηνῶν τῆς κυ-

13. J. A. MacGillivray, *Cycladic jars from MM III Contexts at Knossos* στὸ *Thalassocracy*, (1984) 153-9.

κλαδικής λευκής είχε ιδιαίτερη σημασία στον οίκισμο του Ἀκρωτηρίου και μπορεί να φανταστεί κανείς όρισμένα εργαστήρια ή ζωγράφους που ειδικεύονταν στην απεικόνιση του μοτίβου αυτού, όπως δείχνουν και οι τοιχογραφίες (τοιχογραφία της Ὑνοιξης). Μέχρι στιγμής αυτές οι ΜΚ θεωρούνται πρόχοι με τα χελιδόνια δεν έχουν βρεθεί έξω από τη Θήρα, ενώ οι ΜΚ/ΥΚ απόγονοί τους φαίνεται ότι ήταν ευρύτερα γνωστές μιά και απομιμήσεις τους βρέθηκαν στον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών. Πολλές είναι οι υποθέσεις για την τελετουργική χρήση αυτών των αγγείων και για τη σημασία του συμβολισμού του χελιδονίου και των πλαστικών μαστών που φέρουν. Έδώ όμως θεληματικά απέφυγα προβλήματα που θίγουν τον τρόπο παραγωγής, διακίνησης, λειτουργικότητας ή και συμβολισμού των αγγείων. Είναι απαραίτητο να διευκρινιστούν πρώτα ή τυπολογική εξέλιξη και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες των αγγείων του ΜΚ Ἀκρωτηρίου έτσι ώστε να μπορέσουμε να τα χρησιμοποιήσουμε με όρθο τρόπο ως εργαλεία για περαιτέρω έρευνα.

3. Ἡ σημασία του ΜΚ κεραμικοῦ συνόλου για τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴ ΜΚ στὴν ΥΚ περίοδο

Ἡ ἐπιβίωση πολλῶν σχημάτων αγγείων (κυκλαδικὸς σκύφος, σχῆμα κύπελλου με μετωπικὴ διακόσμηση, ἡμισφαιρικὸ κύπελλο, μαστοπρόχους, κύμβα, νευρωτὸ αγγεῖο, γεφυρόστομος ἀμφορέας, προχυτικὸς σκύφος κλπ.) καὶ μοτίβων διακόσμησης (σταφύλι, ψυχανθή, πουλιά, διακόσμηση τῆς μαστοπρόχου) ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐξέλιξη τῆς διακοσμητικῆς τεχνολογίας τῆς ἐγχώριας κεραμικῆς, ἀποτελοῦν σημαντικοὺς παράγοντες στὴν τεκμηρίωση τῆς σταδιακῆς μετάβασης τοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὴ ΜΚ στὴν ΥΚ περίοδο καὶ ἀποκαθιστοῦν τὴν ἱστορικὴ του συνέχεια.

Ἐδῶ ἀναφέρω, σχετικὰ μετὰ τὴς διακοσμητικῆς τεχνικῆς, ἐνδεικτικὰ τὴ διατήρηση τῆς χρήσης τῆς δίχρωμιας καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ κόκκινου ἐπιχρίσματος κατὰ τὴν ΥΚ Ι περίοδο, δύο τεχνολογίες καθαρὰ μεσοκυκλαδικές. Τὰ περισσότερα ΥΚ Ι αγγεῖα μετὰ δίχρωμη διακόσμηση εἶναι αγγεῖα μετὰ εἰκονιστικὲς παραστάσεις, ὅπως οἱ πρόχοι μετὰ τὰ πουλιά, οἱ τράπεζες προσφοράς ἢ οἱ πίθοι μετὰ τὰ δελφίνια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, αγγεῖα μετὰ κόκκινο ἐπίχρισμα, σπανίως πλέον στιλβωμένα, ἀπαντοῦν κατὰ τὴν ΥΚ περίοδο σὲ πολλὰ σχήματα, τὴς περισσότερες φορές μετὰ πρόσθετη λευκὴ διακόσμηση.

Ἡ λεπτομερὴς μελέτη τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τῆς διακόσμησης, τῆς σύνταξής τους καὶ τῶν διακοσμητικῶν τεχνολογιῶν ἐν γένει θὰ φωτίσει τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ θὰ τεκμηριώσῃ ἴσως τὸν δυναμισμό τοῦ ἐγχώριου στοιχείου ἐναντὶ τῶν Κρητικῶν ἐπιδράσεων. Βε-

βαίως με την αξιολόγηση μεμονωμένων πληροφοριών, όπως αυτές που προέρχονται από την κεραμική, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τη διαφοροποίηση που υφίσταται ο οικισμός. Η συνολική όμως εκτίμηση των αλλαγών στο Άκρωτήρι κατά τη μεταβατική ΜΚ/ΥΚ περίοδο σε σύγκριση με παρόμοιες αλλαγές στον χώρο των τοιχογραφιών ή της αρχιτεκτονικής π.χ. ίσως καθορίσουν σαφέστερα το περιεχόμενο και τα αίτια των εξελίξεων αυτών.

4. Η ευρύτερη σημασία της ΜΚ κεραμικής στο Άκρωτήρι για τον ρόλο του οικισμού στο Αίγαίο κατά τη Μέση Χαλκοκρατία

Ο χρόνος είναι πολύ λίγος για να αναφερθώ στις αρχαίες πηγές ως προς το θέμα της μινωικής εξάπλωσης στο Αίγαίο. Σε μια πολύ ελεύθερη απόδοση, κατά τον Θουκυδίδη¹⁴, ο Μίνως, άρχοντας της Κρήτης, απέκτησε στόλο, έγινε κύριος των θαλασσών και αφού εξεδίωξε τους Κάρες εγκατέστησε τους γιούς του ως κυβερνήτες των νησιών και αποίκισε τις Κυκλάδες. Η φιλολογική αυτή μαρτυρία ενισχύθηκε από την αρχαιολογική έρευνα, ή οποία αποκάλυψε πολλές μινωικές επιδράσεις στους οικισμούς των Κυκλάδων κατά την ύστερη ΜΚ και ΥΚ Ι και ΙΙ περίοδο. Έτσι δημιουργήθηκαν πολλές υποθέσεις σχετικά με το καθεστώς που είχε επιβάλει ή Κρήτη στο Αίγαίο κατά την ύστερη Χαλκοκρατία και που με ένα γενικό όρο αποκαλείται μινωική θαλασσοκρατία.

Έδω θα περιοριστώ μόνο στις πληροφορίες που μπορεί κανείς να συλλέξει από την εισηγμένη ΜΜ κεραμική, που βρίσκουμε με μορφή όστράκων στο Άκρωτήρι και θα τονίσω τη δυνατότητα έλέγχου αυτής της θεωρίας περί μινωικής θαλασσοκρατίας.

Από τα εισηγμένα ΜΜ αγγεία είναι σαφές ότι το Άκρωτήρι είχε έπαφή με την Κρήτη ήδη από τη ΜΜ Ιβ/Ια περίοδο, όπου χρονολογούνται όρισμένα όστρακα, όπως ένα με τραχωτή διακόσμηση (*barbotine ware*) ή άλλο με όριζόντιες πορτοκαλίες γραμμές πάνω σε άσπρη ζώνη¹⁵.

Οι σχέσεις με την Κρήτη εκείνη την περίοδο είναι πιθανώς σποραδικές, γίνονται όμως έντονότερες κατά τη ΜΜ ΙΙα περίοδο, όπου χρονολογούνται και τα περισσότερα εισηγμένα ΜΜ όστρακα που βρίσκουμε στον οικισμό¹⁶.

14. Θουκ. Ι, iv.

15. *Thera* VI, πίν. 67 b.

16. *Thera* VI, πίν. 67 d.

Τὰ ὄστρακα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ μικρὰ ἀγγεῖα, ὅπως κύπελλα τύπου Βαφειοῦ ἢ ἡμισφαιρικά κύπελλα καὶ μεγαλύτερα ἀποθηκευτικά σκεύη, ὅπως ἀμφορεῖς. Τὰ ποσοστὰ δὲν εἶναι ἀκόμη γνωστά.

Γίνεται πάντως φανερό ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Ἀκρωτηρίου εἰσήγαγαν ΜΜ ἀγγεῖα ὄχι μόνο λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς ποιότητάς τους ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ περιεχομένου τους: εἶχαν δηλαδὴ σταθερὲς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὰς μὲ τὴν Κρήτη. Τὸ ποσοστὸ τῶν εἰσηγμένων ΜΜ ὀστράκων σὲ σχέση μὲ τὰ ἐγχώρια εἶναι βέβαια μικρὸ ἀλλὰ ἀρκετὸ γιὰ νὰ δηλώσει τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἐμπορίου αὐτοῦ μὲ τὰ Παλαιὰ Ἀνάκτορα τῆς Κρήτης σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἀνταλλαγὰς ποὺ διαμεΐβονταν μεταξὺ Θήρας καὶ Ἑλλαδικοῦ χώρου. Τὰ ἐλάχιστα δείγματα ΜΕ εἰσηγμένης κεραμεικῆς ὅπως μερικὰ μινυακὰ ὄστρακα ἢ τὰ λίγα ἀμαυρόχρωμα ἀγγεῖα ΜΕ παράδοσης¹⁷ μαρτυροῦν σποραδικὲς ἐπισκέψεις στὴν Ἀργολίδα ἢ σὲ ἄλλα ἑλλαδικὰ λιμάνια καὶ δὲν προδίδουν σταθερὲς ἐμπορικὲς ἀνταλλαγὰς μὲ τὸν ἑλλαδικὸν ὥρο αὐτὴ τὴν περίοδο.

Ἡ περιορισμένη αὐτὴ ἐμπορικὴ σχέση μὲ τὴν κυρίως Ἑλλάδα διαφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἔλλειψη ἀπομιμήσεων τῆς μινυακῆς κεραμεικῆς στὸ Ἀκρωτήρι, κάτι ἐντελῶς ἀντίθετο μὲ τοὺς ἄλλους δύο οἰκισμοὺς αὐτῆς τῆς περιόδου τῆς Φυλακωπῆς στὴ Μῆλο καὶ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Κέα, ὅπου ἐμφανίζεται πληθώρα μινυακῶν ἀπομιμήσεων.

Ἀντίθετα, στὸ Ἀκρωτήρι ὑπάρχει μινωίζουσα κεραμεικὴ, δηλαδὴ ἀπομιμήσεις μινωικῶν ἀγγείων (σχημάτων καὶ μοτίβων) καὶ στὴ διακοσμημένη κεραμεικὴ, ὅπως μερικὰ κύπελλα τύπου Βαφειοῦ καὶ στὴν ἀκόσμητη, ὅπως τὰ ὑψηλὰ καὶ τὰ χαμηλὰ κωνικά κύπελλα¹⁸. Ἡ λεπτομερὲς καταγραφή ὅμως αὐτῶν τῶν ἀπομιμήσεων βεβαιώνει τὸν ἐρευνητὴ γιὰ τὴ σταδιακὴ ἀλλαγὴ ποὺ ἐπῆλθε στὸν οἰκισμό κατὰ τὴ ΜΚ/ΥΚ φάση καὶ ἀποκλείει κάθε εἶδους χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου ὡς μινωικῆς ἀποικίας τοῦ τύπου «settlement» ἢ «governed colony», ὅπως ἔχουν διατυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Branigan¹⁹.

Ἡ μελέτη τῆς ΜΚ κεραμεικῆς στὸ Ἀκρωτήρι μπορεῖ νὰ φωτίσει ἀκόμη πολλοὺς τομεῖς τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὴ Μέση Χαλκοκρατία, ὅπως π.χ. τὶς ἀνταλλαγὰς μεταξὺ τῶν ἰδίων τῶν Κυκλαδικῶν νησιῶν, δηλαδὴ τοῦ στενότερου πολιτιστικοῦ συνόλου ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς κυκλαδικὸς πολιτισμός.

17. Μ. Μαρθάρη, Ἀκρωτήρι, Κεραμεικὴ ΜΕ παράδοσης στὸ στρώμα τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς, *AE* 1980, 182-211.

18. G. Gillis, *Statistical Analyses and Conical Cups from Akrotiri, Thera: A Preliminary Report* (Copenhagen 1987, ὑπὸ ἔκδοσιν).

19. K. Branigan, *Minoan Colonialism*, *BSA* 76, 1981, 23-33.

Λόγω έλλείψεως χρόνου δέν θά αναφερθῶ καθόλου στόν τομέα αὐτόν πού εἶναι ἐξίσου σημαντικός γιά τή διερεύνηση τοῦ χαρακτήρα τῶν οἰκισμῶν αὐτῆς τῆς περιόδου στίς Κυκλάδες καί πού συνδέεται ἄμεσα καί μέ τόν ρόλο τῶν Κυκλαδιτῶν κατά τή μέση καί ὕστερη Χαλκοκρατία.

Σημειῶνω μόνο ὅτι ὑπάρχει ἕνας ἐρευνητικός τομέας, ἐκεῖνος τῆς Ἀρχαιομετρίας, ὁ ὁποῖος ἤδη ἔχει ἀρχίσει νά δίνει τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα στόν χαρακτηρισμό τῶν διαφόρων πηλῶν τῶν ἀγγείων τῆς ΜΚ περιόδου καί γίνεται σέ συνεργασία μέ τόν Δημόκριτο καί τὸ Fitch Laboratory τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς²⁰. Οἱ διάφορες φυσικῆς καί χημικῆς μέθοδοι ἀνάλυσης τῆς κεραμεικῆς ἐπεξεργάζονται μέ στατιστικά προγράμματα καί καθορίζουν, ὅπου αὐτό εἶναι δυνατόν, τήν ταυτότητα τῶν πηλῶν πού χρησιμοποιήθηκαν στοὺς διάφορους οἰκισμούς.

Συνοψίζοντας, θέλω νά τονίσω ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι εἶναι σήμερα κυρίως γνωστό ἀπὸ τὴν ΥΚ Ι φάση τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ ὁποία σώζεται σέ τόσο καλὴ κατάσταση ὥστε καθιστᾷ προβληματικὴ τὴν προσέγγιση τῶν βαθύτερων ΠΚ καί ΜΚ στρωμάτων. Ἡ διερεύνηση ὅμως αὐτῶν τῶν προγενέστερων στρωμάτων τεκμηριώνει τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ οἰκισμοῦ καί τὸν ἀναδεικνύει ὡς μόλις τὸν τρίτο οἰκισμό καί σέ σπουδαιότητα ἴσως τὸν δεύτερο πού γνωρίζουμε στίς Κυκλάδες κατά τὴ Μέση Χαλκοκρατία μαζί μέ τὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου καί τὴν Ἀγία Εἰρήνη στὴν Κέα.

Πολλὰ εἶναι τὰ ἐρωτήματα πού πρέπει νά διερευνηθοῦν καί κυρίως ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ συνέχεια τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ΠΚ περίοδο καί τὴν ἑκταση καί τὸν χαρακτήρα του κατά τὴν ΜΚ περίοδο.

Ἡ διερεύνηση αὐτῶν τῶν προβλημάτων θά φωτίσει ὅχι μόνο τὴν ἱστορία τοῦ ἴδιου τοῦ οἰκισμοῦ ἀλλὰ καί τίς ἐξελίξεις στὸ Αἰγαῖο κατά τὴν τόσο λίγο γνωστὴ ΜΚ περίοδο.

ΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

20. Β. Κυλίκογλου, *Μελέτη Προέλευσης Ἀρχαίων Κεραμεικῶν μέ Νετρονικὴ Ἐνεργοποίηση. Στατιστικὴ Ἀνάλυση* (Ἰωάννινα 1988, διδ. διατρ.). S. Vaughan (Fitch Laboratory) (πρόγραμμα σέ ἐξέλιξη).

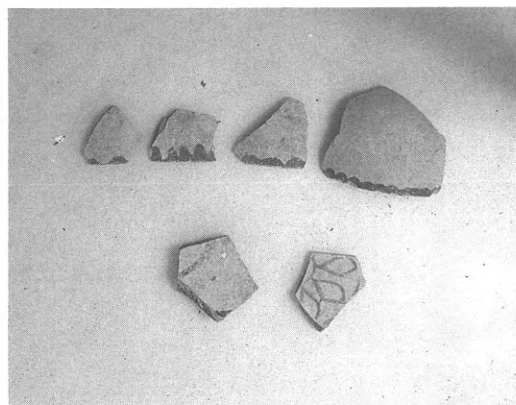
The Middle Cycladic Akrotiri

A general overview of the place where Middle Cycladic remains have been discovered and the analysis of the pottery itself gives satisfactory evidence for the existence of a flourishing MC village at Akrotiri.

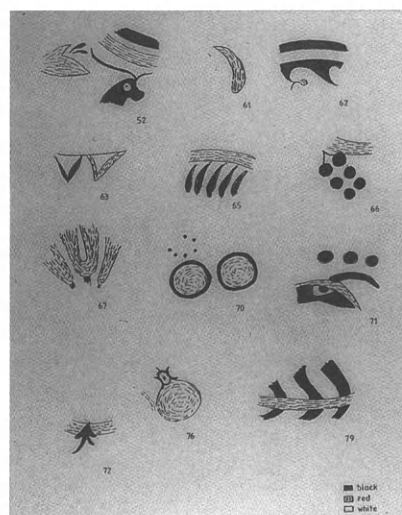
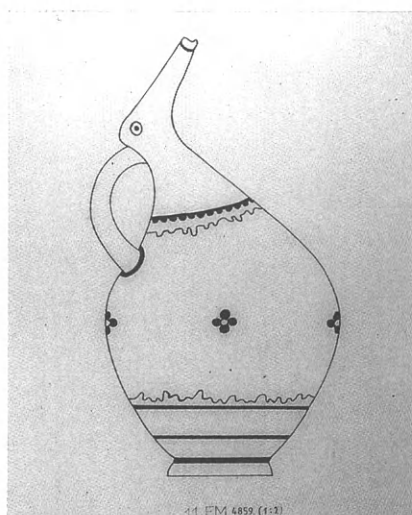
The individual elements of this pottery, its scale, even if fragmentary and the completeness of its repertoire in shapes and motives, illuminate the continuity of a local pottery tradition from the Middle to the Late Bronze Age.

Middle Cycladic Akrotiri is finally informative of the differentiations in the relations between the Cyclades, Mainland Greece and Crete during the same period.

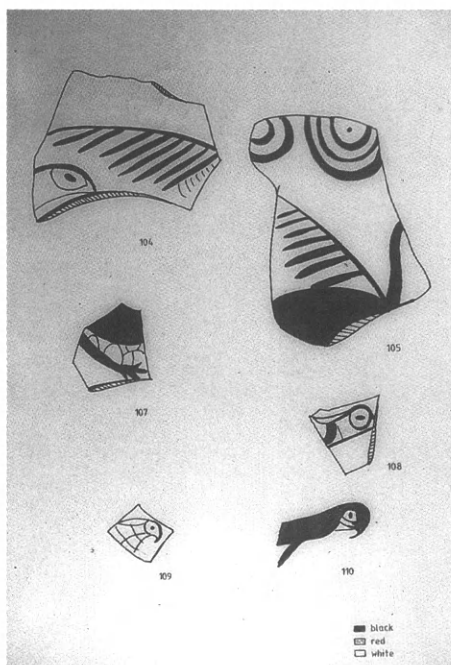
A. PAPAGIANNOPOULOU

α. Κύπελλο με μετωπική διακόσμηση. β. Ἀγγεῖο με ἐσωτερικὴ διακόσμηση (ἄνω σειρά)· ἡμισφαιρικὰ κύπελλα (κάτω σειρά).

γ. Πρόχους με ἐπιμήκη προχοή. δ. Μοτίβα δίχρωμης τεχνικῆς.

α. Πτηνά της κυκλάδικης λευκής.

β. Πρόχους με πουλιά δίχρωμης τεχνικής.

Οί πρωιμότερες φάσεις του Ἀκρωτηρίου: νεολιθική καὶ πρώτη ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ

Ἡ προϊστορική πόλη τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας εἶναι κυρίως γνωστή ἀπὸ τὴν τελευταία φάση τῆς ἱστορίας της, τὴν ὑστεροκυκλαδική Ι περίοδο, ὅχι μόνο λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς διατήρησης τῆς εἰκόνας της μετὰ τὴν πάροδο τόσων αἰώνων ποὺ κατὰ τραγικὴ εἰρωνεία ὀφείλεται σὲς δραματικές συνθήκες τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς της, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ πλούτου καὶ τῆς ποιότητος τῶν εὕρημάτων της.

Οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ πλευρᾶς συντήρησης καὶ προστασίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καθιστοῦν δύσκολη τὴν ἀναδίφηση στὴν πρώτη ἱστορία τῆς πόλης μὲ τὴ διάνοιξη τομῶν σὲ βάθος σὲ ἐκτεταμένη κλίμακα. Παράλληλα, ὁ ὄγκος τοῦ πάσης φύσεως ὑλικοῦ ποὺ μᾶς κληροδότησε ὁ καθηγητὴς Σπυρίδων Μαρινᾶτος καὶ ἡ χρονοβόρα διαδικασία ταξινόμησης καὶ μελέτης του δὲν ἄφησαν τὰ χρονικὰ περιθώρια συστηματικῆς ἐξέτασης τῆς πληθώρας τῶν ὀστράκων τῆς κεραμεικῆς ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει δώσει. Ἐτσι, πέρα ἀπὸ τὶς σποραδικὲς ἀναφορὲς τῶν ἀνασκαφῶν Μαρινάτου καὶ Ντούμα σὲ ἐνδείξεις ὑπαρξης ζωῆς στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἤδη ἀπὸ τὴν πρώτη φάση

του Κυκλαδικού πολιτισμοῦ¹ καὶ μία μελέτη ἐνὸς μικροῦ μέρους πρώιμης κεραμεικῆς ἀπὸ τὸν οἰκισμό που δημοσιεύθηκε πρόσφατα², ἡ ἱστορία τῆς πόλης κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ παρέμενε οὐσιαστικὰ ἀνεξερεῦνητη. Οἱ ἐνδείξεις αὐτές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμική, περιελάμβαναν καὶ λίθινα εὐρήματα, συγκεκριμένα ἑξὶ εἰδῶλια, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ πέντε σχηματικὰ καὶ τὸ ἄλλο τοῦ τύπου «μὲ τὰ διπλωμένα χέρια³, δύο πινάκια («παλέτες»)⁴ καὶ τρεῖς κρατηρίσκους («καντῆλες»), οἱ ὅποιοι βρέθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους τῶν ἐτῶν 1984 καὶ 1985.

Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποφασίσαμε τὴ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ συνόλου τῶν ὀστράκων τῆς ἀνασκαφῆς, μὲ σκοπὸ νὰ ἐντοπίσουμε ὅλα τὰ μέχρι στιγμῆς ὑπάρχοντα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τῆς πόλης κατὰ τὴν παλαιότερη αὐτὴ περίοδο. Ἦταν μιὰ προσπάθεια κοπιώδους ἀλλὰ γόνιμη, μὲ ἀποτελέσματα ἱκανοποιητικὰ καὶ ἐλπιδοφόρα γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἔρευνα. Οἱ πληροφορίες που πήραμε γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τοῦ Ἀκρωτηρίου, μολονότι ἀποσπασματικές, ἀποτελοῦν πλέον ἀδιάσειστες μαρτυρίες ἐγκατάστασης τῶν Κυκλαδιτῶν στὴ θέση αὐτὴ ἤδη ἀπὸ τὴν ὕστερη νεολιθικὴ ἐποχὴ, δηλαδὴ τὴν 5η χιλιετία π.Χ., καὶ συνεχοῦς κατοίκησης τῆς πόλης ἕως τὴ στιγμὴ τῆς ὀριστικῆς καταστροφῆς της γύρω στὸ 1500 π.Χ.

Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα που παρατηρεῖται κατὰ τὶς τελευταῖες φάσεις τῆς ζωῆς της, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διατάραξη τῶν κατωτέρων στρωμάτων, μὲ συνέπεια τὴν πλήρη ἔλλειψη στρωματογραφίας τῶν εὐρημάτων που προέρχονται ἀπὸ φάσεις προηγούμενες τῆς τελευταίας. Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς, ἡ πρώιμη κεραμικὴ ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ μέσα στὸ στρῶμα καταστροφῆς

1. S. Marinatos, *Excavations at Thera II* (1968 Season) (Athens 1968) (στὸ ἐξῆς *Thera II*) 11. Τοῦ ἴδιου, *Excavations at Thera III* (1969 Season) (Athens 1969) (στὸ ἐξῆς *Thera III*) 8, 13, 26, 28. Τοῦ ἴδιου, *Excavations at Thera V* (1971 Season) (στὸ ἐξῆς *Thera V*) 9, 23, 44. Ch. Doulas, *The stratigraphy of Akrotiri στὸ Thera and the Aegean World I* (London 1978) (στὸ ἐξῆς *TAW I*) 777-8. Τοῦ ἴδιου, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean* (London 1983) (στὸ ἐξῆς Doulas 1983α) 42. Βλ. ἐπίσης J.W. Sperling, *Thera and Therasia, Ancient Greek Cities* 22 (1973) 43, 124 καὶ R.L.N. Barber, *The Cyclades in the Middle Bronze Age* στὸ *TAW I*, 379.

2. P. Sotirakopoulou, *Early Cycladic Pottery from Akrotiri on Thera and its Chronological Implications*, *BSA* 81, 1986 (στὸ ἐξῆς Sotirakopoulou, *BSA* 1986), 297-312.

3. *Thera III*, ὁ.π. 28, πίν. 57:2. Τοῦ ἴδιου *Thera V*, 23, πίν. 38b. Τὰ λοιπὰ ἀναφέρονται στὰ ἡμερολόγια ἀνασκαφῆς.

4. S. Marinatos, *Excavations at Thera I* (1967 Season) (Athens 1968) (στὸ ἐξῆς *Thera I*) 37, εἰκ. 54. τοῦ ἴδιου *Thera III*, ὁ.π. 45, εἰκ. 26, πίν. 39:2.

τῆς τελευταίας φάσης τῆς ζωῆς τῆς πόλης⁵. Ἡ παρουσία της στὸ στρώμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι βρισκόταν σὲ θρυμματισμένη κατάσταση, μὲ μορφή ἀπορριμμάτων, μέσα στὸ χῶμα ποὺ χρησιμοποίησαν οἱ κάτοικοι τῆς ὑστερότερης πόλης ὡς συνδετικὸ ὑλικὸ γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν τοίχων τῶν κτιρίων τους καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ δαπέδων, ὀροφῶν καὶ διαχωριστικῶν τοιχαρίων ἀπὸ ὠμές πλίνθους μέσα σὲ δωμάτια. Ἡ ὑπόθεση ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μερικὰ τουλάχιστον ἀπὸ τὰ κτίρια τῆς ὑστερῆς πόλης ἔχουν χτιστεῖ ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, τὰ δὲ δάπεδα τῶν ἰσογείων τους, πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη καταστροφὴ τῆς πόλης στὶς ἀρχὲς τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς Ι περιόδου⁶, βρίσκονταν ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο⁷. Εἶναι λογικὸ οἱ μεταγενέστεροι νὰ χρησιμοποίησαν τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔβρισκαν διαθέσιμο γύρω τους, μαζὶ μὲ ὅλες τὶς μαρτυρίες γιὰ τὴν προγενέστερη ἱστορία τοῦ τόπου ποὺ αὐτὸ μπορεῖ νὰ περιεῖχε. Τὸ ἴδιο αὐτὸ ὑλικὸ χρησιμοποίησαν ὡς ὑπόστρωμα γιὰ τὰ δάπεδα δωματίων τοῦ ἰσογείου καὶ τὰ δάπεδα δρόμων καὶ πλατειῶν. Στὰ ὑποστρώματα αὐτῶν τῶν δαπέδων ἔχει ἐπίσης βρεθεῖ πρῶιμη κεραμεικὴ⁸. Ἡ πρωτοκυκλαδικὴ κεραμικὴ βρίσκεται, τέλος, μέσα σὲ στρώσεις πηλοῦ ἢ πρασινωποῦ χύματος (κιμηλιάς) ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ μερικὲς περιπτώσεις γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ φυσικοῦ βράχου, μὲ σκοπὸ τὴν κατασκευὴ δαπέδων ἢ τὴ θεμελίωση τοί-

5. Π.χ. δωμάτια Γ4α, Γ6, Γ8, Γ9, Δ1 πολύθυρο - ὄροφος, ὑπόγειο Δ3, Δ4, Δ9α, Δ17, Β1 - ὄροφος, Ξεστὴ 3 - δωμάτιο 3β, Πυλὼν Τριγωνικῆς Πλατείας, κλπ. Τὸ φαινόμενο ἀπαντᾷ καὶ σὲ φρέατα ποὺ συνέπεσε νὰ ἀνοιχθοῦν μέσα σὲ δωμάτια, ὅπως π.χ. στὰ φρέατα 1, 2, 5, 26.

6. M. Marthari, The destruction of the town at Akrotiri, Thera, at the beginning of LC I: definition and chronology στὸ *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (Edinburgh 1984) (στὸ ἐξῆς *The Prehistoric Cyclades*) 119-133. C. Palyvou, The destruction of the town of Akrotiri, Thera, at the beginning of LCI: rebuilding activities στὸ *The Prehistoric Cyclades*, ὁ.π. 134-147.

7. C. Palyvou, *The Prehistoric Cyclades*, 134-147, εἰκ. 2 καὶ 9.

8. Π.χ. ἰσόγεια δωματίων Β2, Δ16 καὶ δωματίων 3Γ, 4, 5 καὶ 6 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Ὁδὸς Τελχίνων: φρέατα 12 καὶ 14 καὶ φρεάτιο ἀντηρίδας τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Β1. Πλατεία Μυλῶνα: φρέαρ 11 καὶ φρεάτιο ἀντηρίδας τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Β1. Πλατεία Τριγώνου: φρέαρ 15 καὶ φρεάτια ἀντηρίδων τοῦ νότιου τοίχου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας. Πλατεία βορείως τοῦ συγκροτήματος Δ: φρέαρ 16. Σημειωτέον ὅτι τουλάχιστον στὶς περιπτώσεις τῶν φρεάτων 11, 12, 14, 15 καὶ 16, τῶν φρεατίων τῶν ἀντηρίδων τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Β1, τῶν φρεατίων τοῦ νότιου τοίχου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας καὶ τῶν ἰσογείων τῶν δωματίων Β2 καὶ Δ16 ἡ πρῶιμη κεραμικὴ ἔχει βρεθεῖ μέσα στὰ μπάζα τῆς πρώτης καταστροφῆς τῆς πόλης στὶς ἀρχὲς τῆς ὑστεροκυκλαδικῆς Ι περιόδου (βλ. σημ. 6).

χων επάνω σ' αυτόν⁹, καθώς και μέσα στις επιχώσεις του χειμάρρου που διέτρεχε την περιοχή ανατολικά των συγκροτημάτων Β και Δ πριν από την έναρξη της ανασκαφής¹⁰.

Η κατάσταση στην οποία έχει διασωθεί ή πρώιμη κεραμική είναι γενικά κακή. Πρόκειται κατά κανόνα για όστρακα, για ένα αριθμό από τα οποία η αποκατάσταση των σχημάτων είναι αμφίβολη. Έτσι, στην προσπάθειά μας να αποκρυπτογραφήσουμε τις πληροφορίες που έχουμε για την πρώιμη ιστορία της πόλης, είμαστε αναγκασμένοι να καταφύγουμε στη μελέτη των τύπων και των σχημάτων που μπορούν να αποκατασταθούν με σχετική βεβαιότητα και σε παράλληλα γνωστά από άλλες κυκλαδικές θέσεις.

Μερικά χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της κεραμικής, διακοσμημένης κυρίως, που αποδεικνύουν την αδιάσπαστη συνέχεια στη ζωή της πόλης από την ύστερη νεολιθική περίοδο έως τις ύστατες φάσεις της πρωτοκυκλαδικής εποχής, γύρω στο 2000/1900 π.Χ., είναι τα ακόλουθα:

- Όκτω νεολιθικά όστρακα ανοικτών αγγείων, προφανώς κυπέλλων, με γραπτή λευκή γραμμική διακόσμηση σε στιλβωτό καστανόμαυρο έδαφος (πίν. 70α). Παραλληλίζονται με κεραμική της ύστερης νεολιθικής περιόδου που είναι γνωστή από τον Σάλιαγκο της Αντιπάρου και τα Δωδεκάνησα¹¹.

- Ένα όστρακο προφανώς από σφαιρική πυξίδα της πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου¹².

9. Π.χ. φρέαρ 4, ΝΑ και ΝΔ γωνία του υπογείου του Δ3.

10. Π.χ. φρέαρ 18, χώρος ανατολικά του Δ2.

11. J.D. Evans και C. Renfrew, Excavations at Saliagos near Antiparos, *BSA Suppl.* τόμ. αρ. 5, 1968 (London, Thames and Hudson 1968) (στο έξης Evans and Renfrew 1968) εικ. 39:4· 49:6,9· 50:1,3,11,12· 51:14· 55:4,22· πίν. XX, XXI, XXIX· A. Sampson, The Neolithic of the Dodecanese and Aegean Neolithic, *BSA* 79, 1984 (στο έξης Sampson, *BSA* 1984) 239-49. Για πλήρη βιβλιογραφία σχετικά με την κεραμική με γραπτή λευκή διακόσμηση της ύστερης νεολιθικής περιόδου βλ. Sotirakoulou, *BSA* 1986, ό.π. 298-300, αρ. 4196.

12. Παράλληλα: Γ. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 17, 1961-62, Μελέται, Κυκλαδικά Νάξου (στο έξης Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 1961-62) 114, πίν. 45β· C. Dumas, Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, *Studies in Mediterranean Archaeology* 48, 1977 (στο έξης Dumas, *SIMA* 1977) 79, 91, πίν. 26α, 31b· M. Brouskari, Collection P. Canellopoulos (XVI). Antiquités Cycladiques, *BCH* 105, I, Études, 1981 (στο έξης M. Brouskari, *BCH* 1981) 526, εικ. 23b· Χρονολόγηση: Χ. Ντούμας, Προϊστορικοί Κυκλαδίτες στην Κρήτη, *AAA* 9, 1976 (στο έξης Ντούμας, *AAA* 1976) 70, σχ. Α:3· Dumas, *SIMA* 1977, 15-16, εικ. 3α, 3ε· R.L.N. Barber and J.A. MacGillivray, The Early Cycladic Period: Matters of Definition and Terminology, *AJA* 84, 1980 (στο έξης Barber and MacGillivray, *AJA* 1980) 148, εικ. 2:1.

• Μικρές κάθετες σωληνωτές αποφύσεις, καί ενίοτε μικρό τμήμα τοῦ σώματος, κλειστών ἀγγείων: μία ἀπὸ αὐτές, ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἀγγεῖο μὲ κυρτὰ τοιχώματα καὶ ἔχει ὀπὴ ἀναρτήσεως ἀνοιγμένη μέσα στὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων, καὶ μία ἄλλη ἴσως ἀνήκουν σὲ πρωτοκυκλαδικούς Ι κρατηρίσκους μὲ ἀχινόσχημο σῶμα¹³. Δύο ἄλλες, διπλές, ἀνῆκαν μάλλον σὲ φακοειδεῖς πυξίδες τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου¹⁴.

• Τέσσερα ὄστρακα κλειστών ἀγγείων μὲ διακόσμηση ἐγχάρacterης σπείρας ἐκπροσωποῦν τὸ τέλος τῆς πρωτοκυκλαδικῆς Ι ἢ τὴν πρώιμη φάση τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου («Ὁμάδα τοῦ Κάμπου»)¹⁵: ἓνα ἀπὸ αὐτὰ προέρχεται ἀπὸ ἀμφικωνικὴ πυξίδα καὶ ἓνα ἄλλο ἀπὸ λαιμὸ καὶ ὦμο μικροῦ, ἀπιόσχημου μάλλον ἀγγείου ποὺ φέρει διακόσμηση λοξῶν ἐγχαρακτῶν γραμμῶν.

Ἡ ὥριμη πρωτοκυκλαδικὴ ΙΙ περίοδος ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ:

13. Παράλληλα: J.T. Bent, *Researches among the Cyclades*, *JHS* 5, 1884 (στὸ ἐξῆς J.T. Bent, *JHS* 1884) 56, εἰκ. 10,13· C.C. Edgar, *Pre-historic Tombs at Pelos*, *BSA* 3, 1896-97 (στὸ ἐξῆς Edgar, *BSA* 1896-97), 35-51, εἰκ. 1, 3, 10-13· X. Τσουντας, «Κυκλαδικὰ Ι», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1898 (στὸ ἐξῆς Τσουντας, *AE* 1898), πίν. 9: 1, 2, 4· T.D. Atkinson et al., *Excavations at Phylakopi in Melos*, *JHS*, Suppl. 4, 1904 (στὸ ἐξῆς Atkinson 1904) 83, εἰκ. 67· Doumas, *SIMA* 1977, 88, 91, 95, πίν. 29f, 31d, 33m· J. Thimme and P. Getz-Preziosi (eds), *Art and Culture of the Cyclades* (στὸ ἐξῆς Thimme -Preziosi 1977) πίν. 370-375. Χρονολόγηση: Ντούμας, *AAA* 1976, 70, σχ. Α:5· Doumas, *SIMA* 1977, 16, 84, εἰκ. 3:f, h, j and 4m.

14. Γιά παράλληλα καὶ χρονολόγηση βλ.: Τσουντας, *AE* 1898, πίν. 9:22· X. Τσουντας, «Κυκλαδικὰ ΙΙ», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1899 (στὸ ἐξῆς Τσουντας, *AE* 1899), πίν. 8: 5, 7, 8· E.J. Forsdyke, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum*, τόμ. Ι, μέρος Ι: Prehistoric Aegean Pottery (1925) (στὸ ἐξῆς Forsdyke 1925), πίν. IV: A31· C. Zervos, *L'art des Cyclades du debut à la fin de l'âge du bronze* (1957) (στὸ ἐξῆς Zervos 1957) εἰκ. 229-230, 233, 236-237· C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.* (1972) (στὸ ἐξῆς Renfrew 1972) 171, εἰκ. 11.1: 3· Ντούμας, *AAA* 1976, 71, σχ. Α: 9· Doumas, *SIMA* 1977, 20, εἰκ. 8j.

15. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀμφικωνικὴ πυξίδα καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙ περιόδου ἐγχάρacter καὶ ἐμπέστη διακόσμηση βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 306, no. 4198, n. 58. Γιά παράλληλα καὶ χρονολόγηση τοῦ ἀπιόσχημου ἀγγείου βλ. Bent 1884, 55, εἰκ. 11· Τσουντας, *AE* 1898, 162, πίν. 9: 5· N. Åberg, *Bronzezeitliche and Früheisenzeitliche Chronologie*. Μέρος IV: Griechenland (1933) (στὸ ἐξῆς Åberg 1933) 64-65, εἰκ. 107-108· Zervos 1957, εἰκ. 86-88· Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 1961-62, πίν. 59β· Ch. Doumas, *The N.P. Goulandris Collection of Early Cycladic Art* (1968) (στὸ ἐξῆς Doumas 1968) 26-28: Col. nos 92-94· Ντούμας, *AAA* 1976, 70· Doumas, *SIMA* 1977, 18, 109, εἰκ. 6e, πίν. 36d· Thimme - Preziosi 1977, 110, 530, πίν. 393-394· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 148, εἰκ. 2:7· Ph. Zapheiroupolou, *The Chronology of the Kampos Group* στὸ J.A. MacGillivray and R.L.N. Barber (eds), *The Prehistoric Cyclades. Contributions to a Workshop on Cycladic Chronology* (1984) (στὸ ἐξῆς Zapheiroupolou, *The Prehistoric Cyclades*) 31-40, εἰκ. 3a.

- Τὰ πεπλατυσμένα χεῖλη μικρῶν φιαλῶν καὶ σχετικὰ μεγάλων ἀνοικτῶν ἀγγείων ποὺ εἶναι διακοσμημένα μὲ ἐμπέστα τρίγωνα (Kerbschnitt) (πίν. 70β)¹⁶. Ὅλα σχεδὸν διασώζουν ἵχνη καστανέρυθρης στιλβωμένης βαφῆς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.
- Δύο πρόχους μὲ γραπτὴ καστανόμαυρη διακόσμηση δικτυωτοῦ στὸν ὦμο¹⁷.
- Ἐξὶ χεῖλη ἢ προχοὲς φιαλῶν, ἴσως κύμβες (sauceboats), εἴτε ἀκόσμητες, εἴτε μὲ γραπτὴ γραμμικὴ σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σὲ ἀνοικτόχρωμο ἔδαφος¹⁸.
- Δώδεκα ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων μὲ ἀνάγλυφη σχοινοειδῆ διακόσμηση (σειρὰ λοξῶν ἐγχάρακτων γραμμῶν ἢ ἐγχάρακτη ἰχθυάκανθα πάνω σὲ ὀριζόντιες νευρώσεις)¹⁹.
- Κομμάτια ἀπὸ δύο τουλάχιστον, τεράστιους συγκριτικὰ πίθους (πίν. 70γ), ἀνάλογους μάλλον κατὰ τὸ μέγεθος πρὸς τὸν μεγάλο λίθινο πίθο

16. Βλ. σημ. 15.

17. Γιὰ παράλληλα καὶ χρονολόγησι βλ.: Τσούντας, *AE* 1899, 97-98, πίν. 8:10· Åberg 1933, εἰκ. 160· Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 1961-62, 117-118, πίν. 49: γ-δ, 56β, 72β καὶ παρ. πίν. Γ· Φ. Ζαφειροπούλου, Ὑστρακα ἐκ Κέρου, *AAA* 8, 1975 (στὸ ἐξῆς Ζαφειροπούλου, *AAA* 1975) 79, 82, εἰκ. 3: α-γ· Doumas, *SIMA* 1977, 21, 143, εἰκ. 9d· Thimme - Preziosi 1977, 112, 113, 535-6, 586, πίν. 416· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 148, εἰκ. 2: 14.

18. Τσούντας, *AE* 1899, 93, πίν. 9: 1, 8· Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 1961-1962, 116-7, πίν. 49β, παρ. πίν. Β· J.L. Caskey, *Excavations in Keos*, 1963, *Hesperia* 33, 1964 (στὸ ἐξῆς Caskey, *Hesperia* 1964) 319, πίν. 48a· τοῦ ἴδιου, *Investigations in Keos. Part I: Excavations and Explorations 1966-1970*, *Hesperia* 40, 1971 (στὸ ἐξῆς Caskey, *Hesperia* 1971) 369· τοῦ ἴδιου, *Investigations in Keos. Part II: A Conspectus of the Pottery*, *Hesperia* 41, 1972 (στὸ ἐξῆς Caskey, *Hesperia* 1972) 363, 365, 368, πίν. 77: B2-B11, 78: B16, B70· Ζαφειροπούλου, *AAA* 1975, 79, 82, εἰκ. 1, 2, 3δ, 3θ, 4ν· Ντούμας, *AAA* 1976, 71, σχ. Α:8· Doumas, *SIMA* 1977, 20, 104: VI, 118, εἰκ. 8:1, ρ, πίν. 45c· Thimme - Preziosi 1977, 112, 536, πίν. 421· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 150, εἰκ. 2: 16· J.A. MacGillivray, *Mount Kynthos in Delos. The Early Cycladic Settlement*, *BCH* 104, 1980 (στὸ ἐξῆς MacGillivray, *BCH* 1980) 12-13, εἰκ. 3.

19. Τσούντας, *AE* 1898, πίν. 9:29· Τσούντας, *AE* 1899, πίν. 9:23· Atkinson 1904, 86, πίν. 34:2· O. Rubensohn, *Die praehistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros*, *AM* 42, 1917 (στὸ ἐξῆς Rubensohn, *AM* 1917) 30, εἰκ. 24· Χ. Ντούμας, Κορφὴ τ' Ἀρωνιοῦ. Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐν Νάξῳ, *ΑΔ* 20, 1965, Α' Μελέται (στὸ ἐξῆς Ντούμας, *ΑΔ* 1965) 46, 47, πίν. 33α· Caskey, *Hesperia* 1972, 358, 368, 372, 375, πίν. 76: S7, 79: B75, 81: C21, C51a-b· Χ. Ντούμας, Πρωτοκυκλαδικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ Θήρας, *AE* 1976 (στὸ ἐξῆς Ντούμας, *AE* 1976) 6, πίν. 5:δ, ζ· J.A. MacGillivray, *Early Cycladic Pottery from Mt. Kynthos in Delos* (Edinburgh 1979) (στὸ ἐξῆς MacGillivray 1979) 30, 32, εἰκ. 13: 372, 14: 393, πίν. 7: 393· τοῦ ἴδιου, *BCH* 1980, 34, 41-44, εἰκ. 15: 268, 16: 269, 17: 192.

του 'Ακρωτηρίου²⁰, προήλθαν από αρχαίες επιχώσεις στο υπόγειο του δωματίου Δ3 και έντάσσονται τυπολογικά στην πρωτοκυκλαδική ΙΙ/ΙΙΙ περίοδο²¹.

• Ένα ὄστρακο από κύλικο με κωδωνόσχημο σῶμα και πόδι και γραπτή διακόσμηση διπλῶν διασταυρουμένων καστανῶν γραμμῶν πάνω σε ανοικτόχρωμο ἔδαφος²², τρία ὄστρακα, προφανῶς από μαῦρα στιλβωτά μόνωτα κύπελλα (tankards) (πίν. 71α, ἀριστερά)²³, και δύο χεῖλη πιθανῶς από κωδωνόσχημα κύπελλα με δύο ἀντιδιαμετρικά τοποθετημένες ὑπερψωμένες λαβές (bell-shaped double-handled cups)²⁴ ἀποτελοῦν χαρακτηριστικά δείγματα τῆς πρωτοκυκλαδικῆς ΙΙΙΑ περιόδου («Ὁμάδα του Καστριου»).

• Πρόχοι με ἀνασηκωμένο φυλλόσχημο στόμιο, στιλβωμένη ἐξωτερική ἐπιφάνεια και κάθετες ἀνάγλυφες νευρώσεις στο σῶμα θυμίζουν ἀνάλογα παραδείγματα γνωστά από τὰ Χριστιανὰ (πρωτοκυκλαδική ΙΙΙΑ περίοδος / «Ὁμάδα του Καστριου»)²⁵ ἢ τὴν πρώιμη φάση τῆς Πρώτης Πόλης τῆς Φυλακωπῆς στὴ Μῆλο²⁶.

• Ὁκτὼ ἄλλα κομμάτια μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν με πρόχους και κρατηρί-

20. Sp. Marinatos, *Thera* III, 23, εἰκ. 9· Doumas 1983α, 115.

21. Κατὰ τὸ σχῆμα παραλληλίζονται πρὸς τοὺς κρατηρίσκους με χαμηλό, κυλινδρικό μάλλον λαιμό, ἔξω νεῦον χεῖλος και σφαιρικό μάλλον σῶμα. Βλ. κατωτέρω σημ. 30.

22. Τσοῦντας, *AE* 1899, 75, 77, 95, 96, πίν. 8: 3, 4· Atkinson 1904, 86· Caskey, *Hesperia* 1972, 370, 372, εἰκ. 7 και πίν. 80: C27· Ζαφειροπούλου, *AAA* 1975, 79, 80, εἰκ. 4: α-β, 5β· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 151.

23. Τσοῦντας, *AE* 1899, 75, πίν. 9: 5, 7, 11· Åberg 1933, πίν. 172· C. Renfrew, *Crete and the Cyclades before Rhadamanthus*, *ΚρητΧρον.* 18, 1964 (στο ἐξῆς Renfrew, *ΚρητΧρον.* 1964) πίν. Z: 3, 1 και 4, 3· Ντούμας, *AE* 1976, 8, σημ. 2· Doumas, *SIMA* 1977, 22, εἰκ. 11: b,c· Caskey, *Hesperia* 1972, 370, 372, 373, εἰκ. 6: C45, C46, πίν. 80: C1, C9, C42-C44· MacGillivray 1979, 9, 25, 26, 27, εἰκ. 9: 15, 16, 59-62, 300-302, 322· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 150, n. 69, ill. 2: 21· MacGillivray, *BCH* 1980, 19-20, εἰκ. 5: 14, 58, 63, 119, 299, 434.

24. E.M. Bossert, *Kastri and Syros*, *AD* 22, 1967 (στο ἐξῆς Bossert, *AD* 1967), εἰκ. 4: 1· Caskey, *Hesperia* 1972, 370, 372, εἰκ. 6: C2, C41, πίν. 80: C2· MacGillivray 1979, 14, 16, 26, 35, εἰκ. 10: 101, 120, 303, 428· τοῦ ἴδιου *BCH* 1980, 20-22, 25, εἰκ. 7: 64, 421, 424, 425, 429, 436· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 151.

25. Ντούμας, *AE* 1976, 3-4, 7-8, εἰκ. 1-2, πίν. 1α, 1β δεξιὰ· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 150.

26. Zervos 1957, εἰκ. 130, 132· R.L.N. Barber, *Phylakopi 1911 and the History of the Later Cycladic Bronze Age*, *BSA* 69, 1974 (στο ἐξῆς Barber, *BSA* 1974) 4· Doumas, *SIMA* 1977, 24, εἰκ. 13j· Thimme - Preziosi 1977, 114, 536, πίν. 419.

σκους με κωνικό λαιμό της «Όμάδας της Άμοργου» (τέλος της πρωτοκυκλαδικής II/πρώιμη πρωτοκυκλαδική III περίοδος)²⁷.

Ίκανοποιητική είναι εξέτασιν ή εκπροσώπηση της τελευταίας φάσης της πρωτοκυκλαδικής εποχής (πρωτοκυκλαδική IIIB/«Όμάδα της Πρώτης πόλης της Φυλακωπής»), τόσο στον τομέα της κεραμικής με ἐγχάρκτη διακόσμηση, ὅπως π.χ. ἀσκοί, κολουροκωνικές πυξίδες, κωνικά πώματα πυξίδων²⁸, ὅσο καὶ στον τομέα της κεραμικής με γραπτή διακόσμηση, ὅπως π.χ. κύπελλα, πρόχοι καὶ μικροὶ πίθοι (barrel jars) με τὴ χαρακτηριστική της περιόδου γραμμική διακόσμηση, εἴτε σκοτεινόχρωμη πάνω σὲ ἀνοιχτόχρωμο ἔδαφος εἴτε λευκή πάνω σὲ ἐρυθρό²⁹.

Στὴν ἴδια περίοδο πρέπει νὰ ἐνταχθοῦν χρονολογικά καὶ τὰ ἀγγεῖα ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴ λεγομένη «πυρά» (πίν. 72α), ἀπὸ ὅπου καὶ ἕνας ὁλόκληρος σχεδὸν κρατηρίσκος ποὺ συγκολλήθηκε πρόσφατα. Στὴν ὁμάδα τῶν ἀγγείων της «πυρᾶς» συμπεριλαμβάνονται ἐπίσης ἕνας κρα-

27. Γιὰ παράλληλα τῶν τύπων καὶ χρονολόγηση της «Όμάδας της Άμοργου» βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 305-6, nos. 4191, 4189, 4190· L. Marangou, *Evidence for the Early Cycladic period on Amorgos* στὸ J.L. Fitton (ed.), *Cycladica. Studies in Memory of N.P. Goulandris* (London 1984) (στὸ ἐξῆς L. Marangou 1984) 110, εἰκ. 17.

28. Ἀσκοί: γιὰ παράλληλα καὶ χρονολόγηση βλ. Atkinson 1904, 88-91, πίν. 4: 6, 8 καὶ 5: 8-12· Rubensohn, *AM* 1917, 19, 22, 39-42, εἰκ. 8, 9, 12, 35, 36-41b· Zervos 1957, εἰκ. 92, 93, 95· Doumas 1968, 19: Col. no 97· Caskey, *Hesperia* 1972, 381, πίν. 84: D56, D57· Renfrew 1972, πίν. 12· Barber, *BSA* 1974, 4· Doumas, *SIMA* 1977, 23-24, εἰκ. 13K· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 148, 153, εἰκ. 2: 24· R.L.N. Barber, *A Tomb at Ayios Loukas, Syros: Some Thoughts on Early - Middle Cycladic Chronology*, *Journal of Mediterranean Anthropology and Archaeology* 1, 1981, τόμ. 2 (στὸ ἐξῆς Barber, *JMAA* 1981) 175.

Κολουροκωνικές πυξίδες καὶ κωνικά πώματα πυξίδων: γιὰ παράλληλα καὶ χρονολόγηση βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 306-8, nos. 4194, 5792.

29. Γιὰ τὰ κύπελλα: βλ. Atkinson 1904, 101: no. 10b, πίν. 8:8, 10, 12 καὶ 10: 1-17· R.M. Dawkins καὶ J.P. Droop, *The Excavations at Phylakopi in Melos*, *BSA* 17, 1910-11 (στὸ ἐξῆς Dawkins καὶ Droop, *BSA* 1910-11) πίν. 6: 169, 170· Rubensohn, *AM* 1917, 64, εἰκ. 71· Barber, *BSA* 1974, 6, 25, εἰκ. 4: 169· Doumas, *SIMA* 1977, 24, εἰκ. 13: e,f· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 153· Barber, *JMAA* 1981, 175.

Γιὰ τὶς πρόχους: βλ. Atkinson 1904, 98-100: no. 8, 166, 250, πίν. 9: 2-10· Dawkins καὶ Droop, *BSA* 1910-11, πίν. 5: 1, 7, 8, 13, 162· Rubensohn, *AM* 1917, 56, 57, 68, εἰκ. 58, 59, 61, 75· K. Scholes, *The Cyclades in the Later Bronze Age*, *BSA* 51, 1956 (στὸ ἐξῆς Scholes, *BSA* 1956) 14· Barber, *BSA* 1974, 4, 6, 9, 23-25, εἰκ. 2· Doumas, *SIMA* 1977, 24, εἰκ. 13i· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 148, ill. 2: 25· Barber, *JMAA* 1981, 173, 174.

Γιὰ τοὺς πίθους (barrel jars): βλ. Atkinson 1904, 96-97: no. 1, 249, πίν. 7: 2, 3, 5 καὶ 8:4· Dawkins καὶ Droop, *BSA* 1910-11, πίν. 4: 183 καὶ 5: 65, 168· Rubensohn, *AM* 1917, 47-48, 58-59, 63, εἰκ. 49, 50, 62, 65, 70· Barber, *BSA* 1974, 4, 6, 18, 23-25· Doumas, *SIMA* 1977, 24, εἰκ. 13n· Barber and MacGillivray, *AJA* 1980, 148, ill. 2:27· Barber, *JMAA* 1981, 173, 174.

τηρίσκος και ένας πίθος που εκτίθενται στο Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο³⁰.

Στην ύστερη φάση της πρωτοκυκλαδικής εποχής φαίνονται επίσης να ανήκουν δύο πίθοι από το φρέαρ 6 (πίν. 72β)³¹ και τέσσερα ολόκληρα αγγεία (μία φιάλη, μία πυξίδα και δύο μικκύλα αγγεία), τα όποια βρέθηκαν πρόσφατα στον λαξευτό θάλαμο του φρέατος 17 (πίν. 72γ)³².

30. Σχετικά με την «πυρά»: βλ. Sp. Marinatos, *Thera III*, 19-21, εικ. 2-6, όπου ή κεραμική που προήλθε από το σημείο αυτό χρονολογείται στην πρώιμη μεσοκυκλαδική περίοδο. Ανάλογη χρονολόγηση προτείνουν και οι Doulmas, *TAW I*, 779-780 εικ. 1 και Μαρθάρη, *AE* 1980, 200. Ο Barber (*TAW I*, 379) αντίθετα χρονολογεί τα αγγεία της «πυράς» στην πρωτοκυκλαδική III περίοδο. Για παράλληλα των τύπων που ενισχύουν την τελευταία άποψη βλ.:

α) Για την ραμφοειδόστομη πρόχου: Τσούντας, *AE* 1899, 92, πίν. 9:2· Zervos 1957, εικ. 195· Παπαθανασόπουλος, *AD* 1961-62, 127-8, πίν. 58γ· Bossert, *AD* 1967, εικ. 3:1,2· Κ. Τσάκος, *Αρχαιότητες και Μνημεία Σάμου και Κυκλάδων*: Χριστιανά, *AD* 22, 1967, Χρον. B2 (στο έξης Τσάκος, *AD* 1967) 464, πίν. 341γ· Doulmas 1968, 29, 30, 46, 47, 48, Col. nos. 95, 96, 236, 238, 260· Φ. Ζαφειροπούλου, *Αρχαιότητες και μνημεία Σάμου και Κυκλάδων*: Κουφονήσι, *AD* 25, 1970 Χρον. B2 (στο έξης Ζαφειροπούλου, *AD* 1970) 429-430, πίν. 373β· Caskey, *Hesperia* 1972, 372, εικ. 7: C14-C16· Renfrew 1972, πίν. 9:1· Ντούμας, *AE* 1976, 3-4, 7-8, εικ. 3, 5, 9, πίν. 2α, 3α, 4: α-β· Thimme - Preziosi 1977, 112-3, 535-6, πίν. 417, 418· MacGillivray, *BCH* 1980, 22-23, εικ. 7: 298.

β) Για τους κρατηρίσκους: βλ. Atkinson 1904, 85, εικ. 71· Rubensohn, *AM* 1917, 67, εικ. 74· Τσάκος, *AD* 1967, πίν. 341β· Φ. Ζαφειροπούλου, *Αρχαιότητες και Μνημεία Σάμου και Κυκλάδων*: Κέρος, *AD* 23, 1968, Χρον. (στο έξης Ζαφειροπούλου, *AD* 1968) 381, πίν. 332δ· Caskey, *Hesperia* 1972, 363, εικ. 3 και πίν. 77: B13· Ντούμας, *AE* 1976, 5, εικ. 6, πίν. 3γ· MacGillivray 1979, εικ. 12: 28, 176· του ίδιου, *BCH* 1980, 30, εικ. 11:223, 354, 42, 355· Marangou 1984, 109, εικ. 15.

γ) Για τον πίθο: βλ. Doulmas 1983α, 26, 28, 42, πίν. 38, όπου ο πίθος θεωρείται εισηγμένος μεσοελλαδικός. Για κυκλαδικά παράλληλα ως προς το σχήμα βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 304, no. 3112, σημ. 41, 42 και ως προς τη διακόσμηση βλ. Atkinson 1904, πίν. 5: 3,9· Dawkins και Droop, *BSA* 1910-1911, πίν. 4: 183· Rubensohn, *AM* 1917, εικ. 49.

δ) Για τις φιάλες (Melian bowls): βλ. Atkinson 1904, 143, 166, 174, 252, 259, πίν. 33: 1,2· Rubensohn, *AM* 1917, 23, εικ. 15· Forsdyke 1925, πίν. IV: A346· Renfrew 1972, 187, εικ. 12.1:1· Barber, *BSA* 1974, 4, 5, 42, εικ. 9: 6 (MM 334) και πίν. 7α· Doulmas, *SIMA* 1977, 24, εικ. 13g.

ε) Για τα κύπελλα: βλ. Dawkins και Droop, *BSA* 1910-11, πίν. 6: 116, 243· Barber, *BSA* 1974, 25, type 10a.

31. Για τον ένα από αυτούς βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 304-5 nos. 3112, 4187, 5793.

32. Παράλληλα και χρονολόγηση των σχημάτων:

α) Φιάλη: R.C. Bosanquet, *Notes from the Cyclades*, *BSA* 3, 1896-97 (στο έξης Bosanquet, *BSA* 1896-97) 56-57 no. 4, εικ. 4· Barber, *BSA* 1974, 42, εικ. 9: MM337· Ντούμας, *AE* 1976, 5, 7, εικ. 8 και 10, πίν. 2β· MacGillivray, *BCH* 1980, 23, 25, εικ. 7:91. Το σχήμα βρίσκει επίσης παράλληλα στα «Melian bowls» για τα όποια βλ. άνωτ. σημ. 30.

Ἡ γενικὴ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ἡ πρώιμη κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι εἰκόνα ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης, δηλαδὴ σκευῶν οἰκισμοῦ.

Τὴ συντριπτικὴ πλειονότητα κατέχουν οἱ ποικίλοι τύποι φιαλῶν: α) οἱ ἀνοικτὲς στιλβωτὲς φιάλες, μὲ χεῖλος εἴτε ἀπλὸ³³ εἴτε ἐσωτερικὰ διογκωμένο (rolled-rim bowls), μερικὲς φορὲς μὲ ὀριζόντια σωληνωτὴ ἀπόφυση λίγο πιὸ κάτω³⁴, β) οἱ βαθιὲς φιάλες, μὲ χεῖλος ὄρθιο ἢ ἐλαφρὰ ἔσω νεῦον³⁵ καὶ γ) οἱ φιάλες τοῦ τύπου ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν «πυρά» (Melian Bowls)³⁶. Ἀκολουθοῦν τὰ πιθοειδῆ, εἴτε μὲ χοανοειδὲς στόμιο (ἢ χαμηλὸ χοανοειδῆ λαιμό)³⁷ εἴτε χωρὶς λαιμό, μὲ ἀπλὸ χεῖλος καὶ μάλλον ὀγκῶδες σφαιρικὸ σῶμα³⁸, εἴτε μὲ πεπλατυσμένο ὀριζόντιο προέχον χεῖλος³⁹. Ἐπίσης τὰ ἀνοικτὰ καὶ βαθιὰ χονδροειδῆ μάλλον ἀγγεῖα (λεκανίδες / medium-sized basins)⁴⁰. Ἰκανὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων σωληνωτῶν λαβῶν (tubular lugs)⁴¹ καὶ τῶν ὀριζόντιων λαβῶν μὲ ἐγχαράξεις ἀκτινωτὰ διατεταγμένες στὴν ἄνω ἐπιφάνεια⁴², ποὺ ἐπίσης ἀνήκουν σὲ πύλους. Οἱ πιθοειδεῖς κρατηρίσκοι μὲ χαμηλὸ κυλινδρικό λαιμό, χεῖλος

β) Πυξίδα: MacGillivray, *BCH* 1980, 28-30, εἰκ. 11:9, 54, 114. Τὸ σχῆμα βρίσκει ἐπίσης παράλληλα στὰ μικρὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀπαρτίζουν ἕναν ἀκόσμητο κέρνο ἀπὸ τὴ Νάξο (Renfrew 1172, 187, εἰκ. 12.1:4).

γ) Μικκύλα ἀγγεῖα: βλ. Sp. Marinatos, *Thera* III, 23, εἰκ. 8, ἀπὸ τὴν «πυρά», γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ὁποίας βλ. σημ. 30.

33. Βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 303-4 nos. 4183, 4185, 4186.

34. Βλ. στὸ ἴδιο 300-303 no. 4184.

35. Caskey, *Hesperia* 1972, εἰκ. 3: B34, B35· MacGillivray, *BCH* 1980, 15-16, εἰκ. 4:90. Βλ. ἐπίσης σημ. 32.

36. Βλ. σημ. 30:δ ἄνωτέρω.

37. Βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 305 nos. 4192, 5797, 5798.

38. Βλ. σημ. 31.

39. MacGillivray 1979, εἰκ. 13:238, 376, 201, 200, 240 καὶ 14: 277, 278· τοῦ ἴδιου, *BCH* 1980, 37, 40, 42, εἰκ. 13: 270, 271, 398, 399, 400, εἰκ. 15: 268, 394, 395, 396 καὶ εἰκ. 16, 18, 19.

40. Φ. Ζαφειροπούλου, Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Σάμου καὶ Κυκλάδων: Φυλακωπὴ Μήλου, *ΑΔ* 20, 1965, Χρον. Β3 (στὸ ἐξῆς Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 1965) 513-4, πίν. 645γ-δ· Caskey, *Hesperia* 1972, 366, 368, 372, 375 εἰκ. 4: B54, B55, B58, B59, B63, εἰκ. 6: C18-C22, εἰκ. 7: C52, πίν. 78: B71, B72, πίν. 79: B60-B62, πίν. 81: C23, C52· MacGillivray 1979, 20, 23, εἰκ. 13: 207 καὶ 14: 251· τοῦ ἴδιου, *BCH* 1980, 35-36, εἰκ. 12: 245, 248, 249, 31, 202, 204, 205 καὶ 13: 252, 253, 383-385.

41. Βλ. Sotirakopoulou, *BSA* 1986, 304 nos. 3112, 4187, 5793, σημ. 45.

42. Τσούντας, *ΑΕ* 1898, 153, 174, πίν. 9:37· Τσούντας, *ΑΕ* 1899, 122· Atkinson 1904, 86· Ντούμας, *ΑΔ* 1965, 46, 47, πίν. 33β· Ντούμας, *ΑΕ* 1976, 7· Caskey, *Hesperia* 1972, 358, 366, πίν. 76: P17 καὶ 79: B43, B44· Doumas, *SIMA* 1977, 102: II-c, 118, πίν. 44e· MacGillivray, *BCH* 1980, 41, 42, 44 n. 133, εἰκ. 15: 392, 20: 408-410· Marangou 1984, 105, 107, εἰκ. 2-4, 7-10.

πού νεύει πρὸς τὰ ἔξω καὶ σφαιρικό μάλλον σῶμα⁴³ εἶναι συγκριτικά λίγιοι. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες τύπους εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδική II, μερικοὶ δὲ ἀπὸ τὴν πρωτοκυκλαδική III περίοδο. Ἔχουμε ἐπίσης παραδείγματα ἀπὸ ἐστίες (hearths/pans) (πίν. 71β), σκεύη προορισμένα νὰ τοποθετοῦνται στὸ ἔδαφος καὶ ἴσως πολλὰς φορές κατασκευασμένα ἐπὶ τόπου, ὅπως εἶναι φανερό ἀπὸ τὴ συνήθως ἐπιχρισμένη ἢ καὶ στιλβωμένη ἐσωτερικὴ τους ἐπιφάνεια καὶ τὴν τραχεῖα ἐξωτερική. Πρόκειται γιὰ κατεξοχὴν σκεύη οἰκισμοῦ, παραδείγματα τῶν ὁποίων γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Ἀγία Εἰρήνη τῆς Κέας καὶ τὴν ἀκρόπολη τοῦ Κύνθου στὴ Δῆλο, πού χρονολογοῦνται στὴν πρωτοκυκλαδική II/III περίοδο⁴⁴. Δεκάδες εἶναι τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα κλειστῶν χονδροειδῶν κατὰ βάση καὶ ἀνοικτῶν στιλβωτῶν ἀγγείων, τὰ τελευταῖα προφανῶς ἀπὸ φιάλες. Σὲ σύγκριση μὲ τὰ παραπάνω κατὰ κανόνα ἀκόσμητα ἀγγεῖα ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν πού φέρουν κάποιο τύπο διακόσμησης ἐγχάρακτης, ἐμπέστης ἢ γραπτῆς, εἶναι μικρός.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τύπους ἀγγείων πού ἀναφέραμε, ὅπως ἡ πρωτοκυκλαδική I σφαιρική πυξίδα, τὸ ἀπιόσχημο ἀγγεῖο, οἱ πρωτοκυκλαδικές II πρόχοι μὲ τὴ γραπτὴ διακόσμηση δικτυωτοῦ, οἱ κρατηρίσκοι μὲ κωνικὸ λαιμὸ τῆς «Ὁμάδας τῆς Ἀμοργοῦ», καθὼς καὶ οἱ λίθινοι κρατηρίσκοι («καντῆλες»), πού βρέθηκαν ἀνατολικά τοῦ φρέατος 17 εἶναι γνωστοὶ κατὰ βάση ἀπὸ νεκροταφεῖα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει οὔτε νὰ μᾶς ὀδηγεῖ σὲ λανθασμένα συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ στὸν χαρακτήρα τῆς θέσης τοῦ Ἀκρωτηρίου τῆς Θήρας, ἀπὸ ὅσο μέχρι στιγμῆς τὸ γνωρίζουμε, κατὰ τὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Εἶναι φυσικὸ γιὰ μία χρονικὴ περίοδο τὴν ὁποία γνωρίζουμε τόσο λίγο καὶ σχεδὸν κατὰ κανόνα ἀπὸ νεκροταφεῖα, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τύπους ἀγγείων νὰ εἶναι γνωστοὶ μόνον ἀπὸ τάφους, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν πιθανότητα παράλληλης παρουσίας τους σὲ οἰκισμούς. Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν οὐσιαστικὴ ἄγνοιά μας σχετικὰ μὲ τοὺς πρωτοκυκλαδικοὺς οἰκισμούς, τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὰ «πιστεύω» τῆς ἐποχῆς, ἔχουμε βάσιμους λόγους νὰ ἀμφισβητοῦμε τὶς θεωρίες περὶ ὑπαρξης

43. Βλ. σημ. 30.

44. Caskey, *Hesperia* 1972, 365, 366, 368, εἰκ. 3: B28 καὶ 4: B65, B66, B76· MacGillivray 1979, 23, εἰκ. 14: 257, 263· τοῦ ἴδιου, *BCH* 1980, 36-39, εἰκ. 13: 258-261, 386-389.

ταφικῶν καὶ μὴ σκευῶν⁴⁵. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ τὰ λιγοστὰ αὐτὰ κομμάτια θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀγγεῖα νεκροταφείου, ἡ σημασία τους θὰ ἐκμηδενιζόταν μπροστὰ στὴν ἀφθονία τῶν σκευῶν καθημερινῆς χρήσης, ποὺ δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ Ἀκρωτήρι τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ποὺ μέχρι στιγμῆς γνωρίζουμε εἶναι ἕνας πρωτοκυκλαδικὸς οἰκισμὸς, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποκλείει τὴν παρουσία τοῦ ἀντίστοιχου νεκροταφείου στὴ γύρω περιοχὴ. Μὲ βάση αὐτὸ τὸ συμπέρασμα καὶ ἡ λαξευμένη στὸν φυσικὸ βράχο σπηλαιώδους κοιλότητα ποὺ ἐντοπίστηκε κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ φρέατος 6 καὶ ἐρμηνεύτηκε ἀρχικὰ ὡς πιθανὸς τάφος τῆς μεσοκυκλαδικῆς ἢ πρωτοκυκλαδικῆς III περιόδου⁴⁶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τάφος καὶ δὲν φαίνεται τελικὰ ὅτι ἦταν, δεδομένου ὅτι ἡ πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ ποὺ περιεῖχε (ἀνοικτὲς φιάλες, πίθοι, πιθοειδῆ μὲ χοανοειδὲς στόμιο, κρατηρίσκοι, πρόχοι τῆς «Ὀμάδας τῆς Ἀμοργοῦ» καὶ τρεῖς τουλάχιστον ἐστίες ποὺ φέρουν ἔντονα ἵχνη πυρᾶς) ἀποτελεῖ σχεδὸν κατ' ἀποκλειστικότητα κεραμεικὴ οἰκισμοῦ.

Ἡ μελέτη τῶν ἡμερολογίων ἔδειξε ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἀνασκαφῆς, συγκεκριμένα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ λαξεμένου στὸν φυσικὸ βράχο ὑπογείου τοῦ δωματίου Δ3 (βλ. τοπογραφικὸ πίν. 69), εἶχε διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ νεώτερος οἰκισμὸς οἰκοδομήθηκε ἐπάνω σὲ παλαιότερο, πιθανῶς πρωτοκυκλαδικὸ συνοικισμὸ λαξευμένο στὸν βράχο. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βασίστηκε στὴν παρατήρηση ὅτι ὁ μεταγενέστερος δυτικὸς τοῖχος τοῦ ὑπογείου τοῦ Δ3 ἐδράζεται ἐπάνω σὲ πεσμένα κομμάτια φυσικοῦ βράχου, ποὺ πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχει στρώση πρασινωποῦ χύματος (κιμηλιάς), μέσα στὴν ὁποία βρέθηκαν ὄστρακα πρωτοκυκλαδικῶν ἀγγείων. Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου ἐντοπίστηκε σπήλαιο διαμέτρου 1.90 μ., ἐπίσης λαξευμένο στὸν βράχο. Ἀνάλογη πρὸς τὸ ὑπόγειο τοῦ Δ3 εἰκόνα παρουσιάζει καὶ ὁ λαξευμένος στὸν φυσικὸ βράχο θάλαμος ποὺ ἀναφάνηκε κατὰ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφὴ τοῦ φρέατος 17. Ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμη ὀλοκληρωθεῖ. Ἴσως, λοιπόν, ἀνάλογη νὰ εἶναι καὶ ἡ περίπτωση τῆς σπηλαιώδους λαξευτῆς

45. Τσοῦντας, *AE* 1898, 181· Τσοῦντας, *AE* 1899, 127· Renfrew 1972, 155· Doulas, *SIMA* 1977, 58-63· Thimme - Preziosi 1977, 48, 106-7, 501, 587-8· Γ. Παπαθανασόπουλος, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο: Νεολιθικά-Κυκλαδικά* (Ἀθήνα 1981) (στὸ ἐξῆς Παπαθανασόπουλος 1981) 115, 144-5· Ch. Doulas, *Cycladic Art. The N.P. Goulandris Collection, British Museum Publications* (London 1983) 30.

46. Sp. Marinatos, *Thera* III, 26-27, εἰκ. 12· Doulas, *TWA* I, 778-9, εἰκ. 1.

κοιλότητας του φρέατος 6. Αυτή είχε ύψος 1-1.30 μ., διάμετρο σχεδόν 1 μ. και άνοιγμα στη νοτιοανατολική πλευρά, πιθανώς θύρα⁴⁷.

Παρατηρώντας στο τοπογραφικό σχέδιο της ανασκαφής τα σημεία όπου έχει βρεθεί πρώιμη κεραμική, διαπιστώνουμε ότι αυτή είναι διάσπαρτη σε όλη σχεδόν την έκταση της ύστεροκυκλαδικής πόλης που έχει μέχρι στιγμής έλθει στο φως. Παρουσιάζει μεγαλύτερη συγκέντρωση στο κεντρικό και ΝΔ ανασκαμμένο τμήμα, που σε γενικές γραμμές ορίζεται προς Β από το ΒΑ άκρο της Δυτικής Οικίας, προς Ν από τον χώρο νοτίως της Ξεστής 3, προς Α από την κοίτη του σύγχρονου χειμάρρου και προς Δ από τα δυτικά δωμάτια της Ξεστής 3. Το γεγονός αυτό δεν φαίνεται να οφείλεται στο ότι το τμήμα αυτό είναι και το καλύτερα εξερευνημένο. Άς παραβλέψουμε προς στιγμή την Ξεστή 2 και την Ξεστή 4, που παραμένουν ουσιαστικά άσκαφες, καθώς επίσης τη Δυτική Οικία και την Ξεστή 3, που είναι τα πληρέστερα μέχρι στιγμής ανασκαμμένα κτίρια, και ας στρέψουμε την προσοχή μας στα υπόλοιπα. Τα συγκροτήματα Β, Γ και Δ δεν έχουν σε γενικές γραμμές ερευνηθεί πληρέστερα απ' ό,τι ο Τομέας Α ή η Οικία των Γυναικών. Παρόλα αυτά, τα όστρακα της πρώιμης κεραμικής που προέρχονται από το βόρειο τμήμα της ανασκαφής, δηλαδή τον Τομέα Α, την Οικία των Γυναικών και την περιοχή του «Μαγειρείου» (στο τοπογραφικό δηλώνεται ως «θυρωρείο»), δεν υπερβαίνουν όλα μαζί αριθμητικά τα 70, ενώ τα όστρακα του καθενός από τα συγκροτήματα Β και Γ είναι τουλάχιστον τετραπλάσια στον αριθμό. Επιπλέον από τα φρέατα του βόρειου τμήματος της ανασκαφής έχουν προέλθει μεμονωμένα μόνον πρώιμα όστρακα, σε αντίθεση με τα φρέατα του κεντρικού τμήματος, που όλα σχεδόν έδωσαν ικανό αριθμό πρώιμων οστράκων. Σημειώνουμε έδω ότι επειδή τα φρέατα έχουν κατά κανόνα ανοιχθεί μέχρι τον φυσικό βράχο, θεωρούνται ότι έχουν δώσει και το μεγαλύτερο ποσοστό πρώιμης κεραμικής⁴⁸, άποψη που δεν είναι απόλυτα αληθής, όπως ήδη δείξαμε. Παρατηρούμε επίσης ότι υπάρχει μία τάση συγκέντρωσης της πρώιμης κεραμικής προς τα ΝΔ, συγκεκριμένα στην περιοχή της Ξεστής 3, απ' όπου έχει προέλθει μεγάλος αριθμός πρωτοκυκλαδικών οστράκων και τα τέσσερα από τα όκτώ έντοπισθέντα νεολιθικά, και αυτό χωρίς να έχουν γίνει τομές σε βάθος μέσα στα δωμάτια. Η Δυτική Οικία, αντίθετα, αν και εξερευνημένη σε βάθος πληρέστερα από όλα τα κτίρια του οικισμού, έχει δώσει συγκριτικά μικρό ποσοστό πρώιμης κεραμικής.

Από τη σύντομη αυτή παρουσίαση των στοιχείων που υπάρχουν για

47. Sp. Marinatos, *Thera* III, 26-27.

48. Sp. Marinatos, *Thera* III, 8, 13· του ίδιου, *Thera* V, 44· Doumas, *TAWI*, 778.

τὴν πρώτη ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ ἔγινε φανερό ὅτι ἡ σπουδαιότητα τῆς παραλιακῆς θέσης τοῦ Ἀκρωτηριοῦ μὲ τὸ ἀσφαλὲς λιμάνι τῆς εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν 5η π.Χ. χιλιετία. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ ὀκτὼ ἐντοπισθέντα νεολιθικὰ ὄστρακα καὶ τὸ ὄστρακο τῆς πρωτοκυκλαδικῆς Ι σφαιρικῆς πυξίδας προῆλθαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ξεστῆς 3, καθὼς ἐπίσης τὸ ὅτι ἓνα ἄλλο νεολιθικὸ ὄστρακο βρέθηκε σὲ μικρὴ τομὴ πού ἀνοίχθηκε ἀνάμεσα στὰ φρέατα 4 καὶ 5, ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ μέχρι σήμερα ἀνασκαμμένου χώρου ἀποτελεῖ καὶ τόπο ἐγκατάστασης τῶν πρώτων κατοίκων τοῦ Ἀκρωτηριοῦ. Κατὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο, δηλαδὴ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ὁ πρῶτος αὐτὸς — μικρὸς προφανῶς — συνοικισμὸς ἀναπτύχθηκε, ἀπλώθηκε πρὸς τὰ ΒΑ καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ἓνα ἱκανοῦ μεγέθους καὶ ἀκμαῖο πρωτοκυκλαδικὸ οἰκισμό. Καὶ νομίζουμε ὅτι ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσουμε αὐτὸν τὸν χαρακτηρισμὸ τῇ στιγμῇ πού ἔχουμε στὰ χέρια μας τόσο πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πρώτη ἱστορία του, παρόλο πού ἡ ἔρευνα αὐτῆς καθεαυτῆς τῆς τελευταίας φάσης τῆς ζωῆς τῆς προϊστορικῆς πόλης ἀπέχει πολὺ ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχει ὁλοκληρωθεῖ. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας ἔχει νὰ προσθέσει πάρα πολλὰ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν πρώτη ἱστορία ὅχι μόνον τοῦ Ἀκρωτηρίου ἀλλὰ καὶ τῶν Κυκλάδων ἐν γένει.

ΠΕΓΚΥ ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

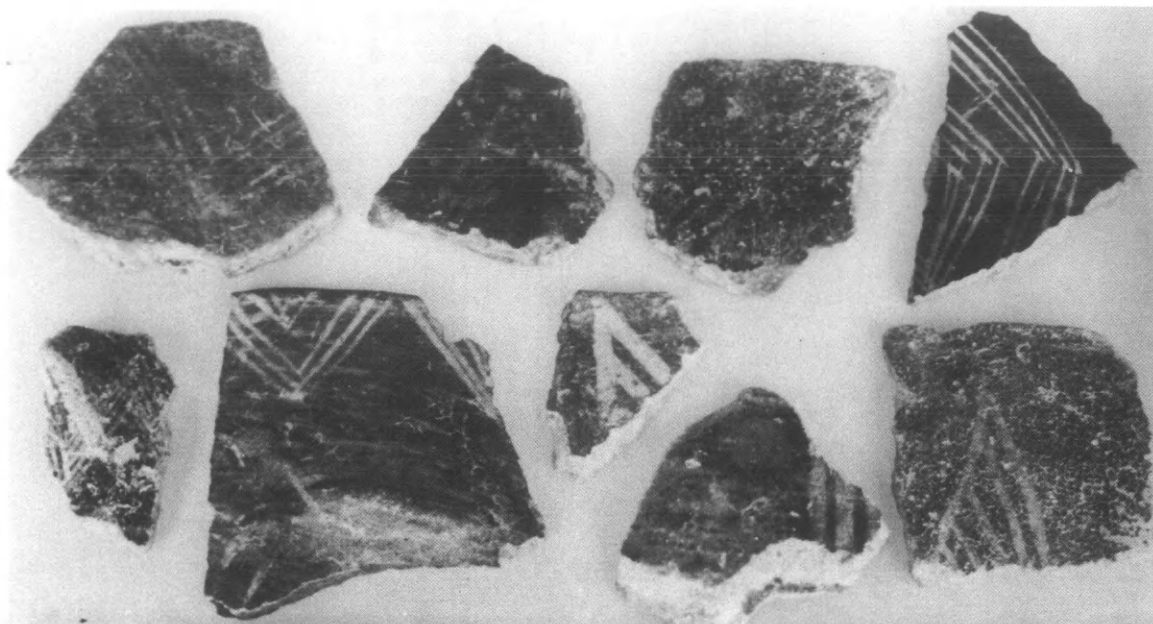
***Akrotiri Thera. The Earliest Phases:
Neolithic and Early Bronze Age***

Systematic investigation of the sherd material produced by the excavation at Akrotiri Thera has furnished evidence of a Cycladic presence at this site since the Late Neolithic Period and continuous habitation throughout the Early Bronze Age, from its earliest to most advanced phases. From the overwhelming majority of vases for domestic use, as opposed to the comparatively few “luxury” vessels, considered as being for funerary use, it is concluded that a settlement existed at Akrotiri in the Early Bronze Age, probably hewn from the bed-rock. The extent of the early settlement is demarcated in general by the tendency towards accumulation of Early Cycladic pottery in the central and southwestern sector of the excavated Late Cycladic city and from the concentration of Neolithic sherds in Xeste 3 and its vicinity it is deduced that it was in this area that there was an installation of the first inhabitants at Akrotiri in the Late Neolithic, which expanded northeastwards in the succeeding period.

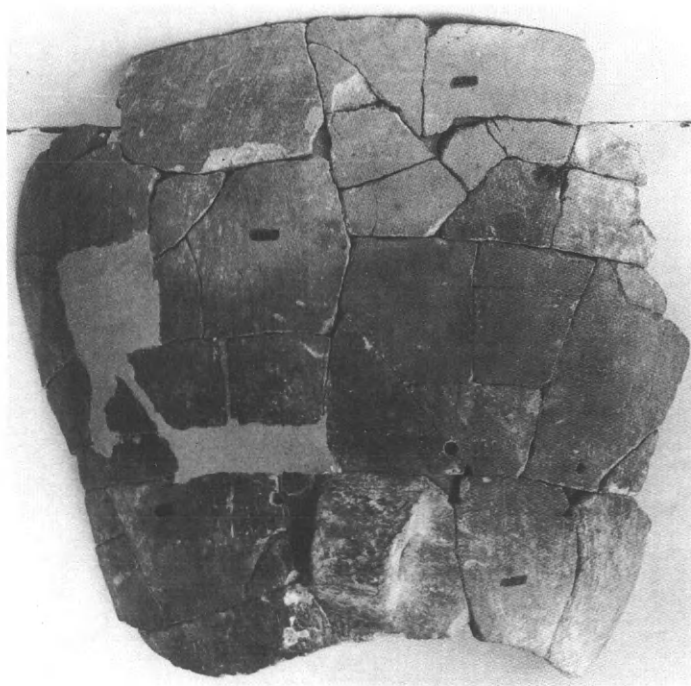
PEGGY SOTIRAKOPOULOU

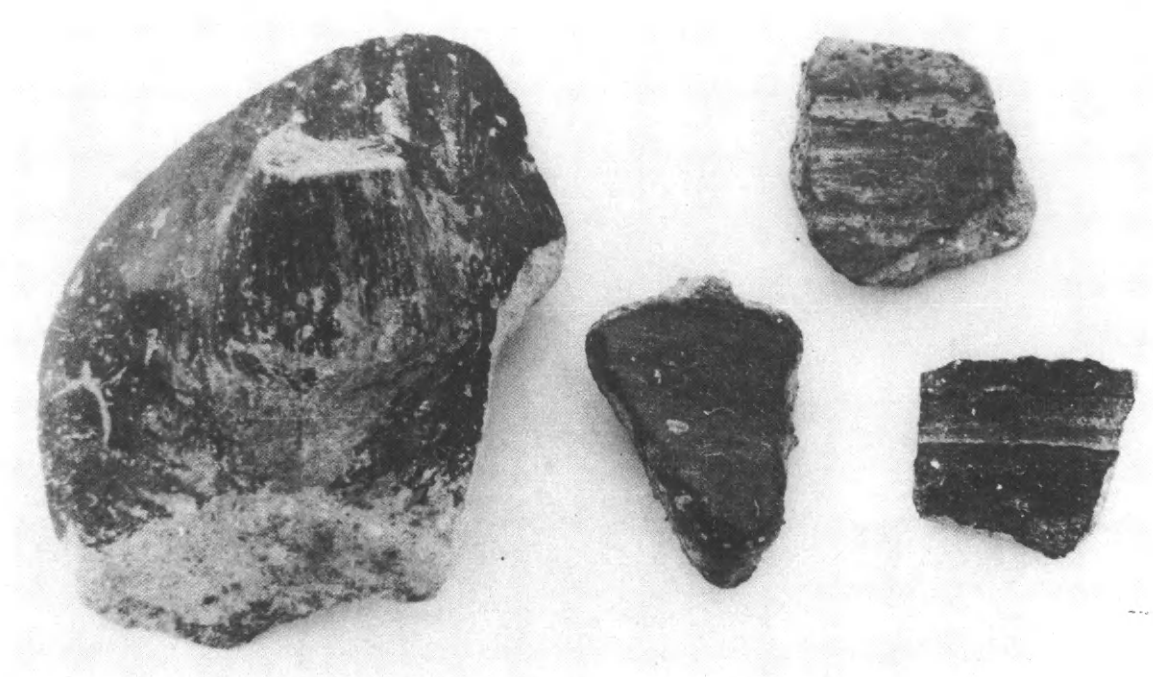
Ἡ διασπορά τῆς πρώιμης κεραμεικῆς στὸν ΥΚ οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου.

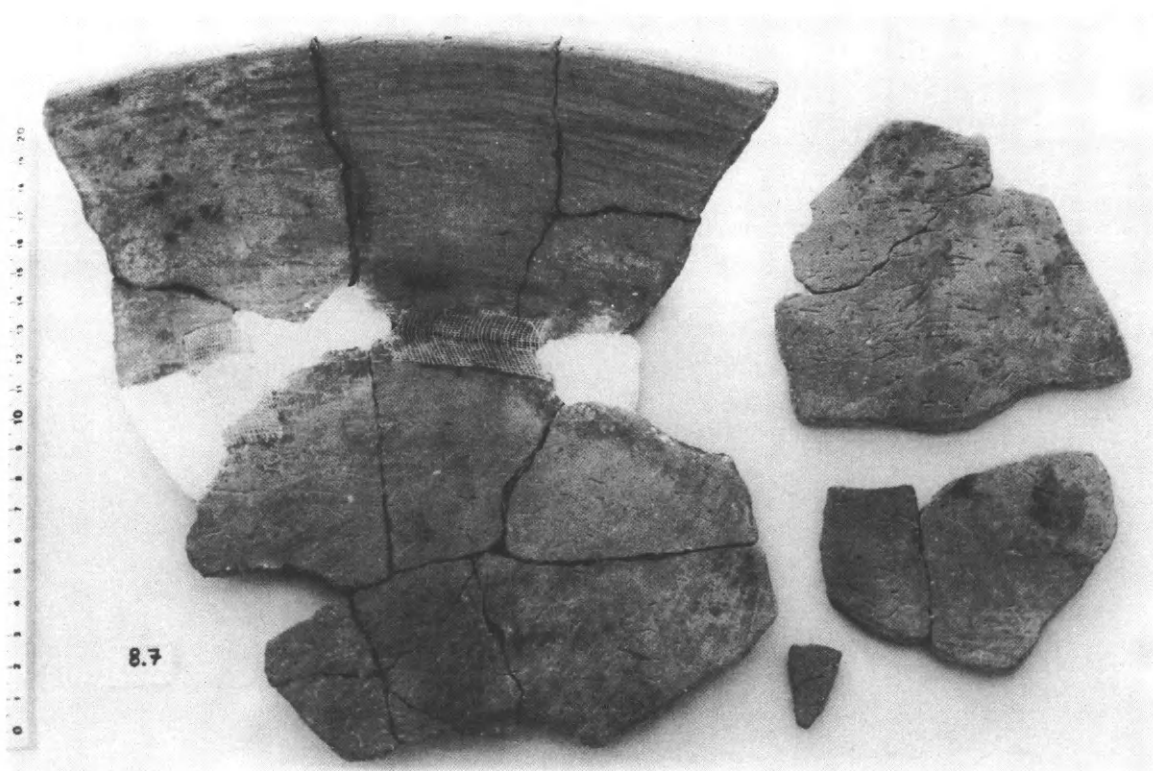
α. Ώστρακα νεολιθικῶν ἀγγείων με γραπτὴ λευκὴ διακόσμηση.

β. Χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου με διακόσμηση ἐμπόστων τριγώνων. γ. Δωμάτιο Δ3, τμήμα πρωτοκυκλαδικοῦ πίθου.

α. Ἀριστερά: ὄστρακο μόνωτου κυπέλλου· τὰ λοιπά: ὄστρακα κλειστῶν εὐρυστόμων ἀγγείων.

β. Ἐστία ἀπὸ τῆ σπηλαιώδη κοιλότητα τοῦ φρέατος 6.

α. Μικρή ραμφοειδόστομη πρόχους καὶ μικκύλα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν «πυρά».

β. Πίθος ἀπὸ τὴ σπηλαιώδη κοιλότητα τοῦ φρέατος 6.

γ. Φιάλη, πυξίδα καὶ μικκύλα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν λαξευτὸ θάλαμο τοῦ φρέατος 17.

4. Συντήρηση

Ἡ συντήρηση στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ ἐπιστήμη τῆς συντήρησης ἔργων τέχνης παίρνει ὀλοένα καὶ περισσότερο τὴ θέση ποὺ τῆς ἀνήκει δίπλα στὴν ἀρχαιολογία, γεγονός ποὺ ἐπιτρέπει τὴ διάσωση καὶ διατήρηση πολύτιμων στοιχείων γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ πρῶτα του βήματα. Σήμερα ἀνασκαφὴ χωρὶς τὴν παρουσία τοῦ συντηρητῆ εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ἀνασκαφὴ τῆς προϊστορικῆς πόλης τοῦ Ἀκρωτηρίου, ἡ ὁποία ἀποτέλεσε ἰδανικὸ πεδίο γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ ἀλλὰ καὶ τὴν προώθηση διαφόρων μεθόδων συντήρησης μὲ τὴν ἀνεκτίμητη καὶ συνεχὴ συμβολὴ τοῦ συντηρητῆ ἔργων τέχνης Ἀν. Μαργαριτώφ.

Στὸ Ἀκρωτήρι ἐξαιτίας τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς διατηρήθηκαν σχεδὸν ἀνέπαφα τὰ κτίσματα μὲ τὸν τοιχογραφικὸ τους διάκοσμο καὶ μὲ μεγάλο τμῆμα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τους, ποὺ περιλαμβάνει ἀντικείμενα πολλῶν κατηγοριῶν. Σχεδὸν ὅλα τὰ εὐρήματα βρίσκονται σὲ τέτοια κατάσταση, ποὺ ἀπαιτεῖται ἡ ἄμεση ἐπέμβαση τοῦ συντηρητῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, προκειμένου νὰ διασωθοῦν. Αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς συντήρησης καὶ τὴ σημασία του γιὰ τὸ Ἀκρωτήρι θὰ σᾶς ἀναπτύξω πολὺ σύντομα παρακάτω.

Ἰδανικὲς συνθῆκες ἀνασκαφῆς θὰ ἀπαιτοῦσαν τὴν παρουσία εἰδικευ-

μένων συντηρητῶν στὶς διάφορες κατηγορίες ἀντικειμένων, πράγμα ὅμως ποὺ τὶς περισσότερες φορές δὲν εἶναι δυνατό καὶ γι' αὐτὸ ὁ συντηρητὴς πρέπει νὰ διαθέτει τὶς ἀπαραίτητες γνώσεις γιὰ ὅλα τὰ εἴδη ὑλικῶν, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐπεμβαίνει ἀποτελεσματικὰ σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο καὶ σημαντικότερο στάδιο τῆς συντήρησης τῶν ἀντικειμένων.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τὴ συμβολὴ τοῦ συντηρητῆ ἔργων τέχνης Σταμάτη Περράκη, ἀπὸ τοὺς πρώτους συναδέλφους ποὺ ἐργάστηκαν στὸ Ἀκρωτήρι καὶ ποὺ χάθηκε πρόσφατα.

Θὰ ἀρχίσω μὲ τὸ *τοιχογραφικὸ ὑλικό* ποὺ εἶναι καὶ τὸ πολυπληθέστερο. Τὸ ὑλικὸ αὐτό, τοῦ ὁποῖου τὸ κονίαμα θρύβεται εὐκόλα, τὰ χρώματα κονιορτοποιοῦνται καὶ ἀπολεπίζονται σχεδὸν ἀμέσως, βρίσκεται στὴν ἀνασκαφὴ σὲ διαφορετικὲς καταστάσεις διατήρησης. Ἡ πιὸ σπάνια περίπτωση εἶναι νὰ βρεθοῦν οἱ τοιχογραφίες στὴ θέση τους¹, ἀλλὰ συνήθως βρίσκονται θρυμματισμένες σὲ ἑκατοντάδες μικρὰ ἢ μεγάλα κομμάτια, διάσπαρτα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χώρου καὶ σὲ διάφορα ἐπίπεδα βάθους. Ἡ διαδικασία ποὺ ἀκολουθεῖται γιὰ τὴ συντήρηση εἶναι ἡ ἑξῆς:

α) Γίνεται προσεκτικὸς καθαρισμὸς τῆς ἐπιφάνειας, β) μετὰ τὴν ἀποβολὴ τῆς ὑγρασίας ἐμποτίζονται μὲ διάλυμα κόλλας τὸ ὑπόστρωμα καὶ ἡ ἐπιφάνεια, γ) ἐπικολλᾶται γάζα γιὰ νὰ συγκρατηθοῦν οἱ τοιχογραφίες, δ) στὴν περίπτωσι ποὺ οἱ τοιχογραφίες βρίσκονται στὴ θέσι τους ἢ εἶναι σπασμένες σὲ πολὺ μεγάλα κομμάτια, κατασκευάζεται καλούπι τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοιχογραφιῶν γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ὁ κυματισμὸς τους², ε) ἀκολουθεῖ ἡ ἀπόστασι ἀπὸ τὸν τοῖχο ἢ τὸ ἔδαφος καὶ τοποθετοῦνται σὲ κατάλληλα προετοιμασμένους δίσκους. Τέλος μεταφέρονται μὲ ἀσφάλεια στὸ ἐργαστήριό γιὰ τὰ ὑπόλοιπα στάδια τῆς συντήρησης.

Ἡ *κεραμεικὴ* τοῦ Ἀκρωτηρίου, σχεδὸν στὸ σύνολό της δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπέμβασι τοῦ συντηρητῆ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀνασκαφῆς, γιὰτὶ διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάστασι. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὀρισμένα κεραμεικὰ ποὺ παρουσιάζουν σοβαρὰ προβλήματα, ὅπως ὅταν:

α) Τὰ ἀντικείμενα δὲν εἶναι καλὰ ψημένα, β) ὅταν ἔχουν ὑποστεί διάβρωσι ἀπὸ τὰ βρόχινα νερὰ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θρύβονται εὐκόλα καὶ γ) ὅταν τὰ χρώματα τῆς διακόσμησης κονιορτοποιοῦνται ἢ ἀπολεπίζονται. Στὴν περίπτωσι αὕτὴ τὰ χρώματα φαίνεται νὰ εἶναι ἴδια μὲ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ πιθανὸν νὰ εἶχαν τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ ψήσιμο τοῦ ἀντικειμένου. Τὶς περισσότερες ὅμως φορές ἀντιμετωπίζουμε συνδυασμὸ τῶν παρὰπάνω περιπτώσεων.

1. *Thera* IV, πίν. 37, 40.

2. *Thera* IV, πίν. 41.

Τὰ ἀντικείμενα μὲ τὰ παραπάνω προβλήματα ἀποκαλύπτονται σταδιακὰ καὶ καθαρίζονται προσεκτικά, ἔτσι ὥστε τὸ κάθε τμήμα ποὺ ἐλευθερώνεται καὶ ἀφοῦ ἀποβάλλει τὴν ὑγρασία του, νὰ στερεώνεται μὲ διάλυμα κόλλας καὶ στὴν περίπτωση ποὺ εἶναι ραγισμένο ἐπικολλᾶται γάζα γιὰ τὴ συγκράτησή του. Ἀκολουθεῖ ἡ κατασκευὴ καλουπιοῦ γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἀπόσπαση τῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ τὴ μεταφορὰ τους στὸ ἐργαστήριον.

Μιὰ ἄλλη κατηγορία ἀντικειμένων ποὺ χρειάζονται συντήρηση στὴν ἀνασκαφὴ εἶναι οἱ *πλίνθοι καὶ τὰ ἀντικείμενα ἀπὸ ἄψητο πηλό*, τὰ ὁποῖα ἐξαιτίας τῆς σαθρότητας τοῦ ὑλικοῦ ἔχουν πρόβλημα μετακίνησης ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι ἡ σταδιακὴ ἀποβολὴ τῆς ὑγρασίας καὶ ἡ στερέωσή τους μὲ τὸ ἀνάλογο διάλυμα κόλλας.

Οἱ συνθηκὲς περιβάλλοντος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου δὲν ἐπέτρεψαν τὴ διατήρηση ὀργανικῶν ὑλῶν σὲ μεγάλη ἔκταση. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τὰ ὀστὰ ζώων, καὶ τὰ ὀστεῖνα ἀντικείμενα, καθὼς ἐπίσης καὶ μικρὰ κομμάτια ἀπανθρακωμένου ξύλου. Ἀπὸ τὰ ὀστὰ συντήρησης στὴν ἀνασκαφὴ χρειάζονται συνήθως τὰ κέρατα ζώων, τὰ ὁποῖα εἶναι σπασμένα καὶ σαθρά. Στὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς ομάδας γίνεται καθαρισμὸς καὶ στερέωση πρὶν τὴν ἀφαίρεσή τους.

Τὰ *μετάλλινα* ἀντικείμενα εἶναι σπάνια στὸ Ἀκρωτήρι. Εἶναι κυρίως χάλκινα ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἀντικείμενα ἀπὸ ἄργυρο, χρυσὸ καὶ μόλυβδο. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν εἶναι ἡ διατήρηση τῶν ἴδιων συνθηκῶν ποὺ βρέθηκαν καὶ γι' αὐτὸ ἀποσπῶνται μὲ τμήμα τοῦ περιβάλλοντός του καὶ διατηρεῖται ἡ ὑγρασία τους. Ὅταν πρόκειται γιὰ ἀντικείμενα μεγάλα γίνεται καλούπι γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἀπόσπασή τους καὶ ὅταν εἶναι σπασμένα σὲ πολλὰ κομμάτια ἐπικολλᾶται γάζα.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα ποὺ χρειάζονται συντήρηση, ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη κατηγορία ἀνασκαφικῶν στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν κυρίως ἀντικείμενα ἢ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀπὸ ξύλα ἢ ἄλλες ὀργανικὲς ὕλες καὶ τὰ ὁποῖα ἂν δὲν διασωθοῦν ἀμέσως ἢ ἀπώλειά τους εἶναι ὀριστική.

Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις σῴζεται μόνον τὸ ἀποτύπωμα ποὺ ἄφησε τὸ ἀντικείμενο μετὰ τὴν ἀποσύνθεσή του. Ὅταν αὐτὸ βρίσκεται σὲ στρώμα καθαρῆς ἄσπας ἢ στὸ στρώμα καταστροφῆς, ἐφαρμόζονται δύο τρόποι διάσωσης:

α) Μὲ τὴν κατασκευὴ ἐκμαγείου ἀπὸ γύψο, ὅπως στὸ κρεβάτι καὶ στὸ σκαμνὶ ἀπὸ τὸ δωμάτιο Δ2 ἢ στὸ τραπεζάκι ἀπὸ τὸ δωμάτιο Δ1³.

β) Μὲ τὴν στερέωση τοῦ ἀποτυπώματος τοῦ ἀντικειμένου μὲ διάλυμα κόλλας, ὅπως τοῦ κιγκλιδώματος στὸ παράθυρο τοῦωματίου Β2⁴, τοῦ θυρόφυλλου τοῦωματίου Δ19 ἢ τῆς ἀμυγδαλόψυχας, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένη σὲ πιθάρι. Σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις διατηροῦνται καὶ ἴχνη τοῦ ἀρχικοῦ ὕλικου σὲ κατάσταση κονιορτοποίησης, ὅπως τὸ καλάθι ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Οἰκία ἢ τὸ δωμάτιο Δ1⁵. Ὅταν ὅμως τὸ ἀποτύπωμα εἶναι στὸ στρώμα τῆς ἐλαφρόπετρας ἡ διάσωση τῶν στοιχείων εἶναι σχεδὸν ἀδύνατη γιατί οὔτε ἡ στερέωση τοῦ στρώματος τῆς ἐλαφρόπετρας εἶναι δυνατή, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ κατασκευὴ ἐκμαγείου.

Ὑστερα ἀπὸ ὅσα σύντομα ἀνέπτυξα, εἶναι φανερό ὅτι γιὰ νὰ γίνῃ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ Ἀκρωτήρι ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι ἡ παρουσία εἰδικευμένων συντηρητῶν, πράγμα ποὺ ἐφαρμόζεται μὲ συνέπεια. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι θετικὸ ἀφοῦ ἐξασφαλίζεται ἡ διάσωση ὅλων τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς. Ὡστόσο θὰ ἔλεγα ὅτι ὑπάρχει καὶ ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τοῦ ὅλου θέματος, ποὺ μεταφράζεται στὸ μεγάλο οἰκονομικὸ κόστος ἐξαιτίας τοῦ ἀργοῦ ρυθμοῦ τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἐπιβάλλει ἡ διαδικασία τῆς συντήρησης τῶν εὐρημάτων. Τὸ οἰκονομικὸ αὐτὸ κόστος συνεχίζεται καὶ στὸ ἀκόμα πιὸ χρονοβόρο στάδιο τῆς συντήρησης στὰ ἐργαστήρια, γιατί ἀπαιτεῖται πολυάριθμο προσωπικὸ, καὶ κατάλληλα ὁργανωμένα ἐργαστήρια. Ἐνῶ ὅμως ὑπάρχει τὸ εἰδικευμένο προσωπικὸ καὶ τὸ ἐργαστήριό τῆς Θήρας θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἱκανοποιητικὸ, ἂν καὶ ἡ ἐπέκτασή του καὶ ἡ ἀνανέωση τοῦ ἐξοπλισμοῦ του εἶναι ἀπαραίτητη, ἀντίθετα τὸ ἐργαστήριό τῆς Ἀθήνας, ποὺ στεγάζεται στὸ κτίριο τῆς Διεύθυνσης Συντήρησης Ἀρχαιοτήτων, θεωρεῖται τελείως ἀκατάλληλο. Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι κυρίως οἰκονομικὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπιλυθεῖ γρήγορα καὶ σχετικὰ εὐκολα. Τὸ ἀντίκρισμα ὅπωςδήποτε ἀξίζει τὸν κόπο ἀφοῦ ἀποτελεῖ σημαντικὸ τμῆμα τῆς πολιτιστικῆς μας κληρονομιάς.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΡΙΤΣΑΣ

3. *Thera* IV, πίν. 34-37, 102-105. Ch. Doumas, *Thera, Pompeii of the Ancient Aegean* (London 1983) πίν. 84, εἰκ. 18.

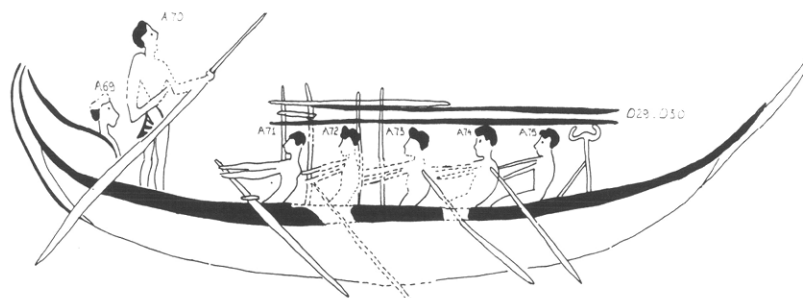
4. *Thera* III, πίν. 28, 1-2.

5. *Thera* III, πίν. 12, 1. Ch. Doumas, ὁ.π. πίν. 83.

Akrotiri: On Site Conservation

As a consequence of the particular circumstances of the destruction of the prehistoric settlement at Akrotiri the buildings are preserved in exceptionally good condition, along with their wall-paintings and greater part of their equipment. These objects fall into various categories: wall-paintings, pottery, metal artefacts, organic materials, mud bricks etc. When they are uncovered their condition presents serious conservation problems, and in each case the appropriate conservation method is applied in order to ensure their safe removal from the excavation. These methods are briefly explained in this paper.

PANAYIOTIS DRITSAS

Ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν στὸ Ἀκρωτήρι

Ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν περιλαμβάνει τρία στάδια: 1) Τὴν ἐργασία στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς. 2) Τὴν ἐπεξεργασία τῶν κομματιῶν στὸ ἐργαστήριο. 3) Τὴν ἀποκατάσταση καὶ αἰσθητικὴ παρουσίαση τῆς τοιχογραφίας.

Ἡ ἐργασία στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς

Ἡ δουλειὰ τῆς συντήρησης ἀρχίζει ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ φτάσει στὸ στρῶμα καταστροφῆς καὶ τὰ πρῶτα κομμάτια τοιχογραφίας ἔλθουν στὸ φῶς. Ἐδῶ σταματᾷ πλέον ἡ ἀνασκαφικὴ σκαπάνη καὶ τὸν λόγο ἔχει ὁ συντηρητής.

Μὲ μαλακὸ πινέλο καθαρίζουμε τὸ κάθε κομμάτι ἀπὸ τὰ χρώματα καὶ τὶς σκόνες στὸ μέρος ὅπου βρίσκεται, καὶ τὸ φιξάρουμε μὲ ἀραιὸ διάλυμα κόλλας (Mowilith 30) πολλὰς φορές. Τὸ φιξάρισμα αὐτὸ ἔχει τρεῖς βασικοὺς σκοποὺς:

α) Νὰ μπορέσουμε νὰ κρατήσουμε καὶ τὶς πιὸ ἀμυδρὲς λεπτομέρειες τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας, πού πολλὰς φορές χάνονται ὅταν ἔλθουν στὸ φῶς καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀτμοσφαιρικὸ ἀέρα.

β) Νὰ κρατήσουμε τὸ χρώμα ποὺ μερικὲς φορές ξεκολλάει ἀπὸ τὸ κονίαμα ὑπὸ μορφὴ φλούδας (Ξ4, ἄνδρες).

γ) Νὰ μπορέσουμε νὰ σταθεροποιήσουμε τὸ κονίαμα, ποὺ τὶς περισσότερες φορές εἶναι σαθρὸ καὶ τρίβεται καὶ ἄλλοτε ξερὸ καὶ σπάει.

Ἡ ἐργασία τοῦ φιξαρίσματος πρέπει νὰ γίνεται μεθοδικά. Ὁ λόγος ποὺ χρησιμοποιοῦμε ἄραιὸ διάλυμα εἶναι γιὰ νὰ μπορέσει αὐτὸ νὰ εἰσχωρήσει σὲ βάθος, χωρὶς νὰ κλείσει τοὺς πόρους τοῦ κονιάματος, καὶ νὰ δημιουργήσει κρούστα. Ἡ ἐργασία ἐπαναλαμβάνεται δύο καὶ τρεῖς φορές γιὰ κάθε πυκνότητα διαλύματος, ἀνάλογα βέβαια μὲ τὴν περίπτωσι.

Ὅταν διαπιστώσουμε ὅτι τὸ κομμάτι τῆς τοιχογραφίας ἔχει πλέον σταθεροποιηθεῖ, τότε χρησιμοποιώντας πυκνὸ διάλυμα Mowilith κολλᾶμε μία γάζα ἐπάνω στὴν ὁρατὴ ἐπιφάνεια, ἀνεξάρτητα ἂν αὐτὴ εἶναι ἢ γραπτὴ ἢ ὄχι. Ἀφοῦ ἡ κόλλα στεγνώσει καλὰ, ἀφαιροῦμε τὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ ἔδαφος μὲ τὴ βοήθεια λεπτῆς καὶ μακριᾶς σπάτουλας, καὶ τὸ τοποθετοῦμε μὲ προσοχὴ σὲ εἰδικὸ τελάρο, στρωμένο μὲ ἀφρολὲξ καὶ νάυλον (πίν. 73α). Τὸ ἀφρολὲξ καὶ τὸ νάυλον σκοπὸ ἔχουν νὰ προστατέψουν τὰ κομμάτια, τὰ ὁποῖα στὴν πίσω πλευρὰ τους δὲν εἶναι πάντα ἐπίπεδα, ἐπειδὴ ἀκολουθοῦν τὶς καμπυλότητες καὶ τὶς προεξοχές τοῦ τοίχου ποὺ κοσμοῦσαν. Χωρὶς τὴ μεσολάβηση τοῦ ἀφρολὲξ, ἡ σκληρὴ ἐπιφάνεια τοῦ τελάρου θὰ προκαλοῦσε ξανὰ ρωγμὲς ἢ καὶ στράβωμα τῶν κομματιῶν μέχρι νὰ ἔλθει ὁ καιρὸς νὰ δουλευτοῦν. Ἐὰν τὸ κομμάτι ποὺ βρίσκουμε στὴν ἀνασκαφὴ εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο, τότε τὸ ἀποσποῦμε ἀπὸ τὸ ἔδαφος, τὸ σέρνουμε προσεκτικὰ ἐπάνω σὲ ἓνα κόντρα πλακὲ καὶ τὸ τοποθετοῦμε σὲ μεγάλο τελάρο.

Καμιὰ φορά, ἓνα μεγάλο κομμάτι τοιχογραφίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκολληθεῖ ὁλόκληρο, γιὰ διάφορους λόγους. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι ὁ χωρισμὸς του σὲ μικρότερα κομμάτια θὰ γίνῃ μὲ βάση τὶς ρωγμὲς ποὺ ἔχει. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι συλλέγουμε ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ μικρὰ κομμάτια τῶν τοιχογραφιῶν μέσα σὲ νάυλον σακκουλάκια, γιὰ καμιὰ φορά καὶ τὸ πιὸ μικρὸ κομμάτι μπορεῖ νὰ συνδέσει δύο ὁμάδες τοιχογραφιῶν. Ὅλα τὰ κομμάτια ποὺ στέλνονται στὸ ἐργαστήριον συνοδεύονται ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση εὑρεσῆς στὴν ἀνασκαφὴ. Στὸ ἐργαστήριον τὰ τελάρια μὲ τὰ κομμάτια τοποθετοῦνται συρταρωτὰ καὶ ἔτσι παραμένουν τὰ κονιάματα ἀσφαλὴ μέχρι νὰ ἔλθῃ ἡ σειρὰ τους νὰ δουλευτοῦν (πίν. 73β). Ἡ ἐπιλογὴ θὰ γίνῃ ἀνάλογα μὲ τὸν χῶρον προέλευσης ποὺ δείχνουν οἱ ἐνδείξεις.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἀφοροῦν τὶς πεσμένες τοιχογραφίες. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο ἀποκολλῶνται ἀπὸ τὸν τοῖχο καὶ ὅσες τοιχογραφίες σώζονται στὴ θέση τους.

Ἡ ἐπεξεργασία τῶν κομματιῶν στὸ ἐργαστήριο

Πρὶν περιγράψουμε μὲ λεπτομέρεια τὴ διαδικασία ποὺ ἀκολουθεῖται στὸ ἐργαστήριο, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ μέθοδος καὶ τὰ ὑλικά ποὺ χρησιμοποιοῦνται παρέχουν τὴ δυνατότητα, στὴν περίπτωση ποὺ βρεθοῦν καινούργια κομμάτια, νὰ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν εὐκόλα σὲ μία ἤδη συντηρημένη τοιχογραφία.

Στὸ ἐργαστήριο τὰ κομμάτια ξαναφιζάρονται, ἐὰν τοῦτο κριθεῖ ἀπαραίτητο. Ἰδιαίτερα τὰ μικρὰ κομμάτια χρειάζεται νὰ ἐμβαπτισθοῦν στὸ διάλυμα Mowilith 30, ὅπου παραμένουν μέχρι νὰ σταματήσουν νὰ βγάζουν φυσαλίδες, ὅποτε εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ κόλλα εἰσχώρησε σὲ βάθος. Ξεκολλᾶμε τὶς γάζες καὶ ἀρχίζουμε νὰ καθαρίζουμε μὲ μικρὸ σκληρὸ πινέλο καὶ ἀσετὸν τὶς ἀκμὲς τῆς τοιχογραφίας ἀπὸ τὰ χρώματα καὶ τὰ ὑπολείμματα τῆς κόλλας (πίν. 74α). Ἐὰν τὸ κομμάτι ἔχει ρωγμὲς τότε τὸ ἀνοίγουμε στὰ σημεῖα τῶν ρωγμῶν, τὰ καθαρίζουμε μὲ ἀσετὸν καὶ τὰ ξανακολλᾶμε μὲ κόλλα. Ἔτσι προχωρᾶμε δουλεύοντας πάντα στὰ μεμονωμένα ἀνεξάρτητα κομμάτια τῆς τοιχογραφίας. Στὴ συνέχεια ἀπλώνουμε τὰ κομμάτια ἐπάνω σὲ μεγάλο τραπέζι μὲ ἀφρολὲξ καὶ νάυλον καὶ ἀρχίζουμε τὸ ψάξιμο τῶν κομματιῶν, προσπαθώντας νὰ βροῦμε τὶς ἐπαφές ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν μεταξύ τους. Σὲ αὐτὸ τὸ λεγόμενο πάζλ μᾶς βοηθεῖ τὸ χρῶμα καὶ τὸ πάχος τοῦ κονιάματος, καθὼς καὶ ἡ ὕψή του. Ὅταν βρεθοῦν ἀρκετὰ κομμάτια ποὺ ταιριάζουν μεταξύ τους, τὰ κολλᾶμε φτιάχνοντας ἔτσι μεγαλύτερες ὁμάδες. Οἱ ὁμάδες αὐτὲς δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολὺ μεγάλες γιατί τότε γίνονται δυσμετακίνητες. Πρέπει νὰ προσέχουμε νὰ μὴ βάζουμε μεγάλη ποσότητα κόλλας στὶς ἀκμὲς, γιατί τὸ πάχος τῆς μπορεῖ νὰ αὐξήσει τὶς τελικὲς διαστάσεις τῆς τοιχογραφίας. Τὰ σημεῖα τῆς ἐπαφῆς ποὺ κολλήσαμε τὰ στοκάρουμε ἀπὸ τὴν πίσω μεριὰ μὲ λεπτὸ κονίαμα. Τὸ κονίαμα αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ὑλικά, ἄμμο νταμαρίσια, τουβλόσκινη καὶ μαρμαρόσκινη καὶ ἔχει ὡς συνδετικὸ μέσο νερόκολλα. Στὴ μέχρι τώρα διαδικασία χρησιμοποιοῦμε τὴν ἀμμοδόχο, ὅπου τοποθετοῦμε κάθετα ἢ ὀριζόντια τὰ κομμάτια μέχρι νὰ στεγνώσουν.

Αἰσθητικὴ ἀποκατάσταση (στήσιμο τῆς τοιχογραφίας)

Ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ καὶ ἡ εὕρεση ἄλλων κομματιῶν δὲν θεωρεῖται πιθανή, τότε ἀρχίζει στὸ ἐργαστήριο ἡ σύνθεση τῆς τοιχογραφίας. Παλιὰ οἱ συνθέσεις γίνονταν πάνω σὲ πάγκο μὲ νάυλον, μὲ τὴ ζωγραφικὴ ὄψη πρὸς τὰ κάτω. Ἐπειδὴ ὅμως μιὰ ζωγραφικὴ τοῖχου δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντελῶς ἐπίπεδη, βρίσκουμε δυσκολία στὴν τέλεια ἐφαρμογὴ τῶν κομματιῶν, γιατί δὲν μπορούσαμε νὰ τὰ ἐλέγξουμε καὶ ἀπὸ τὶς δύο

πλευρές. Γι' αυτό σήμερα πλέον στήνουμε την τοιχογραφία με την έξης μέθοδο: πρώτα φτιάχνουμε ένα ξύλινο τελάρο με γερή βάση, που οί διαστάσεις του είναι λίγο μεγαλύτερες από την τοιχογραφία που θα στηθεί· τὸ στερεώνουμε καλὰ προσέχοντας νὰ εἶναι ἐντελῶς κατακόρυφο, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει κίνδυνος νὰ πέσει ἀπὸ τὸ βάρος τῆς τοιχογραφίας. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ τελάρο θὰ ἀρχίσει νὰ στήνεται ἡ τοιχογραφία (πίν. 74β) καὶ ἐκεῖ θὰ ὁλοκληρωθεῖ (πίν. 75α). Ξεκινᾶμε πάντα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς τοιχογραφίας πού σώζει τὰ πιὸ πολλὰ κομμάτια τῆς καὶ ἀρχίζουμε νὰ χτίζουμε τὴν τοιχογραφία ἀπὸ κάτω πρὸς τὰ πάνω.

Καὶ τώρα πῶς γίνεται τὸ στήσιμο: παίρνουμε τὶς μεγάλες ὁμάδες ἀπὸ τοὺς πάγκους καὶ ἀρχίζουμε νὰ τὶς τοποθετοῦμε κάθετα πλέον πρὸς τὴ βάση τοῦ τελάρου. Ἐδῶ ἡ στήριξη τῶν κομματιῶν στὴν κατακόρυφη αὐτὴ θέση γίνεται μὲ ζεύγη ἀπὸ μεγάλες βίδες, πού καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὀψεις τοῦ τελάρου τρυποῦν τὶς σανίδες, φτάνουν στὴν τοιχογραφία καὶ τὴν συγκρατοῦν (πίν. 75β), ἀφοῦ μεσολαβήσει ξύλινο τακάκι ἐπενδυμένο μὲ τσόχα καὶ λεπτὸ νάυλον. Κάθε βίδα πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη ὀψη τοῦ τελάρου, στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση, οὕτως ὥστε νὰ ἐξισορροποῦνται οἱ πιέσεις. Ἐτσι μπαίνουν τὰ πρῶτα κομμάτια καὶ ἀκολουθοῦν τὰ ὑπόλοιπα, προσέχοντας πάντα νὰ ἀνεβάζουμε τὸ χτίσιμο ὁμοίωμα. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χτισίματος τὰ κενὰ μέρη (ὅπου λείπουν κομμάτια) στοκάρονται γιὰ λόγους σταθερότητας καὶ ἀντοχῆς. Ἰδιαίτερα στὰ μεγάλα κενὰ τὸ στοκάρισμα γίνεται μὲ τὴν ἐνίσχυση ἐνὸς ἀνοξείδωτου λεπτοῦ πλέγματος. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ὁλοκληρῶνεται τὸ χτίσιμο τῶν κομματιῶν.

Ἡ ἐπόμενη δουλειά μας εἶναι ἡ μεταφορὰ τῆς στημένης πιά τοιχογραφίας στὸ τελικὸ μόνιμο τελάρο πού εἶναι ἀπὸ ἀλουμίνιο, ἐνῶ τὸ βοηθητικὸ ξύλινο θὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸ στήσιμο καὶ νέων τοιχογραφιῶν. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ μεταφερθεῖ ἡ τοιχογραφία στὸ νέο τῆς πλαίσιο μὲ ἀσφάλεια καὶ διατηρώντας ὅλες τὶς διακυμάνσεις τοῦ τοίχου, εἶναι ἡ κατασκευὴ καλουπιῶ, ὅσο ἀκόμα βρίσκεται στὸ ξύλινο τελάρο, μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

Πρῶτα ἐλέγχουμε μὲ νῆμα τὶς τυχόν διακυμάνσεις πού μπορεῖ νὰ ἔχουν δημιουργηθεῖ κατὰ τὸ χτίσιμο. Μετὰ ἀφαιροῦμε τὶς βίδες τοῦ κάτω τμήματος σὲ ὅλο τῆς τὸ μῆκος καὶ σὲ ὕψος 30-40 εκ. περίπου καὶ μόνον ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ τῆς τοιχογραφίας.

Μὲ λεπτὸ νάυλον σκεπάζουμε τὴν τοιχογραφία καὶ τὶς σανίδες ὥστε νὰ τὴν προστατέψουμε ἀπὸ τὶς κόλλες. Ἐτοιμάζουμε μείγμα φριγκοπόρ, ἐποξικῆς ρητίνης καὶ μεθανόλ, καὶ ἀρχίζουμε νὰ γεμίζουμε σταδιακὰ τὸ κενὸ ἀνάμεσα στὴν τοιχογραφία καὶ στὸ τελάρο. Ἡ διαδικασία συνεχίζεται μέχρι ἐπάνω ἐναλλάξ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές. Ἀφοῦ στεγνώσει τὸ καλού-

πι μπορούμε να τὸ τοποθετήσουμε χωρίς κίνδυνο ἐπάνω σὲ ἓνα πάγκο μὲ τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια πρὸς τὰ κάτω. Ἀφαιροῦμε τὸ ἐπάνω καλούπι καὶ ἀποκαλύπτουμε ἔτσι τὴν πίσω πλευρὰ τῆς τοιχογραφίας. Ἀφοῦ προετοιμαστεῖ κατάλληλα, κολλᾶμε εἰδικὸ ἀκρυλικὸ ὕφασμα σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια μὲ πηχτὸ διάλυμα κόλλας Edivil καὶ τὸ ἀφήνουμε νὰ στεγνώσει. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο σταματοῦν προσωρινὰ οἱ ἐργασίες ἐπάνω στὴν τοιχογραφία καὶ ἀρχίζει ἡ κατασκευὴ τοῦ μόνιμου τελάρου ὅπου θὰ μεταφερθεῖ ἡ τοιχογραφία. Τὸ τελάρο κατασκευάζεται στὶς διαστάσεις τῆς τοιχογραφίας ἀπὸ ἀλουμίνιο, γιὰ νὰ μὴν ὀξειδώνεται καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἐλαφρὺ καὶ τοποθετεῖται μὲ ἀκρίβεια ὡς πρὸς τὰ ὀριζόντια καὶ κάθετα στοιχεῖα ποὺ δίνει ἡ παράσταση. Κατασκευάζουμε νέο μείγμα κόκκων μὲ ἐποξικὴ ρητίνη καὶ γεμίζουμε τὸ κενὸ τοῦ τελάρου. Ὅταν ἡ ρητίνη στεγνώσει ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι τέσσερις ὥρες, τότε γυρίζουμε τὴν τοιχογραφία καὶ ἀποκαλύπτουμε τὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐπιφάνειας. Στὴ συνέχεια ἀφαιρεῖται ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ στοκαρίσματος, στὸ ὁποῖο φροντίζουμε νὰ δίνουμε κάποιον οὐδέτερο χρωματικὸ τόνο γιὰ νὰ ξεχωρίζουμε τὰ συμπληρωμένα μέρη, φροντίζοντας γιὰ τὸν ἴδιο λόγο νὰ εἶναι χαμηλότερο περίπου ἓνα χιλιοστὸ ἀπὸ τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια (πίν. 76β). Καθαρίζουμε τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια (πίν. 76α) μὲ διάλυμα κόλλας 2% καὶ ἀσετόν, ἀπὸ χρώματα, ὀξειδώσεις χρωμάτων καὶ κόλλες, χρησιμοποιώντας μαλακὸ πινέλο καὶ παραγκόν. Τέλος στερεώνεται ἡ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἡ τοιχογραφία εἶναι ἔτοιμη γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀποκατάσταση. Ὅσα κομμάτια ἔχουν γραπτὴ ἐπιφάνεια, ποὺ ὅμως δὲν ἔχουν ἐπαφὴ μὲ τὰ ὑπόλοιπα, τοποθετοῦνται κατὰ προσέγγιση. Ἐνα τελικὸ λεπτὸ φιξάρισμα μὲ φαρδὺ πινέλο ὁλοκληρώνει τὸ ἔργο τῆς ἀποκατάστασής της.

Α. ΓΕΡΟΝΤΑΣ, Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Α. ΣΤΡΑΤΣΙΑΝΗΣ

Conservation of Wall-Paintings at Akrotiri

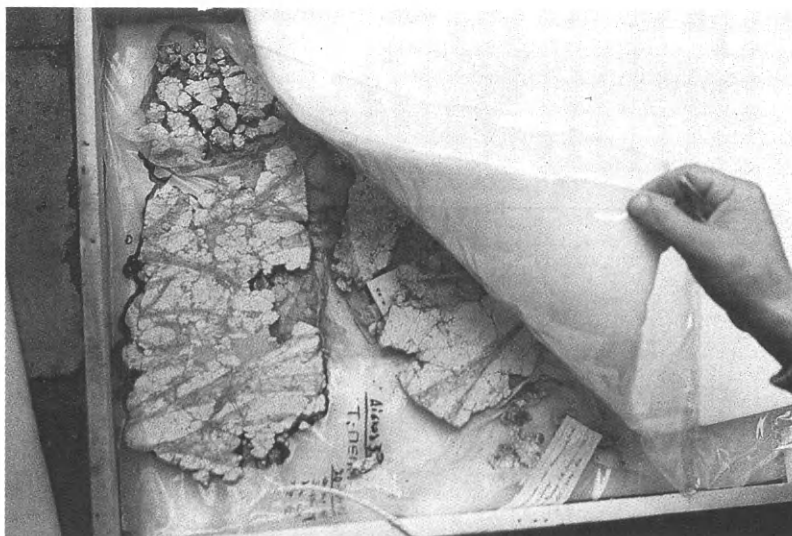
Conservation of wall-paintings is a three stage process:

1. Work on site. The pieces of plaster are consolidated with a dilution of Mowilith at the find spot. Gauze is then stuck to the visible surface and the fragment is removed from the ground using a fine spatula. It is transferred to the laboratory on a special tray, together with the obligatory label indicating the exact place and date of its discovery.

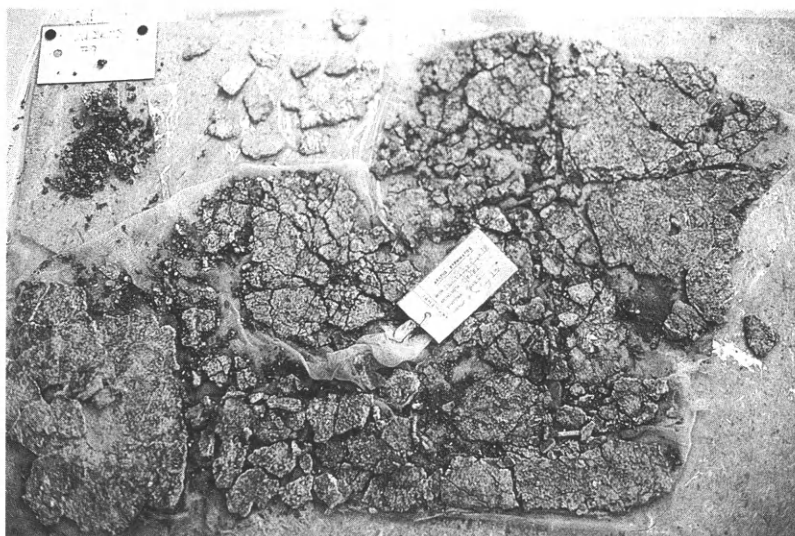
2. Processing the plaster fragments in the laboratory. The gauze is removed, the edges cleaned with a stiff paint brush and acetone and the fragments then spread out on a large table. The search then begins to find fragments which fit together. These are then stuck to form larger groups.

3. Aesthetic restoration. The wall-painting is built up vertically, first inside a specially constructed wooden frame. A mixture of polystyrene granules, epoxy resin and methanol is used to fill the gap between the wall-painting and the frame to facilitate its safe transfer to the second — permanent — frame, which is of aluminium so as to be light and rust-proof. In the final phase the painted surface is cleaned and a light fixative applied.

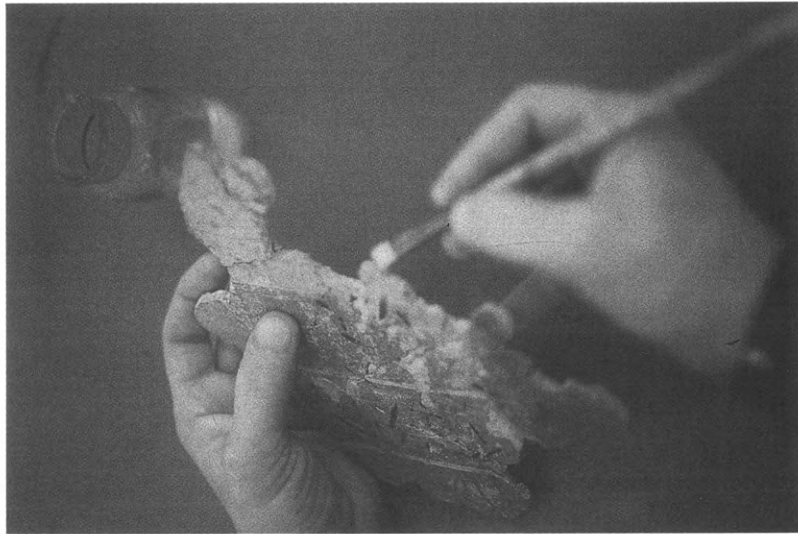
A. GERONTAS, I. MICHAILIDES, A. STRATSIANIS

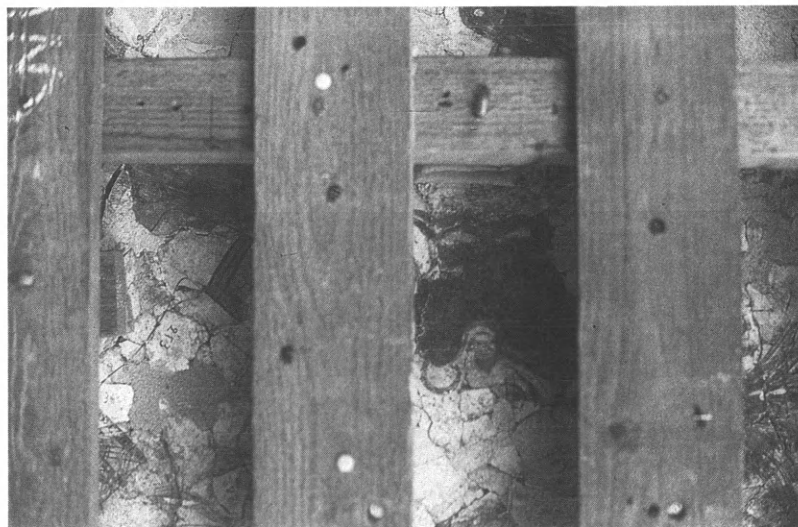
α. Τεμάχια τοιχογραφίας άμέσως μετά την άνασκαφή.

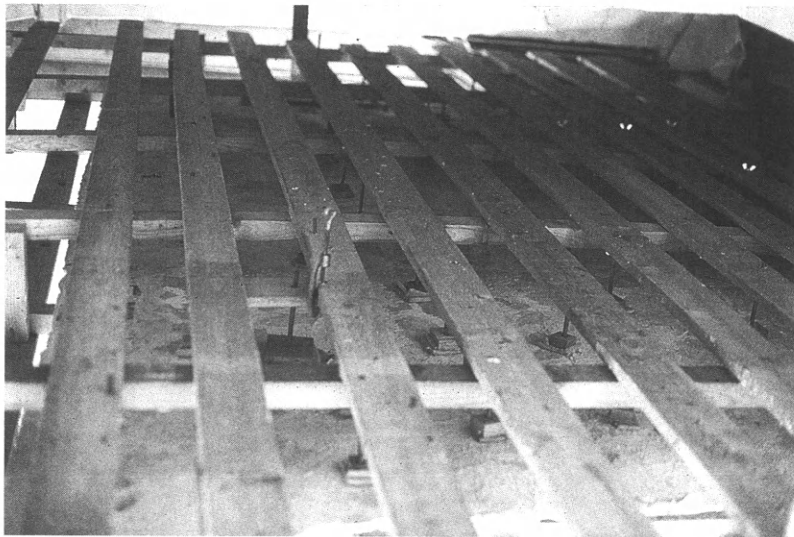
β. Τεμάχια τοιχογραφίας στερεωμένα καί κολλημένα σέ γάζα, έτοιμα γιά άποθήκευση.

α. Καθαρισμός τῶν ἀκμῶν ἑνὸς τμήματος τοιχογραφίας με σκληρὸ πινέλο.

β. Λεπτομέρεια ξύλινου τελάρου με στημένη τοιχογραφία.

α. Όλόκληρη τοιχογραφία στημένη σε ξύλινο τελάρο.

β. Λεπτομέρεια από τον τρόπο στερέωσης των τεμαχίων μιᾶς τοιχογραφίας μέσα στο ξύλινο τελάρο.

α. Τμήμα τοιχογραφίας συντηρημένο καὶ συμπληρωμένο.

β. Τοιχογραφικὸ σύνολο μετὰ τὴν δλοκλήρωση τῆς συντήρησής του.

Ἡ συντήρηση τῆς κεραμεικῆς στὸ Ἀκρωτήρι

“Ὅλοι ὅσοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν πολιτιστικὴ μας κληρονομιά, ἀσφαλῶς γνωρίζουν τὸν πλοῦτο τῶν εὐρημάτων μιᾶς ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς τῆς χώρας μας, ποὺ γίνεται στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας. Ἐκεῖνο ποὺ ἴσως δὲν γνωρίζουν μερικοὶ εἶναι ἡ πορεία ποὺ ἀκολουθοῦν τὰ εὐρήματα αὐτὰ τὰ τόσο πλούσια σὲ καλαισθησία καὶ ἱστορικὲς πληροφορίες, γιὰ νὰ φθάσουν στὸ σημεῖο νὰ ἐκτεθοῦν στὸ κοινό.

Ἡ σημερινὴ πᾶρουσίαση ἐπικεντρώνεται σὲ μία κατηγορία εὐρημάτων, τὴν *κεραμεικὴ* καὶ συγκεκριμένα στὴ διαδικασία συντήρησής της.

Ἡ κεραμεικὴ τοῦ Ἀκρωτηριοῦ περιλαμβάνει διάφορα σχήματα ἀγγείων, ὅπως πιθάρια, πρόχους, ρυτά, λύχνους, ἀμφορεῖς, χύτρες κλπ. Ἡ διαδικασία ποὺ ἀκολουθεῖται ὅταν ἔρχονται τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἐργαστήριό τῆς κεραμεικῆς εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Τὰ κεραμεικὰ ἔρχονται μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς τοὺς ἐνδείξεις μέσα σὲ νάυλον σακκοῦλες, μερικὲς φορές ὀλόκληρα ἀγγεῖα, τὶς περισσότερες φορές ὅμως σὲ σύνολο ὀστράκων. Ἐξετάζονται μὲ προσοχή, γιὰτὶ κάθε ἀντικείμενο ἔχει τὴν ἰδιαιτερότητά του καὶ κατὰ συνέπεια ὁ τρόπος ἀντιμετώπισής του εἶναι ἀνάλογος. Ἔτσι, ἐὰν τὰ ἀγγεῖα εἶναι φθαρμένα καὶ ἀπολεπίζονται εὐκόλα, χρειάζονται ἰδιαίτερη μεταχείριση. Δὲν μπαίνουν

καθόλου στο νερό, αλλά απομακρύνονται με προσοχή τὰ χρώματα μ' ένα μαλακό τρίχινο βουρτσάκι. Εάν στην επιφάνεια του αγγείου υπάρχουν κολλημένα ξένα σώματα, ή σκληρά άλατα, τότε τοποθετούνται επάνω του κομπρέσες νερού. Στη συνέχεια με τη βοήθεια χειρουργικού νυστεριού αφαιρούνται τὰ άλατα από την επιφάνεια, προσέχοντας να μην προκληθεί μεγαλύτερη φθορά στο αντικείμενο, και χαθούν έτσι όρισμένες σημαντικές πληροφορίες, όπως τὸ χρώμα τοῦ επιχρίσματος ή ή γραπτή του διακόσμηση.

Η συγκόλληση τῶν οστράκων στα πολὺ φθαρμένα κεραμικά είναι προβληματική γιατί πολλές φορές έχουν τριφτεί και έχουν χαθεί οί επαφές του. Σε όρισμένα από αυτά, χρειάζεται επιπλέον να κολλήσει γάζα από μέσα για να στερεωθούν καλύτερα.

Εάν τὸ κεραμικό είναι πολὺ σαθρὸ ἐμποτίζεται με αραιὸ διάλυμα ὀξεϊκοῦ πολυβινιλίου 5%, για να ἀποκτήσει μεγαλύτερη στερεότητα (πίν. 77α). Ωστόσο τὰ αγγεία τοῦ Ἀκρωτηρίου στο μεγαλύτερο ποσοστὸ είναι ἀνθεκτικά ἐπειδὴ είναι καλοψημένα. Αὐτὸ δίνει τὴ δυνατότητα να πλυθούν με ἄφθονο τρεχούμενο νερό, χρησιμοποιώντας βούρτσα τρίχινη.

Στη συνέχεια, τὰ ὄστρακα τοποθετούνται σὲ συρμάτινα τελάρα για να στεγνώσουν και ὕστερα ἀπλώνονται πάνω στους πάγκους.

Ἀκολουθεῖ ή διαλογή τῶν οστράκων, ὅπου χωρίζονται σὲ ομάδες με κριτήριο, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικά δεδομένα, τὸ πάχος τους, δηλαδή λεπτή ή χονδρὴ κεραμική, τὸ χρώμα και τὴ σύσταση τοῦ πηλοῦ, τὴ διακόσμηση και τὸν τύπο τοῦ αγγείου, τὴν εἰσηγμένη ή ἐγχώρια κεραμική.

Κατόπιν ἀρχίζει ή κύρια φάση τῆς συντήρησης και ἀποκατάστασης τῆς κεραμικῆς. Κάθε ομάδα παραλαμβάνεται χωριστὰ και γίνεται λεπτομερέστερος καθαρισμὸς τῶν οστράκων στην επιφάνεια και στίς ἐπαφές, χρησιμοποιώντας νυστέρι και βουρτσάκι. Αὐτὸς είναι ὁ λεγόμενος *μηχανικὸς καθαρισμός*. Στα δέκα χρόνια περίπου ποὺ ἀσχολοῦμαι με τὴ συντήρηση τῆς κεραμικῆς στο Ἀκρωτήρι δὲν χρειάστηκε ποτὲ να γίνει *χημικὸς καθαρισμός*.

Ἀκολουθεῖ ή *συγκόλληση* τῶν οστράκων, ή ὁποία γίνεται και στὴ λεπτή και στὴ χονδρὴ κεραμική με τὴν μπλὲ κόλλα Uhu Hart. Μέχρι τώρα ἔχουν διαπιστωθεῖ ἄριστα ἀποτελέσματα.

Μερικά αγγεία βγαίνουν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἀκέραια. Πολλὰ είναι σπασμένα μέν, ἀλλὰ υπάρχουν ὅλα τὰ κομμάτια τους και σ' αὐτὰ ή συντήρηση τελειώνει με τὴ συγκόλληση.

Για τὰ ὑπόλοιπα ἀκολουθεῖ τὸ ἐπόμενο στάδιο, ποὺ είναι ή συμπλήρωση τοῦ κεραμικοῦ. Ἀφοῦ δηλαδή χρησιμοποιηθοῦν στὴ συγκόλληση ὅλα τὰ κομμάτια ποὺ κολλᾶνε, συμπληρώνονται τὰ κενὰ με γύψο καλλιτεχνίας, χωρὶς να καλυφθεῖ καθόλου ή επιφάνεια τοῦ αγγείου (πίν. 77β).

Τὰ συμπληρωμένα μέρη βάφονται στην απόχρωση που επικρατεί στο άγγείο, χωρίς να αποκατασταθεί ή γραπτή διακόσμηση. Στη διαδικασία αυτή ακολουθείται ή σύγχρονη αντίληψη στην αποκατάσταση τῶν ἀρχαίων ἀντικειμένων. Ἡ συμπλήρωση, δηλαδή, πρέπει νὰ εἶναι τέτοια πού νὰ ἐπιτρέπει νὰ διακρίνει κανεῖς τὰ ἀρχαῖα τμήματα ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐπέμβαση, ἀρκεῖ ἡ απόχρωση τῆς βαφῆς τοῦ συμπληρωμένου τμήματος νὰ ἔχει ἓνα αἰσθητικὰ ἀποδεκτὸ ἀποτέλεσμα.

Μέχρι τώρα ἔγινε περιγραφή τῆς συντήρησης τῆς κεραμεικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου, πού εἶναι σὲ γενικὲς γραμμές, ὁ συνήθης τρόπος συντήρησης τῆς κεραμεικῆς γενικά.

Ἐκεῖνο ὅμως πού πρέπει νὰ τονιστεῖ εἶναι τὰ ἰδιαίτερα πλεονεκτήματα πού παρουσιάζει ἡ κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου:

1. Τὰ κεραμικά αὐτὰ στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους εἶναι καλοψημένα καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐπαφές πού ἔχουν τὰ ὄστρακα εἶναι ξεκάθαρες. Αὐτὸ σημαίνει πλήρη καὶ στέρεη ἐπαφή κατὰ τὴ συγκόλλησή τους. Ἐπὶ πλεον χάρη στὸ καλὸ ψήσιμο καὶ στὰ σταθερὰ χρώματα πού χρησιμοποίησαν οἱ ἀρχαῖοι κεραμεῖς τὸ ἐπίχρισμα καὶ ἡ διακόσμηση δὲν ἀπολεπίζονται. Ἐπομένως, μπορεῖς νὰ τὰ πλύνεις ἄφοβα καὶ νὰ τὰ βουρτσίσεις χωρὶς νὰ τὰ τραυματίσεις.

2. Ἡ σύσταση τοῦ πηλοῦ στὴ μὲν λεπτὴ κεραμικὴ εἶναι ἀρκετὰ καθαρὴ καθὼς καὶ στὴ ντόπια καὶ πρὸ παντὸς στὴν εἰσηγμένη, στὴ δὲ χονδρὴ κεραμικὴ παρόλο πού πολλὰς φορές ὑπάρχουν προσμίξεις ἐπιτυγχάνεται ἡ καλὴ συγκόλληση λόγω τοῦ ὑψηλοῦ βαθμοῦ ψήσιματος.

3. Τὸ περιβάλλον μέσα στὸ ὁποῖο ἦταν θαμμένα τὰ κεραμικά τόσους αἰῶνες δὲν ἦταν ὀξινο, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀρκετὰ εὐνοϊκὸ γιὰ νὰ διατηρηθοῦν σὲ καλὴ κατάσταση. Τὸ ὑφαιστειακὸ ὑλικὸ πού τὰ κάλυψε, ἐκτὸς τοῦ ὅτι τὰ διατήρησε, ἐμπόδισε ἄλλα ξένα σώματα νὰ κολλήσουν ἐπάνω τους.

4. Τέλος, ἡ κεραμικὴ αὐτὴ παρουσιάζει ἓνα ἀκόμη πλεονέκτημα στὸ στάδιο τῆς συμπλήρωσης. Ἐπειδὴ βγαίνουν πολλὰ ἀγγεῖα τοῦ ἴδιου σχήματος καὶ διαστάσεων, εἶναι δυνατὴ ἡ συμπλήρωση τῶν τμημάτων πού λείπουν, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ὑπάρχουν πλήρη στοιχεῖα στὸ συγκεκριμένο ἀγγεῖο (πίν. 78α-β). Ἡ μαζικὴ παραγωγή πού παρατηρεῖται στὴν κεραμικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου, παρέχει τὴν εὐχέρεια αὐτή, συγχρόνως ὅμως παρουσιάζει στὸν συντηρητὴ μιὰ τεχνικὴ δυσκολία: ἐὰν βγοῦν ἀπὸ τὴν ἴδια τομὴ καὶ στρωματογραφία παραπάνω ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖα μὲ τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ διαστάσεις, εἶναι ἀναγκασμένος νὰ συγκολλήσει τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ παράλληλα.

Παράδειγμα: Οἱ δύο τρίωτες πρόχοι εἰσηγμένης κεραμεικῆς μὲ ὀκτώσχημες ἀσπίδες πού βρέθηκαν στὸ ἴδιο δωμάτιο τῆς Ξεστῆς 3 (;).

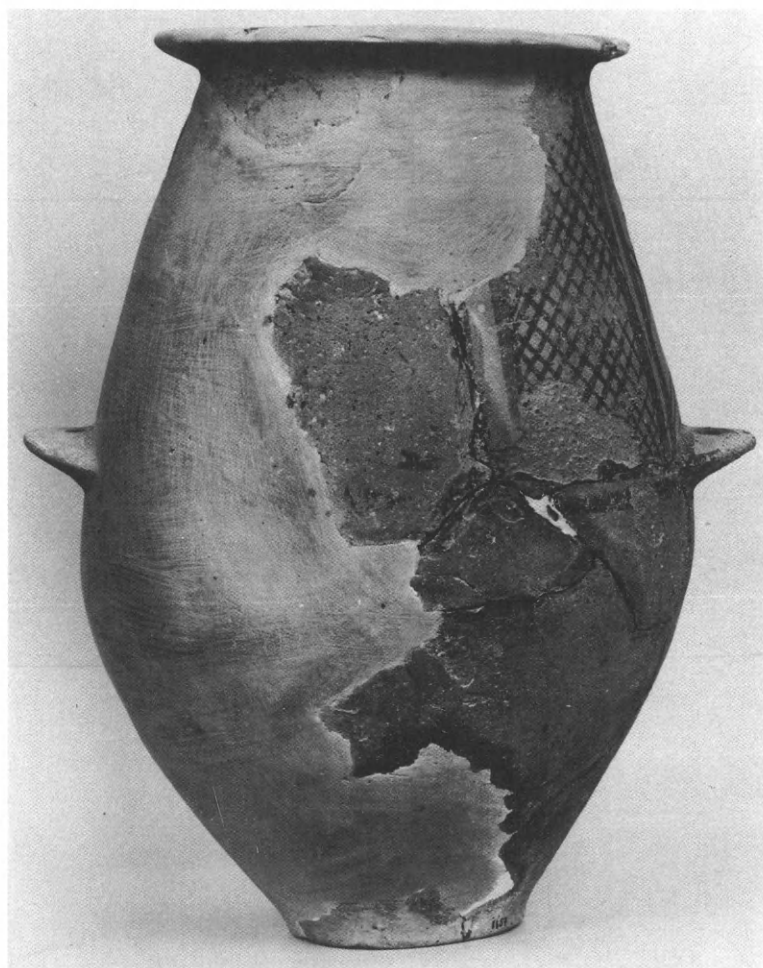
Ἄκόμα δυσκολότερη ἦταν ἡ περίπτωση μὲ τοὺς τέσσερις κυκλαδίτικους μελανοὺς σκύφους ποὺ βγῆκαν σὲ δεκάδες μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὴν ἴδια ἀνασκαφικὴ τομὴ καὶ τὸ ἴδιο βάθος. Σὲ τέτοια περίπτωση ποὺ δὲν ὑπάρχει ἡ βοήθεια τῆς διακόσμησης ξεχωρίζονται κατὰ κατηγορίες τὰ διάφορα τμήματα τῶν ἀγγείων (πυθμένες, λαιμοί, λαβές κλπ.) καὶ ὁλοκληρώνεται ἡ συγκόλλησή τους παράλληλα (πίν. 78γ).

Ρ. ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Conservation of Pottery at Akrotiri

Conservation of pottery at Akrotiri is by and large the same as that applied in general. Worthy of emphasis are the particular advantages this pottery presents, since the majority of vases are well-fired, of well-levigated clay without additives and the environment conducive to a good state of preservation. Consequently, there is exact correspondence of sherds during mending and excellent results are achieved in restoration.

RITSA PAPADIMA

α. Σαθρό ἀγγεῖο μετὰ τὴ στερέωσή του. β. Ἀρχικὸ στάδιο συμπλήρωσης ἀγγείου με γύψο.

α-β. Ἀκριβής ἀποκατάσταση ἀγγείου, ἰδιαίτερα στοῦ τμήμα τῆς προχοῆς, σύμφωνα μέ σωζόμενα πρότυπα.

γ. Πανομοιότυπα ἀγγεῖα πού βρέθηκαν μαζί καὶ συγκολλήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν ταυτόχρονα.

5. Προοπτικές

Ὁ ἠλεκτρονικὸς ὑπολογιστὴς καὶ ἡ ὀργάνωση ἀρχείου

Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἡ ἀπόφαση νὰ εἰσαχθεῖ ἡ χρήση τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ σὲ ὀρισμένους τομεῖς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου σφράγισε ὀριστικὰ τὴν ἀλλαγὴ στὴν ἐπιστημονικὴ προσέγγιση ποὺ ἐπιχειρήθηκε τὰ τελευταῖα δέκα καὶ πλέον χρόνια. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Σπ. Μαρινᾶτος εἶχε γνωστικὴ εὐρύτητα ἐδραιωμένη στὴν κλασικὴ του μόρφωση, παρατηρητικότητα, πηγαία φαντασία καὶ ἀξιοθαύμαστη ἀντοχὴ ποὺ τοῦ ἐξασφάλισε μιὰ θέση στὴν πλειάδα αὐτῶν τῶν μεγάλων ἀρχαιολόγων ὁραματιστῶν, ὅπως ὁ Evans καὶ ὁ Schliemann, ποὺ ἐρέθισαν τὴ φαντασία τῶν πεζῶν ἀνθρώπων μὲ τὶς ἀνακαλύψεις καὶ τὶς θεωρίες τους.

Στὴ σημερινὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἡ φιλολογικὴ προσέγγιση στὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὅλο καὶ ὑποχωρεῖ, ἐνῶ ἡ μεθοδολογία καὶ συστηματοποίηση, ἀπαραίτητη προϋπόθεση καθαρὰ ἐπιστημονικῆς προσέγγισης, ὅλο καὶ περισσότερο κερδίζουν ἔδαφος. Ὁ ἀρχαιολόγος-παντογνώστης ἀνήκει πιά στὸ παρελθὸν καὶ γιὰ τὴ σωστὴ παρουσίαση ὁποιασδήποτε ἀνασκαφῆς ἡ βοήθεια καὶ συμβολὴ ἄλλων εἰδικότητων εἶναι ὄχι μόνο θεμιτὴ ἀλλὰ καὶ ἐπιτακτικὴ. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς πολυεπιστημονικῆς

προσέγγισης, τῶν μοντέλων, τοῦ πραγματισμοῦ. Μάλιστα μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι «οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες» προωθοῦν τὴ χρήση ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν στὴν ἀρχαιολογία.

Ἡ εἰσαγωγή ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου εἶναι πρόσφατη καὶ πειραματική. Χρησιμοποιεῖται κυρίως γιὰ τὴ δημιουργία ἐνιαίου ἀρχείου τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ἦδη στοὺς ὑπάρχοντες καταλόγους αὐτὰ ξεπερνοῦν τὶς ἑξὶ χιλιάδες καί, φυσικά, τὸ πλῆθος ὅλο καὶ μεγαλώνει κάθε ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Εἶναι «ἀπίστευτο καὶ ὅμως ἀληθινὸ» ὅτι τὸ «νοικοκύρεμα» τοῦ χώρου ἀπὸ τὶς χιλιάδες κιβώτια ὀστράκων, ἀγγείων καὶ λοιπῶν εὐρημάτων, δηλαδή ἡ περισυλλογὴ ἀνασκαμμένων ἀντικειμένων, ἢ μεταφορὰ τους στὶς ἀποθήκες γιὰ πλύσιμο, συγκόλληση καὶ καταγραφή μόλις τώρα βρίσκεται στὸ τελευταῖο στάδιο. Παράλληλα βέβαια μὲ τὴ μεγάλη αὐτὴ προσπάθεια ἔχει γίνῃ φωτογράφιση καὶ σχεδίαση καὶ ἔχει προχωρήσει ἡ συστηματικὴ μελέτη τους ἀπὸ τοὺς διάφορους ἐιδικούς. Μὲ ἄλλα λόγια βρισκόμαστε στὸ στάδιο ποὺ εὐνοοῦσε τὴ χρήση τοῦ ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ. Κατὰ εὐτυχὴ συγκυρία πρὶν λίγα χρόνια ξαναβρεθήκαμε μὲ ἕνα παλιὸ καὶ ἀγαπητὸ φίλο, τὸν κύριο Τῶνη Κωνσταντινίδη, καθηγητὴ Ἐπεξεργασίας Σημάτων στὴ Σχολὴ Ἠλεκτρολόγων Μηχανικῶν τοῦ Imperial College τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου. Ὁ καθηγητὴς Κωνσταντινίδης, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γνώσεις καὶ ἐμπειρίες ἐφαρμογῆς ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν ποὺ διαθέτει γιὰ ἕνα πολὺ εὐρὺ καὶ ποικίλο φάσμα πεδίων, εἶναι καὶ ἕνας πολὺ καλὰ ἐνημερωμένος ἀρχαιόφιλος καὶ ἔχει γίνῃ οὐσιαστικὰ ὁ σύμβουλος τῆς ἀνασκαφῆς σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὴ χρήση ὑπολογιστῆ καὶ σὲ ἄλλα θέματα ποὺ ἀπαιτοῦν αὐτὸ ποὺ λέμε ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Νομίζω ὅτι μιλάω ἐκ μέρους ὅλων τῶν συναδέλφων ὅταν λέω πῶς ἡ δυστυχῶς σύντομη παρουσία του κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶναι πάντα καταλυτικὴ καὶ γόνιμη. Τὸν εὐχαριστοῦμε θερμὰ γιὰ τὴν πολύτιμη προσφορὰ καὶ καλοσύνη του. Ὁ κύριος Κωνσταντινίδης, λοιπόν, εἶναι ὁ καθοδηγητὴς σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ χρήση τοῦ ὑπολογιστῆ, αὐτὸς μᾶς συμβούλεψε τὸ hardware, δηλαδή τὸ ὑπολογιστὴ νὰ προμηθευτοῦμε καὶ τὸ software, δηλαδή τὸ εἶδος ἐτοιμα προγράμματα νὰ χρησιμοποιοῦμε καὶ πάνω ἀπ' ὅλα μᾶς ἐξήγησε μὲ πολὺ ἀπλὸ τρόπο τὶ μπορεῖ νὰ κάνει αὐτὸ τὸ σύγχρονο «ἀντικείμενο λατρείας» (μὴ συνάδελφος τὸ βάφτισε Σωτήρη) καὶ πῶς.

Φυσικά ὁ ὑπολογιστὴς εἶναι ἐξαρτημένος ἀπὸ τὸν παράγοντα ἄνθρωπο. Δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα περίπλοκο ἐργαλεῖο ποὺ κάνει συγκεκριμένες δουλειές, ὕστερα ἀπὸ συγκεκριμένες ὁδηγίες, μόνο ποὺ τὶς κάνει μὲ τρομερὴ ταχύτητα. Εἴμαστε τώρα στὴ θέση νὰ μᾶς κάνει δουλειές ὁ ὑπολογιστὴς, ἀλλὰ πῶς φτάσαμε ὡς ἐδῶ; Ὅπως εἶπα προηγουμένως

νως ή κύρια εφαρμογή του υπολογιστή στην ανασκαφή είναι για την τήρηση ένιαιου αρχείου. Αυτή η εφαρμογή έχει ήδη ολοκληρωθεί και βρίσκεται σε λειτουργία.

Το αρχείο είναι μια συγκεκριμένη μορφή τράπεζας δεδομένων. Προγράμματα για την επεξεργασία τους υπάρχουν στην αγορά, επομένως ένα τέτοιο πρόγραμμα μάς συνέστησε ο καθηγητής Κωνσταντίνιδης (DBase II). Διάβασα το σχετικό έγχειρίδιο, έμαθα τις οδηγίες και σχεδίασα αυτή την τράπεζα δεδομένων. Παρενθετικά σας αναφέρω ότι η βελτιωμένη έκδοση του DBase, το DBase III+, είναι ακόμη πιο εύχρηστη γιατί είναι menu-driven, δηλαδή οι οδηγίες εμφανίζονται στην οθόνη και δεν υπάρχει ανάγκη να τις θυμάσαι απ' έξω. Άς κοιτάξουμε λοιπόν την τράπεζα δεδομένων, που λέγεται archive, στην τελική της μορφή. Είναι καρπός αρκετά μακροχρόνιας εργασίας όλων των συναδέλφων, επιχειρεί να δίνει το βέλτιστο των πληροφοριών και ο ρόλος ο δικός μου στη σχεδιάσή του ήταν συντονιστικός και εποπτικός. Μην έχοντας ειδικές γνώσεις για μια συγκεκριμένη ένότητα υλικού, αλλά γνωρίζοντας το φάσμα και την ποικιλία των κινητών εύρημάτων, κυριολεκτικά καπηλεύτηκα — με τη συγκατάθεσή τους — τα αποτελέσματα της μελέτης των συναδέλφων και τα όργανωσα με ένιαίο περιεκτικό και τυποποιημένο τρόπο. Βεβαίως η καταγραφή δεν είναι αυτοσκοπός, οδηγός μας πάντα δεν ήταν μόνο τι στοιχείο θα δώσουμε αλλά και τι πληροφορίες θα μπορούσαμε να πάρουμε μετά από επεξεργασία. Για κάθε αντικείμενο συμπληρώνουμε στοιχεία στα πεδία που το αφορούν. Καταλήξαμε σε 22 fields, δηλαδή σε 22 κύρια πεδία που τα βλέπουμε στον πίνακα. Όρισμένα πεδία είναι σύνθετα και περιλαμβάνουν υποπεδία — subfields — ή αλυσίδες — strings.

Για να διευκολύνεται η αποθήκευση και η επαναφορά επεξεργασμένων πληροφοριών, κάθε επιμέρους στοιχείο σε κάθε πεδίο προλογίζεται με τον ενδεικτικό του αριθμό και μια τελεία και ξεχωρίζει από το επόμενο στοιχείο με ένα διαιρετικό σύμβολο. Τα ίδια τα στοιχεία έχουν κωδικοποιηθεί και για κάθε πεδίο υπάρχουν συγκεκριμένοι κώδικες. Κάθε συνάδελφος έχει δημιουργήσει ένα βιβλιάριο κωδίκων. Μάλιστα για τα πεδία type και motifs φτιάχνουμε ένα είδος corpus με τον κωδικό αριθμό, την ονομασία και το ενδεικτικό σχέδιο, ώστε τα στοιχεία αυτά να μπορούν να συμπληρωθούν με τυποποιημένο ένιαο τρόπο ακόμη και από αρχάριους φοιτητές.

Και τώρα ας ρίξουμε μια ματιά στα πεδία και στους κάπως κρυπτικούς συμβατικούς τίτλους. Το πεδίο catnum — αριθμός καταλόγου δεν χρειάζεται εξήγηση. Έπισημαίνω μόνο ότι είναι έξαψηφιος, δηλαδή στο αρχείο μπορούμε να αποθηκεύσουμε έννιакόσιες ένενήντα έννέα χιλιάδες έννιакόσια ένενήντα έννέα αντικείμενα.

- *Negnum* — ἀριθμὸς φωτογραφίας ἢ ἀριθμοὶ φωτογραφιῶν τοῦ ἀντικειμένου.
- *Drawnum* — ἀριθμὸς σχεδίου ἢ ἀριθμοὶ σχεδίων.
- *Provenan* — Τόπος εὑρεσης. Περιλαμβάνει τὰ ὑποπεδία κτίριο, δωμάτιο, ὄροφος καὶ στῶμα.
- *Date* — Ἡμερομηνία (-ες) εὑρεσης, δηλαδὴ ἔτος, μήνας, ἡμέρα.
- *Daybook* — Στοιχεῖα ἡμερολογίου: ἀριθμὸς ἡμερολογίου, ἀριθμὸς σελίδας, διακριτικὰ ὑλικοῦ.
- *Location* — Ἡ παρούσα θέση τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδὴ σὲ ποιά ἀποθήκη, μουσεῖο κλπ. βρίσκεται.
- *Material* — Ἡ γενικὴ κατηγορία, δηλαδὴ πηλός, λίθος, μέταλλο κλπ. προσδιορίζεται μὲ ἓνα γράμμα. Ὑπάρχουν κωδικοὶ ἀριθμοὶ γιὰ τὰ ὑποπεδία: εἶδος ὑλικοῦ (π.χ. ὀψιανός, μόλυβδος), ὑφή, χρῶμα καὶ ἰδιαιτερότητες.
- Ἡ κατάσταση τοῦ ἀντικειμένου, δηλαδὴ ἂν εἶναι ἀκέραιο, λίγο φθαρμένο, σπασμένο (περιλαμβάνει σπασμένο καὶ συγκολλημένο), ἂν σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ πενήντα τοῖς ἑκατὸ καὶ τὶ κομμάτι λείπει, ἂν σώζεται λιγότερο ἀπὸ πενήντα τοῖς ἑκατὸ καὶ τὶ κομμάτι — ἐδῶ π.χ. περιλαμβάνονται τὰ ὄστρακα.
- *Measure* — Ὅλες οἱ μετρήσεις εἶναι σὲ χιλιοστὰ (γιὰ νὰ ἀποφεύγουμε τοὺς δεκαδικούς), ὁ ὄγκος σὲ κυβικὰ ἑκατοστὰ καὶ τὸ βάρος σὲ γραμμάρια.
- *Origin* — Ἡ προέλευση τοῦ ἀντικειμένου. Διακρίνεται σὲ τρία ἀναλυτικὰ ἐπίπεδα: I — γενικὸς προσδιορισμός: ντόπιο, εἰσηγμένο, ἄγνωστο. II — γεωγραφικὴ/πολιτιστικὴ περιοχὴ, π.χ. Κυκλάδες, Κρήτη, καὶ III — συγκεκριμένη προέλευση, π.χ. Μῆλος.
- *Type* — Ὁ τυπολογικὸς ὁρισμὸς τοῦ ἀντικειμένου. Ἡ γενικὴ κατηγορία δηλώνεται μὲ τὸν πρόσθετο ἀριθμό.
- *Morph* — Πεδίον ἀποκλειστικὸ γιὰ τὰ ἐργαλεῖα ἀπολεπισμάτων ἐπειδὴ ἡ τυπολογία τους βασίζεται σὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα.
- *Surtrea* — Στὸ πεδίου αὐτὸ περιλαμβάνονται ἐπεμβάσεις στὸ ἀντικείμενο, δηλαδὴ τὸ εἶδος ἐπέμβασης, τεχνικὴ διακόσμησης, θέση στὸ ἀντικείμενο, χρῶμα (-τα διακόσμησης/μοτίβων καὶ τύπος μοτίβων).
- *Motifs* — Ἐδῶ περιλαμβάνεται οὐσιαστικὰ ἡ σύνταξη μοτίβων καὶ τὸ πεδίου ἀφορᾷ κυρίως, ἀλλὰ ὅχι μόνο, στὴν κεραμεικὴ. Καταλήξαμε σὲ 24 θέσεις-κλειδιὰ καὶ ὁ κωδικὸς ἀριθμὸς γιὰ κάθε μοτίβο ἢ συνδυασμὸ μοτίβων καταγράφεται στὴν ἀντίστοιχη θέση.
- *Tech* — Σύντμηση γιὰ τεχνολογία. Προσδιορίζει τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς, ἔχνη αὐτῆς τῆς τεχνικῆς, ἂν ὑπάρχουν, καὶ θέση στὸ ἀντικείμενο.
- *Usewear* — Ἐδῶ καταγράφονται τὰ ἔχνη χρήσης καὶ φθορᾶς λόγῳ χρή-

σης και ή θέση τους. Διάκριση γίνεται μεταξύ πρωτεύουσας και δευτερεύουσας χρήσης.

- Chron — Δηλαδή χρονολογία του αντικειμένου.
- Biblio — Βιβλιογραφική σύντμηση εάν το αντικείμενο είναι δημοσιευμένο.
- Conserv — Εάν έχει γίνει συντήρηση, με τι υλικά και από ποιόν ή ποιούς συντηρητές.
- Logged — Το όνομα του προσώπου που έτοιμάσε τις πληροφορίες και ή ημερομηνία τροφοδότησης.
- Comments — Στο πεδίο αυτό λοιπές παρατηρήσεις, αναφορές σε αναλύσεις κλπ. γράφονται ως κείμενο. Όπως είπα προηγουμένως, αυτά τα πεδία σκοπεύουν να καλύψουν το βέλτιστο των πληροφοριών μέσα στα πλαίσια που επιτρέπουν και στους περιορισμούς που επιβάλλουν οι δυνατότητες του προγράμματος επεξεργασίας της τράπεζας δεδομένων.

Ο σχεδιασμός της τράπεζας δεδομένων Archive είχε και μιὰ άλλη θετική πλευρά: επειδή τα δεδομένα πρέπει να τα διέπει μιὰ ενιαία λογική, έπρεπε οι πάντες να συμμορφώνονται με ένα ενιαίο σύστημα. Ύπρχαν δυσκολίες στα προκαταρκτικά στάδια, διότι ό κάθε μελετητής υλικού φοροούσε κατά κάποιο τρόπο παρωπίδες. Έτσι, ενώ όλοι ένθουσιάστηκαν με την ιδέα της εφαρμογής του ηλεκτρονικού υπολογιστή, χρειάστηκε ιδιαίτερη προσπάθεια να πεισθούν όλοι ότι έτερογενή υλικά μπορούν να αντιμετωπιστούν με τον ίδιο τρόπο και το ίδιο σκεπτικό.

Όπωςδήποτε το ύπ' αριθμόν ένα πλεονέκτημα της εφαρμογής ηλεκτρονικού υπολογιστή είναι ή οικονομία χρόνου. Τα στοιχεία καταγράφονται μιὰ φορά και όμως μπορούν να χρησιμοποιηθούν άπειρες φορές. Ένδεικτικά σ'ας αναφέρω ότι με τις κατάλληλες οδηγίες μπορεί ό μελετητής να ανακαλέι π.χ. όλα τα άγγεία του τάδε τύπου με μιὰ άλφα διακόσμηση από το δωμάτιο Χ του δεινα κτιρίου. Μπορεί έπειτα να μάθει που βρίσκονται τώρα, σε ποιό/ποιά ήμερολόγιο/α, να ανατρέξει για άλλες πληροφορίες κλπ. Το άλλο σπουδαίο πλεονέκτημα είναι ότι το σύστημα είναι άνοικτό, δηλαδή στοιχεία για το κάθε αντικείμενο μπορούν να προστίθενται εκ των υστέρων, π.χ. αριθμός σχεδίου, όταν το σχέδιο είναι έτοιμο κ.ο.κ. Άρκει να έχει περαστεί ό αριθμός καταλόγου του αντικειμένου και τα υπόλοιπα στοιχεία μπορούν να περαστούν όταν θα είναι έτοιμα. Επίσης, καινούργια στοιχεία μπορούν να προστεθούν στους κώδικες. Μάλιστα έχουμε άφήσει άρκετους αριθμούς κενούς εν όψει άλλων πιθανών συγγενικών πληροφοριών, ούτως ώστε συγγενή στοιχεία να μπορούν να παρεμβληθούν στην ίδια σειρά. Π.χ. για τα σπειροειδή μοτίβα έχουμε προβλέψει αριθμούς για σαράντα περιπτώσεις στον σχετικό κώδικα μοτίβων, όλα τα έργαλεία άπολεπισμάτων έχουν αριθμούς από 001

έως 016 στον κώδικα των τύπων κ.ο.κ. Άλλα πλεονεκτήματα είναι ή ταχύτητα καί ή οίκονομία αναπαραγωγής με τὸ τύπωμα ὅλων ἢ μερικῶν ἀπὸ τὶς πληροφορίες γιὰ τὰ ἀντικείμενα, καί τῆς ταξινόμησης τῶν ἴδιων δεδομένων σύμφωνα με διαφορετικὰ κριτήρια γιὰ διαφορετικούς σκοπούς — τὸ λεγόμενο Indexing. Π.χ. ἀνὰ πᾶσα στιγμή μπορούμε νὰ ἔχουμε τὰ ἀντικείμενα ταξινομημένα κατὰ αὐξοντα ἀριθμὸ καταλόγου, αὐξοντα ἀριθμὸ φωτογραφίας κλπ. ἢ καί συνδυασμούς στοιχείων, π.χ. ὅλα τὰ εἰσηγμένα λίθινα ἀγγεῖα κατ' αὐξοντα ἀριθμὸ καταλόγου.

Στὴν ἀρχὴ ή τροφοδότηση πληροφοριῶν γίνεται με βάση τὴ μελέτη — εἶναι τὸ αἰώνιο αἶνιγμα τί ἔγινε πρῶτο, ή κότα ἢ τὸ αὐγὸ — διότι ἐὰν δὲν εἶχε προχωρήσει ή μελέτη σὲ βάθος δὲν θὰ ἦταν δυνατό νὰ σχεδιαστεῖ ή τράπεζα δεδομένων. Ἀλλὰ ἀκόμη καί πέρυσι ἐπιχειρήσαμε νὰ καταγράφονται στοιχεῖα γιὰ ἀντικείμενα ποὺ δὲν χρειάζονταν πολὺ συντήρηση, κατευθείαν ἀπὸ τὸ ἐργαστήριο ὅπου φθάνουν μετὰ τὴν ἀνακάλυψή τους. Ἐφέτος ἐκπονήσαμε ἄλλη τράπεζα δεδομένων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ἐπίπλευσης. Παράλληλα χρησιμοποιοῦνται ἄλλα προγράμματα γιὰ ἄλλες δουλειές, ὅπως π.χ. σχεδιασμὸς ἐντύπων worksheets, σχεδιασμὸς διαγραμμάτων, ἐπεξεργασία κειμένων κλπ.

Τὸ ἐπόμενο βῆμα εἶναι νὰ εἰσαγάγουμε ἓνα μεῖζον ἐπίπεδο τυποποίησης στὰ φύλλα τοῦ ἡμερολογίου, ὥστε νὰ σχεδιάσουμε ἄλλη τράπεζα δεδομένων ποὺ θὰ συνδυαστοῦν με τὸ Archive καί ὁ προβληματισμὸς μας τώρα στρέφεται πρὸς τὰ ἐκεῖ.

Ἐλπίζω πὺς ἔγινε φανερό ὅτι ή ἐφαρμογὴ τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ σὲ ποικίλες δραστηριότητες τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ἤδη προσφέρει σημαντικές ὑπηρεσίες στοὺς μελετητὲς τῶν διαφόρων εὐρημάτων. Εἶμαι αἰσιόδοξη ὅτι θὰ συνεισφέρει σὲ ὅλο καί περισσότερους τομεῖς. Οἱ μελλοντικές ἐφαρμογές, ὅπως ή ἀποκατάσταση κτιρίων, προσόψεων κλπ. εἶναι ἤδη ἐφικτὲς ἀφοῦ σήμερα οἱ ἀρχιτέκτονες ἐπιχειροῦν παρόμοια πράγματα με τὰ εἰδικὰ προγράμματα. Ἐδῶ, ὅπως παντοῦ, τὸ καίριο ζήτημα εἶναι οἰκονομικό. Τέτοια software εἶναι ἀκριβά, ἀλλὰ ή δαπάνη γι' αὐτὰ γίνεται ἐφ' ἅπαξ. Τὸ κέρδος ὅμως εἶναι τεράστιο καί μακροχρόνιο.

Organisation of a computerised archive

The reasons why it was considered necessary to devise a uniform computerised archive for the plethora of diverse artefacts recovered from the site at Akrotiri are outlined. The rationale behind the final data base, i.e. to record an optimum of information in such a manner as to facilitate its retrieval and application in multivariant analyses, is explained. The content and coding system for each field of the data base Archive is summarised. Mention is made of other actual and possible uses of the computer to the advantage of archaeological research at the site.

ALEXANDRA DOUMAS

Ἀκρωτήρι Θήρας **Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος ὡς ἐπιτόπιο Μουσεῖο**

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1985 κατατέθηκε ἀπὸ τὸ ΥΠΠΟ στὴν Ἐπιτροπὴ Παγκόσμιας Κληρονομιάς τῆς UNESCO πρόταση μὲ ἑλληνικὰ μνημεῖα ἢ σύνολα, γιὰ ἐγγραφή στὸν Παγκόσμιο Κατάλογο Μνημείων τῆς UNESCO. Στὴν πρόταση αὐτή, ποὺ ἔγινε καταρχὴν ἀποδεκτὴ, περιελήφθη καὶ ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ὡς ὁ καλύτερα σωζόμενος οἰκισμὸς τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς.

Τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τοῦ Ἀκρωτηρίου ἐπισκέπτονται περίπου 100.000 ἄτομα τὸ χρόνο, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 20.000 εἶναι Ἕλληνες. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν συγκεντρώνεται κατὰ τοὺς πέντε καλοκαιρινοὺς μῆνες, ἀπὸ Μάιο μέχρι Σεπτέμβριο. Ἐτσι ὑπάρχουν μέρες τοῦ Αὐγούστου ποὺ οἱ ἐπισκέπτες πλησιάζουν τοὺς 1500.

Ἡ παγκόσμια ἀκτινοβολία καὶ ἡ συνακόλουθη τουριστικὴ κίνησις προσέδωσαν στὸν χώρον τῆς ἀνασκαφῆς νέα λειτουργία μὲ πολλὰ χαρακτηριστικὰ ἐπιτόπιου μουσείου. Μὲ τὸν ὅρον αὐτὸν χαρακτηρίζουμε ἀρχαιολογικοὺς χώρους ποὺ περικλείονται ἀπὸ ἓνα κέλυφος μὲ σκοπὸ τὴν προστασία καὶ ἀνάδειξη τῶν εὐρημάτων καὶ τὴν κάλυψη ἀναγκῶν, ὅπως πληροφόρηση, ἀνάπαυση καὶ ψυχαγωγία τῶν ἐπισκεπτῶν.

Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τοῦ Ἀκρωτηρίου διαθέτει τὰ ἀκόλουθα γνωρίσματα μουσείου: προδιαγεγραμμένη πορεία ἐπισκεπτῶν σὲ ἀποκλεισμένο ἀπὸ τὸ περιβάλλον χώρο, στάσεις σὲ ἐπιλεγμένα σημεῖα, ἔκθεση ἀντικειμένων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν σὲ ὀρισμένες θέσεις τοῦ χώρου. Ἀρκοῦν ὅμως αὐτὰ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ὡς μουσείου;

Ἄς δοῦμε τὸ θέμα γενικότερα. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἔντονος προβληματισμὸς γύρω ἀπὸ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν ἀρχαιολογικὸν χώρο ἀπὸ ὅπου προέρχονται καὶ στὸν μουσειακὸν χώρο ὅπου μεταφέρονται καὶ ἐκτίθενται τὰ εὐρήματα. Οἱ χιλιάδες ἀρχαιολογικοὶ χώροι ποὺ ὑπάρχουν σ' ὅλη τὴ γῆ ἢ ἐγκαταλείπονται στὴν τύχη τους μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν εὐρημάτων σὲ ἀποθήκες καὶ μουσεῖα, ἢ, οἱ σημαντικότεροι, φυλάσσονται ἐνῶ τὰ εὐρήματα ἐκτίθενται σὲ μουσεῖα, ἢ τέλος, μετατρέπονται σὲ ἐπιτόπια μουσεῖα μὲ τὴν κατασκευὴ κτιρίου πάνω σ' αὐτούς.

Ἡ τρίτη λύση ἐμφανίζεται ὅλο καὶ συχνότερα τὰ τελευταῖα χρόνια. Οἱ αἰτίες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου συνδέονται κατὰ τὴ γνώμη μου μὲ τὶς σύγχρονες ἀνάγκες γιὰ μαζικὴ πολιτιστικὴ κατανάλωση καὶ διδακτικότητα, ποὺ προϋποθέτουν νέες λειτουργίες καὶ χρήσεις. Ὅλα αὐτὰ ὁδήγησαν τοὺς εἰδικοὺς στὴν ἐπανεξέταση τοῦ ρόλου τοῦ μουσείου. Τὸ ἔκθεμα δὲν ἀντιμετωπίζεται πλέον ὡς φετίχ, ἀλλὰ ἀναζητεῖται ἡ σύνδεσή του μὲ τὸν κόσμον ἀπὸ ὅπου προέρχεται, φυσικὸ, κοινωνικὸ, πολιτισμικόν.

Ὡστόσο, στὴν πλειοψηφία τους τὰ ἀρχαιολογικὰ μουσεῖα ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι ἐκφραστὲς τῆς ἰδεολογίας ποὺ τὰ βλέπει ἀπλὰ καὶ μόνο ὡς μέσα προβολῆς τῆς ἀρχαίας τέχνης καὶ ὄχι, ταυτόχρονα, ὡς μέσα γνώσης τῆς ἀρχαίας κοινωνίας. Λειτουργοῦν ὡς τόποι λατρείας τοῦ σπάνιου ἀντικειμένου καὶ προβάλλουν σχεδὸν μυστικιστικὰ τὴν ἀρχαία τέχνη λόγου χάρι, ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν ἀρχαία κοινωνία. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἓνα προϊστορικὸ εὔρημα, ἀγαλματίδιο, τοιχογραφία, ἢ ἀκόμη χρηστικὸ ἀντικείμενο, ὅταν γίνεται ἔκθεμα μουσείου, περιβάλλεται ἀπὸ ἀκόμη μεγαλύτερο μυστήριον ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ τοῦ προσδίνει ἡ μεγάλη χρονικὴ ἀπόσταση ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὴ δημιουργία του καὶ οἱ συνακόλουθες δυσκολίες ἐρμηνείας του. Προσανατολίζονται λοιπὸν οἱ μουσειολόγοι πρὸς νέους τρόπους ἔκθεσης μὲ στόχον τὴ σύνδεση τοῦ ἀντικειμένου μὲ τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτισμικὸ του πλαίσιο, τὴν ἱκανοποίησιν τῆς αὐξανόμενης ἀπαιτήσεως γιὰ πληροφόρηση, ἐπεξήγηση, ἐποικινωνία, δράση. Ποιός, ὅμως, εἶναι ὁ καλῦτερος τρόπος γιὰ νὰ παρουσιαστοῦν τὰ ἐκθέματα ἂν ὄχι σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ θέσιν στὴν ὁποία βρέθηκαν;

Ἐνα ἀπὸ τὰ πρῶτα παραδείγματα ἐφαρμογῆς αὐτῶν τῶν ἀπόψεων εἶναι τὸ Römisch Germanisches Museum στὴν Κολωνία (πίν. 79α). Δὲν μπορεῖ ἀκριβῶς νὰ ὀνομαστεῖ ἐπιτόπιον μουσεῖον, στεγάζει ὅμως ἓνα ση-

μαντικό αρχαιολογικό χώρο ρωμαϊκής περιόδου. Έδω ως μέσα κατανόησης χρησιμοποιούνται μερικές ανακατασκευές σε φυσικό μέγεθος (όπως ένος πύργου του τείχους της πόλης ή μιᾶς ταξιδιωτικής ἄμαξας).

Ἀντίθετα, τὸ μουσεῖο Ρωμαϊκῆς Τέχνης τῆς Merida στὴν Ἰσπανία, παρ' ὅλο πὺν κτίσθηκε πάνω στὸν ἀρχαιολογικὸν ὡρο, ἐκφράζει τὶς παλιὲς ἀντιλήψεις ὀργάνωσης (πίν. 79β). Εἶναι φανερὴ ἐδῶ ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ ἱστορικοῦ ὡρου καὶ στὶς μουσειολογικὲς ἐπιδιῶξεις.

Ἐπιτυχημένα θεωροῦμε δύο μουσεῖα στὴν Κίνα: τὸ πρῶτο στὸν ὡρο τοῦ ἀρχαίου μεταλλείου Χαλκοῦ τοῦ Tonglushan τοῦ 10ου π.Χ. αἰ. Τὴν κύρια αἴθουσα πὺν περικλείει τὰ πηγᾶδια ἐξόρυξης συνοδεύουν δύο ἄλλες αἴθουσες μὲ ἐπεξηγηματικὸ ὕλικὸ καὶ ἐκθεση ἐργαλείων ἐξόρυξης (πίν. 81α). Τὸ δεῦτερο στὸν τάφο τοῦ πρῶτου αὐτοκράτορα τῆς Κίνας Qin Shi Huang, πὺν φρουρεῖται ἀπὸ 7.500 πῆλινους στρατιῶτες. Ἡ ἔκταση τοῦ ὡρου εἶναι περίπου 1.500 μ² (πίν. 81β).

Ἄς ἐξετάσουμε τώρα ἂν ὁ ἀρχαιολογικὸς ὡρος τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας ἐπιτελεῖ τὸν ρόλο του ὡς ἐπιτόπιο μουσεῖο, καὶ ποῖα σκοπιμότητα ἔχει αὐτό. Σήμερα ἡ λειτουργία τοῦ ὡρου εἶναι τριπλή. Ἐκεῖ ἐπιτελεῖται συντήρηση, ἀνασκαφή, ἐκθεση (πίν. 80). Τὰ προβλήματα συντήρησης τῶν κτιρίων προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ δομὴ τους καὶ ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκὴ προστασία. Τὸν ἀνασκαμμένο ὡρο, πὺν ἔχει ἔκταση περίπου 10 στρεμμάτων, καλύπτει σήμερα στέγαστρο ἀπὸ μεταλλικὸ σκελετὸ dexion καὶ φύλλα ἐλλενίτ (πίν. 82α). Ἡ προστασία πὺν παρέχει τὸ στέγαστρο αὐτὸ εἶναι ἀνεπαρκές: δὲν ἐξασφαλίζει στεγανότητα παρὰ τὴν πρόσφατη καὶ δαπανηρὴ ἀντικατάσταση τῶν ὕδρορροῶν του, καὶ τὸ διαβρωτικὸ ἔργο τοῦ νεροῦ συνεχίζεται μέσα στὸν ἀνασκαμμένο ὡρο. Ἐπιπλέον, ἡ περίμετρος εἶναι ἀνοικτή, γεγονὸς πὺν ἐπιτρέπει στὸν ἀέρα νὰ κυκλοφορεῖ ἐλεύθερα στὸν ὡρο. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀνέμου μὲ τὴν ἡφαιστειακὴ σκόνη πὺν ἀποσπᾶται ἀπὸ τὰ φυσικὰ τοιχώματα τοῦ περιβάλλοντος ἢ ἀναδύεται ἀπὸ τοὺς βηματισμοὺς τῶν ἐπισκεπτῶν, λειτουργεῖ σὰν ἀμμοβολὴ πάνω στὶς εὐθρυπτες ἐπιφάνειες τῶν κτιρίων, φθείροντάς τις. Τέλος, ὁ ἴδιος ὁ φορέας τοῦ στεγάστρου διαβρώνεται ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν κίσηρη σὲ βαθμὸ ἐπικίνδυνο ἐξαιτίας τῆς ἐλλιποῦς συντήρησης.

Ἡ δεύτερη βασικὴ λειτουργία τῆς ἀνασκαφῆς ἐπιτελεῖται κάτω ἀπὸ ἰδιαίτερα δυσμενεῖς συνθήκες:

- ἔλλειψη τεχνικῶν μέσων γιὰ τὴν ἀπορρόφηση τῆς σκόνης καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν προϊόντων τῆς ἀνασκαφῆς (ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν πολλὰ κυβικὰ μέτρα ἐπιχῶσεων).
- σημαντικὲς ὀχλήσεις ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες λόγω τῆς ἀναγκαστικῆς διασταύρωσης κινήσεων.

- ἔλλειψη ἐπαρκoῦς φυσικοῦ φωτισμοῦ.
- ὑπερβολικὴ ζέστη τὸ καλοκαίρι, ἐποχὴ πoῦ γίνονται ἀνασκαφές, λόγω κακοῦ ἀερισμοῦ τοῦ χώρου.

Ἀνάλογα προβλήματα περιορίζουν τὴν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὸν μνημειακὸν χώρον καὶ στὸν ἐπισκέπτη. Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου ἀλλοιώνεται ἀπὸ τὴ σκόνη πoῦ ἐπικάθεται στὰ κτίρια, ἀφαιρώντας τοὺς τὸ χρῶμα καὶ τὴν ἰδιαίτερη ὕφὴ καὶ ἀμβλύνοντας τὰ περιγράμματα. Ἡ πλαστικότητα τῶν μορφῶν ὑποβαθμίζεται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἀνεπαρκές ὑποκίτρινο φῶς πoῦ πέφτει ἀπὸ τοὺς ἡμιδιαφανεῖς φεγγίτες τῆς ὀροφῆς.

Πρόβλημα ἐπικοινωνίας καὶ πληροφόρησης δημιουργεῖ ἡ ἀποκοπὴ τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον. Ἡ κίνηση τῶν ἐπισκεπτῶν γίνεται στὰ ἐπίπεδα τῶν δρόμων καὶ τῶν δαπέδων τοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ, πoῦ βρίσκεται βαθύτερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ γύρω ἐδάφους κατὰ ἀρκετὰ μέτρα. Τὸ ὕψηλὸν πραινὲς ἀπὸ ἡφαιστειογενὴ ὕλικά πoῦ περιβάλλει τὴν ἀνασκαφὴν, σὲ συνδυασμὸν μὲ τὰ πυκνὰ μεταλλικὰ ζευκτὰ καὶ τὸ ἐλλενίτ τοῦ στεγάστρου, ἀπομονώνουν ὁπτικά τὸν χώρο. Ἡ γειτνίαση τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὴ θάλασσα, ἡσχέση τοῦ μὲ τὸ προϊστορικὸ λιμάνι, τὴ θέση τοῦ ὁποῖου προσδιορίζει ὁ καθηγητὴς Χρῖστος Ντούμας ἀνάμεσα στὸ Κόκκινο Βουνὸ καὶ στὴ Μεσοβούνα, δὲν γίνονται ἀντιληπτές μέσα ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρο.

Σοβαρὸ πρόβλημα δημιουργεῖ καὶ ἡ παντελὴς ἔλλειψη κάθε εἵδους ἐξυπηρέτησης τοῦ ἐπισκέπτη. Χῶροι ὑγιεινῆς ὑπάρχουν ἀλλὰ δὲν λειτουργοῦν, οἱ χῶροι ἀνάπαυσης ἀπουσιάζουν, ἐνῶ τώρα μόλις κατασκευάζεται ἀναψυκτήριο.

Τί συμβαίνει ὅμως μὲ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου; Ὅρισμένα ἀντικείμενα ἐκτίθενται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Ἄλλα βρίσκονται ἀποθηκευμένα σὲ ὑπόστεγα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἄλλα στὰ Φηρά, στὸ κτίριο ὅπου ἐδῶ καὶ δεκαπέντε χρόνια πρόκειται νὰ στεγαστεῖ τὸ Μουσεῖο Προϊστορίας Θήρας (πίν. 82β). Τὸ κτίριο αὐτὸ ὅπως ἀπέδειξε μιὰ πρώτη μελέτη πoῦ ἐκπονήσαμε πρόσφατα, παρουσιάζει σήμερα — πρὶν ἀκόμη χρησιμοποιηθεῖ — σοβαρὰ τεχνικὰ καὶ κτιριολογικὰ προβλήματα, πoῦ καθιστοῦν ἀδύνατη τὴ λειτουργία τοῦ ἀν δὲν προηγηθοῦν σημαντικὰ ἔργα μετατροπῶν καὶ ἐπισκευῶν.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐπανεκθέσεως τῶν τοιχογραφιῶν παραμένει ἐπίσης ἀνεπίλυτο. Οἱ ξεναγοὶ στὸ Ἀκρωτήρι περιορίζονται στὸ νὰ δείχνουν μόνο τὶς θέσεις ὅπου βρέθηκαν οἱ τοιχογραφίες. Ὁ ἐπισκέπτης γιὰ νὰ τὶς δεῖ πρέπει νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο στὴν Ἀθήνα, ὅπου πάλι μόνο μιὰ ἀποσπασματικὴ ἀντίληψη μπορεῖ νὰ σχηματίσει. Σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα καὶ τὶς ἰσχύουσες ἀναστηλωτικὰς ἀρχές, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἐκθέση τῶν τοιχογραφιῶν *in situ*. Θεωροῦμε σωστὴ τὴν ἀπό-

φαση για όριστική επανέκθεσή τους στα Φηρά. Αυτή όμως πρέπει να γίνει με σύγχρονες μουσειογραφικές τεχνικές και τρόπους που να επανασυνδέουν τις τοιχογραφίες με τον χώρο προέλευσής τους. Αντίστοιχα, ανάλογες πληροφορίες θα δέχεται ο επισκέπτης της ανασκαφής.

Η σημασία του χώρου και οι κίνδυνοι που αυτός διατρέχει, απαιτούν άμεση επέμβαση. Έδω δεν υπάρχει μουσειολογικό δίλημμα: να αφήσει κανείς τον χώρο στην τύχη του ή να τον προστατεύσει. Μια δραστική επέμβαση είναι επιτακτική και σύμφωνη με το άρθρο 14 του χάρτη της Βενετίας.

Τί είδους επέμβαση απαιτείται; Νομίζω ότι η ιδιομορφία του αρχαιολογικού χώρου του Ακρωτηρίου δεν επιτρέπει μερική αντιμετώπιση των προβλημάτων. Πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι τρεις λειτουργίες του χώρου: συντήρηση, έρευνα, ανάδειξη. Απαραίτητη για τον σκοπό αυτό είναι η αντικατάσταση του στεγάστρου με νέα μόνιμη κατασκευή-κέλυφος, που θα ελαχιστοποιήσει τις φθορές των κτιρίων που αποκαλύπτονται. Απαιτείται επίσης κλιματισμός με έλεγχο θερμοκρασίας και υγρασίας, καθώς και σωστός φυσικός φωτισμός του χώρου. Ο κατάλληλος φωτισμός και ο καθαρισμός των κτιρίων θα αναδείξει και τα χρώματα των υλικών, που όπως έχει δείξει η μελέτη της Κ. Παλυβοῦ, αποτελούν σημαντικό στοιχείο της μορφής του οικισμού. Με τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας του προσωπικού, θα επιταχυνθεί και η πρόοδος του έργου. Τα χώματα από την ανασκαφή πρέπει να απομακρύνονται με αναβατήριο και μεταφορική ταινία σύγχρονων προδιαγραφών.

Το στέγαστρο μπορεί να λειτουργεί και ως ικρίωμα. Η ανάρτηση στοιχείων απ' αυτό θα δημιουργεί μεταβλητά επίπεδα εργασίας που θα διευκολύνουν την πρόσβαση στα κτίρια από διάφορα ύψη. Οι κινήσεις κοινού και εργαζομένων πρέπει να διαχωρίζονται. Οι επισκέπτες μπορούν να κυκλοφορούν περιμετρικά σε διαδρόμους υπερυψωμένους, ενώ σε επιλεγμένα σημεία θα μπορούν να κατέβουν στο επίπεδο των δρόμων του οικισμού. Η κίνηση αυτή βελτιώνει τις συνθήκες αντίληψης του χώρου ενώ εξασφαλίζει πανοραμική εικόνα της ανασκαφής και οπτική επανασύνδεση με τον περιβάλλοντα χώρο. Παρέχει επίσης δυνατότητα προσέγγισης σε δυσπρόσιτα σημεία ή περιοχές διενέργειας ανασκαφών, συντηρήσεων, αναστηλώσεων, χωρίς όχληση των εργαζομένων, συμβιβάζοντας αντιθετικές λειτουργίες και μεγιστοποιώντας τον διδακτικό χαρακτήρα.

Με τις νέες συνθήκες, έκθεση εύρημάτων μπορεί να γίνεται *in situ* χωρίς κινδύνους καταστροφής ή φθοράς τους. Η κατασκευή πρέπει να είναι εύκολα επεκτατή και να επιτρέπει τη δημιουργία κλειστών ή ανοικτών χώρων κατά περίπτωση. Η εξυπηρέτηση του κοινού με χώρους

πληροφόρησης και ανάπαυσης, μπορεί να αναπτυχθεί σε πολύ ευρύτερες πολιτιστικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες ανάλογα με τον επιδιωκόμενο χαρακτήρα του χώρου και τη διαμόρφωση των αναγκών στο μέλλον.

Η αισθητική εμφάνιση έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Κατακόρυφοι φορείς μέσα στον χώρο, παρόλο που μπορούν να τοποθετηθούν στις θέσεις των παλιών, θα πρέπει να ελαχιστοποιηθούν. Η εξωτερική εμφάνιση πρέπει να λειτουργεί ως «προμήνυμα». Να εντάσσεται στο τοπίο, αλλά και με τη διακριτική του παρουσία να αφήνει τον επισκέπτη απερίσπαστο για την απόλαυση του προϊστορικού οικισμού.

Με την ολοκλήρωση του έργου και τη συνακόλουθη ανάδειξη των αξιών του, επιτελείται και η λειτουργία του ως επιτόπιου μουσείου. Έτσι μεγιστοποιείται η επικοινωνία του μνημειακού χώρου με το κοινό.

Η Σύμβαση του 1972 για την προστασία της Παγκόσμιας Πολιτιστικής και Φυσικής Κληρονομιάς, την οποία έχει επικυρώσει και η Ελλάδα, δεσμεύει κάθε κράτος-μέλος να προστατεύσει, να συντηρήσει, να αξιοποιήσει και να μεταβιβάσει στις επόμενες γενιές την πολιτιστική και φυσική κληρονομιά του. Να κάνει επίσης ό,τι είναι δυνατόν προς τον σκοπό αυτό, μέχρι του μέγιστου όριου των πόρων συνδρομής και συνεργασίας που μπορεί να πετύχει.

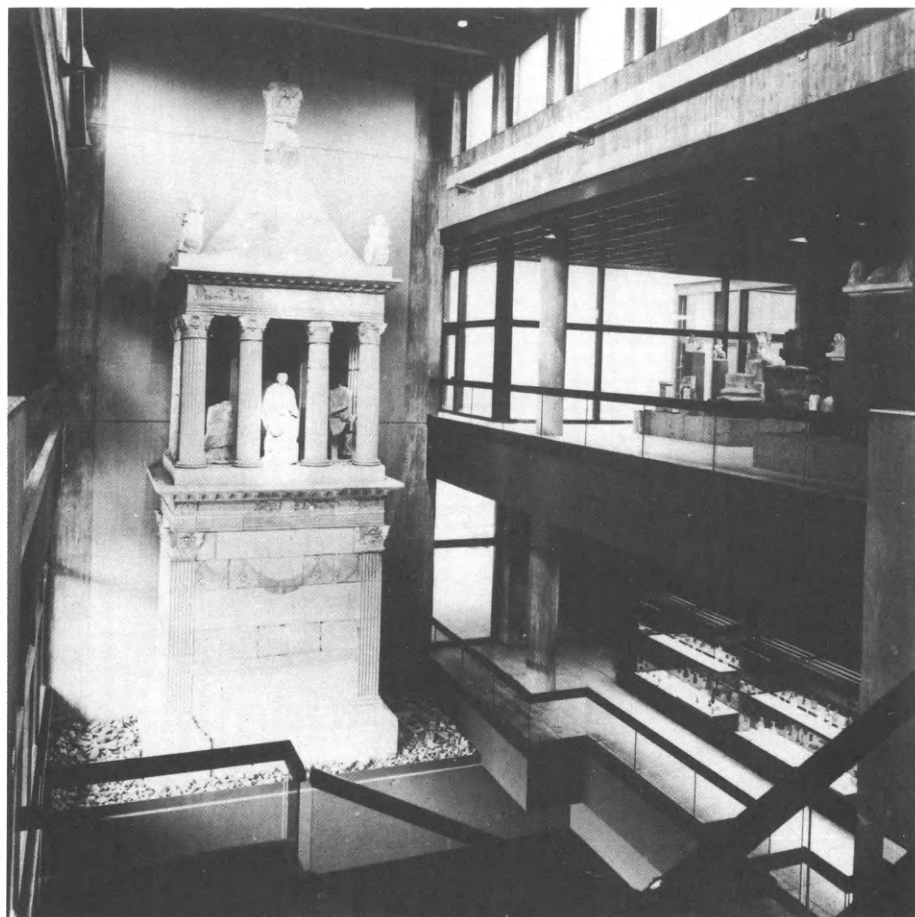
Ασφαλώς η πραγματοποίηση των απαιτούμενων επεμβάσεων στο Ακρωτήρι είναι έργο δαπανηρό. Έναπόκειται στην πολιτεία να εκτιμήσει την ανάγκη ολοκλήρωσής του.

ΑΓΝΗ ΚΟΥΒΕΛΑ

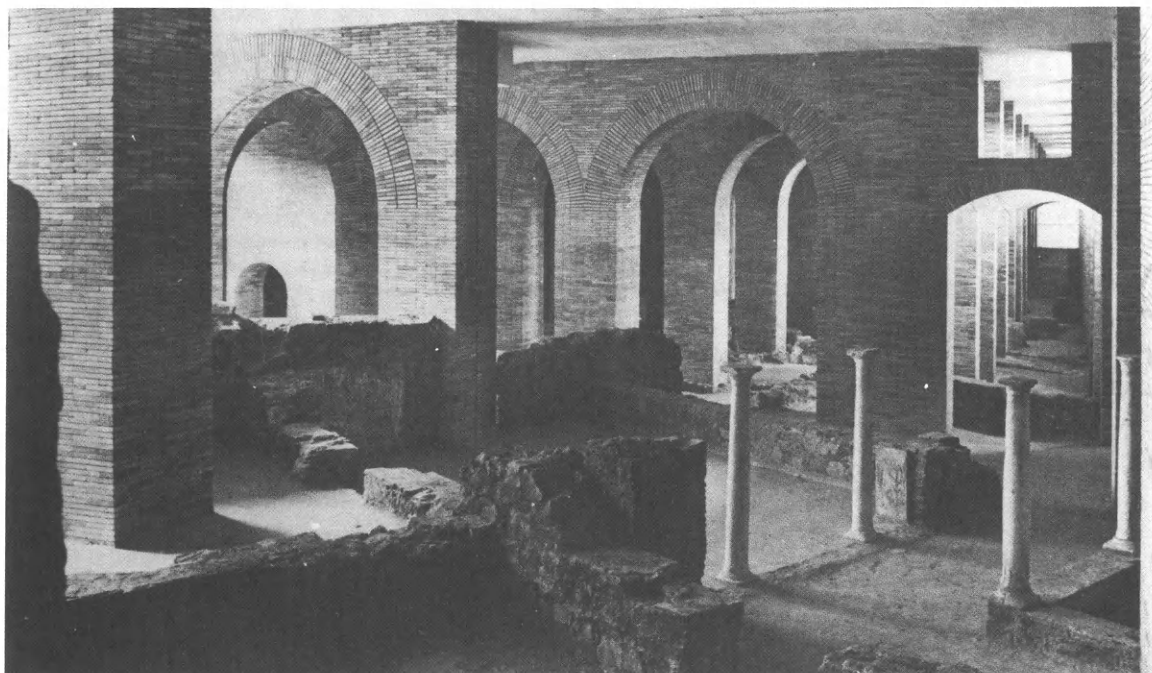
***Akrotiri Thera: The archaeological site as a museum
“in situ”***

Reference is made to prevailing contemporary opinion which recognises the need for archaeological sites to function as museums “in situ” and its application internationally. It is noted that the archaeological site of Akrotiri operates as a rudimentary museum “in situ”. In order to protect the finds and ensure comfortable conditions for those visiting and those working in the excavation, the construction of a suitably arranged permanent covering and the ventilation of the site are imperative. The criteria, operational framework and principal characteristics such a structure should meet are presented.

AGNI KOUVELA

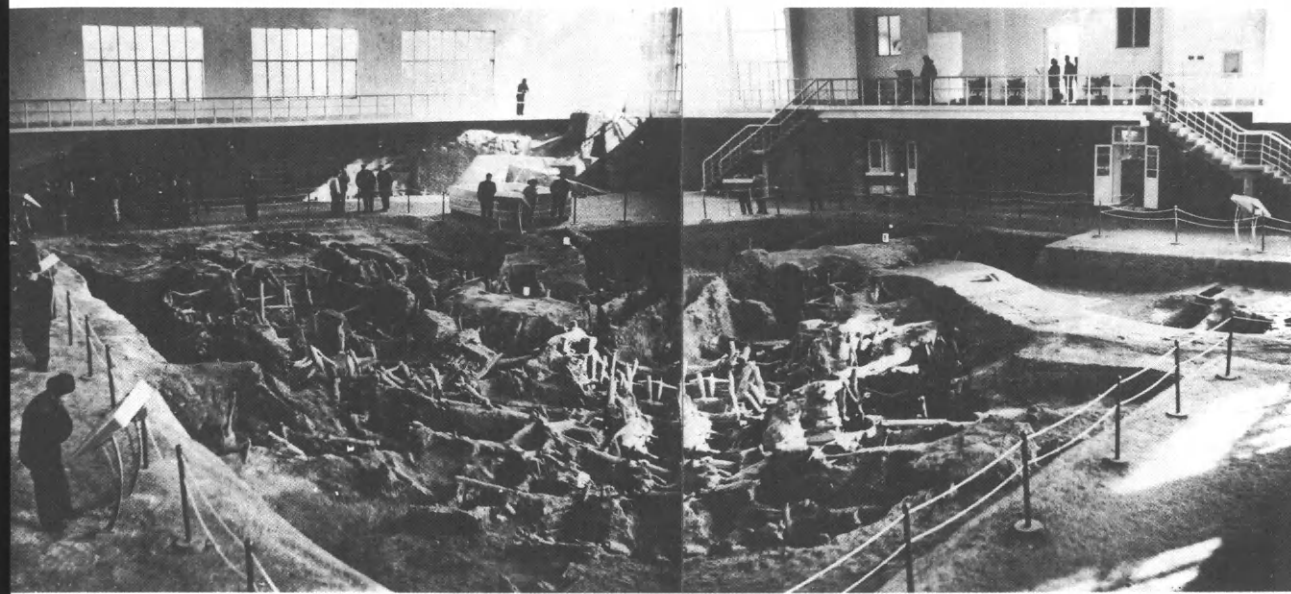
α. Άποψη του Ρωμαιογερμανικού Μουσείου της Κολωνίας.

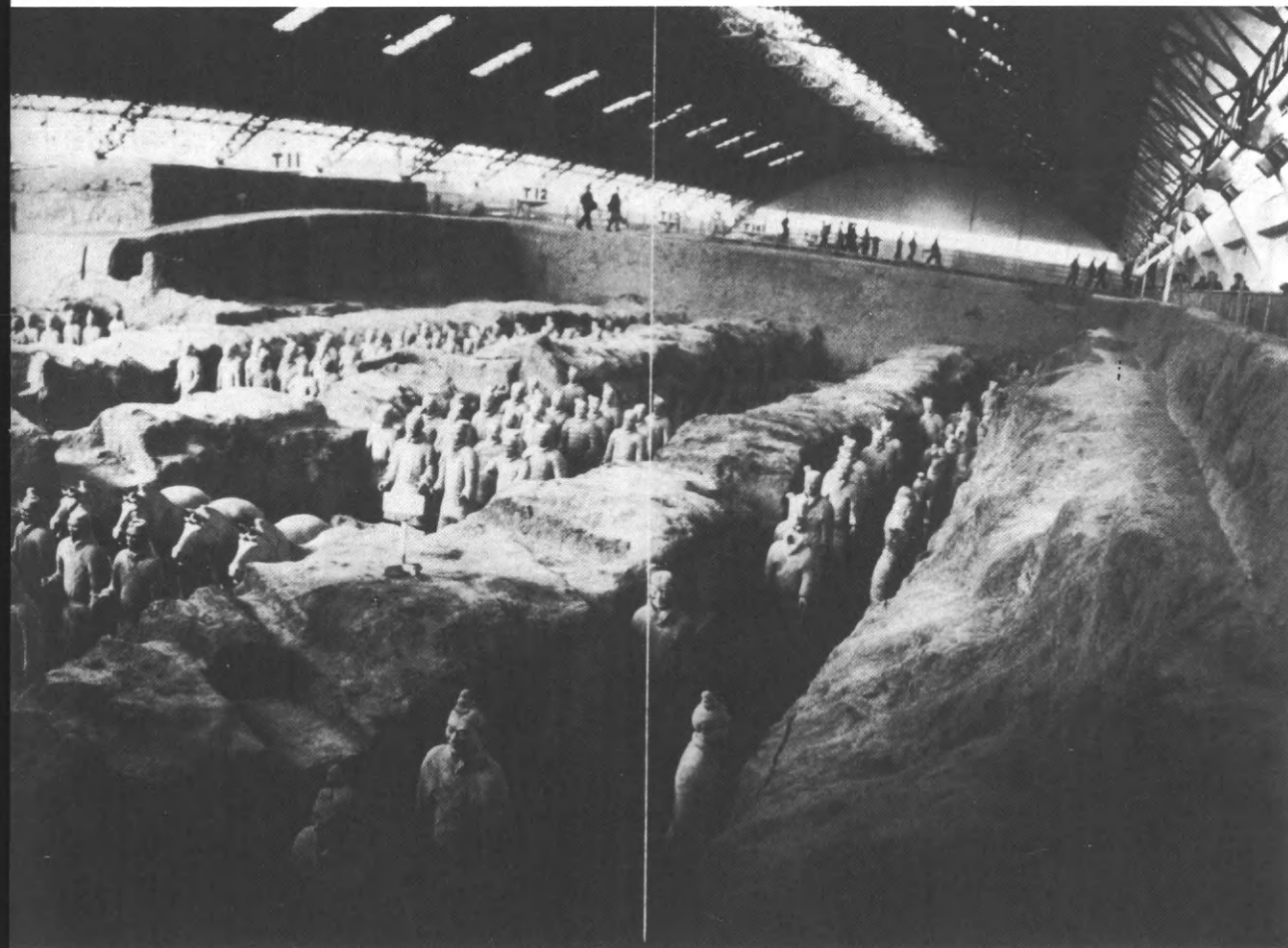
β. Μουσείο Ρωμαϊκής Τέχνης, Merida, Ίσπανία.

Άκρωτήρι Θήρας, ανασκαφικός χώρος.

α. Άποψη της μεγάλης αίθουσας του Μουσείου Tonglushan, πού στεγάζει τὸ ἀρχαῖο μεταλλεῖο χαλκοῦ.

β. Κύρια αἴθουσα ἐκθεμάτων τοῦ Κινεζικοῦ Μουσείου πηλινῶν ἀγαλμάτων τοῦ Qin Shi Huang.

ίστορία τοῦ νησιοῦ, μπορούμε νὰ προχωρήσουμε στὴν παρουσίαση τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος σὲ διάφορες περιόδους παράλληλα μὲ τὴν ἐκάστοτε βαθμίδα τοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπάρχουν τὰ ὑλικά γιὰ νὰ παρουσιάσουμε τὶς ποικίλες πτυχὲς τοῦ βίου, τὶς δραστηριότητες τῶν ἀνθρώπων, ἀπόψεις ἀπὸ τὴν ἰδεολογία τους γιὰ καθεμιά ἀπὸ τὶς φάσεις τοῦ πολιτισμοῦ στὶς Κυκλάδες. Ἐτσι πιστεύουμε πὼς θὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε ἓνα μουσεῖο μὲ χαρακτήρα παιδευτικὸ καὶ ψυχαγωγικὸ μαζί.

Βασικὴ προϋπόθεση γιὰ ὅλα ὅσα προτείνονται εἶναι ἡ ἐξασφάλιση τῶν πόρων. Ἀναμφισβήτητα θὰ ἀπαιτηθοῦν τεράστια κονδύλια. Ἡ διάθεσή τους ὅμως θὰ ἀποτελέσει μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἐπενδύσεις στὸν τομέα τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας. Πιστεύουμε πὼς πρέπει καὶμποροῦν νὰ διατεθοῦν. Φτάνει μιὰ ματιὰ στὶς ἐφημερίδες τῶν ἡμερῶν μας γιὰ νὰ μᾶς πείσει. Τὰ δισεκατομμύρια ποὺ διακινοῦνται μὲ τὶς καταχρήσεις καὶ τὶς ἀγοραπωλησίες ποδοσφαιριστῶν δείχνουν πὼς χρήματα ὑπάρχουν. Ἡ διαχείρισή τους δὲν γίνεται ὅπως θὰ ἔπρεπε.

Προσωπικὰ θὰ ἀγωνιστῶ γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν προτάσεων καὶ τὴ συνέχιση τοῦ ἔργου φιλοδοξώντας νὰ παραδώσω τὴ σκυτάλη, ὅταν θὰ ῥθει ἡ ὥρα, σὲ χέρι πιὸ στιβαρὸ ἀπ' τὸ δικό μου.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

Prospects: the Future of the Past

An interdisciplinary approach to those problems which have arisen so far — scientific, technical, concerning conservation and promotion of the site as a monument of global cultural heritage —, after their study by responsible collective bodies, is imperative. The priorities in continuing the work are defined and basic needs stressed. If excavation and conservation of the finds is to continue, completion of the infrastructure is essential, entailing the organisation of modern laboratories and their staffing with permanent personnel. Last but not least, promotion of the excavation involves the rational organisation of both the excavated area and its wider environs, in order to facilitate the building and tourist development of the village, without adversely affecting the archaeological site and character of the area. Furthermore, the construction of a large, modern museum which, on account of the variety and uniqueness of the finds, could lay claim to the title Museum of the Prehistoric Aegean, is of the utmost urgency.

CHRISTOS DOUMAS

Κατάλογος Πινάκων

Σελ. 17: 'Ο Σπυρίδων Μαρινᾶτος, θεμελιωτής τῶν θηραϊκῶν σπουδῶν (1901-1974).

Σελ. 17: Πρῶτο Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο Θήρας (1969). 'Ο Μαρινᾶτος ξεναγεῖ τοὺς συνέδρους στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς.

Σελ. 18: 'Ο συνταξιούχος ἀγροφύλακας Στάθης Ἀρβανίτης· γνωρίζοντας τὴν τοπογραφία τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου βοήθησε ἀποτελεσματικὰ τὸν Μαρινᾶτο στὶς ἐπιφανειακὲς του ἔρευνες.

Σελ. 18: 'Ο ἀρχιτεχνίτης ἀνασκαφῶν Γιάννης Καραμῆτρος· μὲ τὴν τεράστια ἐμπειρία του ὡς ἀνασκαφέας συνέβαλε στὴν ὁργάνωση τοῦ ἐργοταξίου.

Σελ. 19: Τὸ πρῶτο συνεργεῖο τοῦ Μαρινάτου στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἀκρωτηρίου (ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς δεξιὰ):

Μηνᾶς Ἀρβανίτης, ὁ πρῶτος φύλακας (σήμερα ἀρχιφύλακας) τοῦ χώρου τῶν ἀνασκαφῶν καὶ γνωστὸς κυνηγὸς ποὺ ποτὲ δὲν τὸν ἀποχωρίζεται τὸ κυνηγόσκυλό του. Στὰ κτήματά του ἔγιναν οἱ πρῶτες δοκιμαστικὲς τομές (Ἀρβανίτη 1, 2 καὶ 3).

Γεώργιος Ἀρβανίτης (Κόκκινος). Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὸ ταξί του (σήμερα ξενοδόχος).

Βαγγέλης Ἀλεφραγκῆς (τοῦ Μπελᾶ), ἐργάτης (σήμερα ὁργανώνει ἐκδρομὲς σὲ γραφικὲς παραλίες τοῦ Ἀκρωτηρίου).

Μάρκος Ἀλεφραγκῆς (τοῦ Ἐπιφάνη), μαθητῆς Γυμνασίου (τότε) καὶ ἐργάτης τῆς ἀνασκαφῆς, μετέπειτα ἰδρυτῆς καὶ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Ἀκρωτηριανῶν στὸν Πειραιά (ὑπηρετεῖ στὴν Τροχαία Πειραιῶς).

Λάμπρος Κούλης, ἐργάτης (σήμερα φαροφύλακας).

Γιώργης Ἀλεφραγκῆς (τῆς Μαριγῶς). Ὁ πιστὸς φύλακας καὶ συνεργάτης τοῦ Μαρινάτου.

Νικολάκης Πελέκης (καθιστὸς στὸ πεζούλι). Γιὸς τοῦ παλαιοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Ἡλία Πελέκη, ἀπὸ τὸ Καμάρι, ἔμπειρος τεχνίτης τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἐφόρου Ν. Ζαφειρόπουλου στὴ Σελλάδα, ποὺ εἶχε μάθει νὰ παρατηρεῖ τὸ ἔδαφος. Ὅταν μιὰ μέρα συνόδευσε τὴν κόρη του, νεοδιόριστη δασκάλα, στὸ Ἀκρωτήρι, βρῆκε τὴν εὐκαιρία γιὰ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὴν περιοχή καὶ συνέλεξε τὰ ὄστρακα ποὺ ὁδήγησαν τὸν Μαρινάτο στὴ θέση ποὺ τελικὰ ἐπέλεξε γιὰ ἀνασκαφή.

Φάνης Ζῶρζος, ὁ ταξιθεμένος ναυτικὸς τοῦ χωριοῦ ποὺ ξεμπαρκάρισε μὲ τὴν ἔναρξη τῶν ἀνασκαφῶν (σήμερα ὁ λεωφορειοῦχος τοῦ χωριοῦ).

Νικόλας Σιγάλας (Μαρκεζίνης). Ὁ ἔμπειρος τεχνίτης ἀνασκαφῶν, μαθητὴς τοῦ Καραμήτρου, ποὺ ἀκόμη ἐξακολουθεῖ νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του στὴν ἀνασκαφή.

Σελ. 20: Οἱ πρῶτες δοκιμαστικὲς τομὲς τοῦ Μαρινάτου (1967) καὶ ἡ πρώτη βοηθητικὴ «ἐγκατάσταση» (καλύβια) στὸν χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν.

Σελ. 20: Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ R. Zahn (1899) στὴ θέση Ποταμός, γύρω στὰ 500 μ. ἀνατολικά τῶν σημερινῶν ἀνασκαφῶν (ἡ φωτογραφία εὐγενῶς παραχωρήθηκε ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο).

1 α. Βόρεια ὄψη Ξεστῆς 2.

β. ΒΑ ὄψη Δυτικῆς Οἰκίας: διακρίνεται σκέλος τοῦ κλιμακοστασίου πάνω σὲ ἡφαιστειακὰ ὑλικά.

γ. Παράθυρο στὸ βόρειο τοῖχο τῆς Δυτ. Οἰκίας.

2 α. Νότια ὄψη τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

β. Βόρεια ὄψη τῆς Ξεστῆς 4.

3 α. Δυτικὴ Οἰκία (ὕψος διατήρησης: 6 μ. — δύο ὀρόφοι).

β. Βόρεια ὄψη τῆς Ξεστῆς 4.

4 Ἀναπαράσταση τοῦ κύριου κλιμακοστασίου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

5 Ἀναπαράσταση τοῦ πρώτου ὀρόφου τοῦ δωματίου 5 τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

6 Ἀναπαράσταση τῆς Ξεστῆς 3 (χώροι 1-8).

7 Δυτικὴ Οἰκία: κατόψεις ἰσογείου καὶ ὀρόφου.

8 α. Τομέας Δ, εἴσοδος Δ15.

β. Εἴσοδος Δυτικῆς Οἰκίας.

γ. Εἴσοδος τοῦ τομέα Α.

9 α. Ὅψη Ξεστῆς 2 μὲ τὸ γείσωμα ποὺ χωρίζει τοὺς ὀρόφους.

β. Τοῖχος ὀρόφου πάνω ἀπὸ πολύθυρο ἰσογείου στὴν Ξεστὴ 3.

10 Δυτικὴ Οἰκία, κάτοψη ἰσογείου καὶ ὀρόφου.

11 α. Στῶμα καταστροφῆς ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

β. Ξεστὴ 3, δωμάτιο 7: πεσμένες πλάκες δαπέδου ὀρόφου.

12 Δυτικὴ Οἰκία, δυτ. τμήμα δωματίου 6: ἀγγεῖα πεσμένα στὴν ἐπίχωση.

13 Σχηματικὴ παράσταση τῶν ἐπιχώσεων.

- 14 α. Συγκρότημα Α, δωμάτιο 1 ισογείου (*Thera I*, εικ. 41).
β. Δυτική Οικία, ανατ. τοίχος δωματίου 6: άγγεία πεσμένα από τὰ ράφια.
- 15 Δυτική Οικία, ανατ. τοίχος δωματίου 6: άναπαράσταση άρχικης θέσης τών άγγείων κατά είδος και μέγεθος.
- 16 Όροφος Δυτικής Οικίας: λειτουργία του χώρου.
- 17 Ξεστή 3, δωμ. 3 όρόφου: ή κοκκινομάλλα κροκοσυλλέκτρια, λεπτομέρεια.
- 18-19 Ξεστή 3, δωμ. 3 όρόφου: ή άποκατάσταση του τοιχογραφικού συνόλου τών κροκοσυλλεκτριών.
- 20 α-β. Ξεστή 3, άδυτον, ή τοιχογραφία του βόρειου τοίχου: α. οί τρεις προσκυνητριες. β. Λεπτομέρεια της πεπλοφόρου «χορεύτριας».
- 21 α-ε. Ξεστή 3, δωμ. 2: α. Τμήμα της ζωφόρου τών πιθήκων με άνθρωπομιμητικές δραστηριότητες: λυρωδός και ξιφουλκός. β. Τμήματα της ζωφόρου τών χελιδονιών: βράχια με κρόκους. γ. Τμήμα της ζωφόρου τών χελιδονιών. δ. Ή τοιχογραφία του βόρειου τοίχου, λεπτομέρεια: ό πίθηκος προσφέρει στήμονες κρόκων στην ένθρονη πότνια θηρών. ε. Τμήμα της ζωφόρου τών χελιδονιών.
- 22 α-β. Ξεστή 3, δωμ. 3 όρόφου: ή κοκκινομάλλα νεαρή κροκοσυλλέκτρια του βόρειου τοίχου.
- 23 Ξεστή 3, δωμ. 3 όρόφου: ή τοιχογραφία με τις δύο συνομιλούσες κροκοσυλλέκτριες.
- 24 α. Ή τοιχογραφία της άνοιξης.
β. Ή τοιχογραφία της άνοιξης, λεπτομέρεια: ζεύγος χελιδονιών.
- 25 α-β. Δυτική Οικία, μικρογραφία: α. Τò λιοντάρι στην παράσταση με την πομπή του στόλου. β. Ό γρύπας του ύποτροπικού τοπίου.
- 26 Διαφορετικός τρόπος άπόδοσης της κόμης.
- 27 Ένας άπό τους ψαράδες της Δυτικής Οικίας.
- 28 Ό ψαράς ως μορφή μετωπική.
- 29 Άνάγλυφο του Παλαιού Βασιλείου: ό νεκρός βασιλιάς Niuserre άνάμεσα σε θεότητες με σωματοφύλακες γύρω στο θρόνο (*Staatliche Museen, Berlin*).
- 30 α. Άγαλμα έπισήμου με ραβδί και σκῆπτρο.
β. Άνάγλυφο άνδρός με ραβδί και σκῆπτρο.
γ. Λευκή λήκυθος του ζ. του Άχιλλέως.
δ. Ζωγραφικές τάσεις τών πρώτων τριών μεγάλων περιόδων της αίγυπτιακής τέχνης.
- 31 Θήβα, τάφος του Κεναμών. Νέοι με δόρατα.
- 32 Πραγματική κίνηση τών πυγμαχούντων παιδών.
- 33 α. Άναπαράσταση της πομπής γυναικών άπό τὸ Παλαιὸ Καδμεῖο της Θήβας.
β. Ή «Μυκηναία» άπό τὸ θρησκευτικὸ κέντρο τών Μυκηνών.
- 34 α. Ύποθετική άναπαράσταση του διακοσμητικού προγράμματος στο δωμάτιο 3 της Ξεστής 3 (*N. Marinatos, Art and Religion in Thera*, εικ. 44).
β. Σκαρίφημα της ζωγραφικής σύνθεσης άπό τὸ δωμάτιο 3Β της Ξεστής 3 (Ντούμας στό: *Εἰλαπίνη Β΄*, εικ. 3-4).
- 35 α. Άναπαράσταση πομπής άνδρῶν που άποδόθηκε στο μεγάλο κλιμακοστάσιο του άνακτόρου της Κνωσοῦ.

- β. Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μικρογραφικὴ ζωφόρο τῆς Δυτικῆς οἰκίας.
- 36 α-β. Θραύσματα μὲ πομπὴ ἀνδρῶν ἀπὸ τὸ κλιμακοστάσιο τῆς Ξεστῆς 4.
- 37 α. Θραύσματα τριποδικῆς τράπεζας προσφορῶν ἀπὸ τὴν ἄνω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας.
- β. Ἡ «ἱέρεια» ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία.
- 38 α-β. Τοιχογραφίες ἀπὸ τὴ Φυλακωπή: α. Evans, *PM* III, εἰκ. 26. β. Evans, *PM* I, εἰκ. 393.
- 39 Τύποι ραμφόστομων πρόχων ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι.
- 40 Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ κρόκου στὴν κεραμεικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου.
- 41 Τὸ διακοσμητικὸ θέμα τοῦ δελφινιοῦ στὴν κεραμεικὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου.
- 42 α-β. Δυτικὴ Οἰκία, δωμ. 6, ἀνατ. τοῖχος: α. Κωνικὰ κύπελλα πεσμένα ἀπὸ τὰ ράφια τοῦ πρώτου ὀρόφου. β. Ἀγγεῖα τοῦ ἰσογείου.
- 43 α. Ἄωτο κωνικὸ κύπελλο Ἀκρ. 3684 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.07 μ.).
- β. Δίοπτρο Ἀκρ. 4607 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.08 μ.).
- γ. Νευρωτὸ ἀγγεῖο Ἀκρ. 998 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.34 μ.).
- δ. Μαστοπρόχους Ἀκρ. 4723 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.22 μ.).
- 44 α-β. Πίθος μὲ σωληνωτὴ προχολή Ἀκρ. 4942: α. Πρόσθια ὄψη. β. Πλάγια ὄψη (Νέο Μουσ. Θήρ. ὕψ. 1.05 μ.).
- γ. Γεφυρόστομη πρόχους Ἀκρ. 4295 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.27 μ.).
- δ. Γεφυρόστομος σκύφος Ἀκρ. 2562 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.26 μ.).
- 45 α. Ὀφθαλμοπρόχους Ἀκρ. 4058 (Νέο Μουσ. Θήρ. ὕψ. 0.195 μ.).
- β. Ἀπίοσχημη τεῖοδόχη Ἀκρ. 3720 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.33 μ.).
- γ. Σφαιρικὸς ἡθμός, Ἀκρ. 3592 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.20 μ.).
- δ. Κυλινδρικό ρυτὸ Ἀκρ. 4822 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.12 μ.).
- 46 α. Μαστοπρόχους Ἀκρ. 3732 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.255 μ.).
- β. Ὀφθαλμοπρόχους Ἀκρ. 5624 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.25 μ.).
- γ. «Κυκλαδικὸς» σκύφος Ἀκρ. 4217 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.105 μ.).
- δ. Μόνωτο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο Ἀκρ. 3653 (Νέο Μουσ. Θήρ., ὕψ. 0.10 μ.).
- ε. Κύμβα, Ἀκρ. 566 (ΕΑΜ, ὕψ. 0.097 μ.).
- Σελ. 113: Προχυτικὰ πιθαράκια.
- 47 α-β. Γουδιὰ ἐλλιπή.
- γ. Γουδι ἄρ. 482 μὲ ἴχνη στροφέα.
- δ. Γουδι προχυτικὸ ἀπὸ τὴ Δυτικὴ οἰκία.
- 48 Τυπολογικὸς πίνακας γουδιῶν.
- 49 Τυπολογικὸς πίνακας τριβείων.
- 50 α. Τριβεῖα μαρμάρινα ΠΚ ἐποχῆς ἀπὸ τὴν Κέρο.
- β. Τριβεῖο τριγωνικὸ μὲ φθορὰ γουδιοῦ.
- 51 Κατανομὲς τῆς συχνότητος τῶν λαξεμένων τεχνέργων κατὰ τομεῖς.
- 52 α. Ἰστογράμματα τῆς συχνότητος τῶν λαξεμένων τεχνέργων κατὰ τομεῖς (1: Τομέας Α, 2: Οἰκία Γυναικῶν, 3: Φρέαρ 17, 4: Τομέας Δ, 5: Δυτ. οἰκία, 6: πλατεῖα Τριγώνου, 7: Τομὲς Β, 8: Τομέας Γ, 9: Ξεστὴ 3, 10, χωρὶς ἔνδειξη προέλευσης).
- β. Κατανομὴ τῶν τεχνομορφολογικῶν ομάδων τῶν λαξεμένων τεχνέργων

κατά τομείς: 3.1 χωρίς προέλευση (σύνολο: 608), 3.2 σύνολο της λιθοτεχνίας (σύνολο: 2818), 3.3, Φρέαρ 17 (σύνολο: 301), 3.4, Τομέας Δ (σύνολο 247), 3.5, Τομέας Β (σύνολο: 420), 3.6, Ξεστή 3 (σύνολο 796). (1: φολίδες, 2: λεπίδες, 3: άπροσδιόριστα θραύσματα, 4: πυρήνες, 5: σφηνίσκοι, 6: έργαλεια.)

- 53 α. Κυλινδρικός πυρήνας λεπίδων που άποσπάσθηκαν με την τεχνική της πίεσης.
β. Δρεπάνια. Όδοντωτά τραπεζιόσχημα στοιχεία σύνθετων δρεπανιών που διαμορφώθηκαν σε πλακίδια λευκού πυριτολίθου.
- 54 Τεχνικά άποκρούσματα (1-6) και λεπίδες όψιανού (7-12) από τον τομέα του Φρέατος 17 (1-3: λεπίδες με κορυφή, 4-6: λεπίδες με κορυφή δεύτερης και τρίτης σειράς, 7-8: πρισματικές λεπίδες με παράλληλες ή συγκλίνουσες πλευρές).
- 55 α-β. Άγνύθες.
- 56 α. Κύλινδρος.
β. Λίθινο ειδώλιο άρ. 2996.
γ. Πήλινο ειδώλιο άρ. 1870.
- 57 Η οίκολογία των ζιζανίων που βρέθηκαν στον οίκισμό του Άκρωτηρίου.
- 58 Χρόνος ζωής και οίκολογικό περιβάλλον ζιζανίων που βρέθηκαν στον οίκισμό του Άκρωτηρίου.
- 59 Ζιζάνια που βρέθηκαν στο Άκρωτήρι με τους σπόρους τους σε θήκη.
- 60 Μόνιμη έγκατάσταση μηχανής για επίπλευση στο Άκρωτήρι.
- 61 α. Άπανθρακωμένοι σπόροι του άρακά, *Lathyrus clymenum*.
β. Άπανθρακωμένοι σπόροι της ρόβης, *Lathyrus cicera/sativus*.
γ. Άπανθρακωμένοι σπόροι συκιάς, *Ficus carica*.
δ. Άπανθρακωμένοι σπόροι έλιας, *olea europaea*.
ε. Άπανθρακωμένοι σπόροι κόλιανδρου (σπασμένοι), *Coriandrum sativum*.
ς'. Άπανθρακωμένα ζιζάνια του κοινώς γνωστού προβατόχορτου, *Sherardia arvensis*.
- 62 Παραδοσιακό άλώνισμα κοντά στην άνασκαφή του Άκρωτηρίου Θήρας σε στρογγυλό άλώνι με έπτά ζώα.
- 63 α. Δεξιός άστράγαλος βοδιού, πρόσθια όψη.
β. Άριστερη πτέρνα βοδιού (τά ίχνη του διαμελισμού είναι όρατά).
γ. Υπολείμματα όστεϊχθών που προέρχονται από την επίπλευση (Δυτική οίκία).
- 64 α. Κάτω γνάθοι αϊγών και προβάτων (διακρίνονται οί νεογιλοί όδόντες των ζώων της κάτω σειράς).
β. Άγγείο με χρώμα (διακρίνεται τó άποτύπωμα πέλματος σκύλου).
γ. Εικόνα μικροπανίδας, όστά ποντικών από τή Δυτική οίκία.
- 65 α. Πεταλίδα (*Patella* sp.).
β. Σαλιγκάρι χερσαίο (*Helix* sp.).
- 66 α-β. Τρίτων (*Triton tritonis* Linné).
γ. Χτένι (*Pecten Jacobaeus* Linné).
δ-ε. Θραύσματα πορφύρας.

- 67 α. Κύπελλο με μετωπική διακόσμηση.
 β. Ἀγγεῖο με ἐσωτερική διακόσμηση (ἄνω σειρά)· ἡμισφαιρικά κύπελλα (κάτω σειρά).
 γ. Πρόχους με ἐπιμήκη προχοή.
 δ. Μοτίβα δίχρωμης τεχνικῆς.
- 68 α. Πτηνὰ τῆς κυκλαδικῆς λευκῆς.
 β. Πρόχους με πουλιά δίχρωμης τεχνικῆς.
- 69 Ἡ διασπορά τῆς πρώιμης κεραμικῆς στὸν ΥΚ οἰκισμό τοῦ Ἀκρωτηρίου.
- 70 α. Ὅστρακα νεολιθικῶν ἀγγείων με γραπτὴ λευκὴ διακόσμηση.
 β. Χεῖλος ἀνοικτοῦ ἀγγείου με διακόσμηση ἐμπέστων τριγώνων.
 γ. Δωμάτιο Δ3, τμήμα πρωτοκυκλαδικοῦ πίθου.
- 71 α. Ἀριστερά: ὅστρακο μόνωτου κυπέλλου· τὰ λοιπά: ὅστρακα κλειστῶν εὐ-
 ρυστόμων ἀγγείων.
 β. Ἑστία ἀπὸ τῆ σπηλαιώδη κοιλότητα τοῦ φρέατος 6.
- 72 α. Μικρὴ ραμφοειδόστομη πρόχους καὶ μικκύλα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν «πυρά».
 β. Πίθος ἀπὸ τῆ σπηλαιώδη κοιλότητα τοῦ φρέατος 6.
 γ. Φιάλη, πυξίδα καὶ μικκύλα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν θάλαμο τοῦ φρέατος 17.
- 73 α. Τεμάχια τοιχογραφίας ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνασκαφή.
 β. Τεμάχια τοιχογραφίας στερεωμένα καὶ κολλημένα σὲ γάζα, ἔτοιμα γιὰ ἀποθήκευση.
- 74 α. Καθαρισμὸς τῶν ἀκμῶν ἑνὸς τμήματος τοιχογραφίας με σκληρὸ πινέλο.
 β. Λεπτομέρεια ξύλινου τελάρου με στημένη τοιχογραφία.
- 75 α. Ὀλόκληρη τοιχογραφία στημένη σὲ ξύλινο τελάρο.
 β. Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν τρόπο στερέωσης τῶν τεμαχίων μιᾶς τοιχογραφίας μέσα στὸ ξύλινο τελάρο.
- 76 α. Τμήμα τοιχογραφίας συντηρημένο καὶ συμπληρωμένο.
 β. Τοιχογραφικὸ σύνολο μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συντήρησής του.
- 77 α. Σαθρὸ ἀγγεῖο μετὰ τὴ στερέωσή του.
 β. Ἀρχικὸ στάδιο συμπλήρωσης ἀγγείου με γύψο.
- 78 α-β. Ἀκριβὴς ἀποκατάσταση ἀγγείου, ἰδιαίτερα στὸ τμήμα τῆς προχοῆς, σύμφωνα με σωζόμενα πρότυπα.
 γ. Πανομοιότυπα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί καὶ συγκολλήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν ταυτόχρονα.
- 79 α. Ἀποψη τοῦ Ρωμαιογερμανικοῦ Μουσείου τῆς Κολωνίας.
 β. Μουσεῖο Ρωμαϊκῆς Τέχνης, Merida, Ἰσπανία.
- 80 Ἀκρωτήρι Θήρας, ἀνασκαφικὸς χώρος.
- 81 α. Ἀποψη τῆς μεγάλης αἵθουσας τοῦ Μουσείου Tonglushan, ποὺ στεγάζει τὸ ἀρχαῖο μεταλλεῖο χαλκοῦ.
 β. Κύρια αἵθουσα ἐκθεμάτων τοῦ Κινεζικοῦ Μουσείου πῆλινων ἀγαλμάτων τοῦ Qin Shi Huang.
- 82 α. Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος τοῦ Ἀκρωτηρίου κάτω ἀπὸ τὸ πρόχειρο στέγα-
 στρο.
 β. Τὸ νέο Μουσεῖο Θήρας, ὅπως εἶναι σήμερα.

Περιεχόμενα

	Σελ.
Πρόλογος	VII
Πρόγραμμα	XI-XIII
Έναρξη — Χαιρετισμός του Γενικού Γραμματέως της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΥΛΩΝΑ	ις'
1. Εισαγωγικά	1-31
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ	
Ίστορικό της έρευνας	3-20
Τ. ΑΞΙΩΤΗ-ΣΑΛΗ	
Τὸ ήφαίστειο τής Θήρας καὶ ὁ Όμηρος	21-31
2. Ἡ τελευταία φάση τοῦ οἰκισμοῦ	
A. Τὰ κτίρια	33-54
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΛΥΒΟΥ	
Ύλικά καὶ τρόποι δόμησης στὸν ὑστεροκυκλαδικὸ οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου (πίν. 1-8)	35-42
ANNA ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ	
Όργάνωση καὶ λειτουργία τῶν ὀρόφων: μεθοδολογία μελέτης (πίν. 9-16)	43-54
B. Οἱ τοιχογραφίες	55
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ	
Θηραϊκὲς τοιχογραφίες: οἱ ζωγράφοι (πίν. 17-26)	57-67
ΥΒΟΝΝΗ ΛΙΝΑΡΔΟΥ	
Ό χώρος στὲς θηραϊκὲς τοιχογραφίες (πίν. 27-32)	69-80
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ	
Προβλήματα τής Αἰγαιακῆς ζωγραφικῆς καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀκρωτηρίου (πίν. 33-38)	81-94

Γ. Τὰ κινητὰ εὐρήματα	95-96
ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ	
Ἡ κεραμική τοῦ Ἀκρωτηρίου: ἀνάλυση καὶ τρόποι προσέγγισης (πίν. 39-46)	97-109
ΛΙΤΣΑ ΚΑΤΣΑ	
Κατασκευαστικὲς ἐπιλογὲς στὴν κεραμική τοῦ Ἀκρωτηρίου	111-118
ΤΑΝΙΑ ΔΕΒΕΤΖΗ	
Τὰ λίθινα σκεύη-ἐργαλεῖα (πίν. 47-50)	119-128
ΑΝΤΙΚΛΕΙΑ ΜΟΥΝΔΡΕΑ-ΑΓΡΑΦΙΩΤΗ	
Τὰ λίθινα λαξεμένα ἐργαλεῖα. Μεθοδολογία μελέτης καὶ θέματα κατανομῶν (πίν. 51-54)	129-137
ΙΡΙΣ ΤΖΑΧΙΛΗ	
Μικροαντικείμενα στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου (πίν. 55-56)	139-146
Δ. Τὸ περιβάλλον	147-148
ΑΝΑΓΙΑ ΣΑΡΠΑΚΗ	
Τὸ ἀρχαιοβοτανικὸ ὕλικό: στόχοι καὶ προβληματική (πίν. 57-62)	149-156
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ	
Ἀρχαιοζωολογία καὶ προϊστορικοὶ οἰκισμοί. Ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι (πίν. 63-64)	157-161
ΛΙΛΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ-ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	
Τὸ μαλακολογικὸ ὕλικό τοῦ Ἀκρωτηρίου (πίν. 65-66)	163-170
3. Ἡ προϊστορία τοῦ οἰκισμοῦ	171-172
ΑἴΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ	
Τὸ Μεσοκυκλαδικὸ Ἀκρωτήρι (πίν. 67-68)	173-184
ΠΕΓΚΥ ΣΩΤΗΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	
Οἱ πρωιμότερες φάσεις: νεολιθική καὶ πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (πίν. 69-72)	185-199
4. Συντήρηση	201-202
Π. ΔΡΙΤΣΑΣ	
Συντήρηση στὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς	203-207
Α. ΓΕΡΟΝΤΑΣ, Ι. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Α. ΣΤΡΑΤΣΙΑΝΗΣ	
Τοιχογραφίες (πίν. 73-76)	209-214
Π. ΠΑΠΑΔΗΜΑ	
Κεραμική (πίν. 77-78)	215-218
5. Προοπτικὲς	219-220
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΝΤΟΥΜΑ	
Ὁ ἡλεκτρονικὸς ὑπολογιστὴς καὶ ἡ ὀργάνωση ἀρχείου	221-227
ΑΓΝΗ ΚΟΥΒΕΛΑ	
Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος ὡς ἐπιτόπιο Μουσεῖο (πίν. 79-82)	229-235
ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ	
Προτάσεις: τὸ μέλλον τοῦ παρελθόντος	237-241

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *ΑΚΡΩΤΗΡΙ ΘΗΡΑΣ. ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ 1967-1987* ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΤΗΣ 19 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1987 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΟΝ ΕΟΡΤΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΑΤΟΝ ΠΕΝΗΝΤΑ ΧΡΟΝΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΣΕΙΡΑ ΤΗΣ «ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 116» ΣΕ 1000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1992 ΣΤΟ ΤΥΠΟ ΓΡΑΦΕΙΟ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ» ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 - Ν. ΚΟΣΜΟΣ ΜΕ ΦΩΤΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΕΥΡΩΠΗΣ ΜΑΝΤΕΛΟΥ ΜΟΝΤΑΖ ΑΝΤΩΝΗ ΜΠΟΥΜΠΑΛΙΚΗ ΚΑΙ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΤΗΣ Λ. ΧΑΔΙΩ Η ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΛΗΨΕΩΝ ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ ΟΦΕΙΛΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞ. ΝΤΟΥΜΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗ.

